

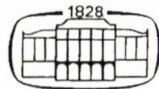
2004-03-26 R-26
Könyvtár
1011 Budapest
Művelődési és Sportért
Felelős Osztály

ANTIK TANULMÁNYOK

STUDIA ANTIQUA

XLIII. KÖTET

1-2. SZÁM

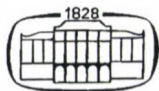

AKADÉMIAI KIADÓ
1999

ANTIK TANULMÁNYOK

STUDIA ANTIQUA

XLIII. KÖTET

AKADÉMIAI KIADÓ
1999

FELELŐS SZERKESZTŐ:

BORZSÁK ISTVÁN

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

HARMATTA JÁNOS, KÁKOSY LÁSZLÓ, RITOÓK ZSIGMOND,
SZABÓ MIKLÓS, SZEPESSY TIBOR

A SZERKESZTŐSÉG CÍME: 1052 BUDAPEST V., PIARISTA KÖZ 1. III. e m. (Latin Tanszék)
FELELŐS KIADÓ: AZ AKADÉMIAI KIADÓ ÜGYVEZETŐ IGAZGATÓJA

Előfizethető az Akadémiai Kiadó Rt.-nél,
1117 Budapest, Prielle Kornélia u. 4. Telefon: 464-8230, fax: 464-8231
<http://www.akkr.hu>

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó Rt. ügyvezető igazgatója
A számítógépes szerkesztés a Vetula Visual Bt. munkája

Felelős vezető: Liener Katalin

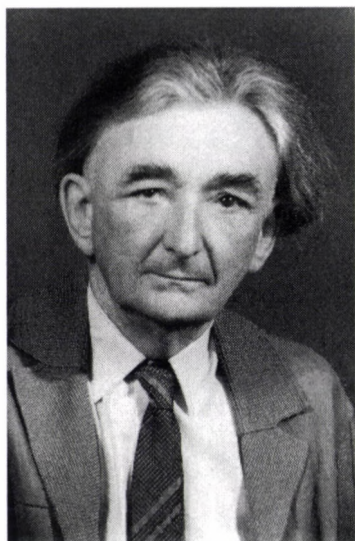
A nyomdai munkálatokat a PXP Első Magyar Digitális Nyomda Rt. végezte
Budapest, 1999

Felelős szerkesztő: Borzsák István

Termékmenedzser: Marton Andor

Megjelent 28,25 (A/5) ív terjedelemben

HU ISSN 0003—567X

Stephen T. Wu

TIBERIO SZEPESSY

VIRO DOCTISSIMO
SEPTUAGENARIO
DE STUDIIS LITTERARUM
GRAECARUM ATQUE LATINARUM
OPTIME MERITO

TARTALOM

TANULMÁNYOK

<i>Szilágyi János György</i> : Etruszkó-korinthusi figurális vázafestészet	7
<i>Harmatta János</i> : Herodotos és az óperzsa novella.	39
<i>Bolonyai Gábor</i> : Aristotelés a nem-kijelentő mondatokról.	53
<i>Szepessy Tibor</i> : Theokritos és Apollónios Rhodios Héraklés-portréja.	67
<i>Pataki Elvira</i> : A mester, a tanítvány és a syrinx	101
<i>Töttössy Csaba</i> : A latin <i>instans actio</i> és eredete	115
<i>Töttössy Csaba</i> : A latin <i>gerundivum</i> és <i>gerundium</i> . Kialakulásuk és szerkezeteik	123
<i>Rimóczi-Hamar Márta</i> : Végbúcsú Vergilius V. eclogájának rejtélyes Daphnisától	133
<i>Borzás István</i> : ΠΕΙΣΤΕΟΝ ΚΑΙ ΑΠΟΛΟΓΗΤΕΟΝ	145
<i>Rimóczi-Hamar Márta</i> : <i>Arva beata</i> vagy <i>gens aurea</i> ?	155
<i>Adamik Tamás</i> : Az <i>Aeneis</i> második üzenete	163
<i>Havas László</i> : Egy Alexandros- vagy Caesar-paródia Florusnál	175
<i>Szabó Miklós</i> : Bibracte. Tíz év magyar kutatásai az európai Mont Beuvray-program keretében	195
<i>Harmatta János</i> : A hunok eredete	227
<i>Borzás István</i> : A (késő)antik Horatius-magyarázók	239
<i>Hajdu Péter</i> : Corippus kísérlete a folyamatos elbeszélés visszahódítására	255
<i>Kapitánffy István</i> : Iustinianus képe a kortárs történetíróknál	265

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

<i>Borzás István</i> : Petőfi és Tacitus	275
<i>Harmatta János</i> : Lilybaeum	277
<i>Sz. Gábor Ágnes</i> : Gellius és Favorinus	279
<i>Kapitánffy István</i> : Konstantinos magyarokra vonatkozó tudósításainak forrásai	283

MEGEMLÉKEZÉSEK

In memoriam Matthiae Gyóni (<i>Borzás István</i>)	287
Emlékezés Gyóni Mátyásra (1913—1955) († <i>Hadrovics László</i>)	290
Búcsú Kapitánffy Istvántól (<i>Szepessy Tibor</i>)	294
Kapitánffy István publikációinak bibliográfiája (Összeállította <i>Bolonyai Gábor</i>).	296

KÖNYVSZEMLE

Balázs Károly: Újszövetségi szómutató szótár. Budapest 1998. (Ism. <i>Borzás István</i>)	301
J.-W. Beck: Germania — Agricola: Zwei Kapitel zu Tacitus' zwei kleinen Schriften. Hildesheim 1998. (Ism. <i>Borzás István</i>)	303

V. Law: Grammar and Grammmarians in the Early Middle Ages. London 1997. (Ism. <i>Cser András</i>)	305
J. Irmsher: Die Berliner Akademie der Wissenschaften als Zentrum der Patristik. Berlin 1995. (Ism. <i>Ritoók Zsigmond</i>)	307
BESZÁMOLÓ	
<i>Adamik Tamás</i> : Beszámoló az Ókortudományi Társaság 1997/98. évi tevékenységéről	309

SZILÁGYI JÁNOS GYÖRGY

ETRUSZKO-KORINTHOSI FIGURÁLIS VÁZAFESTÉSZET*

RITÓÓK ZSIGMONDNAK
AMICO PLATONIS
HAUD SECUS AC VERTITATIS

Az etruszko-korinthosi figurális vázafestészet feldolgozásának kitűzött fő célja az anyag történeti forrásértékének feltárása volt. Talán remélni lehet, hogy a tárgyalás során világossá váltak ennek jelenlegi lehetőségei és korlátai.

Az első kérdés az, mennyiben tükrözheti a prezentált anyag a teljes produkció képét, és — pusztán mennyiségét tekintve — mennyire látszik alkalmasnak azoknak a kérdéseknek az eldöntésére, amelyekre vizsgálatából választ remélhetünk. A tárgyalt vázák száma mintegy 3500. Bár a munka a teljesség igényével készült, aligha sikerült a jelenleg feltárt anyag 80—90%-ánál többet megismerni. Ennek alapján a mostanáig előkerült figurális festésű darabok számát kb. 4000-re tehetjük. A figurális festésű finomkerámia megmaradt ókori anyagát a megfelelő óvatossággal általában 0,5—3%-ra becsülik.¹ Ha ennek a középértékét vesszük, az etruszko-korinthosi figurális kerámia teljes produkciója 200 000—250 000 váza lehetett. Ennek a mennyiségnek a készítése 80—90 évre oszlik el, de távolról sem egyenlően. Az első négyöt évtizedből mintegy 600 vázát ismerünk, a korszak második feléből ennek négy és félszeresét. Ennek megfelelően a 630—590/580 közti években mintegy 40—45 000 vázát díszíthettek, és az évi termésből átlag 15 darab maradt fenn, az 590/580—550 közti időből egy-egy évre 40—45 fennmaradt példány jut. Minthogy úgy tűnik, folyamatosan tudjuk követni története egész során ezt a produkciót, a jelenleg ismert mennyiséget mérvadónak lehet tekinteni abból a szempontból, hogy viszonylag híven tükrözheti az etruszko-korinthosi figurális vázafestészet történetének fő mozzanatait és legfontosabb vonásait.

* A tanulmány a Cermaica etrusco-corinzia figurata c. olaszul megjelent monográfia két kötetét (Firenze 1992, 1998) lezáró összefoglaló fejezet némileg átdolgozott változata.

¹ Vö. pl. T. B. L. Webster: *Potter and Painter in Classical Athens*. London 1972. 2—4, 8; I. Scheibler: *Griechische Töpferkunst*. München 1983. 9; Uő., in: *Ancient Greek and Related Pottery*, Symposium in Amsterdam. Amsterdam 1984. 133—134 (az athéni helyzetről); R. M. Cook: *Greek Painted Pottery*. London 1997. 262. — J. H. Oakley, in: *Les ateliers de potiers dans le monde grec* (éd. F. Blondé — J. Y. Perreault). Athén—Paris 1992. 199—200, az Athénből ránk maradt vázák mennyiségét a teljes produkció 0,2%-ának tartja; mindenesetre L. Hannestad, in: *Ancient Greek and Related Pottery*, Symposium in Copenhagen. Copenhagen 1988. 223, joggal mutatott rá az ilyen számítások problematikus voltára.

1. kép. Oinochoé, etruszko-protokorinthosi

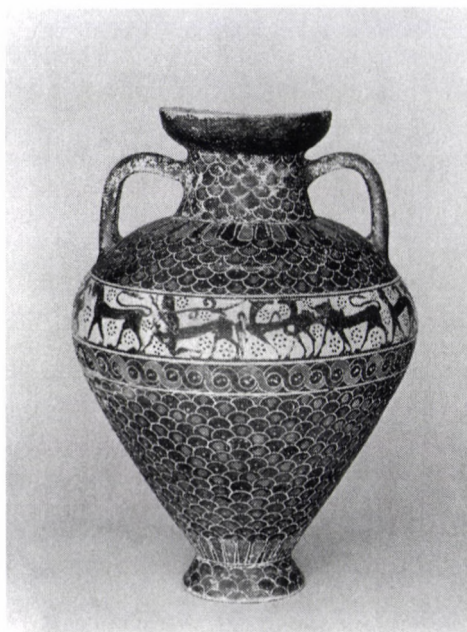
2. kép. Amphora, Monte Abatone-festő

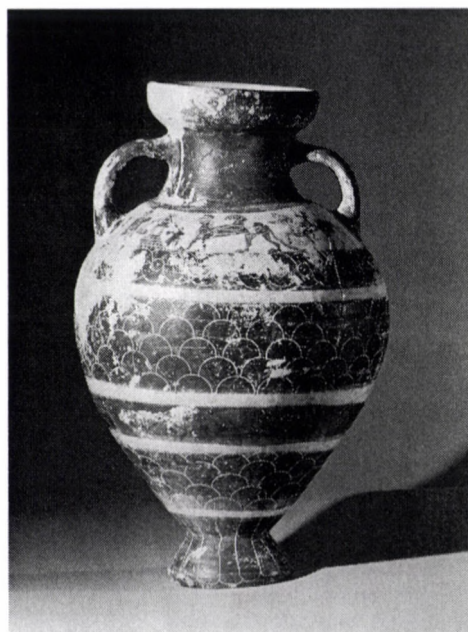
3. kép. Aryballos, Castellani-festő

4. kép. Amphora, polychrom

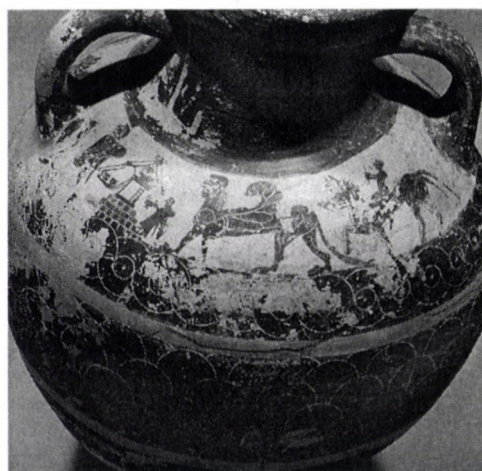
5. kép. Amphora, Pikkelyes Amphora-csoport

6. kép. Amphora, Pikkelyes Amphora-csoport

7. kép. Oinochoé, Szakállas Szfinx-festő

8. kép. Achilleus és Troilos, a 6. kép amphorájáról

A művészettörténeti folyamat nagy vonalaiban jól rekonstruálható. A késő-protokorinthosi stílus (650—630 k.) egyelőre kevés művükről ismert etruszk képviselőinek tevékenysége, úgy tűnik, nem talált folytatásra. A döntő ösztönzést az átmeneti kor (630—615 k.) korinthosi keramográfiája adta. Ezen nevelkedett a sokféle hatást felfogó, az etruszk művészet valamennyi fő irányát bemutató és a rajztudás később soha túl nem szárnyalt szintjét elérő polychrom csoport egyik ága. Az ehhez csatlakozó, szorosabban vett hellénizáló-korinthizáló irányzat két fő pólusát Vulciban az etruszko-korinthosi vázafestészet első nagy egyénisége, a Szakállas Szfinx-festő, Caerében a Pikkelyes Amphora-csoport miniatűr-stílusának képviselői jelentették. A Szakállas Szfinx-festő Caerébe költözése (600 k.) és az ottani műhelyhez való csatlakozása ennek a korai virágkornak a végét jelentette. Ezzel egy időben Vulciban a „második generáció” mesteri, elsősorban a Feoli-, Pescia Romana-, Boehlau-festő és az Elesettek festője, a művész-egyéniség szabad kibontakozásának atmoszférájában jelenítették meg hellénizáló stílusú vázaikon a korai korinthosi stílus *interpretatio Etrusca*-ját. Tanítványaik, a vulcii „harmadik generáció” vezető keramográfusai, a Hercle-, Rosoni-, Code Annodate- és Casuccini-festő, valamint követőik, illetve műhelytársaik jó kézművesek és közepes művészek voltak. Műhelyeik tevékenysége az etruszko-korinthosi vázafestészet teljesen új szituációját mutatja: vulcii elődek művészete kötelező normává vált számukra. Követése az invenció háttérbe szorulásával, kész formulákká merevedett motívumok untalan ismétlésével járt, de megkönnyítette a most fő feladattá vált tömegprodukción. A korinthosi kerámiával való közvetlen kapcsolatukat is főként a helyi műhelyhagyományok folytatása, egy szub-hellénizáló irányzat kialakulása helyettesítette, de egyes darabok (pl. a Dorow-festő berlini dinosa, a „Púposok kratérja”) vagy sorozatok (mint a Rosoni-festő oszlopkratérjai vagy a Hercle-festő asztali edénykészlete) még legjobb képességeik kifejtésére készítette őket, s ilyenkor kitűnt, hogy tehetségük nem sokkal maradt alatta vulcii elődekének. Vulcii ösztönzésre alakult ki Tarquiniaiban a „harmadik generáció”-val egyidőben az etruszko-korinthosi kerámiának egy másik, provinciálisabb központja, amely legkorábbi képviselőitől, a Vitelleschi-csoport művészeitől eltekintve fő műhelyeiben (Farkasfej-festő, Senza Graffito-csoport, Grasmere-csoport) ugyancsak az igénytelen tömegprodukción tartotta fő feladatának, olykor feltűnően nem-görög vonásokkal. Mellettük azonban néhány egyelőre alig ismert, kiemelkedő érdekességű vázadíszítő is feltűnt a folytatás nélkül maradt tarquiniai iskolában (Kithara-festő, Hippokampos-festő, Poggio Gallinara-festő). A vulcii „harmadik generáció” tanítványai, az „epigonok” a náluk megjelenő negatív tendenciákat folytatták: a nagyméretű edényekkel a nagyigényű feladatok is eltűntek a műhelyekből, amelyeknek vázadíszítéseire a rutin és a repetitívitás uralma jellemző. A produkció két ágra szakadt: az egyiket a Codros-ciklusnak a Rosoni-festőt követő madárdíszes csészéi, a másikat néhány színesebb, elsősorban a Hercle, Casuccini- és Züst-festőhöz csatlakozó mester képviseli (Bobuda-festő, a Szembenéző Oroszlán-csoport, a Burrell- és a Fairbanks-festő), főleg kis méretű illatszeres edények díszítői. Könnyen lehet, hogy már ezeknek némelyike elköltözött Vulciból, vagy

a város tágabb területének valamelyik kisebb településére, vagy Délre, esetleg Caerébe. Az etruszko-korinthosi kerámia történetének utolsó fejezetét jelentő három nagy csoportban tovább élt az „epigonok” produkciójának kettészakadtsága: a Maschera Umana-csoportban főleg csészéket díszítettek a kivitel legalacsonyabb szintjére süllyedt madárfigurákkal; a Madár-ciklus mesterei ugyancsak kizárólag madarakkal díszített vázákat, de illatszeres edénykéket produkáltak, némileg magasabb színvonalon, de nem több invencióval. A viszonylag legigényesebb a számbeli legnagyobb Szembenéző Kakas-ciklus volt; illatszeres edénykékre specializált műhelyében egyik-másik mester vázáin még felcsillant valami abból, ami a korábbi mesterek műveit élvezetessé tette; friss korinthosi elemek is megjelentek a vázákon, de mindez nem tudta elfedni a folytathatlanság jeleit. Ezek közé számítható a plasztikus edények számának hirtelen növekedése is mindhárom „késői” ciklus produkciójában.

Az etruszko-korinthosi figurális vázafestészet története ilyenformán nem a keletkezés, virágzás és elmúlás skémáját követi. Legértékesebb művészi teljesítményei első korszakában, a korinthosi és etruszk szellemet a legtermékenyebb szintézisbe foglalók a másodikban voltak. A későbbiek, időrendbe állítva, a formai és tematikai igénytelenség fokozatos növekedését mutatják. Egy vázafestő stílus, amely első évtizedeiben adekvát kifejezője volt egy kultúra legmagasabb művészi ízlésének, és amely a görög vázafestészet uralkodó korinthosi stílusát etruszkká formálta, egyik legjobb példáját mutatva a görög kultúra kreatív befogadásának, fokozatosan elvesztette kapcsolatát a hellénizáló etruszk művészet reprezentatív teljesítményeivel; a vázákat díszítő, unásig ismétlődő alakok művészeti szempontból jelentéktelen emb-lémákká degradálódtak.

Ennek a történetnek a rekonstrukciója már önmagában is érdekes, mert alkalmat ad az akkulturáció egy jelenségének elejétől végéig, produktív szakaszától művészi aktualitásának teljes elvesztéséig való nyomon követésére. De az ismert anyag rendszerezésének jelentősége nem merül ki ebben. Közvetlen haszna, hogy mennyiségét tekintve elegendőnek látszik egy-egy újonnan előkerülő figurális díszítésű váza esetében készítem centrumának, műhelyének, esetleg festőjének 80—90%-os biztonsággal, készítem idejének egy-két évtizednyi pontossággal való meghatározásához.

Ennek önmagában is megvan a fontossága, mert produkciója korának egyetlen olyan etruszk emlékényaga, amely ilyen kérdésekre ennyire konkrét válaszokat tud adni, és így biztos hivatkozási pont lehet másfajta egykorú emlékényag feldolgozásánál. De részben magában, részben más anyagok tanulmányozásával kiegészítve a korszak etruszk, sőt nyugati mediterrán történelmének néhány kérdését is meg tudja világítani. A legfontosabbak ezek közül azok, amelyek Etrurián belül a kerámiaműhelyek szervezetére, a produkcióban tükröződő igényekre, a megrendelőkre, a vázák funkciójára, a város és vidék, illetve az egyes centrumok egymáshoz való viszonyára, a vázakereskedelemnek és ennek révén az etruszkok Itálián belüli és kívüli kapcsolatainak útjaira vagy az etruszk vallás néhány problémájára vonatkoznak.

9. kép. Alabastron, Feoli-festő

10. kép. Oinochoé, Pescia Romana-festő

11. kép. Olpé, Boehlau-festő

12. kép. Olpé, az Elasettek festője

13. kép. Amphora, Hercle-festő

14. kép. Olpé, Hercle-festő

15. kép. Olpé, Rosoni-festő

16. kép. Kratér, Rosoni-festő (Héraklés)

A *műhelyek szervezetének* egyes vonásait, a görög kerámiához hasonlóan, elsősorban az attribuálható vázák alapján lehet rekonstruálni. Az etruszko-korinthosi figurális vázafestészetre is, mint az attikaira, kezdettől a mestereknek, illetve műhelyeknek bizonyos vázaformák díszítésére való specializálódása volt jellemző. A polichrom vázák közül a Monte Abatone-csoportban nagyméretű amphorákat, a Castellani-csoportban főleg kisméretű illatszertartókat díszítettek. A korai szakaszban a Szakállas Szfinx-festő nagy vázákat (Vulciban oinochoét és olpét, Caerében amphorákat) díszített, a caerei Pikkelyes Amphora-műhely tevékenysége szinte kizárólag a névadó vázatípus díszítésére korlátozódott. Különleges jelenség a vulcii „második generáció” két vezető mesterének, a Feoli- és a Pescia Romana-festőnek sokoldalúsága mind a díszítő technikákban, mind a díszített vázaformákban (nagy méretű asztali edények és kis illatszertartók), teljes összhangban művészetük jellegével. A többiek keze alól túlnyomórészt oinochoék és olpék kerültek ki, csak a St. Louis-festő és néhány egyelőre névtelen kortársa használta az amphora új típusát. Ez az ún. „Vatikán 127”-amphora lett a „harmadik generáció” legtehetségesebb vázadíszítőjének, a Hercle-festőnek egyik kedvelt vázaformája, de mint a generáció többi vezető mestere, a Rosoni-, a Code Annodate- és a Casuccini-festő, ő is túlnyomórészt olpéokra specializálódott. Mellettük a Hercle-festőnek, a többieknek is volt egy vagy két másodsorban preferált formája, a Rosoni-festőnek a szinte kizárólag általa díszített oszlopkratér és a kylix, amelyet a Code Annodate-festő is kedvelt, a Casuccini-festő műhelyében a pyxis. Tarquiniában a sokoldalú, de egyelőre kevésbé ismert Vitelleschi-csoporttól eltekintve még erősebb volt a specializálódás: a Farkasfej-festő kizárólag nagyméretű edényeket, oinochoét, olpét és a nála etruszko-korinthosi frízekkel utoljára megjelenő amphorát díszített, a Senza Grafitto-műhely fő produktumai a lapos tálak voltak, mellettük pedig, tőlük mennyiségben messze elmaradva, az omphalos-csésze, és a csak itt előforduló mély tál, a Grasmere-csoport festői szinte csak az olpét ismerték. Az „epigonok” és a három „késői” ciklus produkciójára ebben a tekintetben is az éles dichotomia jellemző. Festőik egy része (a Codros-ciklus és a Maschera Umana-csoport mesterei) túlnyomórészt kylixeket, kisebb mennyiségben talpas tálkákat díszített, a többiek csak illatszertartókra, eleinte alabastronokra és gömbaryballosokra, később túlnyomórészt az utóbbiakra festették egyhangú frízeiket, csak a Madár-ciklus egyik ágában jelennek meg nagyobb mennyiségben pyxisek. Új és talán a korinthizáló vázafestészet válságával összefüggő jelenség az, hogy a három nagy késői ciklus műhelyeiben jelentős szerepet kapott a plasztikus vázák díszítése. A rendkívül korlátozott terjedelmű forma-repertoáron belül is jól látható az igyekezet arra, hogy az egyes ciklusok, sőt ezeken belül egyes csoportok is mind a használt formák, mind a díszítés tekintetében önálló profilt alakítsanak ki, az érdekek ütközésének a lehetőség szerinti elkerülésére.

Ha ezt a specializálódást nem kerest-, hanem hosszmetzetben nézzük, nem a mesterekből és a műhelyekből, hanem a vázaformákból kiindulva, az etruszko-korinthosi figurális vázafestészet *funkciójának* történeti változásait dokumentálja: első korszakában az amphora dominál, a vulcii mesterek második és harmadik generáció-

jának az étkezés és a lakoma kellékei (oinochoé, olpé, kylix, a Rosoni-festőnél a kratér) adják a fő feladatokat. Tarquiniában ugyanekkor főleg helyi használatra, elsősorban evésre szánt edények (a lapos tál és talán részben a phialé, esetleg a mély tál is) készülnek etruszko-korinthosi díszítéssel. Az „epigonok” és a késői ciklusok műhelyeinek egyik része kylixeket és velük azonos rendeltetésű emberi arcos csészéket díszített, a többiek az előző „generációk”-ban csak periférikus szerepet játszó illatszeres edénykéket; a pyxisek és a plasztikus balsamariumok is jórészt ezek közé tartoznak.

Ha a vázák díszítésének és funkcióváltozásainak történetét együttesen a *vásárlók* szempontjából vizsgáljuk, ez a korinthizáló stílus megbecsülésének fokozatos devalválódását és ezzel összefüggésben az iránta érdeklődő társadalmi rétegek változását mutatja. A polychrom díszítésű vázák és a korai korszak amphorái és ivóedényei még a leggazdagabbak asztalának (és részben talán már eredeti rendeltetésük szerint is sírjának) díszei voltak, kiemelkedő darabok, a letűnt „fejedelmek” utódainak ritka presztízs-tárgyai. A második generáció vázái, ha az ismert produkció kis mennyiségét mérvadónak vehetjük, elsősorban Vulci kifinomult, görögös ízlésű és a lakomákat nemcsak élvező, hanem egy felsőbbrendű életmód jelképének is tekintő vezető rétegének asztalait díszítették. A „harmadik generáció” azt az újonnan kialakult és gyorsan jelentőssé vált középréteget szolgálta ki mind igénytelenebb tömegprodukciónál, amely a társadalmi rangban fölötte levőknek nem ízlését örökölte, csak szokásait utánozta, és amelynek nagy része volt abban, hogy a hellénizálódás külsőségeivel asztalaikat megtöltő edényegyüttesek díszítése a korinthizáló ízlés banalizálódott. A kevésbé módos rétegek igényeinek megfelelően most kezdtek nagyobb mennyiségben a szentélyekben olcsó fogadalmi ajándéknak szánt edényeket készíteni. A vásárlók jelentős része nem a nagy centrumok, hanem a kisebb települések lakói közül került ki. A „harmadik generáció” idején kezdett az illatos kenőcsök és más illatszerek használatának új hellén szokása mind szélesebb körben elterjedni. A későbbi produkció a lakoma egykori kellékei közül csak a legközönségesebb formájú, egységes díszítésű kylixeket foglalta magába, amelyeknek megjelenése az asztalon szerény hivalkodásként tulajdonosuknak inkább szegénységét jelezte, mint kiemelkedő helyzetét. A korinthizáló ízlés iránti még meglévő kevés várakozást a balsamariumok és pyxisek némelyikének díszítése elégítette ki. Igénytelen díszítésű tömeges készítésüknek azonban nagyrészt egy széltében elterjedt, egy-két évtized alatt elmúló divat volt az éltetője, elsősorban a nagy centrumok, jóval kevésbé vidékük lakossága között: fennmaradt mennyiségük alapján legalább egy példányuk a fő központok minden felnőtt lakójának jutott, férfinak-nőnek egyaránt,² és használatuk — akár kozmetikai, akár áldozati vagy egyéb célokra — nem igényelt hivalkodó formát és díszítést; a késői illatszeres edénykéek produkciója a mindenki művészete volt, otthon, a szentélyben, a sírban egyaránt.

² Vö. a vázaprodukció mennyiségéről az előző jegyzetben mondottakat a nagyobb dél-etruriai központok lakosságának becsülhető számával (*J. Heurgon: La vie quotidienne chez les Étrusques. Paris 1961, 176—180; M. Cristofani, in: Gli Etruschi, Una nuova immagine. Firenze 1984. 31).*

17. kép. Alabastron, Rosoni-festő (tíbicen)

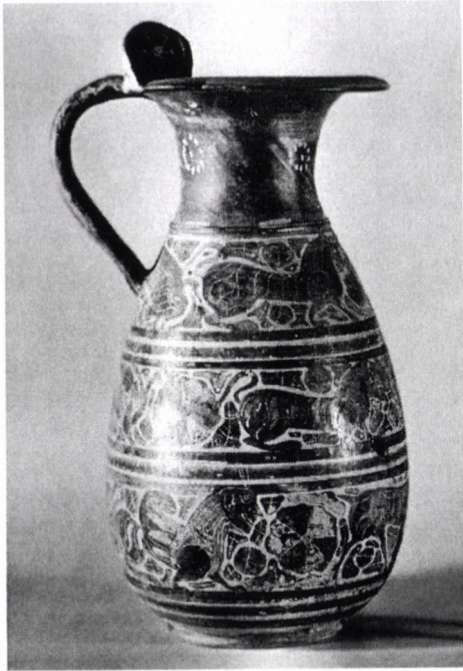
18. kép. Kylix, Code Annodate-festő

19. kép. A „Püposok kratérja”

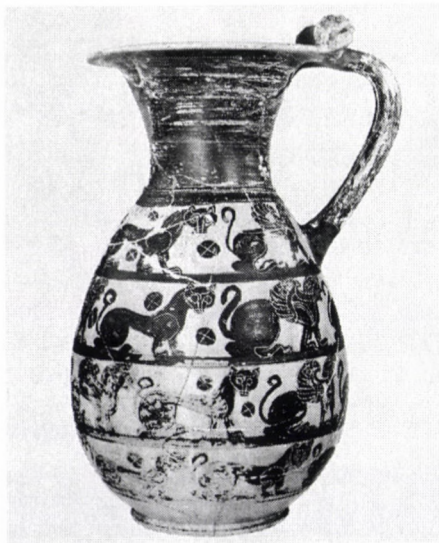
20. kép. Dinos, Code Annodate-csoport

21. kép. Olpé, Casuccini-festő

22. kép. Alabastron, Züst-festő

23. kép. Olpé, Vitelleschi-csoport

24. kép. Amphora, Farkasfej-festő

A műhelyek szervezetéhez a „harmadik generáció”-tól kezdve szervesen hozzátartozott az igyekezet a társműhelyek konkurenciájának elkerülésére. A legegyszerűbb és a produkció végéig jól követhetően érvényesülő megoldás a vázaformák megosztása vagy — gyakoribb esetben — a legnépszerűbbek mellett a többé-kevésbé a műhely specialitásává lett formák díszítése volt. A másik, nem ennyire elterjedt, de néhány esetben kimutatható formája a versenytársaktól való szabadulásnak új felvevőhelyek vagy új munkahelyek keresése lett. Ezen a ponton a műhelyek szervezetének kérdése a készítő helyeknek és a vázák elterjedésének a problémájával fonódik össze. Az első, akiről tudjuk, hogy az érvényesülés nehézségeivel szembe kellett néznie, a Szakállas Szfinx-festő: művészete Vulciban a második generáció megjelenésével elavulttá vált, ő pedig Caerébe költözött, és a jóval igénytelenebb Pikkelyes Amphora-műhelyben folytatta tevékenységét. A második generáció kis kapacitású mestereinek nem jelentett gondot műveik értékesítése, de a magas színvonalú keramográfusok viszonylag nagy száma, úgy tűnik, néhány kisebb tehetségű vázadíszítőt arra ösztönzött, hogy a kialakuló tarquiniai műhelyekben keressen megélhetést. Lényegesen súlyosabbá vált a helyzet a vulcii „harmadik generáció” tömegprodukciónak kiteljesedésével. A legtermékenyebbnek látszó Rosoni-festő két irányban is keresett kiutat a vulcii vásárlók felvevőképességének nyilvánvaló korlátozottsága okozta helyzetből. Egyfelől a gazdag Caerének speciális megrendelésre oszlopkatréceket, a déli szentélyek (Roma, Veii, Satricum) látogatóinak pedig kis áldozati edényeket készített, másfelől a város helyett annak vidékén (elsősorban Poggio Bucoban és Castróban) építette ki fő vevőkörét. Ezzel megkezdődött a műhelyek lassú elvándorlása Vulciból, mindinkább a déli területre. Az „epigonok” legtöbb mesteréről feltehető, hogy bár Vulciban tanult, nem ott fejezte be pályáját, hanem elsősorban Caerében vagy annak közelében; ugyanez még valószínűbbnek látszik a három késői ciklus esetében. Közülük a Maschera Umana-csoporté az egyetlen etruszko-korinthosi műhely, amely feltehetőleg céltudatosan számolt az Itálián kívüli export lehetőségével is. Nem tudjuk, oka vagy következménye volt-e ez az áttelepülésnek Caerébe és/vagy környékére.

Az etruszko-korinthosi figurális vázafestészet specifikusan Dél-Etruria tengerparti részére korlátozott jelenség volt. Kezdetben talán Veii is szerepet játszott műhelyei közt; a nagy északibb centrumok (köztük elsősorban Chiusi, Orvieto, Populonia) csak a második generáció letűnése után kezdtek nagyobb, ha nem is túlságosan jelentős mértékű érdeklődést mutatni iránta, de egy-két feltételezett kivételtől eltekintve (pl. a Pozzuolo-festő) importálókból nem váltak produkálókká. Nem érdektelen azonban a három fő központ, Caere, Vulci és Tarquinia szerepének és egymáshoz való viszonyának változása a produkció nyolc-kilenc évtizede során. A korai polychrom vázafestészet két központja Caere és Vulci volt, de nem egyforma pozícióban. Caere 7. századi vezető szerepének utolsó felvonását jelentik a Monte Abatone-csoport polychrom vázái és a Pikkelyes Amphora-csoport velük egyidős miniatűr stílusú amphorái. Vulciban a felvirágzásnak, a vezető szerep átvételének első jelei közé tartoznak a polychrom vázák és a Szakállas Szfinx-festő korai főművei. A

második generáció, amelynek stílusforradalma a hanyatló caerei Pikkelyes Amphora-műhelybe kényszerítette a vulcii iskola megalapítóját, Vulci versenytárs nélküli primátusát vívta ki. Ez lényegében a „harmadik generáció” idején is fennmaradt; a tarquiniai iskolának Itálián belül szigorúan a városra korlátozott és művészetiileg Vulcitolól függő tevékenysége nem befolyásolta. Úgy tűnik tehát, hogy Etrurián belül (a faliszka-capenai területet is beleszámítva) a korinthizáló díszítésű finomkerámia története szorosan Vulcihoz kapcsolódik: felvirágzása Vulci vezető szerepével járt együtt, hanyatlása a műhelyek Vulciból való elköltözésével.

Nem ilyen egyértelmű a helyzet, ha Etrurián kívüli megjelenését elemezzük. Itáliában az etruszko-korinthosi figurális díszítésű vázák egy-egy példánya messze Északra is eljutott, jelentősebb érdeklődés azonban mai ismereteink szerint csak Rómában, a szabin földön, Latium északi részén és Campaniában mutatkozott irántuk. Ettől délre és keletre egy-két geometrikus díszítésű példányon kívül Itáliában nincs biztos lelőhelyű etruszko-korinthosi váza. Magna Graeciában és Siciliában nyilvánvalóan a görög import vázák tömege és helyi utánzataik tették szükségtelemmé a jelenlétüket.

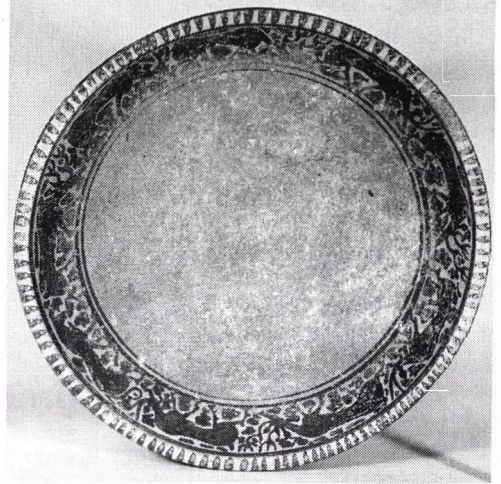
A *szabin földön* előkerült anyagnak egyelőre csak kis része volt tanulmányozható.³ A kutatás itt a kezdetén van; a csak újabban sűrűsödő ásatások ismert eredményei alapján az etruszko-korinthosi figurális kerámia a „harmadik generáció” vége felé jelent meg, és szinte kizárólag illatszerez edényekből állt. *Észak-Latium* és *Campania* importja lényegében azonos képet mutat;⁴ Latium mennyiségbeli elsőbbsége főként a satricumi leleteknek köszönhető. A polychrom vázák közül a Monte Abatone-csoportból csak egyetlen amphora került elő a Tiberistől délre (Grottaferratában), a Castellani-csoportból is kevés; a latiumiak mind Satricumban, köztük sírleletből a Castellani-festő egyik főműve. Az új calatiai ásatások egyik meglepetése a Castellani-csoport két aryballosának megjelenése Campaniában, ahol a 7. századi anyagban korábban ismeretlen volt az etruszko-korinthosi figurális kerámia. A korai korszak feketealakos vázái közül egyet sem ismerünk Etrurián kívüli lelőhelyről. Lényegében ugyanez mondható el a vulcii második generáció produkciójáról is; egy-egy kivétel a Boehlau-festő satricumi és az Elesettek festője csoportjának egy talán nolai lelőhelyű darabja. Úgy tűnik, hogy a figurális díszítésű darabok szervezett exportjáról a vulcii „harmadik generáció” tömegprodukciónak megindulásától kezdve beszélhetünk; ezután megjelenésük mind Latiumban, mind Campaniában folyamatos egészen a produkció megszűnéséig. Latiumban a „harmadik generáció”-nak mind a négy kiemelkedő mestere képviselve van; a Hercle-, Rosoni- és Casuccini-festő csak Satricumban, de mindegyik több darabbal, a Code Annodate-festő Ardeában és Anagniban. Campaniába ezek mellett a Züst-festő vázái is eljutottak, és az

³ Jelenleg a legjobb összefoglalás *M. Martellié*, in: *Civiltà arcaica dei Sabini nella valle del Tevere* III. Roma 1977. 40—44.

⁴ Egyelőre csak a campaniai anyagról készült rövid összefoglalás: *C. Albore Livadie*, in: *Il commercio etrusco arcaico*. Roma 1985. 127—137.

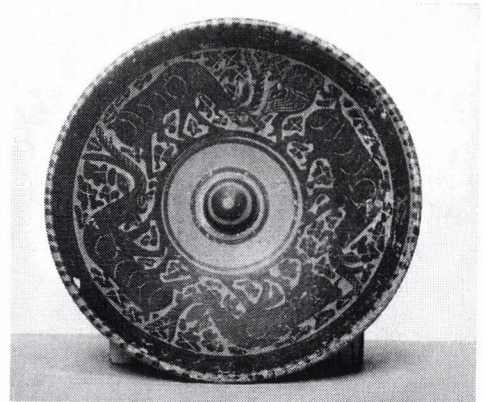
25. kép. Oinochoé, Senza Graffito-festő

26. kép. Mély tál, Senza Graffito-festő

27. kép. Tál, Senza Graffito-festő

28. kép. Phialé, Senza Graffito-festő

29. kép. Olpé, Grasmere-festő

30. kép. Gömbaryballos, Pozzuolo-festő

31. kép. Kylix, Codros-ciklus

32. kép. Kylix, Codros-ciklus

importált vázák mennyisége csaknem egyenlő a latiumiakéval. Már ekkor kirajzolódnak az érdeklődés központjai: északon a campaniai síkság Capuától ellenőrzött része (a legkorábbi lelőhelyek Suessula és Calatia), délen az *ager Picentinus* a Sarno völgyétől Pontecagnanóig, magába foglalva a sorrentói területet is (a legkorábbi leletek itt Stabiaeból származnak), köztük pedig az etruszko-korinthusi import szempontjából Campania Satricuma: Nola. A vulcii „harmadik generáció”-val egyidős tarquiniai iskola vázái ismeretlenek Latiumban és Campaniában, ahogy a szabin földön is. Az „epigonok” műhelyei közül elsősorban a Codros-ciklus vázái tűnnek fel Latiumban jóval nagyobb, Campaniában kisebb számban; Latiumban ezúttal is Satricum a fő lelőhelyük, de távolról sem az egyetlen (Lavinium, Ardea, Anagni), Campaniában egyelőre csak Massalubrenséből és San Marzanóból került elő néhány kylix. A többi „epigonok” közül Satricumban csaknem mindegyik képviselve van, a Burrell-festő Ardeában is; Campaniában a Szembenező Oroszlán-csoport Pontecagnanóban, a Fairbanks-festő Nolában jelenik meg, mindkettő több darabban. A nagy késői ciklusokból az import mennyisége mindkét területen lényegesen nagyobb, mint korábban. A Maschera Umana-csoport vázái különösen Latiumban voltak kedveltek, főleg Satricumban, de a Codros-ciklus vázáihoz hasonlóan Laviniumban, Ardeában, Anagniban is feltűntek. Campania északi részén ismeretlenek, de felbukkan egy-két példányuk Nolában, San Marzanóban, Nocerában, Boscorealéban, Stabiaeban. A Szembenező Kakas-ciklussal pontosan fordított a helyzet, ugyanannyival több került elő vázáiból Campaniában, mint a Maschera Umana-csoportéból Latiumban; kiemelkedően nagy a ciklusba tartozó nolai leletek száma, de emellett egyfelől Suessulába, másfelől Pontecagnanóba is eljutottak. A Madár-ciklus produkciója iránt a Maschera Umana-csoport kyllixeihez hasonlóan Latiumban, elsősorban Satricumban, de jó néhány más lelőhelyen is (Lavinium, Ardea, Anagni) jóval nagyobb volt a kereslet, mint Campaniában, ahol egyedül Calatiában találták a ciklus vázáit, itt viszont nem elhanyagolható mennyiségben.

Bármennyire nyilvánvaló is a hasonlóság az etruszko-korinthusi kerámia latiumi és campaniai importja között, semmi jel nem mutat ebben a vonatkozásban a két terület közvetlen kapcsolatára: Satricumtól a Volturnóig nem tudunk etruszko-korinthusi figurális vázaleletekről, amely az Etruria és Campania közti belső szárazföldi út meglétét igazolná. Ezzel kapcsolatban egy különbségre is érdemes utalni a két terület között. Campaniában a korinthusi figurális vázákat egy legalább öt-hat mestert foglalkoztató, jelentős kapacitású helyi műhelyben utánozták Pontecagnanóban, ezek a festők azonban nem az Etruriából importált vázákat, hanem mint Magna Graeciában, magukat a korinthusi példányokat vették mintául; a középső-korinthusi periódus (570—550) egész sor olyan vázája került elő a sírokból, amelyek kétségtelenül a helyi iskola ösztönzői voltak.⁵ Latiumban minden jel szerint szintén

⁵ A pontecagnanói iskoláról *J. Gy. Szilágyi*, in: EYMOUCIA. Ceramic and iconographic studies in honour of A. Cambitoglou. Sydney 1990. 141—146; *L. Cerchiai*: Le officine etrusco-corinzie di Pontecagnano. Napoli 1990. Campaniában a korinthusi kerámiának más helyi utáizatai is vannak.

készültek a korinthusi vázáknak helyi utánzatai, de ezeknek mintaképei alighanem az Etruriából érkezett etruszko-korinthusi vázák lehettek.

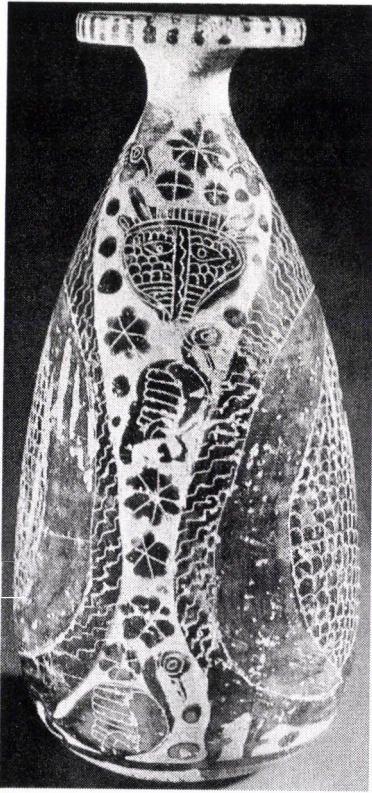
Róma külön tárgyalást érdemel.⁶ Az itt előkerült legkorábbi darabok a vulcii „harmadik generáció” műhelyeiben készültek: a Rosoni-festő két phialéja, egyikük a Quirinalis-dombon a mai S. Maria della Vittoria templom bejárata előtt talált fogadalmi leletben, továbbá egy pyxise a S. Omobono-templom ókori szentély-körzetében; a Casuccini-festő egy olpéja és két egyelőre meghatározatlan amphora az esquilinusi temetőből; egy kétes attribúciójú tál, amely esetleg a tarquiniai Senza Graffito-műhelyből került a Via Sacra leletei közé. Az etruszko-korinthusi vázák tömeges megjelenése a késői korszak két egymással szorosan összefüggő műhelyére korlátozódik: a Codros-ciklus és a Maschera Umana-csoport produktumaira, elsősorban kylixekre és talpas tálkákra. A további „epigonok” művei egyáltalán nem, a másik két nagy késői ciklus darabjai elenyésző mennyiségben jelennek meg a római anyagban, összesen egytizedét sem teszik ki a két említett csoport importált vázáinak. A VI. század második negyede előtt tehát nincs díszítése alapján keltezhető etruszko-korinthusi váza a városban, a biztosan Vulcira lokalizálható darabok száma igen kevés, a Tarquiniával való kapcsolat létezése bizonytalan; számottevő, ízlésmeghatározó jelentőségű anyag csak abból a két nagy csoportból van, amelyek közül a korábbi műhelye, mint láttuk, esetleg Vulciból költözött Délre, a későbbinek azonban már jóformán semmi kapcsolata nincs Vulcival, valahol Róma közelében, alighanem Caerében vagy mögöttes területén működött, de nem volna meglepő, ha további leletek azt bizonyítanák, hogy a Maschera Umana-csoport vázáinak legalább egy része magában Rómában készült.⁷

A *tengeren túli export* képe egyetlen, de lényeges vonásában tér el az itáliaitól: Tarquiniának is fontos szerepe volt benne. A keleti Mediterráneumból egyelőre nem ismerünk hiteles leletet. Nyugaton az etruszko-korinthusi kerámia a jelentős volumenű etruszk kereskedelem szerves része volt; két fő felvevő területe egyfelől Karthágó és Szardínia punoktól megszállt délnyugati része, másfelől Dél-Gallia partvidéke az Ibér-félsziget északkeleti partjával. Dél-Galliában⁸ a figurális díszítésű etruszko-korinthusi kerámia első ismert példányai részben a vulcii „harmadik generáció” műhelyeiből kerültek ki (a Rosoni-festő kylix; a Code Annodate-festő gömbbaryballosa), de nem későbbi ezeknél, csak jóval nagyobb mennyiségű a tarquiniai anyag (a Farkasfej-festő töredéke; a Senza Graffito-festő három tála). Hogy

⁶ Vö. E. Gjerstad: *Early Rome IV*. Lund 1966. 444—445, 512—514; P. Virgili, in: *Civiltà degli Etruschi*, catal. Firenze 1985, 273 (az alábbiakkal csak részben egyező eredményekkel); I. azonban még G. Colonna, *ArchClass* 16 (1964) 6 és *Uő.*, in: *Italy before the Romans* (ed. D. és F. R. Ridgway). London 1979. 233.

⁷ Róma 7—6. századi helyi kerámia-produkciójáról jelenleg a legjobb összefoglalás: G. Colonna, in: *Storia di Roma I*. Torino 1988. 305—307.

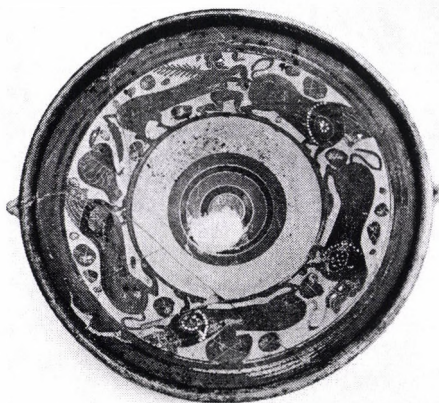
⁸ A legfontosabb irodalom: B. Bouloumié: *RivStLig* 44 (1978, megj. 1983) 51—61; *Uő.*: *L'épave étrusque d'Antibes et le commerce en Méditerranée occidentale au VIe s. av. J.—C.* Marburg 1982. 26—36; J.—P. Morel, F. Villard és L.-F. Gantès, in: *Marseille grecque et la Gaule*. Aix-en-Provence 1992. 18—19, 165—170, ill. 172—177.

33. kép. Alabastron, Bobuda-festő

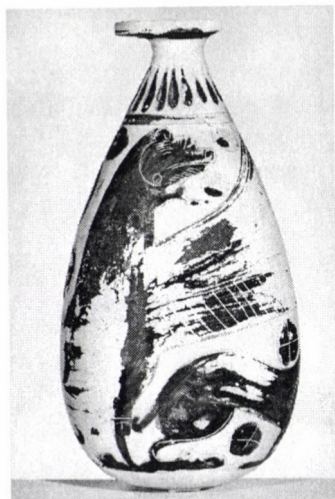
34. kép. Csúcsos aryballos, Fairbanks-festő

35. kép. Tál, Szembenéző Oroszlán-csoport

36/a—b. kép. Alabastron, Burrell-festő

37. kép. Alabastron, München 706-festő

38. kép. Emberi arc-csésze,
Maschera Umana-csoport

sem az időpont, sem a mennyiségi arány nem pusztán a leletek esetlegességének tulajdonítható, az is igazolni látszik, hogy *Karthágóban* ugyanez a helyzet: a legkorábbi etruszko-korinthosi figurális váza a Code Annodate-festő egy kyllixe és mellette a Senza Graffito-festő három munkája.⁹ Már a kezdeteknél kitűnik, hogy a Dél-Galliába irányuló kereskedelem jóval nagyobb méretű, mint a karthágói. Még inkább nyilvánvalóvá válik ez, ha az „epigonok” és a késői ciklusok megjelenését nézzük a két területen. Karthágóban az előbbit csak a Codros-ciklus három vázája képviseli, Dél-Galliában ennek tízszerese került elő. A nagy késői ciklusok produkciója Karthágóba alig jutott el (az egyetlen ismert darab a Michigan-csoport egy alabastrona), Galliában viszont lényegében nem csökkent az importált vázák mennyisége, és ezek szinte kizárólag a Maschera Umana-csoportba sorolhatók (az egyedüli kivétel a két La Liquière-ben talált gömbaryballos a Szembenéző Kakas-ciklusból. A Codros-ciklus és a hozzá kapcsolódó Maschera Umana-csoport vázáin kívül mindkét területről teljesen hiányzanak az „epigonok” vázái, valamint a Madár-ciklus példányai, és lényegében ugyanez áll a Szembenéző Kakas-ciklusra is. *Szardínia* hasonló képet mutat.¹⁰ A legkorábbi importdarab itt a Senza Graffito-festő egy tála; az „epigonokat” csak a Codros-ciklus két kyllixe képviseli, a Maschera Umana-csoport vázái viszonylag nagy mennyiségben, több lelőhelyen találhatók (elsősorban Tharrosban), a másik két késői ciklusból semmi. Egyelőre nem tisztázott, hogyan függ össze Szardínia és Karthágó importja (a későbbi „Sardegna Punica” ebben az időben még nem állt Karthágó fennhatósága alatt),¹¹ de bárkik voltak a kereskedők, az etruszko-korinthosi figurális vázák összetétele eleinte azonos képet mutat a két területen. A Maschera Umana-csoport vázáinak nagy száma Szardíniában és hiánya Karthágóban azonban azt jelzi, hogy az etruszko-korinthosi figurális vázafestészet utolsó korszakában kereskedelmi kapcsolataik legalábbis ezen a téren függetlenek voltak egymástól.

Dél-Gallia importjának két fő központja az egymással szomszédos Saint-Blaise és Marseille. Egymáshoz való viszonyukat ebben a periódusban az utóbbi évek marseille-i ásatásai nyomán alighanem másképpen kell majd elképzelni, mint ezelőtt, de egyelőre meg kell elégedni annak a megállapításával, hogy etruszko-korinthosi kerámia-importjuk teljesen azonos jellegű volt. Dél-Galliában ez az import eleinte erre a két centrumra korlátozódott; jelentős változást jelentett azonban a Maschera Umana-csoport vázáinak elterjedése. Útvonala pontosan kirajzolódik Cap d’Antibes-től Ampuriasig és Ullastret-ig; az utóbbiak a marseille-i kereskedelem kiterjedését tanúsítják az Ibér-félszigetre. A Maschera Umana-csoport elemzéséből adódókon kívül más nyomás érvek is valószínűvé teszik, hogy a műhely vázái-

⁹ L. H. Payne: *Necrocorinthia*. Oxford 1931. 187; J. MacIntosh *Turfa*, *AmerJournArch* 81 (1977) 369; Szilágyi, J. Gy.: *SzMKözl* 78 (1993) 113–114, 44. és 45. j.; M. Vegas: *RömMitt* 104 (1977) 353.

¹⁰ Az alapvető feldolgozás M. Gras: *Trafics tyrrhéniens archaïques*. Roma 1985. 163–219 (kül. 164–187) és 30. kép; jó anyaggyűjtemény G. Ugas—R. Zucca: *Il commercio arcaico in Sardegna*. Cagliari 1984. 145–149.

¹¹ S. Moscati: *Italia punica*. Milano 1986. 146–149.

nak ez a — mint láttuk — Szardíniát is magába foglaló tengerentúli exportja Caeréből indult ki.¹² Azt, hogy a Dél-Galliába irányuló exportjukat nem lehet pusztán egyéb szállítmányok mellékes és esetleges kísérőjeként felfogni, hanem igényelt és használatra szánt vázák kereskedelméről van szó, az előkerült példányok mennyisége és az edényformák mellett meggyőzően bizonyítja az a legutóbbi M. Py által hangsúlyozott tény, hogy a leletek két kivétellel nem sírból, hanem lakóhelyről kerültek elő.¹³

Az etruszk *vallásra* vonatkozó ismereteinket elsősorban a leletkörülményekkel kapcsolatos megfigyelések és az ábrázolások ikonográfiájának elemzése gyarapítja szerény, de nem elhanyagolható mértékben. Elég itt csak néhányra emlékeztetni a tárgyalt tanulságok közül. Ilyen annak a valószínűsége, hogy a Pikkelyes Amphoracsoport nagy vázái sírbatételre készültek, amit megerősít az erlangeni példány alján talált, a készítéssel egyidejű szabályos, kerek lyuk. A Hercle-festő asztali készlete, amelyet talán egyenesen sírmellékletnek szánva állítottak össze, a túlvilágra vonatkozó egykorú képzetekről is vall, szoros kapcsolatban a halott társadalmi rangjára utaló szerepével. A Róma, Veii és Satricum szentélyeiben tömegesen talált talpas tálkák és phialék, köztük az egyiken különlegesen ritka fogadalmi felirattal, az olcsó fogadalmi ajándékok egy fajtájának szűk területen hirtelen kialakult népszerűségét példázzák. A vázákat tartalmazó sírlelet-együttesek összetételének eltérései rávilágítanak a temetkezési szokásoknak nemcsak az egyes kisebb-nagyobb településeket, centrumokat, hanem az egyes korszakokat is jellemző különbségeire.

A mintegy három és félezer figurális díszítésű váza ikonográfiai szempontból vastkos kötet, amelynek olvasása nem könnyű, és megértése szinte mindig bizonytalan.¹⁴ A fő problémát, amelyre mindig vissza kellett térni, az egykorú és biztosan értelmezhető ide vonatkozó szövegek hiánya és az ikonográfiai szkémák többértelműsége okozza. Az előbbi az etruszk vallási képzetekből való magyarázatot nehezíti meg, az utóbbi a görök és közel-keleti mintaképek alapján való értelmezést teszi bizonytalanná. A legtöbb remény konkrét információra az emberalakos jelenetek esetében van, ezek azonban a vázáknak alig egy százalékán jelennek meg. Bár az etruszko-korinthosi vázaképek tanúságát aligha lehet a kor etruszk vallásának egészére vonatkozólag mérvadónak venni, készítésük évtizedeiben mennyiségileg is jelentős ikonográfiai anyagát nyújtják az etruszk művészetnek. Adottnak véve azt, hogy az etruszk kultúrának ebben a korszakában a szó tágabb, de reális értelmében minden művészeti megnyilvánulás vallásos jellegű, maga az emberábrázolások hiányának ténye sem pusztán negatívum: tanúsítja, hogy az etruszkok vallási képzeteknek antropomorfizálódása jóval lassabban ment végbe, mint a velük érintkező közel-keleti és görög kultúrákban, amelyeknek készsége befogadói voltak. Azok a szár-

¹² G. Colonna, in: *Il commercio etrusco arcaico*. Roma 1985. 14.

¹³ M. Py: *Lattara* 6 (1993) 419 (a két kivétel Castelnau-de-Guers és Ampurias).

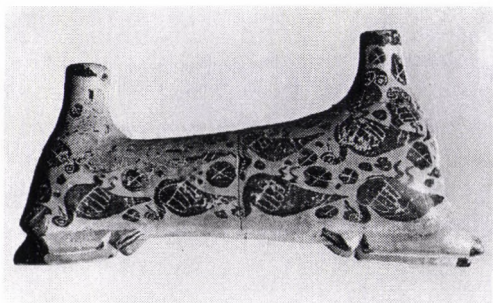
¹⁴ J. Gy. Szilágyi: *Ob ikonografii etruskoi mitologii v epochu archaikii*, in: *Etruski i Sredizemnomorje* (kiad. L. I. Antonova). Moszkva 1994. 111—126.

39. kép. Majom alakú balsamarium,
Maschera Umana-csoport

40. kép. Talpas tálka,
Maschera Umana-csoport

41. kép. Kéttestű fekvő őz,
Szembenéző Kakas-ciklus

42. kép. Alabastron,
Szembenéző Kakas-ciklus

43. kép. Alabastron,
Szembenéző Kakas-ciklus

44. kép. Gömbaryballos,
Szembenéző Kakas-ciklus

45. kép. Gömbaryballos,
Szembenéző Kakas-ciklus

46. kép. Gömbaryballos,
Madár-ciklus

nyas ember alakú lények, amelyek az etruszko-korinthosi vázákon megjelennek, az állatok világával közvetlen kapcsolatban álló Potnia Thérón, illetve Despotés Thérón vagy Ornithón, az Állatok vagy Madarak Ura, illetve Úrnője gyűjtőnéven ismert istenalakok etruszk ábrázolásai, amelyek az egykorú etruszk művészet más műfajai-ból is jól ismertek. A kérdés, amire ezeknek és hozzájuk hasonló egyéb alakoknak az ábrázolásai nem adnak választ, az, hogy a sokértelmű és különböző kultúrákban az írott források tanúsága szerint valóban különféleképpen értelmezett istenalakok konkrétan milyen képzetek megjelenítői voltak Etruriában. Kétségtelenül *mitikus* lények, de sem szerepüket az etruszk vallásban nem tudjuk az ábrázolások alapján pontosabban meghatározni, sem arra felelni, kapcsolódtak-e hozzájuk, mint gyakran más vallásokban, epikus elbeszélések, vagyis, hogy ezek a képek az etruszk *mitológia* valamelyik mozzanantát idézték-e fel egykorú nézőjükből.

Nincs ok kételkedni ebben azokban a ritka esetekben, mikor csoportos jelene-tekről van szó. Bár számos bizonyítéka van annak, hogy az etruszko-korinthosi váza-festészet kialakulása idején az etruszkok ismertek, és a fennmaradt emlékek tanúsá-ga szerint ábrázoltak is görög mítoszokat, csak ritkán beszélhetünk a vázákon bizto-san görög mítosz ábrázolásáról (Achilleus és Troilos a Pikkelyes Amphora-csoport egyik vázáján; Héraklés és Géryoneus a „Püposok kratérján”). Néhány további eset-ben nyilvánvaló ugyan a görög mitológiai ikonográfia szkémáinak átvétele, de a gö-rög hagyományból nem magyarázható motívumok kérdésessé teszik, hogy az értel-mezés kulcsát is a görög mitológiában kell-e keresni, ennek megfelelően nincs egyet-értés a jelenetek olvasatában (pl. ilyen a párisi Bibliothèque Nationale egy korai oinochoéja várostrom ábrázolásával vagy a Rosoni-festőnek a Louvre-ben őrzött egyik kratérja, talán Héraklés egyik kalandjának képével). Néhánnyal kapcsolatban a görög mitológiai értelmezés hívei sem mulasztják el annak kiemelését, hogy a jelene-teken félreismerhetetlenül lokális motívumok vannak (pl. a tragliatellai oino-choén¹⁵), ami természetesen bizonytalanná teszi a görög mítosz közvetlen ábrázolá-sának fellelését, és mint sok más esetben is, azt sejteti, hogy a görög mítoszábrázolá-sokat az etruszkok a 7. század végétől legalábbis részben a maguk elsősorban görög hatásra mindinkább antropomorfizálódott mitológiájának képi megjelenítésére használták. Nem kétséges, hogy mitológiai jelentet ábrázol többek között a Mar-siliana-festő egy polychrom amphorája megkötözött fekvő férfialakkal vagy a tar-quiniai Kithara-festő két olpéja,¹⁶ amelyeket azonban nem lehet görög forrásokból értelmezni. Ennek a számunkra egyelőre szövegtelen etruszk mitológiának az alakjai közé tartozhat a Feoli-festő bikafejű alakja, a Hercle-festő *pastor sanctissimus*-ai és ülő *dendrophorus*-a is. Jellemző az etruszko-korinthosi vázafestészet helyére korának etruszk kultúrájában, hogy az általános tendenciával ellentétben az emberalakos

¹⁵ Legutóbb J. Martinez Pinna: StEtr 60 (1994) 79–92 a szinte áttekinthetetlen mennyiségű iroda-lommal.

¹⁶ J. Gy. Szilágyi: Greek Vases in the J. Paul Getty Museum 3 (1986) 9–13.

ábrázolások egyre ritkábbakká válnak, és a késői korban — néhány Korinthusból másolt harcos-alakot kivéve — szinte teljesen eltűnnek a vázákról.

Bár a korinthizálás, mint láttuk, Itália-szerte elterjedt, nem indokolatlan felvetni a kérdést, miért lett Etruriában nyolc-kilenc évtizeden keresztül a finomkerámia díszítésének szinte egyetlen, mindenesetre abszolút uralkodó stílusa. Vulciban az úttörő Szakállas Szfinx-festővel egy időben dolgozott a nála nem kisebb tehetségű Fecske-festő, aki a keleti görög „vadkecske-stílus” követője volt. Ez, és az ekkoriban importált keleti görög vázák mennyisége mutatja, hogy a korinthizálás uralomra jutása legalább két lehetőség közti választás eredménye. Az ok nem lehetett pusztán a korinthusi kerámia dinamikusabb exportja a Nyugati Mediterráneumba; az athéni vörösalakos vázafestészetet például nagy mennyiségű importja ellenére csak nagy késéssel és vonakodva vették át Etruriában. Egy művészet, amely organikus része a közegét adó társadalomnak, elsősorban azt veszi át, és tartósan csak azt „utánozza”, amit a maga számára valami módon aktuálisnak tart, ami a saját világlátásának adekvát megjelenítéséhez segíti.¹⁷ Hogy mi motiválja egy kultúra egy adott korbéli művészi ízlésének ezt a külső impulzusok befogadását meghatározó mintaképválasztását, azt csak nagyjából lehet szavakba foglalni. Ami a korinthusi vázák frízeit vonzóbbakká tette Etruriában a keleti görögöknél, alighanem drámaibb, expresszívebb kompozíciójuk, a humor és a groteszk mozzanatok felcsillanásának is helyet adó képviláguk volt, szemben a repetitív, egyirányú állatsorokat ábrázoló keleti görög vázák „egyszerű benyomásokat összegző, ... de aligha egy magasabb szintre fel-emelő” frízeivel.¹⁸

A választásnak ezt a saját ízlésük által meghatározott és azt kifejező jellegét tükrözi a korinthusi mintaképekhez való viszony alakulása. Bár néhány késő-protokorinthusi vázát, köztük kiemelkedő darabokat is ismerünk Caeréből és Veiiből, az etruszk figurális díszítésű finomkerámia történetének következő hosszú korszakát megnyitó mozzanat, mint fentebb kitűnt, a korinthusi *átmeneti periódus* vázáinak megjelenése volt, elsősorban Caerében, de Veiiben, Tarquiniában és Vulciban is. Ezeknek követésében ismerték fel a művészi önkifejezés legmagasabb szintű megvalósításának lehetőségét az etruszko-korinthusi stílus korai virágkorának mesterei, akár polychrom, akár feketéalakos technikával dolgoztak, és ennek hatása élt még tovább, korai-korinthusi elemekkel keveredve, a vulcii második generáció festőinek vázáin is. Semmi nem mutat arra, ami az etruszko-protokorinthusi vázafestők esetében elképzelhető, hogy bármelyikük is bevándorolt görög művész lett volna. Ennek megfelelően sokat merítettek helyi hagyományokból, és nyitottak voltak más, kívülről, elsősorban a föníciai-ciprusi és a keleti görög, majd a spártai művészetből érkező ösztönzések elfogadására is. A választás mozzanatának elsődleges jelentőségét tanúsítja, hogy a különböző hatások érvényesülését és magához a korinthusi vázafesté-

¹⁷ Az akkulturáció alapvető kérdésének máig klasszikus megfogalmazása a görög vallással kapcsolatban E. Rohde: *Psyche* I. Tübingen—Leipzig 1903¹. 9.

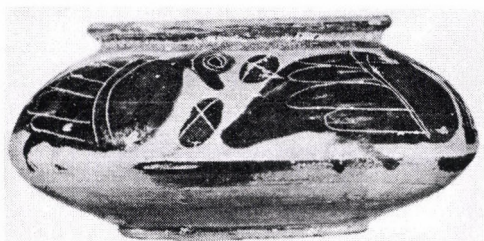
¹⁸ H. Payne: *Protokorinthische Vasenmalerei*. Berlin 1933, 18—19.

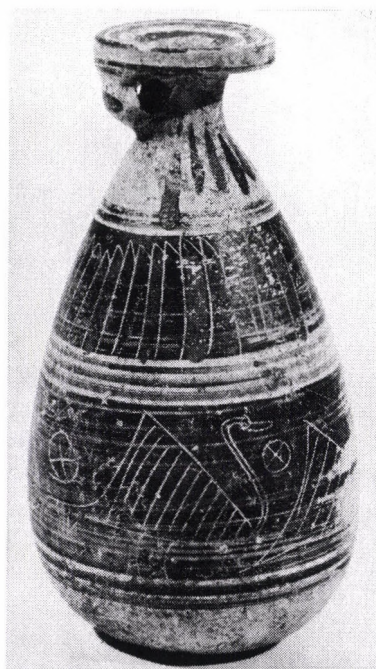
47. kép. Gömbaryballos, Madár-ciklus

48. kép. Gömbaryballos, Madár-ciklus

49. kép. Pyxis, Madár-ciklus

50. kép. Alabastron, Madár-ciklus

51. kép. Emberi láb-edény, Madár-ciklus (átfestve)

szethez való viszony alakulását nem az import időpontja, még kevésbé annak méretei határozták meg.

Az utóbbival kezdve: a *korinthosi* vázák beáramlása a 6. század közepéig nem szűnt meg Etruriában, de közvetlen hatásuk az etruszko-korinthosi kerámiában a vulcii „harmadik generáció”-tól kezdve jelentősen csökkent (a leglátványosabb jele az elszakadásnak az oroszlánok abszolút többsége a párdúcokkal szemben a frízen, ellentétben a korinthosiakkal), és helyét a vulcii elődök hagyományá vál művészetének utánzása vette át. A késői produkcióban csak néha (elsősorban a Pitigliano-csoport vázáin) tűnt fel az importált korinthosi vázák ismeretének nyoma, ez azonban a díszítés stílusára nem volt jelentősebb befolyással. A közvetlen korinthosi hatás gyengülése időben is szorosan összefügg az etruszko-korinthosi vázafestészet művészi hanyatlásának kezdetével. A műfaj deklaszálódott, vásárlói a kevésbé igényes, ízlés tekintetében kevésbé mérvadó rétegekből kerültek ki. A mesterek ekkor már nem látták szükségét még annak sem, hogy a rohamosan hanyatlásnak indult korinthosi kerámiával lépést tartsanak. A *keleti görög* kerámia hatása, ha nem is szembetűnően, mindig jelen volt az etruszko-korinthosi vázákön, stílusmeghatározó jelentőséget azonban csak két esetben kapott: a Szakállas Szfinx-festő pályájának válság-korszakában, amelyet Vulciból való elköltözése követett, és a korinthizálás szellemétől a Vulciénál jóval távolabb álló tarquiniai produkcióban (elsősorban a Farkasfej-festőnél, de egy-egy esetben a Senza Grafitto-műhely és a Hippokampos-

festő vázáin is). A díszítés stílusánál jóval nagyobb visszhangra találtak a keleti görög vázaformák, köztük főként, de nem kizárólag a plasztikus vázák különböző fajtái. A lakón, spártai kerámia ismeretének legmaradandóbb jele a Rosoni-festő műhelyében meghonosodott kylix-típus volt, de a lakón vázák figurális díszítésének etruszai importjuk virágkorában¹⁹ sem lett észrevehető hatása. Az etruszko-korinthosi figurális vázafestészet elmúlásra ítéltségét a legvilágosabban az athéni kerámia iránti közömbössége jelezte. A vázák (az egy „Púposok kratérja” kivételével) semmi nyomát nem mutatják annak, hogy díszítőik tudomást vettek volna azokról az új művészi perspektívákról, amelyeket a korinthosít lassanként az import mennyiségében is túlszárnyaló attikai feketealakos vázafestészet példája nyújtott.

Minden jel arra mutat, hogy az etruszko-korinthosi produkció drámai hirtelenséggel szűnt meg a század közepén vagy nem sokkal azután. Ezen a tényen nem változtat az, hogy az etruszko-korinthosi kerámiában feltűnő edényformák, ornamentális és figurális motívumok némelyike olykor a következő fél század etruszk feketealakos vázáin is megjelenik. A fordulatban régészeti leletekből rekonstruálható és az etruszko-korinthosi kerámiát közvetlenül érintő történeti eseményeknek is szerepük lehetett, mint a caerei nekropolisokban a temetkezés folyamatosságának hirtelen megszakadása ebben az időben,²⁰ vagy a Vulci területén levő nagyobb települések, centrumok megszűnésükkel, elnéptelenedésükkel végződő krízise, többek közt Poggio Buco-é és Castro-é,²¹ ahol nemcsak vásárlói, hanem esetleg műhelyei is voltak az etruszko-korinthosi vázafestészetnek. Az életmód változására utaló olyan mozzanatok is figyelmet érdemelnek, mint amire a bucherero kerámia produkciójának átalakulása, legnépszerűbb formájának, a kantharosnak az eltűnése utal ugyan ebben az időben.²² Nem itt a helye azonban a század közepe táján a történelmi változást jelző események és okaik részletes felsorolásának és elemzésének.²³ Ehelyett elsősorban a művészeti ízlés változását jelző tünetekre kell utalni. A legfontosabbak egyikére, az attikai kerámia növekvő népszerűségére a tárgyalás során többször vissza kellett térni. Bár az ún. tyrrhén vázák athéni műhelyében a század második negyedében már egyenesen Etruriába szánt darabok készültek, az athéni vázafestők művészetének befogadása még sokáig inkább passzív, mint kreatív jellegű volt. A caerei festett agyagtáblák új műfajában viszont az 560 táján kezdődő sorozat élén olyan művek állnak, amelyeken korinthosi és keleti görög stíluselemek keverednek a

¹⁹ L. legutóbb *M. Nafissi*: in: Studi sulla ceramica laconica. Roma 1986. kül. 159. és 17. kép, és *Uő.*, in: C. M. Stibbe: Laconian Mixing Bowls. Amsterdam 1989. 72 és 86, graphs. 8, a—b.

²⁰ Elsőként *R. E. Linnington* (NotMilano 1980, fasc. 25—26, 23—28) hívta fel erre a figyelmet.

²¹ *C. Colonna*, in: Aspetti e problemi dell'Etruria interna (Atti Orvieto 1972). Firenze 1973. 258—260; *Uő.*, in: La civiltà arcaica di Vulci e la sua espansione (Atti Grosseto 1975). Firenze 1977. 206; vö. *M. Rendeli*: Città aperte. Roma 1993. 220.

²² *T. Rasmussen*: Buchero Pottery from Southern Etruria. Cambridge 1979. 156; *M. Gras*: Opus 3 (1984) 331.

²³ Kitűnő rövid összefoglalás: *D. Ridgway*, in: Cambridge Ancient History IV². 1988. 668—674 (irod.: 863—875).

díszítésben,²⁴ és ugyanezt a jelenséget más művészeti műfajokban²⁵ és az etruszk-italiai világ más területein is meg lehet figyelni.²⁶ Az „ionizáló” ízlés uralma azonban minden jel szerint nem azért váltotta fel a korinthizálást, mert keleti görög mesterek jelentek meg Etruriában, hanem műhelyeik azért tudtak ott gyökeret verni és a helyi ízlés által igényelt újfajta etruszk vázadíszítő stílust kialakítani, mert a nagy déli centrumokban megérték a feltételek befogadásukra.²⁷ Ez azonban már egy másik történet.

Megtévesztő volna az etruszko-korinthosi vázafestészet történetéből nyert tanulságok áttekintése anélkül, hogy utalás történnék egy részük érvényességének korlátozott voltára. Ez a legkevésbé a munka fő tárgyára vonatkozik. Az anyag rendszerezése nyomán művészegyéniségek egész sorának pályája vált több-kevesebb részletességgel megismerhetővé, olyan bőségben, mint egyetlen más területén sem a korszak etruszk kultúrájának. Ezeknek a művész-„életrajzoknak” az etruszk kultúrán túlmutató, egyetemes művészettörténeti jelentősége is van. Nagyobb oeuvre-ek esetében archetipikus helyzeteket mutatják be alkotó-pályáknak: a belső válságnak, az öregedésnek, az új generációval való szembekerülésnek és alulmaradásnak, az igények és képességek konfliktusának, a mondanivaló elapadásának szituációit. A befogadók oldaláról nézve: a művészek és közönségük (megrendelők, vásárlók, egyének és közösségek) kölcsönhatásának, a művészeti ízlés változásának, az etruszk kultúra esetében a görög művészethez való viszonyának, az akkulturáció folyamatának, a társadalmi rétegződés és művészeti ízlés olykor valószínűsíthető kapcsolatának dokumentumai. Az utóbbi kérdésekhez azonban az etruszko-korinthosi figurális kerámia csak adalékokat nyújthat, ha mégoly fontosakat is; teljes megvilágításukhoz szélesebb körű írott és tárgyi forrásanyag bevonása szükséges. Egyelőre egyedülálló jelentősége van a tárgyalt anyagnak a korszak kerámiaműhelyei szervezetének, a mester—tanítvány kapcsolatoknak, az egymással rivalizáló műhelyek önfenntartási gesztusainak (formákra, díszítésmódokra való specializálódás, az értékesítés új lehetőségeinek keresése) rekonstruálásában. Története megvilágítja az egyes fő centrumok kulturális különbségeit, sajátos vonásait, változó szerepét, fényt vet város és vidék (*città* és *territorio*, *polis* és *chóra*) viszonyára is, de itt megint csak nem több, mint egyike a felhasználandó számos forrásnak. A kereskedelem útvonalairól az etruszko-korinthosi vázák értékes felvilágosításokat adnak, de volumenének meghatározásához a többi kerámiaműfaj (elsősorban a bucchero-áru és a díszítetlen tárló/szállító amphorák) anyagának tanúságára is szükség van, a kerámián kívüli egyéb dokumentumok vizsgálata mellett. Nagy valószínűséggel meg lehet határozni, melyik

²⁴ F. Roncalli: *Le lastre dipinte di Cerveteri*. Firenze 1965. 59, 68—69.

²⁵ Az 570—560 körül kezdődő „ión” hatásról az etruszk szobrászatban I. legutóbb P. S. Lulof—H. Kars: *BAntBeschav* 69 (1994) 49, 54, 59 (további irodalommal).

²⁶ Pl. G. F. Lo Porto—F. Ranaldi: *Le „lastre dei cavalieri” di Serra di Vaglio* (MonAntLinc, Ser. misc. III, 6). Roma 1990, 313—314.

²⁷ Meggyőzőnek látszik M. A. Tiverios feltevése (ArchEphem 1976, 44—57), amely szerint az ún. pontusi etruszk vázákon az emberalakos jelenetek alatti állatfrízek az athéni „tyrrhén” amphorák hagyományát folytatták a helyi etruszk igényeknek megfelelően.

etruszk központban működtek a vázákat készítő műhelyek, de más források értékelésére kell bízni annak az eldöntését, kik voltak az exportálók, hol tették hajóra az Itálián kívülre került darabokat, ugyanígy azt is, hogy hogyan, milyen úton, tengeren vagy szárazföldön jutottak-e lelőhelyükre az Itáliában Etrurián kívül előkerült példányok. A mestereknek vagy műhelyeknek tulajdonítható vázák feltárnak olyan folyamatokat, amelyeknek megvilágítására a bucchero-edények vagy a csak ornamentális díszítésű vázák önmagukban egyelőre nem alkalmasak, például meghatározhatóvá teszik a tömegprodukciónak megjelenésének és kiszélesedésének időpontját, de a többi kerámiaműfaj és más források vizsgálata nélkül csak részleges választ tudnak adni a tárgyalásuk során felmerülő jó néhány kérdésre, mint pl. a társas lakoma szokásának vagy az illatszerek használatának elterjedése és funkciója, vagyis csak adalékokat tudnak nyújtani az életmódnak és változásainak rekonstruálásához. Az elterjedés adatainak értékét nagymértékben növeli, ha megállapítható, hogy különböző helyeken előkerült darabok egy műhelyből vagy egy kéztől származnak; nem szabad azonban elfeledkezni arról, hogy az egyelőre szórványos anyagvizsgálatok tanúsága szerint a nagy etruszk központok olyan műfajok darabjait is importálták egy másik centrumból, amelyeket ők maguk nagy műhelyekben állítottak elő.²⁸ A vizsgált anyag datáló értéke, főként azért, mert az egyetlen 630–550/540 közt folyamatosan nyomon követhető etruszk emlékcsoport, igen jelentős, de figyelembe kell venni a „harmadik generáció”, az „epigonok” és a három nagy késői ciklus legalábbis részleges időbeli összefonódását. Különösen problematikusak az ikonográfiai értelmezések; alig alkalmasak többre, mint kérdések felvetésére, ami természetesen nem lényegtelen, konkrétabb válaszokat azonban a legtöbbjükre csak teljesebb anyag ismeretében lehet remélni. Történeti kérdéseknél is legfőljebb némi segítséget nyújtanak élesebb megvilágításukhoz, így például az 580-as éveknek és a 6. század közepének korszakhatár jellegét, Róma és az egyes etruszk centrumok viszonyát illetően. A statisztikai adatok még magukra az ismert figurális díszítésű etruszko-korinthusi vázákra vonatkozólag is korlátozott értékűek, mert osztályozásra, attribúálásra csak azok a darabok alkalmasak, amelyeken a figurális díszítés értékelhető része megmaradt, ismételten utalni kellett azonban arra, pl. a római S. Omobono-templom ókori szentély-körzete, a tarquiniai városi település, továbbá Saint-Blaise és Marseille anyagának kapcsán, hogy a töredékek a felsoroltakon kívül még további nagyszámú figurális díszítésű darab létezésére mutatnak. Másfelől még újabb feltárások esetében sem mindig vagyunk abban a helyzetben, hogy a régebbi, kincskereső ásatásokon többnyire eldobásra ítélt ilyen kis töredékeket is számba vehessük, aminek jelentőségét egy példa is eléggé megvilágítja: a tarquiniai Senza Grafitto-festő 119 felsorolt lapos tála közül 104 ezek közé tartozik, a Hercle-festő nagyjából ugyanennyi darab-ból álló teljes ismert munkásságából csak egy tétel, nyilvánvalóan azért, mert a hat-

²⁸ K. Burckhardt: Petrographische und geochemische Untersuchungen an etruskischer Bucchero-keramik (Münchener Geologische Hefte, 6). München 1991, kül. 129–132.

vanás évek elsősorban üzleti célú magánátásai során, amelyekből ismert műveinek jelentős része származik, nem őrizték meg az értékesíthetetlen fragmentumokat.

Mindezek alapján az etruszko-korinthusi figurális díszítésű vázák áttekintése a korszakra vonatkozó kutatások néhány fontos, elvégzésre váró feladatát is nyilvánvalóvá teszi. A vázák rendeltetésének és vevőkörének pontosabb meghatározásához először is az élők lakóhelyeiről kellene többet tudni az utóbbi évtizedekben mind gyakoribbá váló szisztematikus ásatások alapján. A Korinthoshoz való viszony reálisabb értékeléséhez elkerülhetetlenül szükséges, hogy az import statisztikái ne az erre a célra nem alkalmas, más jellegű munkákon alapuljanak, hanem a raktárakban őrzött, jelentős részben közöletlen ásatási anyag minél teljesebb feldolgozásán.²⁹ A lokalizálás egyes félig-meddig nyitva maradt problémáit elsősorban az egyelőre túlságosan költséges és munkaigényes anyagvizsgálatok oldhatnák meg. A kerámia és az életmód összefüggésére, az export méreteire, a vázák funkciójának pontosabb meghatározására vonatkozó kérdések az ornamentális és sziluett-frízzel díszített etruszko-korinthusi vázák rendszerezésének,³⁰ a bucchero-kerámia nem pusztán tipológiai, hanem mennyiség és funkció szerinti és a produkció egész területére kiterjedő feldolgozásának, a korszak sírleleteit a Rasmussentől alkalmazott módszerrel³¹ szélesebb körben elemző vizsgálatoknak az eredményei alapján kaphatnak a fentiekben összefoglaltaknál jóval hitelesebb választ.

Beazley „Az archaeológusok tréningje”-ről fiatal kutatók előtt félszázaddal ezelőtt Londonban tartott, de csak nemrég közzétett előadásában beszélt arról az elterjedt tévhitről, hogy egy tárgyról vagy emlékcsoportról készült nagyobb méretű feldolgozás hosszú időre fölöslegessé teszi a vele való foglalkozást. Ő maga ellenkező véleményen volt: „Általában csak annyi történt, hogy ... egy ugródeszka készült el: a fiatal kutatók most egy év alatt nagy részét elsajátíthatják annak, amit idősebb kollégájuk több évtized alatt tanult meg, szemének gyengülése, figyelmének eltompulása árán; most itt a pillanat a fiatal és friss szellemű kutató számára, hogy felvegye a munka fonalát, és messze túlhaladja elődjét.”³² Úgy tűnik, hogy mint annyi más esetben, ezúttal is igaza volt. Egy emlékcsoport feldolgozásának — elsőrendű jelentőségén túl — nem az a célja, hogy a megcáfolhatatlan, végleges bizonyosság látszatát keltse, hanem hogy új gondolatok ösztönzője legyen.

²⁹ Az eddig készült statisztikák (G. Colonna: ArchClass 13, 1961, 18—19; M. Martelli: StEtr 47 [1979] 40—41 és jóval óvatosabban in: Secondo Congresso Internazionale Etrusco, Firenze 1985. Atti. Roma 1989, 783; vö. J. Gy. Szilágyi: StEtr 50 [1982] 18—21) Payne katalógusán alapulnak, amelyről maga a szerző hangsúlyozta, hogy ilyen célra nem használható (i. m., fent 9. j., 264)

³⁰ A témáról az utóbbi években két PhD-disszertáció készült: D. Frère (Recherches sur les aryballes et alabastres italo-corinthiens à décor subgéométrique. Nantes 1995.) az illatszeres edényeket, V. Bellelli (Ricerche sulla ceramica etrusco-corinzia: I gruppi non figurati. Roma 1997.) a nagyméretű vázákat dolgozta fel, de egyelőre mindkét munka kéziratban maradt, csak egy-egy kis részletüket publikálták; I. D. Frère: A propos des alabastres étrusco-corinthiens à fond plat. MEFRA 109 (1997) 171—197; V. Bellelli: Dal Museo di Tarquinia: decoratori etruschi di „Running Dogs”, in: Miscellanea etrusco-italica II (a cura di M. Cristofani). Roma 1997. 7—54. A feldolgozás modellje C. W. Neef munkája lehetne: Protocorinthian Subgeometric Aryballoi. Amsterdam 1987.

³¹ A 22. jegyzetben i. m.

³² Greek Vases. Lectures by J. D. Beazley (ed. D. Kurtz). Oxford 1989. 100—101.

HARMATTA JÁNOS

HERODOTOS ÉS AZ ÓPERZSA NOVELLA

Csaknem egy és negyed százada, hogy 1875-ben megjelent E. Rohde „Über griechische Novellendichtung und ihren Zusammenhang mit dem Orient” c. fontos tanulmánya.¹ E munkájában Rohde egyrészt a novellát az eposszal, a mesével, a regénnyel és az állatmesével összehasonlítva mint különleges, önálló műfajt kísérelte meg jellemezni, másrészt Benfeynek a görög novella keleti eredetére vonatkozó elméletével szemben azt akarta bizonyítani, hogy a görögség prioritása ezen a területen is valószínűbb. Ebben a kérdésben Rohde álláspontját messzemenően az a felfogása határozta meg, amely szerint a novella szabadon kitalált elbeszélés. Ennek az elgondolásának a következménye volt az is, hogy novellafogalmából a történeti novellát ki akarta zárni. Így Herodotosnál csak „a történelem novellisztikus-mesélő felfogására és ábrázolására való hajlamról” beszélt, amelyet azonban azután a görög történetírás egész fejlődésére jellemzőnek tartott.² Regény és novella között a fő különbséget Rohde abban látta, hogy míg a regénynek mint lényegében pszichológiai műalkotásnak „feladata az, hogy egy vagy több egyének a fejlődését jelentős élmények során ábrázolja”, addig a novella „emberek egymás közötti figyelemre méltó erkölcsi viszonyait drasztikus képekben” sorakoztatja fel, miközben figyelmét „inkább ezekre a viszonyokra, mint az egyénekre irányítja, akiknek nem önmagukban, hanem csak ezekben a különleges helyzetekben és viszonyokban kell bennünk érdeklődést kelteniük”.³

Rohde nézetei hosszú időn át befolyásolták a kutatást. Csak az első világháború után tett W. Aly kísérletet arra, hogy azokat bizonyos mértékben módosítsa.⁴ Ez a törekvés megnyilvánul már novella-fogalmában, amennyiben a novellákat olyan elbeszéléseknek tekinti, „amelyekben az emberi felülmúlja az egyedi történeti személy jelentőségét, amely véletlenül hordozójává vált”.⁵ Ez a novellafogalom által-

¹ Verhandlungen der XXX. Philologen-Versammlung zu Rostock 1875. Leipzig 1876. 55—79.

² E. Rohde: Der griechische Roman und seine Vorläufer.² Leipzig 1900. 583.

³ E. Rohde: id. h.

⁴ W. Aly: Volksmärchen, Sage und Novelle bei Herodot und seinen Zeitgenossen. Göttingen 1921.

⁵ W. Aly: id. m. 238.

nosságban bizonyára megfelel a Rohdeénak, azonban az „egyén”-nek „egyedi történeti személy”-lyé való változtatása lehetővé teszi Aly számára, hogy tárgyalásába a történeti novellát s azzal együtt Herodotos novellisztikus ábrázoló művészetét is bevonja. Aly egyúttal arra is rámutatott, hogy — habár elfogadható Rohdeének az a feltevése, amely szerint azok a motívumok, amelyekből Herodotos elbeszélései felépülnek, görögök lehetnek — más okok mégis arra kényszerítenek bennünket, hogy „e novellák közül legalábbis soknak a keletkezését a görögön kívüli nyelvterületen” keressük. Így különböző novellaelemek elemzése alapján azt hangsúlyozza, hogy ezek a sajátos részletek (mint pl. a „király szeme” abban a játékban, amely az ifjú Kystos elárulta) „görög szájban csak az idegen szokás tudatos utánzásaként” keletkezettek, míg „egy perzsából átvett történetben” ilyen jelenségek magától értetődők. Azt mindenesetre maga is elismeri, hogy arról nem lehet szó, hogy „Herodotos nyelvében esetleg orientalizmusokat találjunk”.⁶

Rohdeének a novellák szabad kitalálásáról vallott nézetével szemben azután A. Jolles is állást foglalt⁷, habár ő novella alatt talán valami mást értett. Jolles novellafogalmában „az emberek egymás közötti erkölcsi viszonyai” helyett az esemény lép előtérbe, amikor azt állítja, hogy a novella „arra törekszik, hogy nyomatékos jelentőségű esetet vagy eseményt beszéljen el, olyan módon, hogy tényleges történés benyomását kelti, éspedig úgy, hogy maga az esemény fontosabbnak tűnik, mint azok a személyek, akik átélik”.⁸

Az antik novella kutatásának területén elért további felismerések közül említésre méltó E. Bickelnek az a megfigyelése, amely szerint a novella „a racionális motívumot, a pszichológiai finomságot mint a történés mozgatórugóját a mesemotívum helyére” teszi.⁹ Ami a novella irodalomtörténeti helyzetét illeti, Bickel arra mutatott rá, hogy „amennyiben a novellisztikus előadásmód kiterjedt a múltra, ... ez a történetírás előfoka” volt.¹⁰

Végül K. Reinhardt a novellát az anekdotától határolta el világosan¹¹, amennyiben novella alatt semmi mást nem értett, mint „az elbeszélhető, kerek történetet, kezdettel és befejezéssel, tekintettel nélkül arra, hogy mennyire tökéletesen vagy tökéletlenül felel meg egy gyanítható ‘történeti’ valóságnak, amely alapjául szolgálhatott”. Fontos az a megfigyelése is, hogy a novellához szükséges „a hallgatóság és az elbeszélő megosztott szerepe” s hogy a novellában helyzetek jelennek meg, amelyek sokkal nagyobb mértékben gyökereznek korokban, népekben, társadalmakban, mint egyes novellaelemek.¹² Reinhardt azáltal, hogy a helyzeteket állította a görög

⁶ *W. Aly*: id. m. 254 skk.

⁷ *A. Jolles*: *Einfache Formen*.² Halle/Saale 1956.

⁸ *A. Jolles*: id. m. 192.

⁹ *E. Bickel*: *Lehrbuch der Geschichte der römischen Literatur*. Heidelberg 1937. 225.

¹⁰ *E. Bickel*: id. m. 516.

¹¹ *K. Reinhardt*: *Herodots Persergeschichten*. Geistige Überlieferung. Berlin 1940. 143.

¹² *K. Reinhardt*: id. h.

novella kutatásának előterébe, „az emberek egymás közötti figyelemre méltó erkölcsi viszonyait” elevenítette fel — bizonyára anélkül, hogy tudott volna róla — ahogy annak idején a novellát Rohde értelmezte.

Herodotos novellahelyzeteinek finom elemzésével Reinhardt megkísérelte egész sor herodotosi novella óperzsa eredetét bizonyítani, ugyanakkor abban a jelenségben, hogy perzsa novellák, ahogy Herodotos történeti ábrázolása a nagy döntő küzdelemhez közeledik, egyre inkább történeti összefüggésekké kapcsolódnak össze, már a görög irodalmi alkotó tevékenység teljesítményét látta. Eredményeit azután Szabó Árpád¹³, Fr. Altheim¹⁴, H. R. Immerwahr¹⁵ és mások sokoldalúan kiegészítették, finomították, helyesbítették vagy olykor meg is kérdőjelezték. Legutóbb azonban K. von Fritz¹⁶ nagy monográfiája Herodotos novelláinak mint irodalmi formának semmi figyelmet nem szentelt.

A herodotosi és az óperzsa novellák közötti viszony megítélésében mutatkozó bizonytalanságot a kutatás jelenlegi helyzetében elsősorban az okozza, hogy magának az óperzsa novellának a létezése bizonyíthatatlannak tűnik. Ehhez szükséges volna egyrészt „orientalizmusok” kimutatása Herodotos nyelvében, másrészt pedig a Herodotoséhoz hasonló novellahelyzetek létezésének bizonyítása az óperzsa irodalomban. A következők néhány példával szemléltetni szeretnék, hogy az irodalomtörténeti kutatásnak ezeket a követelményeit ma már bizonyos mértékben teljesíteni lehet.

Hogy a herodotosi és az óperzsa novellák egymáshoz való viszonyát tisztázni lehessen, elsősorban Herodotos nyelvének úgynevezett „orientalizmusait” kell megvizsgálnunk. Nyelvi orientalizmus alatt azonban nem bármely tetszőleges keleti eredetű novellaelemet értünk, amely nemcsak irodalmi úton kerülhetett a herodotosi novellákba, hanem — mint pl. az óperzsa közigazgatás és a királyi udvartartás tisztviselői — a perzsákkal való érintkezés révén a mindennapi életben ismeretes volt. Herodotos novellái szempontjából csak azoknak a nyelvi orientalizmusoknak van jelentősége, amelyek irodalmi jellegűek, azaz amelyeknek megismerése és átvétele csak irodalmi úton történhetett. Elsősorban tehát óperzsa formulák, az óperzsa elbeszélő stílus és az irodalmi műfajok belső formájának görög megfelelőiseiről lehet szó. Ezek közül a követelmények közül az óperzsa feliratszövegek segítségével leginkább az elsőt és a másodikat lehet teljesíteni. A harmadik követelmény teljesítésére azonban óperzsa irodalmi szövegek (pl. óperzsa nyelven fennmaradt novellák) nem állnak rendelkezésünkre. Mégis van azonban lehetőség arra, hogy a középperzsa irodalom segítségével az óperzsa novella belső formájáról és elbeszélő stílusáról bizonyos mértékben képet lehessen alkotni. Amíg ugyanis az ógörög irodalomban a novella

¹³ Szabó Á.: Óperzsa novellák. Budapest 1948 és Herodotea. Acta Ant. Hung. 1 (1951) 75—88.

¹⁴ Fr. Altheim: Literatur und Gesellschaft im ausgehenden Altertum. II. Halle/Saale 1950. 158—177 (Persische Geschichten des Herodot).

¹⁵ H. R. Immerwahr: Tat und Geschichte bei Herodot. In: Herodot. Eine Auswahl aus der neueren Forschung. Hrsg. von W. Marg. München 1962. 497 ssk.

¹⁶ K. von Fritz: Die griechische Geschichtsschreibung. I. Berlin 1967.

egyrészt regényé, másrészt történetírássá fejlődött, a perzsáknál a történeti novella mint irodalmi műfaj megőrződött. Így tehát Herodotos novellastílusa Ardašir Pábag fia tettei középperzsa könyvének (*Kār-nāmag ī Ardašir ī Pābagān*) novellakoszorúival közvetlenül összehasonlítható.

Ami az óperzsa formulákat illeti, elsősorban két érdekes példára lehet rámutatni. Amikor Dareios a szkíták elleni hadjáratról történt visszatérése után Histiaioshoz, Myrkinos görög tyrannosához követet küldött, üzenete a következőképpen kezdődött: Ἱστιαῖε, βασιλεὺς Δαρείος τάδε λέγει „Histiaios, Dareios király a következőket nyilvánítja ki”.¹⁷ Ez a formula pontosan megfelel az Achaimenida uralkodó megnyilatkozásait bevezető formulának: *θᾶτιγ : Dārayavauš : xšāyathiya* „Dareios király kinyilvánítja”.¹⁸ Amikor Xerxes elhatározta, hogy hadjáratot indít a görögök ellen, a következő fogadalmat tette: μὴ γάρ εἶην ἐκ Δαρείου τοῦ Ὑστάσπεος τοῦ Ἀρσάμεος τοῦ Ἀιαράμεω τοῦ Τεῖσπεος τοῦ Κύρου τοῦ Καμβύσεω τοῦ Τεῖσπεος τοῦ Ἀχαιμένεος γερονός, μὴ τιμωρησάμενος Ἀθηναίους „ne legyek Dareiosnak, a Hystaspes (fiának), az Arsames (fiának), az Ariaramnes (fiának), a Teispes (fiának), a Kyros (fiának), a Kambyses (fiának), a Teispes (fiának), az Achaimenes (fiának) a leszármazottja, ha nem állok bosszút az athéniakon”.¹⁹ Xerxes családfáját nem közli egyetlen óperzsa dokumentum sem, származását feliratai a *Dārayavahauš : xšāyathiyahyā : puça : Haxāmanšiya* „Dareios király fia, az Achaimenida” kifejezéssel mindig röviden intézik el.²⁰ Családfáját mégis megbízhatóan rekonstruálni tudjuk Dareios bisutuni feliratának segítségével, éspedig a következőképpen: *Dārayavauš, Vīštāspa, Aršāma, Ariyāramna, Čaišpiš, Haxāmanš*.²¹ E családfa hat tagja pontosan megfelel az öt első és az utolsó névnek Herodotos felsorolásában, amelyben azonban az öt első és az utolsó név között még a *Kyros, Kambyses* és *Teispes* neveket olvashatjuk. A *Teispes* (= *Čaišpiš*) név kétszeri előfordulása alapján arra lehetne gondolni, hogy Herodotosnál tévedés történt, azonban a *Kyros* és a *Kambyses* nevek említése ezzel a feltevéssel nem magyarázható meg.

A probléma megoldásához arra kell emlékeztetnünk, hogy az Achaimenidák dinasztiájának két ága volt: az egyik Kyros ága, a másikat pedig Dareios képviselte. Dareios ága a bisutuni feliratból ismeretes, míg Kyros családfáját a Kyros-henger babiloni szövegéből lehet megállapítani. Ebben a dokumentumban Kyros a következőképpen írja le származását: *Kambuziia* (Kambyses) fia, *Kuraš* (Kyros) unokája, *Šišpiš* (Teispes) dédunokája,²² azaz ebben ugyanazt a három nevet olvashatjuk, amelyeket Herodotos Xerxes családfájának öt első és az utolsó neve között felsorolt. Ebből magától adódik az a következtetés, hogy Herodotos Xerxes-novellája az

¹⁷ Herodotos V. 24.

¹⁸ Vö. pl. DB I 3—4, 6, 9 stb.

¹⁹ Herodotos VII. 1 1,2.

²⁰ Vö. pl. XPc 8—9.

²¹ DB I 2—6.

²² Kyros-henger 20—21. *W. Eilers: Der Keilschrifttext des Kyros-Zylinders. Festgabe deutscher Iranisten zur 2500 Jahrfeier Irans. Stuttgart 1971. 162.*

Achaimenida dinasztia két ágát egymással összekapcsolta. Ez az eljárás nem tévedésen, hanem azon a tényen alapult, hogy az Achaimenida dinasztia két ága Xerxes személyében egyesült. Xerxes anyja ugyanis Atossa (<óperzsa *Hutausā), Kyrosnak a leánya volt, aki következőképpen az Achaimenidák másik ágából származott. Xerxes tehát joggal sorolhatta ősei közé az Achaimenidák Kyros által képviselt másik ágának királyait is.

Herodotos Xerxes-novellájának óperzsa forrása úgy kapcsolta egybe az Achaimenidák két ágát, hogy először Xerxes apai őseit, azaz Dareioszt, Hystaspest, Arsameszt, Ariarnest, Teispest, azután az anyai őseit, azaz II. Kyrost (=Nagy Kyrost), Kambyseszt, I. Kyrost, Teispest, majd végül a közös őspát, Achaimenest sorolta fel. Így azonban a *Teispest* és a *Kyros* nevek a felsorolásban kétszer fordultak elő s ez Herodotos szövegének hagyományozásában zavart okozott. Herodotos görög olvasóinak nem volt saját, független ismeretük Xerxes családfájáról s így azt hihették, hogy a *Kyros* és *Teispest* nevek kétszeri előfordulása a felsorolásban tévedésen alapszik. Ezért először *I. Kyros* nevét törölték a felsorolásból, majd később az egyik *Teispest* nevet is kihagyták a szövegből, legalábbis az RSV kódexcsaládban.

Mint ahogy Xerxes családfája sem óperzsa dokumentumokban nem szerepel, sem a görög történetírók nem tudtak róla, ismerete Herodotosnál csak azzal magyarázható, hogy a Xerxes-novella egy szóbelileg hagyományozott óperzsa novella átvétele. Így Xerxes őseinek felsorolása közvetett bizonyítéka annak, hogy Herodotos korában létezett az óperzsa novella.

Még érdekesebb Herodotos egyik stílusfajtajának egyezése a bisutuni felirat elbeszélő stílusával. E stílusra számos példa található Herodotos novelláiban, jellegzetes vonása a mondat tartalmának megismétlése a következő mondat első részében.²³ Ezért is nevezték el ezt a stílusfajtát a tudományos irodalomban „ismétlésstílus”-nak. Példaként szolgálhat rá a Kambyses-novella kezdete: *τελευτήσαντος δὲ Κύρου παρέλαβε τὴν βασιλείην Καμβύσης, Κύρου ἐὼν παῖς καὶ Κασσανδάνης τῆς Φαρνάσπεω θυγατρὸς, ... ταύτης δὴ τῆς γυναικὸς ἐὼν παῖς καὶ Κύρου Καμβύσης ...* „Amikor Kyros meghalt, Kambyses vette át a királyságot, minthogy Kyrosnak és Kassandanénak, Pharnaspes lányának volt a fia ... Minthogy ennek az asszonynak és Kyrosnak volt a fia, Kambyseses ...”²⁴ Ugyanez a stílus jellemzi Dareiosz teteteinek elbeszélését a bisutuni feliratban: Kabūjiya : nāma : Kūrauš : puça : amāxam : tau-māyā : hauvam : idā : xšāyaθiya : āha : avahyā : Kabūjiyahyā : brāt[ā : Bardiya : nāma : āha : hamātā : hamapitā : Kabūjiyahyā : pasāva : Kab[ūjiya : a]vam : Bardiyam : avāja : yaθā : Kabūjiya : Bardiyam : avāja : kārahy[ā : naiy :]azdā : abava : taya : Bardiya : avajata : pasāva : Kabūjiya : Mudrāyam [: ašiya]va : yaθā : Kabūjiya : Mudrāyam : ašiyava ... „Kambūjiya nevű, Kuruš fia, a mi nemzetségünkől, az volt itt király. Annak a Kambūjijának volt egy Bardiya nevű testvére, ugyanattól az anyától, ugyanat-

²³ M. Pohlenz: Stil. In: Herodot. Eine Auswahl aus der neueren Forschung. Hrsg. von W. Marg. München 1962. 738—739.

²⁴ Herodotos II. 1,1.

tól az apától, mint Kambūjiya. Azután Kambūjiya azt a Bardiyát megölette. Amikor Kambūjiya Bardiyát megölette, a hadi népnék nem volt ismeretes, hogy Bardiya megöletett. Azután Kambūjiya Egyiptomba vonult. Amikor Kambūjiya Egyiptomba vonult...²⁵ Mint látható, a bisutūni felirat ismétlő stílusa tökéletesen egyezik Herodotos Kambyses-novellájával. Ráadásul ez a stílusegyezés mind Herodotosnál, mind a bisutūni feliratban éppen Kambyses történetében figyelhető meg.

Ez a körülmény világosan amellett szól, hogy egyrészt Herodotos Kambyses-novellája óperza forrásból származik, másrészt, hogy Herodotos az óperza novellával együtt annak ismétlő stílusát is átvette. Régi felismerés, hogy az ismétlő stílus a szóbeliségben gyökerezik.²⁶ Használata tehát Herodotosnál voltaképpen nem indokolt, és pedig annál is kevésbé, minthogy Herodotos munkájában többféle stílust használ.²⁷ Ezzel szemben az ismétlő stílus használata az óperza novellákban, amelyeknek létformája a szóbeliség volt, teljesen természetesnek tekinthető. A herodotosi novellák ismétlő stílusa tehát fontos további bizonyíték az óperza novella egykori létezésével mellett.

Vizsgáljuk meg most Herodotos és az Ardašir tetteiről szóló középperza könyv novellakoszorúinak viszonyát belső formájuk szempontjából. Válasszuk a vizsgálódás céljára azokat a novellákat, amelyek a két birodalomalapító — Kyros és Ardašir — köré szövéődtek. A Kyros-novella a következőképpen hangzik: 'Εκδέκεται δὲ Ἀστυάγης ὁ Κυαζάρω παῖς τὴν βασιλίην. Καὶ οἱ ἐγένετο θυγάτηρ τῆ οὐνομα ἔθετο Μανδάνην, τὴν ἐδόκεε Ἀστυάγης ἐν τῷ ὕπνῳ οὐρῆσαι τοσοῦτον ὥστε πλησαι μὲν τὴν ἑωυτοῦ πόλιν, ἐπικατακλύσαι δὲ καὶ τὴν Ἀσίην πᾶσαν. Ὑπερθέμενος δὲ τῶν μάγων τοῖσι ὄνειροπόλοισι τὸ ἐνύπνιον, ἐφοβήθη παρ' αὐτὰ ἕκαστα μαθῶν. Μετὰ δὲ τὴν Μανδάνην ταύτην ἐοῦσαν ἤδη ἀνδρὸς ὠραίην Μῆδων μὲν τῶν ἑωυτοῦ ἀξίων οὐδενὶ διδοῖ γυναῖκα, δεδοικῶς τὴν ὄψιν, ὁ δὲ Πέρση διδοῖ τῷ οὐνομα ἦν Καμβύσης, τὸν εὗρισκε οἰκίης μὲν ἑόντα ἀγαθῆς, τρόπου δὲ ἡσυχίου, πολλῶ ἔνευθε ἄγων αὐτὸν μέσου ἀνδρὸς Μῆδου. Συναικεούσης δὲ τῷ Καμβύσῃ τῆς Μανδάνης ὁ Ἀστυάγης τῷ πρώτῳ ἔτει εἶδε ἄλλην ὄψιν. Ἐδόκεε οἱ ἐκ τῶν αἰδοίων τῆς θυγατρὸς ταύτης φῦναι ἄμπελον, τὴν δὲ ἄμπελον ἐπισχεῖν τὴν Ἀσίην πᾶσαν. Ἰδὼν δὲ τοῦτο καὶ ὑπερθέμενος τοῖσι ὄνειροπόλοισι μετεπέμψατο ἐκ τῶν Περσέων τὴν θυγατέρα ἐπίτοκα ἐοῦσαν. Ἀπικομένην δὲ ἐφύλασσε βουλόμενος τὸ γεννώμενον ἐξ αὐτῆς διαφθεῖραι· ἐκ γὰρ οἱ τῆς ὄψιος τῶν μάγων οἱ ὄνειροπόλοι ἐσήμαινον ὅτι μέλλοι ὁ τῆς θυγατρὸς αὐτοῦ γόνος βασιλεύσειν ἀντὶ ἐκείνου. Ταῦτα δὴ ὄν φυλασσόμενος ὁ Ἀστυάγης, ὡς ἐγένετο ὁ Κῦρος, καλέσας Ἄρπαγον, ἄνδρα οἰκίηον καὶ πιστότατον τε Μῆδων καὶ πάντων ἐπίτροπον τῶν ἑωυτοῦ ... Καὶ ὅτε δὴ ἦν δεκαετής ὁ παῖς, πρῆγμα ἐς αὐτὸν τοιόνδε γενόμενον ἐξέφηγέ μιν ...²⁸

„Astyages, Kyaxares fia kapta meg a királyságot. És neki született egy leánya, akinek a Mandane nevet adta. Őt látta álmában Astyages, hogy annyi vizet eresztett,

²⁵ DB I 28—33.

²⁶ M. Pohlenz: id. m. 738—739.

²⁷ M. Pohlenz: id. m. 737.

²⁸ Herodotos I 107—112.

hogy városát megtöltötte, de elárasztotta egész Ázsiát is. Amikor közölte az álmot a mágusok közül az álomfejtőkkel, megrémült, ahogy tőlük mindent megtudott. Azután ahogy Mandane házasságra érett lett, a hozzá méltó médek közül senkinek sem adta feleségül, mert félt a látomástól, hanem egy perzsához adta, akinek Kambyses volt a neve. Azt jó származásúnak, de nyugodt természetűnek tartotta, sokkal alacsonyabb rangúnak ítélve őt egy középszerű méd férfinél. Miután Mandane összeházasodott Kambyseszel, Astyages az első évben egy másik álomlátomást látott. Úgy látszott neki, hogy a lánya ágyékából szőlőtőke nőtt, ez a szőlőtőke pedig beborította egész Ázsiát. Amikor ezt látta és közölte az álomfejtőkkel, lányát, aki terhes volt, a perzsáktól magához hívatta, amikor pedig megérkezett, őrizet alatt tartotta, mert el akarta pusztítani a tőle születőt. Álomlátomásából ugyanis az álomfejtők azt jelezték neki, hogy leánya szülötte helyette fog uralkodni. Ezt figyelembe véve Astyages, ahogy megszületett Kyros, hívatta Harpagost, egy rokonát és a médek közül a legmegbízhatóbb férfit, aki minden ügyének intézője volt...” (Astyages átadta neki az újszülöttet és megparancsolta, hogy ölje meg. Harpagos azonban nem hajtotta végre a parancsot, mert a gyermek rokona volt és mert félt Mandane bosszújától. Így Astyages egy marhapásztornak parancsolta meg, hogy ölje meg és temesse el a gyereket. A parancsot azonban a marhapásztor sem hajtotta végre, hanem a saját halva született gyereket temette el helyette, Mandane gyermekét, a későbbi Kyrost pedig felnevelte.) „Amikor a gyerek tízéves lett, egy vele történt esemény felfedte őt.” (Amikor Astyages Harpagost felelősségre vonta ahelyett, hogy vétkét elismerte volna, azzal igyekezett eljárását igazolni, hogy ő végre akarta hajtani Astyages parancsát, de úgy, hogy ne legyen a király számára leánya gyermekének hóhéra. A király látszólag elfogadta ezt az indoklást, később azonban az engedetlen vezírt szörnyű büntetéssel sújtotta. Hogy Astyagesen bosszút álljon, Harpagos felkelésre beszélt rá az ifjú Kyrost és segített neki a médek fölött az uralmat megszerezni.)

Hasonlítsuk most össze ezzel az elbeszéléssel az Ardašr-novellát, amelynek szövege a következő:

Pābag marzbān <ud> šahrdār ī Pārs būd ud az gumārdag ī Ardavān būd. Ardavān pad Staxr nišast. Ud Pābag rāy hēč frazand ī nāmburdār nē būd. Ud Sāsān šubān ī Pābag būd un hāmvar abāg gōspandān būd ud az tōhmag ī Dārāy ī Dārāyān būd ud andar dušxvadāyih ī Alaksandar niyāgān ō virēg ud nihān ravišnih ēštād ud abāg kurdān šubānān raft. Pābag nē dānist kū Sāsān az tōhmag ī Dārāy ī Dārāyān zād ēštēd. Pābag šab-ēv pad xvamn did čiyōn ka xvaršēd az sar ī Sāsān bē tāft ud hamāg gēhān rōšnih kunēh. An šab ēdōn did čiyōn ka Sāsān pad pil-ēv ārastag ī spēd nišast ud harv andar kišvar pērāmōn ī Sāsān ēštēnd, namāz aviš barēnd ud stāyišn ud āfrin hamē kunēnd. An sidigar šab hamgōnag ēdōn did čiyōn ka Ādur Farnbāg ud Gušnasp ud Burzēn Mihr andar xānag ī Sāsān hamē vaxšēnd ud rōšnih ō hamāg gēhān hamē dahēnd. Pābag ka-š pad ān ēvēnag did, abd sahist u-š dānāgān ud xvamn-vizārān ō pēš xvāst ud *ān ī harv sē šab xvamn čiyōn did ēštād, pēš ī avēšān guft. xvamn-vizārān guft kū „ān kē ēn xvamn padiš did, ōy ayāb az frazandān ī ān mard kas-ēv ō pādixšāyih ī gēhān rasēd. čē xvaršēd ud pil ī spēd ī ārastag, čērīh ud tuvāniḡih <ud> pērōzih ud Ādur

Farnbāg dēn-dānāgih (ī) masmardān ud mogmardān. ud Ādur Gušnasp artēštār ud spāhbadān. ud Ādur Burzēn Mihr vāstaryōšān ud varzkardārān ī gēhān. ud hāmōyēn ēn pādixšāyih ō ān mard ayāb frazandān ī ān mard rasēd. Pābag ka-š ān saxvan āšnūd, kas frēstid, Sāsān ō pēš xvāst ud pūrsid kū „tō az kadām tōhmag ud dūdag hē-č, az pidarān ud niyāgān ī tō kas būd kē pādixšāyih ud sālārih kird?” Sāsān az Pābag pušt ud zēnhār xvāst kū-„m vizand ud zyān ma kun!” Pābag padirift. ud Sāsān rāz ī xvēš čiyōn būd pēš ī Pābag guft. Pābag šād būd ud framūd kū „tan pad abzōn kunēh!” ud Pābag framūd kū tā dast ī yāmag paymōzan ī xvadāyvar aviš āvurd hē ud ō Sāsān dād hē kū „paymōz!” Sāsān hamgōnag kird. ud Pābag Sāsān rāy framūd kū tā čand rōz pad xvarišn ud dārišn nēk ud sazāgvār⁺ parvardan. u-š pas duxt (ī) xvēš pad zanih dād ud jayišn ī abāyēd būdan rāy andar zamān, ān kanizag ābustan būd ud Ardašir aziš zād. Pābag ka-š tan bahr ud čabugih ī Ardašir bē did, dānist kū „ān xvamn ī-m did, rāst būd. u-š Ardašir pad frazandih padirift ud garāmīg dāšt ud parvard...

Duxt ī Ardavān ka-š ān nāmag pad ān ēvēnag did abāg zahr ī-š aviš frēstid, handēšid kū hamgōnag abāyēd kardan ud ān IIII brādar ī vadbaxt az band rastag kardan. rōz-ēv Ardašir az naxčir gurisnag ud tišnag andar xānag mad u-š vāz grift ēstād ud kanizag ān zahr abāg pist ud šakar gumēxt ud ō dast ī Ardašir dād pad ēn kū „has az abārig xvarišn framāyē xvardan. Čē pad garmiḥ ud ranjagih nēk.” Ardašir stad xvardan kāmist. ēdōn govēnd kū varzāvand Ādur Farnbāg ī pērōzgar ēdōn čiyōn āluh-ēv suxr andar parrid ud parr ō pist zad ud ān yām az pist hammis az dast ī Ardašir ō zamīg ōbast. Ardašir ud ziyānag harv II ka pad ān ēvēnag did, stard bē būd hēnd. gurbag ud sag ī andar xānag būd hēnd. ān xvarišn bē xvard ud abar gyāg murd hēnd. Ardašir dānist kū „ān zahr bud pad zadan ī man ārāst ēstād”. Andar zamān mogbadān mogbad ō pēš xvāst. (Ardašir) pūrsid kū „hērbad kū pad gyān ī xvadāyān košihēd pad čē dārēh u-š čē kunišn?” (mogbadān) mogbad guft kū „anōšag bavēd! ō kāmāg rasēd! ōy kē pad gyān ī xvadāyān košēd, margarzān, bē ōzanišn!” Ardašir framūd kū „ēn jah (ī) jādūg (ī) druvand-zādag ziyānag ō aspānvar vāzēd ud framāyē ōzadan!” mogbadān mogbad dast ī ziyānag grift ud ō bērōn āvurd. ziyānag guft kū „im rōz IIII III māhagān ast ō ābustan hom. Ardašir āgāh girēh. čē agar man margarzān hom, ēn frazand ī andar aškamb dārom, pad margarzān abāyēd dāštan?” mogbadān mogbad ka-š ān saxvan āšnūd vašt abāz ō pēš ī Ardašir šud ud guft kū „anōšag bavēd! ēn zan ābustan ast. yāvar-ēv ō ān ī ka bē zāyēd, ōzadan nē abāyēd. čē agar ōy margarzān, ān frazand (ī) az tōhmag (ī) ašmā bayān (ī) andar aškamb pad margarzān dāštan ud ōzadan nē abāyēd.” Ardašir xēšm rāy dāšt (ud) guft kū „ēč zamān ma pāy u-š ōzan!” mogbadān mogbad dānist kū Ardašir xēšm vas ud az ān ō pašēmānih rasēd u-š ān zan rāy nē ōzad u-š pad xānag ī xvēš vāzid u-š nihān kird u-š ō zan ī xvēš guft kū „ēn zan garāmīgihā dār, ma kas čiš gov!” ka zamān ī zādan mad u-š pus (ī) abēr abāyišnig zād. u-š Šāhpuhr nām nihād u-š hamē parvard tā ō dād ī IIII III sālāg mad.

Ardašir rōz-ēv ō naxčir šud u-š asp ō gōr mādag hišt. Ān gōr nar ō tēx ī Ardašir mad u-š gōr mādag rastār kird ud xvēš tan ō marg abaspārd. Ardašir ān gōr hišt ud asp ō vaččag abgand. Gōr mādag ka-š did kū asvār asp ō vaččag hilēd, mad u-š vaččag rastār kird ud xvēš tan ō marg abaspārd. Ardašir ka-š pad ān ēvēnag did, bē mānd u-š

dil sōzāg būd ud asp abāz vašt ud handēšid kū „vāy ō mardom bavād kē-č abāg adānīh ud agōvāgīh ī ēn čahārpāy ī gung pas mihr ī ēvag ō did ēdōn uspurīg kū gyān xvēš zan ud frazand rāy bē abaspārd.” hāmōyēn u-š ān (zan ud ān) frazand ī-š andar aškamb dāšt ayād būd ud pad pušt ī asp ēdōn čiyōn ēštād, pad buland vāng bē griyist. spāhbadān ud vazurgān ud āzādagān ud vāspuhragān ka-šān (pad) ān ēvēnag dīd, škuft bē mānd hēnd ud hamāg ō pēš ī mogbadān mogbad šud hēnd u-šān guft ku ēn čē sazēd būdan, ka Ardašīr pad tang ēdōn zarīg ud bēš ud handōh aviš rasēd pad ān ēvēnag ka griyēd?” mogbadān mogbad, ērān spāhbad, puštībān sālār ud dibīrān mahist, darhandarzbād (ī) vāspuhragān ō pēš ī Ardašīr šud hēnd ud pad rōy ōbast ud namāz burd ... Ardašīr pad passox guft kū-„m nūn juttarī nē mad ēštēd bē-m im rōz andar dašt az-č čahārpāy ī gung ī agōvāg ī adān ī-m xvad pad ēn ēvēnag bē dīd u-m ān zan ud ān frazand ī-š andar aškamb ī mādar abēvināh abāz ayād būd ud pad ōzadan ī avēšān handēšidār vizīdār hom kū pad-č ruvān vināh garān šāyēd būdan.” mogbadān mogbad ka-š dīd kū Ardašīr az ān kār ō pašēmānīh mad, pad rōy ōbast u-š guft kū „anōšag bavēd! framāyēd ō pādīfrāh ī vināhgārān ud margarzānān ud framān ī xvadāy spōzgārān pad man kunēnd”. Ardašīr guft ku „čim ēdōn gōvēh? tō e vināh jast ēštēd?” mogbadān mogbad guft kū „ān zan ud ān frazand ī-š ašmā framūd kū bē ōzan u-mān nē ōzad ud pus ī zād ī az harv nōgzādān ud frazandān ī xvadāyān nēkōgdar ud abāyīšnīgdar ast.” Ardašīr guft kū „čē hamē gōvē?” mogbadān mogbad guft kū „anōšag bavēd! hamgōnag ast čiyōn-am guft”. Ardašīr framūd kū dahān ī mogbadān mogbad purr az yākand suxr ud morvārīd ī šāhvār ud gōhr kardan. andar ham zamān kas mad kē Šāhpuhr ō anōh šavēh. Ardašīr ka-š Šāhpuhr frazand ī xvēš dīd, pad rōy ōbast ud andar Ōhrmazd xvadāy ud Amuhrspandān, Farr ī Kayān ud Ādurān šāh ī pērōzgar vas spās hangārd (ud) guft kū „ān ī ō man mad, ō ēč xvadāy ud dēhbad nē mad: kē pēš az hazarag ī Sōšāns ristāxēz ud tan ī pasēn būd, kē-m frazand ēdon nēkog az murdagān abāz mad.”²⁹

„Pābag határőrparancsnok és Párs uralkodója és Ardavān helytartója volt. Ardavān Staxrban székelt. Pābagnak nem volt fia, aki nevét megőrizte volna. És Sāsān Pābagnak volt a pásztora és mindig az állatok mellett volt és Dārāynak, Dārāy (=Dareios) fiának a nemzetségéből származott és Alaksandar (=Nagy Sándor) gonosz uralma alatt ősei elmenekültek és titkos helyre vonultak és nomád pásztorokkal vándoroltak. Pābag nem tudta, hogy Sāsān Dārāy, Dārāy fia nemzetségéből született. Egy éjszaka Pābag álmában úgy látta, mintha Sāsān fejről a nap sütne és az egész világot bevilágítaná. Egy másik éjszaka úgy látta, mintha Sāsān egy feldíszített fehér elefánton ülne és mindenki a világon körülötte állna és tiszteletét, dicséretét és áldását fejezné ki neki. Egy harmadik éjszaka meg éppen úgy látta, mintha a Farnbāg, a Gušnāsp és a Burzēn Mihr tüzek Sāsān házában nagyra nőttek volna s az egész világnak világosságot adtak. Amikor Pābag ezt ilyen módon látta, elcsodálkozott és maga elé hívatta a bölcseket és az álomfejtőket és mind a három éjszakai álmodta

²⁹ A szöveg átírása a következő kiadásokon alapszik: *Peshotan Sanjana: The Kárnāmē ī Artakshīr ī Pāpakān*. Bombay 1896 és *H. S. Nyberg: A Manual of Pahlavi*. Wiesbaden 1964.

előttük, ahogyan látta volt. Az álomfejtők azt mondták, hogy «az, aki az álomban látszott, ő vagy annak az embernek a gyerekei közül valamelyik világoralomra jut. Mert a nap és a fehér feldíszített elefánt az erőt, hatalmat és győzelmet, a Farnbäg tűz a nagy emberek és a mágus emberek vallásos tudását, a Gušnāsp tűz a harcost és hadvezéréket, a Burzēn Mihr tűz a világ földműveseit és kézműveseit jelenti. Az uralom mindenképpen arra az emberre vagy annak az embernek a gyerekeire jut.» Amikor Pābag ezeket a szavakat hallotta, küldött valakit, Sāsānt maga elé hívatta és megkérdezte, hogy «te milyen nemzetségből és milyen családból való vagy? Atyáid és őseid közül volt, aki királyi uralmat és uralkodói hatalmat gyakorolt?» Sāsān Pābagtól védelmet és biztonságot kért, hogy «nekem kárt és rosszat ne tégy!» Pābag ezt elfogadta és Sāsān elmondta Pābagnak titkát, ahogyan volt. Pābag megörült és megparancsolta, hogy «testedet erősítsd meg!» És Pābag elrendelte, hogy egy királyi öltönyt hozzanak és Sāsānnak adják, hogy «vedd fel!». Sāsān úgy tett. És Pābag Sāsānnak megparancsolta, hogy néhány napig jó és megfelelő ételekkel táplálkozzék. És azután saját lányát feleségül adta hozzá és a sors elhatározására a lány idejében terhes lett és Ardašir született tőle. Amikor Pābag látta Ardašir erős testét és mozgékonyágát, felismerte, hogy «az az álom, amelyet láttam, igaz volt». És Ardaširt gyermekévé fogadta, nagyra becsülte és felnevelte.”

(Az Ardavān, az utolsó párthus király fölött aratott győzelem után Ardašir, a Sāsānida uralkodói dinasztia megalapítója feleségül vette annak lányát. Ardavān fiai Kābul királyához menekültek és levelet írtak nővérüknek, akit Ardašir feleségül vett, mérget küldtek neki és kérték, hogy mérgezze meg Ardaširt.)

„Amikor Ardavān lánya azt a levelet így látta a méreggel együtt, amelyet neki küldtek, elgondolkozott, hogy «mindenképpen meg kell tennem és ezt a négy sze-rencsétlen sorsú testvéremet a bilincsből meg kell szabadítanom». Egy napon Ardašir a vadászatról szomjasan és éhesen jött haza és elmondta a(z étkezés előtti) könyörgést és a leány a mérget liszttel és cukorral összekeverte és Ardašir kezébe adta azzal, hogy «először, a többi étel előtt szíveskedj megenni (ezt), ami melegben és fáradtságban kitűnő». Ardašir átvette és meg akarta enni. Úgy mondják, hogy a csodatevő Farnbäg tűz, a győzelmes — úgy mint egy vörös sas — berepült és szárnya a lisztre ütött és a tál a liszttel együtt Ardašir kezéből a földre esett. Ardašir és a fiatal asszony, amikor (ezt) így látták, mindketten elámultak. Egy macska és egy kutya volt a házban, az ételt megette és nyomban kimúlt. Ardašir tudta, hogy «ez mérég volt, azért készült, hogy engem megöljön». Rögtön maga elé hívatta a mogbadān mogbadot. Megkérdezte, hogy «hērbad, hogy ha (valaki) az uralkodók életére tör, hogy ítéled meg, mit kell (vele) tenni?». A mogbadān mogbad azt mondta, hogy «Légy halhatatlan! Érd el kívánságod! Az, aki az uralkodók életére tör, halált érdemel. Meg kell ölni!» Ardašir parancsot adott: «Vidd ezt az asszonyt, ezt a rossz nőt, a boszorkányt, a hazug fajzatot a veszthelyre és végeztess ki!» A mogbadān mogbad megfogta a fiatalasszony kezét és kivitte. A fiatalasszony szólta, hogy «a mai nap hét hónapja van, hogy terhes vagyok. Ardašir tudja (ezt) meg. Mert ha én halált érdemlek, ezt a gyereket, akit én a méhemben hordok, halálra érdemesnek kell ítélni?»

Amikor a mogbadán mogbad e szavakat hallotta, visszafordult, Ardašir elé lépett és azt mondta, hogy «Légy halhatatlan! Ez az asszony terhes. Mielőtt valaki megszületik, nem szabad megölni. Mert ha ő halált érdemel is, azt a gyereket, aki a Felséged magvából a méhében van, halált érdemlőnek tartani és megölni nem szabad.» Ardašir haragudott, így szólt, hogy «egy percet se várj, végeztess ki őt!». A mogbadán mogbad tudta, hogy Ardašir haragja nagy, de megbánásra fog változni. És az asszonyt nem végeztette ki és hazavezette a saját házába és elrejtette. És feleségének azt mondta, hogy «ezt az asszonyt tiszteletben tartsad és senkinek ne mondj semmit». Amikor eljött a szülés ideje, egészséges, szép gyereket szült. És a Šahpuhr nevet adta neki és felnevelte, amíg a hétéves kort elérte.

Ardašir egy napon vadászatra ment és lovát egy nőtény vadszamárra hajtotta. A hím vadszamar Ardašir lándzsahegye felé ment, a nőtény vadszamarat megmentette és saját testét szolgáltatta ki a halálnak. Ardašir ezt a vadszamarat elengedte és lovát a vadszamárcsikóra hajtotta. Amikor a nőtény vadszamar látta, hogy a lovas a lovát a csikóra irányította, a csikót megmentette és saját testét szolgáltatta ki a halálnak. Amikor Ardašir ezt így látta, megállott, szívében égő fájdalmat érzett, lovát visszafordította és elgondolkozott, hogy «jaj az emberiségnek az összehasonlításban ezekkel a tudatlan, beszélni nem tudó és buta négy lábúakkal, amelyeknek egymáshoz való szeretete olyan teljes, hogy saját életét az asszonyáért és a gyerekéért feláldozza». És nyomban ott volt az asszonynak és a gyermeknek az emléke, akit a méhében hordott és úgy, ahogy a ló hátán ült, hangosan elsírta magát. Amikor a hadvezérek, a nagyurak és a nemesek és a királyi hercegek ilyet láttak, meglepetve megálltak és valamennyien a mogbadán mogbad elé járultak és azt mondták, hogy «mi történt, hogy Ardaširt fájdalmában olyan szomorúság gond és gyász érte, hogy így elsírta magát?» A mogbadán mogbad, az Ērān-spāhbad, a puštībān sālār és a dibīrān mahist, a darhandarzbād i vāspuhragān Ardašir elé járultak és arcra borultak és tiszteletüket fejezték ki ... (és megkérdezték fájdalma okát) ... Ardašir válaszul azt mondta, hogy «velem különben most nem történt semmi, azon kívül, hogy ma a pusztán a buta, beszélni nem tudó, tudatlan négy lábúak, amelyeket így láttam (viselkedni), visszaidézték bennem annak az asszonynak és annak a még anyaméhben levő ártatlan gyermeknek az emlékét, akiknek kivégzésében ítélőbíró voltam, úgyszólván lelkemet súlyos bűn terheli».

Amikor a mogbadan mogbad látta, hogy Ardašir a tettét megbánta, arcra borult és azt mondta, hogy «Légy halhatatlan! Parancsold meg, hogy hajtsák végre rajtam a halált érdemlő és az uruk parancsát megtagadó bűnösök büntetését!» Ardašir így szólt, hogy «Miért beszélsz így? Milyen bünt követtél te el?» A mogbadán mogbad azt mondta, hogy «azt az asszonyt és azt a gyermeket, akiket megparancsoltál, hogy «végeztess ki», én nem végeztettem ki és a megszületett gyermek minden újszülöttnél és uralkodósarjnál szebb és derekabb». Ardašir így szólt, hogy «mit beszélsz?» A mogbadán mogbad azt mondta, hogy «Légy halhatatlan! Úgy van, ahogy mondtam.» Ardašir megparancsolta, hogy a mogbadán mogbad száját piros rubinnal, királyi gyönggyel és ékszerrel töltsék meg. Ugyanakkor jött valaki, aki Šahpuhr

oda vezette. Amikor Ardašīr meglátta Šāhpuhrt, a fiát, arcra borult és Ōhrmazd Úrnak, az Amuhrspandoknak, a Farr ī Kayānnak, a győzelmes Ādurānšāhnak sok köszönetet mondott és így szólt, hogy «az, ami velem történt, nem történt meg egyetlen uralkodóval vagy főúrral sem: a megváltó évezrede, a feltámadás és az eljövendő test előtt az én ilyen pompás fiam a halottak közül visszajött.»³⁰

Ha most a Kyros-novellát összehasonlítjuk a középpertsa Ardašīr-történettel, azonnal világossá válik, hogy mindkét novella ugyanazokból a helyzetekből épült fel. A két novella helyzeteinek párhuzamosságát a következő módon lehet szemléltetni:

Kyros-novella	Ardašīr-novella
1) öregedő király fiú utód nélkül	öregedő király fiú utód nélkül
2) álmát úgy magyarázzák, hogy lányának fia a világ uralkodója lesz	álmát úgy magyarázzák, hogy pásztorra vagy annak egyik fia a világ uralkodója lesz
3) a király ezt meg akarja akadályozni	a király ezt elő akarja segíteni
4) leányát nem adja egyenlő rangú férfihoz feleségül	a király lányát a pásztorához adja feleségül, aki azonban királyi származású
5) a király megparancsolja a nagyvezírnek, hogy ölje meg az újszülött gyereket	a király örökbe fogadja az újszülött gyereket és felneveli Ardašīr megparancsolja a mogbadān mogbadnak, hogy végeztesse ki feleségét, aki meg akarta mérgezni
6) a nagyvezír nem vállalja a felelősséget és a gyereket a király pásztorának adja át, hogy az ölje meg	a mogbadān mogbad vállalja a felelősséget, nem végezteti ki az asszonyt és felneveli a gyereket
7) a gyerek életben marad	az asszony és gyereke életben marad
8) kiderül, hogy a gyerek él	kiderül, hogy a gyerek él
9) a király szörnyű bosszút áll a nagyvezíren	Ardašīr gazdagon megjutalmazza a mogbadān mogbadot
10) a nagyvezír bosszút áll a királyon, segítségével a gyermek a király helyett lesz az uralkodó	Šāhpuhr, a fiú, törvényes utódja lesz Ardašīrnek

³⁰ A Kárnámag fordításához vö. *P. Sanjana*: id. m. 1—56 és *Th. Nöldeke*: Geschichte des Artachšīr i Pāpakān. BzKIS 4 (1878) 22—69.

Mint láthatjuk, a helyzetek mindkét novellában ugyanazok. Figyelemre méltó azonban az a különbség, hogy a Kyros-novellában a történeti személyiségek egy döntésnél mindig a negatív lehetőségeket választják, míg az Ardašir-novellában a helyzetek szereplői a morális szempontból helyes cselekvést részesítik előnyben. Ennek a különbségnek az oka nem a zoroasztriánus világnézet, mert Zaratuštra már a Gāthákban kijelenti, hogy „a döntés választása” jó és rossz, igazság és hazugság között „kinek kinek a saját személyében” kell, hogy történjék (Y. 30,2).³¹ Éppen ez a körülmény az, ami a novellák alakjainak racionális motiválását és pszichológiai fejlődését lehetővé teszi. Az összehasonlított herodotosi és középperzsa novellák közötti különbség tehát következésképpen nem a szereplők világnézetének eltérésében, hanem mint történeti személyiségeknek a történeti és irodalmi megítélésében rejlik. Emellett az Ardašir-novella azt is bizonyítja, hogy az „emlékezés” novellákká formálódása és a novellák összekapcsolódása nagyobb novella-koszorúkká Iránban már az óperzsa korban végbement s az elbeszélésnek ez a formája az ókor végéig fennmaradt. Így kézenfekvő arra következtetni, hogy az iráni novellaművészet egyedülálló jelensége Herodotosnál egy a Kr. e. V. században virágzó orális óperzsa irodalmi műfajból táplálkozott, amelynek mint a történetírás kezdeti fokának befogadása éppen ebben a korban a görögök kulturális igényeit és szellemi életük szükségleteit egyaránt kielégítette.

³¹ A Gāthá-helyre ebben az összefüggésben Fr. Altheim: id. m. 167 hívta fel a figyelmet.

ARISTOTELÉS A NEM-KIJELENTŐ MONDATOKRÓL

„Nem-kijelentő mondatokról” először a *Herméneutika* 4. fejezetében tesz említést Aristotelés. A különböző állításfajták elemzése előtt felhívja a figyelmet, hogy a nyelvben nemcsak olyan mondatok léteznek, melyek alapvető tulajdonsága az, hogy igazak vagy hamisak lehetnek, hanem olyanok is, melyeket nem lehet sem igazaknak, sem hamisaknak tartani. A megadott példa szerint ilyen a kérdés, hiszen ennek igaz vagy hamis voltára értelmetlen rákérdezni. Az adott összefüggésben mindennek az a tanulsága, hogy a nem-kijelentő mondatok tárgyalása nem tarthat a logika körébe, és ehhez azt a megjegyzést fűzi hozzá Aristotelés, hogy vizsgálatuk a rétorika vagy a poétika hatáskörébe tartozik: ἔστι δὲ λόγος ἄπας μὲν σημαντικός, ... ἀποφαντικός δὲ οὐ πᾶς, ἀλλ' ἐν ᾧ τὸ ἀληθεύειν ἢ ψευδεσθαι ὑπάρχει· οὐκ ἐν ἅπασιν δὲ ὑπάρχει, οἷον ἡ εὐχὴ λόγος μὲν, ἀλλ' οὐτ' ἀληθὴς οὔτε ψευδής, οἱ μὲν οὖν ἄλλοι ἀφείσθωσαν, — ῥητορικῆς γὰρ ἢ ποιητικῆς οικειότερα ἡ σκέψις, — ὁ δὲ ἀποφαντικός τῆς νῦν θεωρίας.¹

A megfogalmazás azt sugallja, hogy Aristotelés itt nem saját *Rétorika* vagy *Poétika* című műveire gondolt, hanem általánosságban jelölte ki egy esetleges elemzés megfelelő helyét.² Am bármennyire általános is ez a kijelölés, Aristotelés később mégis csak végzett ilyen irányú vizsgálódásokat, ezek eredményeit pedig leírta. A kérdés kézenfekvő: hol és hogyan tárgyalja bennük a nem-kijelentő mondatokat?

Aki azonban az erre adható választ várva veszi kezébe a két írást, mindkét alkalommal csalódnai fog. A *Rétorika* egyes passzusai érintenek ugyan nem-kijelentő mondatokkal kapcsolatos problémákat, de csak futólagosan és szétszórtan.³ Az

¹ „Minden mondat jelöl valamit... Azonban nem minden mondat kijelentés, hanem csak az, amelyre vonatkozik az, hogy igaz-vagy-téves. Márpedig ez nem mindre vonatkozik; például a kívánság mondat ugyan, de nem is igaz, nem is téves. A többi hagyjuk, hiszen vizsgálatuk inkább a szónoklattanba vagy a költészet-tanba tartozik. Mi most a kijelentést vizsgáljuk”, *Herm.* 16b35—17a7 (Rónafalvi Ódön fordítása Lautner Péter pontositásaival, *Aristotelész: Hermeneutika*. Budapest 1994)

² Az általános konszenzusnak megfelelően abból indulok ki, hogy a *Herm.* korábbi a másik két írásnál; vö. *I. Düring: Aristoteles* (Heidelberg 1966) 49sk.

³ Sem összefoglaló nevük (οὐκ ἀποφαντικός λόγος), sem az egyes mondatfajták elnevezései nem fordulnak elő a műben. Látszólagos kivételt képez a *Poétikában* említett kérdés (ἐρώτησις) és elbeszélés vagy megállapítás (διήγησις), hiszen róluk szó esik, csak hogy nem mint mondatfajtákról, hanem mint az érvelés egyik sajátos módjáról (1418b40skk), ill. a beszéd egyik részéről (passim); l. még a 6. j.-et.

alábbiakban nem is fogok róluk szót ejteni, összegezve annyit jegyeznék meg, hogy ezek a megállapítások semmiképpen sem állnak össze rendszerezett, valódi elemzés-sé. Más a helyzet a *Poétikával*. A tragédia negyedik alkotóelemének, a nyelvezetnek (λέξις) elemzése előtt Aristotelés nyíltan és egyértelműen leszögezi, hogy a beszéd-fajtáknak vagy — másként fordítva — „a szóbeli kifejezés formáinak” (σχήματα λέξεως) tárgyalása, melyek közé a parancs, az óhaj, az elbeszélés, a fenyegetés, a kérdés, a válasz stb. tartozik, nem a poétika, hanem az előadóművészet⁴ mesterségébe vág: τῶν δὲ περὶ τὴν λέξιν ἐν μὲν ἔστιν εἶδος θεωρίας τὰ σχήματα τῆς λέξεως, ἃ ἔστιν εἰδέναι τῆς ὑποκριτικῆς καὶ τοῦ τοιαύτην ἔχοντος ἀρχιτεκτονικῆν, οἷον τί ἐντολὴ καὶ τί εὐχὴ καὶ διήγησις καὶ ἀπειλὴ καὶ ἐρώτησις καὶ ἀπόκρισις κὶ εἴ τι ἄλλο τοιοῦτον.⁵

Mit jelenthet mindez? Azt, hogy Aristotelés valamilyen okból megváltoztatta korábbi álláspontját, amennyiben már a poétikát sem tartja megfelelő helynek az efféle nyelvi formák tárgyalására? Vagy pedig látszólagos csupán az ellentmondás, például azért, mert a két mű állítása más kontextusban hangzik el, más megközelítésből nevezve meg a jelenségeket, és ezért összebékíthető egymással? Hiszen a *Poétika* idézett mondatában már az összefoglaló terminus sem egyezik meg a *Herméneutikában* szereplő terminussal. Aristotelés nem λόγος-nak, hanem σχῆμα τῆς λέξεως⁶-nak nevezi azt a kategóriát, melynek a *Herméneutika* egyedüli, a *Poétika* pedig egyik példjaként nevezi meg a kívánságot (εὐχή). Ez alapján annyit mindenképpen jogos feltételeznünk, hogy részleges átfedés van a *Herméneutika* és a *Poétika* példái között, sőt azt is, hogy ez az átfedés a kívánságon kívül valószínűleg a parancsra, fenyegetésre, kérdésre és talán az elbeszélésre (megállapításra) és válaszra is kiterjed, mégsem kizárható, hogy a „kívánság” mint mondatípus (λόγος) nem egészen azonos a „kívánság”-gal mint beszédfajttal (σχῆμα τῆς λέξεως).

Ákár látszólagos, akár valódi az ellentmondás a *Herméneutika* és a *Poétika* két ítélete között, a kommentátorok és elemzők — néhány kivételtől eltekintve — említetlenül hagyják. Ami a *Poétika* magyarázóit illeti, Vahlen csupán a két kifejezés tartalmi azonosságát emeli ki, eltérő besorolásukra nem tér ki.⁷ Azok közül, akik egyáltalán megemlítik a *Herméneutika* szóban forgó szöveghelyét, Gudeman és Bywater — az előadóművészet aristotelési meghatározására hivatkozva — mindössze annak

⁴ Ami, mint minden mesterség, a természetes érzékkel végzett tevékenység tudatos formája, tehát „előadásmód”-nak is felfogható.

⁵ *Ami a szóbeli kifejezéssel kapcsolatos dolgokat illeti, a vizsgálat egyik eleme a szóbeli kifejezés formái, aminek ismerete azonban — például hogy mi a parancs, mi a kívánság, a megállapítás, a fenyegetés, a kérdés, a válasz és ami még efféle van — az előadóművészet keretébe tartozik, és annak a dolga, akinek ilyen a mestersége, Poétika 1456b7—19 (Ritoók Zsigmond fordítása, Arisztotelész: Poétika és más költészettani írások, Budapest 1997)*

⁶ A *Rétorikában* négy alkalommal is előfordul ez a kifejezés, ám egyszer sem a *Poétikabeli* jelentésben. Először a látszólagos enthymémák egyik fajtájával (1401a8), majd a ritmikusság különféle fokozataival (1408b21 és 28), végül az ellentétekre kihegyezett mondat szerkesztéssel (1410b29) kapcsolatban fogalmaz úgy, hogy valamilyen alakja (σχῆμα) van a nyelvezetnek (τῆς λέξεως). Aristotelés sehol nem használja a későbbről jólismert „szóalakzat” jelentésben; vö. J. Vahlen: *Beiträge zu Aristoteles' Poetik* (Berlin 1867) 217 és G. Kennedy: *A New History of Rhetoric* (Princeton 1994) 86.

⁷ J. Vahlen (id. m.) 218.

megindoklására szorítkoznak, miért utalta Aristotelés ide a beszédfajtákkal kapcsolatos kérdéseket.⁸ Az ott megfogalmazott állásponttól való eltéréstől hallgatnak. Ugyanezt teszi Lucas⁹ és Janko,¹⁰ a *Herméneutikára* való hivatkozás nélkül. Rostagni, Hardy, Fuhrmann és Halliwell¹¹ semmiféle megjegyzést nem fűznek Aristotelés szavaihoz. Az általam ismert magyarázók közül egyedül Dupont-Roc és Lallot igyekeznek tisztázni, mennyire következetes Aristotelés álláspontja a problémával kapcsolatban, bár mindezt anélkül, hogy a *Herméneutika* szövegével szembesítenék¹². Hasonló a helyzet a *Herméneutika* kommentátoraival is: arra adnak magyarázatot, miért nem tartoznak a logikába a nem-kijelentő mondatok, de arról vagy nem vesznek tudomást, hogy Aristotelés mást vagy látszólag mást mond a maga *Poétikájában* (például *Ammonius*¹³), vagy ha igen, akkor mindössze azt igyekeznek tisztázni, hogy a *Herméneutikában* nem saját *Poétika* című művére hivatkozik Aristotelés, hanem általában a poétikára, s így nem jelent ellentmondást az itt poétikainak minősített elemzés hiánya Aristotelés *Poétikájából*. Először Maier foglalkozott ilyen szempontból a két szöveghely kapcsolatával egy 1900-ban megjelent tanulmányában¹⁴. Ráhivatkozik Weideman¹⁵, anélkül hogy bármit hozzátenne Maier következtetéseihez. Montanari annyiban mond többet kettőjüknél, hogy azt is hangsúlyozza, hogy a *Poétikában* kifejezetten kizárja költészettanából a nem-kijelentő mondatok tárgyalását¹⁶. Az igazi kérdést azonban, hogy miért történt meg ez a kizárás, sem Maier, sem Montanari, sem Weideman nem teszi föl. Hasonlóképp nem adnak magyarázatot a *Poétikának* azok az elemzői sem, akik legalábbis megemlítik a két mű eltérő álláspontját, így Morpurgo-Tagliabue¹⁷ és Halliwell¹⁸. Megint mások, mint például Koller¹⁹, úgy tűnik,

⁸ A. Gudeman (Berlin 1934) 335, *I. Bywater: Aristotle on the Art of Poetry* (Oxford 1909) ad loc.

⁹ D. W. Lucas (Oxford 1968) 198.

¹⁰ R. Janko (Indianapolis/Cambridge 1987) 125.

¹¹ A. Rostagni: *Aristotele: Poetica* (Torino 1945), J. Hardy: *Aristote: Poétique* (Paris 1990¹⁰), M. Fuhrmann: *Aristoteles: Poetik* (Stuttgart 1980¹¹), S. Halliwell: *The Poetics of Aristotle* (London 1987).

¹² R. Dupont-Roc—J. Lallot: *Aristote: Poétique* (Paris 1980) 311skk.

¹³ *Ammonius*: In Aristotelis de interpretatione commentarius (Comm. in Ar. Graeca 4,5, Berlin 1897) 61,21—66,28.

¹⁴ H. Maier: *Die Echtheit der Aristotelischen Hermeneutik*. *Archiv für Geschichte der Philosophie* 13 (1900) 23—72.

¹⁵ H. Weideman (Aristoteles: De interpretatione. Berlin 1994) 191.

¹⁶ „né la Retorica né la Poetica presentano una trattazione esplicita e diretta dei tipi di discorso diversi dall'apofantico che si sono visti. Si è anzi segnalato ... il passo della Poetica (19, 1456b 8sgg.) in cui Aristotele elencava alcuni „discorsi” ... per rivendicarne la competenza all' ὑποκριτική”, E. Montanari: *La sezione linguistica del Peri hermeneias di Aristotele*. Volume II. Il commento (Firenze 1988) 325. Hozzá kell tennem, hogy Montanari a kérdés bővebb tárgyalását igéri a — még el nem készült — Appendicében. Az elkészült kommentár semmit nem árul el arról, milyen módon magyarázza majd Montanari a jelenséget.

¹⁷ „Il problema di riconoscere le diverse maniere elocutorie (il comando, la preghiera ...) e quindi di distinguere i discorsi apofantici (narrazione, risposta ...) da quelli non-apofantici (preghiera, comando, minaccia) è stato infatti liquidato nella Poetica, facendone un problema di recitazione” G. Morpurgo-Tagliabue: *Linguistica e stilistica di Aristotele* (Roma 1967) 115—6; l. még 100—1.

¹⁸ „Note ... that *Poet. ch. 19, 56b 8—19, is discrepant with Int. 17a 5f*” S. Halliwell: *Aristotle's Poetics* (London 1986) 326; „Note that *Ar. does allow the relevance of Protagorean linguistics to poetics at Int. 17a 5f*” 345.

¹⁹ Α σχήματα λέξεως „in die Bereich der Hypokritike, oder, wie er auch sagt, der Poetik und Rhetorik, verwiesen worden”, H. Koller: *Die Anfänge der griechischen Grammatik*. *Glotta* 37 (1958) 27.

semmiféle problémát vagy következetlenséget nem látnak abban, hogy Aristotelés hol a poétikába vagy a retorikába, hol pedig az előadóművészetbe tartozásról beszél.

Pedig annak eldöntése, hogy a nem-kijelentő mondatoknak (a szóbeli kifejezés formáinak) elemzése beletartozik-e a költészettanba vagy sem, véleményem szerint egyáltalán nem mellékes kérdés, és alapvetően meghatározza a költői nyelvezet elemzésének lehetőségeit. Az alábbiakban azt szeretném megmutatni, hogy amikor Aristotelés a *Herméneutikával* ellenkező álláspontra jutva kizárja poétikájából tárgyalásukat, akkor ezt a lépést *nem a költői mesterségről vallott nézeteiből következően* tette meg, hanem némely, *nyelvről alkotott elképzelése és nyelvvel kapcsolatos fogalma* vezette erre. És itt nemcsak arról van szó, hogy egyes ma használatos kategóriák egyszerűen nem léteztek vagy nem különültek el egymástól világos tagoltsággal, hanem arról is, hogy Aristotelés mintegy túlértékelt saját — ma feltétlenül nyelvészetinek számító — felfedezését, ez pedig ahhoz járult hozzá, hogy indokolatlanul leszűkítette a nyelvészeti és a költői nyelvezetre vonatkozó elemzések határait.

Mindenekelőtt nézzük meg tehát Aristotelés érvét, mellyel a beszédmódok tárgyalását a költészettanból az előadóművészethez utalja. Aristotelés a beszédformák helytelen alkalmazását kifogásoló bírálatok neveltségességére, és pedig Prótagoras Homéros-kritikájának képtelenségére hivatkozik. Prótagoras ugyanis azért kötött bele az *Ilias* első sorába, mert szerinte Homéros rosszul használja az *ἄειδε* igealakot kívánság²⁰ kifejezésére (amikor „imádkozik” — Ritoók Zs. fordításában), mert így valójában parancsot ad a Múzsának: *παρὰ γὰρ τὴν τούτων γνῶσιν ἢ ἄγνοιαν οὐδὲν εἰς τὴν ποιητικὴν ἐπιτίμημα φέρεται ὅ τι καὶ ἄξιον σπουδῆς. τί γὰρ ἂν τις ὑπολάβοι ἡμαρτησθαι ἃ Πρωταγόρας ἐπιτιμᾷ, ὅτι εὐχεσθαι οἰόμενος ἐπιτάττει εἰπὼν „μῆνιν ἄειδε θεά”; τὸ γὰρ κελεῦσαι, φησίν, ποιεῖν τι ἢ μὴ ἐπιτάξις ἐστίν. διὸ παρείσθω ὡς ἄλλης καὶ οὐ τῆς ποιητικῆς ὄν θεώρημα.*²¹

Első látásra, aligha akadna valaki is, aki ne Aristotelésnek adna igazat. Prótagoras legfeljebb enyhítőkörülményekre számíthat. Gudeman és Lucas azt hozza föl mentségére, hogy igazságtalan volna megfedkezünk arról, hogy Prótagoras talán ma sem helyénvalónak érzett kritikája mögött igen fontos nyelvészeti kategóriák megsejtése áll²². Akadémossága tehát ezúttal bocsánatos bűn, hiszen annak felfedezése felé tette meg az első lépést, hogy — későbbi kifejezésekkel élve — léteznek igemódok és léteznek mondatfajták. Kifogása pedig minden bizonnyal az általa minden körülmények között érvényesnek gondolt ὀρθοέπεια elv számonkérésén alapult, mi-

²⁰ A „kívánság”, „óhaj”, „imádkozás” kifejezések mind az *εὐχολή* és *εὐχή* fordításai.

²¹ „Ezeknek ismeréséből vagy nem ismeréséből kifolyólag ugyanis a költészetre nem származik semmi olyan gáncs, ami komolyan volna veendő. Hiszen ugyan mi hibát találhatna az ember abban, amit Prótagoras kifogásol, hogy abban a hiszemben, hogy imádkozik [kíván], parancsol, amikor ezt mondja: ‘Haragot énekelj, istennő? Mert — mondja — valakit felszólítani, hogy valamit tegyen vagy ne tegyen, az parancs. Mellőzzük tehát ezt, mint olyan vizsgálati tárgyat, mely más tudomány és nem a költészettan körébe tartozik.’” (56b13—19)

²² „Aristotle is right that this comment is not serious as literary criticism, but it is of great interest for the history of linguistic studies” Lucas (i. m.) 198, hasonlóképpen Gudeman (i. m.) 336.

szerint minden nyelvi forma „egyenesen”, vagyis egyértelműen megfeleltethető egy adott jelentésnek²³. Homéros ezt a princípiumot sérthette meg, hogy ti. az imperatívusi igealak csakis parancsot fejezhet ki, kívánságot nem. Más forrásból tudjuk, hogy Prótagoras négy (esetleg hét) alapvető mondatfajta különböztetett meg egymástól. Diogenés Laertios tudósítása szerint διεῖλε τε τὸν λόγον πρῶτος εἰς τέτταρα· εὐχολίην, ἐρώτησιν, ἀπόκρισιν, ἐντολήν (οἱ δὲ εἰς ἑπτὰ· διήγησιν, ἐρώτησιν, ἀπόκρισιν, ἐντολήν, ἀπαγγελίαν, εὐχολίην, κλησιν), οὗς καὶ πυθμένας εἶπε λόγων.²⁴

Azt sajnos legfeljebb csak találgatni lehet, hogy milyen nyelvi kifejezési eszközkhöz (alaktani, szintaktikai sajátosságokhoz) kötötte az egyes mondattípusokat, az óhajító és felszólító mondatokban kötelező optativus- ill. imperativus-használat is pusztán Aristotelés szövege alapján történő — mégoly jogos — feltételezés. A többi mondatfajtaéhoz egyértelműen tartozó nyelvi forma meghatározása²⁵ nem tűnik könnyű feladatnak, ennek azonban a mi szempontunkból csak annyiban van jelentősége, hogy jelzi Prótagoras nyelvi kategóriáinak fogalmi tisztázatlanságát. Eredeti kérdésünkhöz elegendő annak kiderítése, vajon miért következtetett Aristotelés Prótagoras kritikájának irrelevanciájából arra, hogy a mondatfajttal vagy beszédmódokkal az előadóművészetnek és nem a költészetelméletnek kell foglalkoznia. Aristotelés nem ad nyílt magyarázatot; így két dolgot tehetünk: egyfelől az előadóművészet aristotelési meghatározásából kiindulva, explicitté tehetjük kimondatlan indokát, másfelől ezt a kikövetkeztetett indokot összevethetjük annak magyarázatával, hogy mai tudásunk szerint mi a baj Prótagoras kifogásával.

Kezdjük ez utóbbi magyarázattal. Prótagoras kritikája nyilvánvalóan az ὀρθοέπεια elvének érvénytelensége miatt téveszt célt. Az igemódok és mondatfajtaik többjelentésűek, ezért nem egy-egyértelmű megfelelés van közöttük. Ugyanaz a felszólító mondat ugyanazzal az imperatívusi igealakkal kifejezhet parancsot és kívánságot (lásd a Múza invocációját), ugyanaz a kijelentő mondat ugyanazzal az indicativusban álló igével kifejezhet állítást, parancsot, kívánságot stb. pusztán a közlés módjától és kontextusától függően²⁶. Megfordítva ugyanez mondható el: kívánni éppúgy lehet indicatívusi igealakat tartalmazó kijelentő mondattal, mint imperatívusos vagy optatívusos vagy éppen kérdő mondattal. Az igemódok és mondatfajtaik poliszémiája régi közhely a modern nyelvészetben, ám hiába fogadták már akkor is szinte ösztö-

²³ R. Pfeiffer: *Geschichte der klassischen Philologie* (Übersetzt von M. Arnold, Hamburg 1970) 58skk.

²⁴ „elsőként különített el négy alapvető mondat- [vagy beszéd-] típust: az óhajt [kívánságot], a kérdést, a választ és a parancsot, mások szerint hetet: az elbeszélést, a kérdést, a választ, a parancsot [felszólítást], a jelentést [hírüladást], az óhajt és a megszólítást, melyeket a mondatok alapjainak is nevezett.” (9.53—54); Quintilianus a négyes felosztásról tud (3, 4, 10): *Protagoran transeo, qui interrogandi, respondendi, mandandi, precandi quod εὐχολίην dixit, partes solas putat.*

²⁵ Koller szerint Prótagoras alapvetően a gondolkodási formák nyelvi kifejeződését igyekezte meghatározni, ezért nem is kell az alaktani vizsgálódások kezdeteit esetében feltételeznünk (i.m. 18); ez a Homéros-bírálat ellentmond Koller állításának.

²⁶ Egyszerű példával élve: egészen mást jelent a „Nagyon hideg van” kijelentés egy időjárásjelentésben és akkor, ha a megszólított nagy erővel szellőztet.

nösen nemtetszéssel a tagadásán alapuló gáncsoskodást a nyelv használói, ennek elméleti cáfolata nem egyszerű feladat. Az ösztönös nemtetszést mindenesetre világosan mutatja Aristotelés megfogalmazása, aki szónoki kérdéssel fejezi ki, meglepődne, ha bárki is elfogadná a képtelen szofista kritikát („*ugyan mi hibát találhatna az ember abban, hogy ... ?*”).

Aristotelés azonban nem a nyelvi poliszémiáról beszél, hanem az előadóművészethez utalja a problémát. Nézzük meg tehát, hogy mit értett előadóművészet alatt. Ezt a *Rétorikából* tudhatjuk meg: ἔστιν δὲ αὕτη μὲν ἐν τῇ φωνῇ, πῶς αὐτῇ δεῖ χρησθῆαι πρὸς ἕκαστον πάθος, οἷον πότε μεγάλη καὶ πότε μικρῆ καὶ μέση, καὶ πῶς τοῖς τόνοις, οἷον ὀξεῖα καὶ βαρεῖα καὶ μέση, καὶ ῥυθμοῖς τίσι πρὸς ἕκαστα. τρία γὰρ ἔστιν περὶ τὸ σκοποῦσιν· ταῦτα δ' ἔστι μέγεθος ἁρμονία ῥυθμός.²⁷

Ha tehát az előadóművészet erre a három dologra vonatkozik, akkor az egyes mondattípusok vagy beszédfajták szükségszerűen ezzel a három dologgal: bizonyos hangerővel, intonációval és ritmussal jellemezhetőek. Aristotelés minden bizonnyal azt gondolta, hogy minden egyes mondattípusnak (óhajnak, parancsnak, fenyegetésnek stb.) mással össze nem téveszthető, rá jellemző ritmusa, dallama és hangerőssége van. Úgy vélem, ezt a gondolatot igazi felfedezésnek tarthatjuk, még akkor is, ha nincs nyíltan megfogalmazva. Újdonságához mindenesetre aligha férhet kétség, hiszen maga Aristotelés említi meg, hogy az előadóművészetet korábban senki sem tanulmányozta, hatáskörét is ő jelölte ki először.²⁸

Aristotelés azonban éppúgy saját felfedezésének áldozata lett, mint Prótagoras. Azáltal, hogy a mondatfajták tárgyalását minden megszorítás nélkül az előadóművészet körébe utalta, akarva-akaratlanul azt a tételt is elfogadta, hogy a hangzásbeli sajátosságok önmagukban elegendőek a mondatfajták azonosítására. Prótagoras kifogása azonban nem azért nem állja meg a helyét, mert tévesen vélte, hogy Homéros rosszul *ejtette ki*, rosszul *adta elő* az imperativusi igealakot, hanem mert azt hitte tévesen, hogy Homéros rosszul *alkalmazta* azt, ti. óhaj kifejezésére. Kritikája magukra a *szavakra* vonatkozik, nem pedig előadásukra.²⁹ Aristotelés minden bi-

²⁷ „Az előadásmód [= előadóművészet] a hanggal függ össze, hogyan kell azt az egyes érzelmeknek megfelelően alkalmaznunk, azaz mikor legyen erős, gyenge és közepes, és hogy hogyan kell élnünk a különféle hangfekvésekkel, a magassal, a mélyvel és a közepessel, és milyen ritmusban kell beszélnünk az egyes érzelmek szerint. Mert három dologra fordítunk figyelmet: a hangerőre, a harmóniára és a ritmusra”, 1403b26—31 (Adamik Tamás fordítása: Arisztotelész: Rétorika, Budapest 1982).

²⁸ τρίτον δὲ τοῦτων ὁ δύναιμι μὲν ἔχει μεγίστην, οὕτω δ' ἐπιχειρήσῃται, τὰ τὴν ὑπόκρισιν (1403b20—2).

²⁹ Lucas véleményem szerint tévesen képzei úgy, hogy már Prótagoras kritikája is az énekmondó intonációjára vonatkozik, nem pedig Homérosz szövegére: „The point raised here probably arose from his perception that what we call the imperative mood was associated with the tone of command, which led him to object that a commanding voice in a prayer was anomalous, though one would have thought that the fault would be in the bard rather than in the poet” (i. m. 198). Ez három okból sem tűnik valószínűnek: 1. Az a megfigyelés, hogy az egyes igemódokat jellegzetes intonáció kíséri, feltételezi az igemód tagolt fogalmát. 2. ebből adódik, hogy ha Prótagorasnak valóban az intonációval szemben lett volna kifogása, akkor bírálata arra vonatkozhatott volna, hogy „hiába beszél kívánságot-fohászt kifejező hangnemben az énekmondó, mégiscsak imperativusban álló igét mond”, vagyis az intonáció kritikálása lehetetlen a igealak megválasztásának bírálata nélkül — a baj tehát e logika szerint is Homéros szövegével van. 3. Az intonáció fontosságára Aristotelés figyel föl elsőként, nem pedig Prótagoras.

zonnal úgy gondolta, hogy az *ἄειδε* tökéletesen beleillik az invokációba, amennyiben megfelelő hangsúllyal, hangerővel és intonációval adják elő, úgy, ahogy ezt egy istenhez szóló kérésben, imában illik. Ebben, azt hiszem, teljes mértékben igaza volt (mai tudásunk szerint is), hiszen ennél az esetnél valóban az előadásbeli sajátosságok azok, amelyek két beszéd fajta, a parancs és a kérés között különbséget tesznek. Ám nem mindig ez a helyzet. Igen gyakran morfológiai jegyek, néha szintaktikai jellegzetességek, máskor lexikai elemek (adverbiumok, partikulák stb.) döntik el egyértelműen vagy alapvetően, hogy milyen mondatfajtá(k)ról vagy igemód(ok)ról van (vagy lehet) szó. A közlés előadásmódjának mindig van bizonyos szerepe, sokszor azonban csak másodlagos. Magának a szavaknak és a nyelvi alakoknak a megválasztása pedig a szöveg szerzőjének, a költőnek a feladata, nem az előadóé. A beszéd- vagy mondatfajta felett tehát végső soron a költő rendelkezik. Ez pedig azt jelenti, hogy Aristotelésnek nem volt meg minden oka arra, hogy a mondatfajta tárgyalását száműzze a poétika területéről. Mindezt azért is hangsúlyozni szeretném, mert a kommentárok — Dupont-Roc—Lallot kivételével³⁰ — nem teszik föl a kérdést, vajon helyes volt-e Aristotelés ítélete.

Mielőtt tovább haladnék gondolatmenetemben, még egy pontra hívnám föl a figyelmet. Innen talán még világosabban kiderül, mennyire tisztázatlan Aristotelés gondolkodásában az előadáshoz kapcsolódó jegyek (hangerő, hangmagasság és intonáció) összefüggése az alaktani jelenségekkel.

A *Poétikában* bevezetett nyelvészeti fogalmak között szerepel az igei eset kategóriája. Ezzel kapcsolatban az a meglepő állítás hangzik el, hogy az *ἐβάδισεν*; és a *βάδιζε* két olyan esete az igének, melyek között az előadásmódot illetően van különbség: *πτῶσις δ' ἔστιν ὀνόματος ἢ ῥήματος ... ἢ δὲ κατὰ τὰ ὑποκριτικά, οἷον κατ' ἐρώτησιν ἐπίταξις. τὸ γὰρ ἐβάδισεν; ἢ βάδιζε πτῶσις ῥήματος*³¹

A szöveg hely nem mentes szövegkritikai problémáktól³², s egyáltalán nem magától értetődő, hogy a két igealak milyen módon alkot oppozíciót egymással.

³⁰ „le poète peut-il rester aussi étranger aux «figures» qu' Aristote veut bien le dire? ... C'est donc bien en choisissant entre deux «flexions» verbales ... que le poète «préfigure» dans le text, en partie au moins, la figure d'élocution que choisira l'acteur” (i. m. 312). Dupont-Roc—Lallot azonban úgy vélik, hogy Aristotelésnek mégiscsak sikerül visszacsempésznie a poétika területére a szóbeli kifejezés formáit.

³¹ „egy további [eset] pedig az előadás jelölésére, pl. hogy kérdés-e vagy parancs, mert az, hogy elment-e vagy menjen el, ezen válfajok szerint esetei az igének.” (1457a18 — 23)

³² Az *ἐπίταξις* előtti *ἢ* szerepeltetése még nem okoz tartalmi problémát (Kassel kritikái apparátusa a következőket hozza: *ἐπίταξις Π* : *ἢ ἐπίταξις Β*; ahol *Π* a cod. Parisinus 1741-et és *B* Guilelmus de Moerbeke elveszett görög kódexét jelöli), ott viszont már komolyabb a tét, hogy kérdőjelet illesztünk-e be az *ἐβάδισεν* szó után (Kassel apparátusában: *ἐβάδισεν Ξ*, interrogative Cooke: *ἄρ*) *ἐβάδισεν* Vahlen; ahol *Ξ Π-t* és a cod. Riccardianus 46-ot jelöli), illetve az imperativust részesítjük-e előnyben a *Ξ* kéziratcsoportban megjelenő praeteritum imperfectum alakkal szemben (Kassel apparátusában: *βάδιζε rec: ἐβάδιζε Ξ*). További problémát jelent még, vajon tekinthette-e Aristotelés az imperativust olyan — a kijelentő módú igealakokkal — egyenrangú formának, amelynek alapjelentése a parancs. Egyéb megnyilatkozásai ennek ellentmondani látszanak, bár a kérdést nyíltan nem tette föl.

Ha a szövegkörnyezetet nézzük, akkor azt láthatjuk, hogy a korábbi esetekben Aristotelés eljárása az volt, hogy — akár valamilyen terminus megadásával, akár anélkül — mindig a két szemben álló tagnak közölte egy-egy példáját. Ha például az egyes és többes számú névszók oppozíciójáról volt szó, akkor a következő példát adta: οἷον ἄνθρωποι ἢ ἄνθρωπος³³. E szerint a logika szerint a szembenállás az ἐβᾶδιεν; és a βᾶδιζε igealakok között kell legyen. Ezt támasztaná alá az is, hogy a két példa előtt szereplő két terminus pontosan megfelel a két példának (kérdés, parancs). Ez az értelmezés azonban aligha állhatja meg a helyét. Hiszen bármennyire hiányoztak is az alapvető morfológiai kategóriák, és bármennyire jellegzetes előadásbeli sajátosságokkal rendelkezik is egy kérdés, ill. felszólítás, mégis nagyon valószínűtlennek tűnik, hogy Aristotelés figyelmét annyira elkerülték volna az alaktani különbségek, hogy „nem vette volna észre”, hogy az ἐβᾶδιεν; és a βᾶδιζε nemcsak az előadásmódjában tér el egymástól.

Nem sokkal látszik valószínűbbnek egy másik megoldás, mely szerint mindkét igealak egy kijelentő mondatban szereplő — ám a szövegben nem közölt — indicativusi formához (βᾶδιζει) képest számít esetnek³⁴. Ez szintén azt jelentené ugyanis, hogy Aristotelés mindkét példánál eltekintett a morfológiai különbségektől, és csakis a kiejtésbeli sajátosságok különbségeit tartotta fontosnak, viszont megvan az az előnye, hogy az igei eset azzal a formával áll szemben, amelyet Aristotelés másutt az ige alapalakjának nevezett.

A legjobb értelmet így talán az az interpretáció adhatja, mely szerint úgy keletkeznek ezek az igei esetek, ha ugyanaz az igealak más előadásban mást jelent. Az oppozíció tehát az ἐβᾶδιεν—ἐβᾶδιεν;, valamint a βᾶδιζε—βᾶδιζε között áll fenn, mégpedig úgy, hogy az első esetben ugyanaz az igealak először kijelentésként, másodsor pedig kérdésként használatos, a második esetben ugyanaz az igealak először parancsot, másodsor óhajt (kívánságot) fejez ki³⁵. Természetesen ennek az értelmezésnek is megvannak a maga nehézségei: 1. Miért csak az oppozíció egyik-egyik tagját nevezi meg mint „esetet” Aristotelés? Hisz először a kijelentő ἐβᾶδιεν, másodsor az óhajtó βᾶδιζε hiányzik a szövegből³⁶. 2. Tegyük föl azonban, hogy ennek az az oka, hogy a szembenállás hiányzó tagját az ige alapalakjának gondolta Aristotelés, és a két közölt forma hozzájuk képest számít esetnek. Ám ez a magyarázat sem tökéle-

³³ 1457a20—1

³⁴ „Si tratta sempre di «tempi», e non di «modi» del verbo. Quindi escludo che sia corrotto il testo trådito, τὸ γὰρ ἐβᾶδιεν ἢ ἐβᾶδιζεν”, C. Gallavotti: Aristotele Dell’arte poetica (s.l. 1974) 177.

³⁵ Ugyanarról a problémáról lenne szó tehát, mint amelyiket Prótagoras kritikája kapcsán érintett Aristotelés, vagyis az αἰεῖτε kétféle előadásáról; vö. Gudeman (i. m.) 333.

³⁶ Bár szövegkiadók közül szinte mindenki rossznak tartja a kéziratokban szereplő két igealakot (lásd 32.j.), egyikük sem gondol a romlásnak ezzel a lehetőségével, vagyis ha a szöveget így rekonstruálnánk: οἷον κατ’ ἐρώτησιν ἐπιταξίῃν· τὸ γὰρ ἐβᾶδιεν ἢ ἐβᾶδιεν;, βᾶδιζε ἢ βᾶδιζε πτωίσις ῥήματος. Mindezt természetesen nem szövegkritikai emendationának szánom (legfeljebb a haplográfia feltételezésével tudnám megvédeni „ötletemet”, írásjelek hiányában pedig elég nehéz lenne a βᾶδιζε kétszeres előfordulását elfogadni) — inkább csak azt a szövegváltozatot szerettem volna bemutatni, amelyik véleményem szerint jobban összhangban lenne a gondolatkifejtés korábbi logikájával és a szöveg feltételezett értelmével, mint a ma általánosan elfogadott variáns.

tes. A múlt idejű kijelentő módú S/3 még elmehetne ugyan az ige alapalakjának³⁷, a második párnál azonban éppen fordítva, azt a kategóriát nevezi meg Aristotelés, amelyik a szóban forgó alak feltételezhető „alapjelentését” fejezi ki, vagyis a parancsot, nem pedig az „eset” státusára sokkal esélyesebb óhajt. 3. Hogyan tekinthette Aristotelés az imperativust — a kijelentő módú igealakokkal — egyenrangú formának?³⁸ 4. Hogyan tekinthette a beszéd *részeinek* (μέρος) ezeket a formailag egymással teljesen megegyező igealakokat?³⁹

Ezek a kérdések, melyekre aligha lehet egyértelmű választ találni Aristotelés ránk maradt írásai alapján, talán kellően érzékeltetik nyelvészeti fogalmainak kialakulatlanágát, tagolatlanágát. Bármelyik értelmezést választjuk azonban a fenti három közül, elkerülhetetlennek látszik annak feltételezése, hogy Aristotelés az előadásmód szerint meghatározott igei eset kategóriáját függetlenítette a morfológiai jelektől. A két első értelmezés esetében egészen kirívó az alaktani eltérések figyelmen kívül hagyása, de még a harmadik interpretációnál is hiányzik annak leszögezése, hogy egy-egy igealak különböző eseteit (azaz különböző intonációval előadott formáit) eleve behatárolják és megszabják morfológiai tulajdonságai.

Így hát a πῶσις esetében is ugyanaz történik, mint a σχῆμα-k esetében: Aristotelés nemcsak attól tekint el, hogy az előadás jellegzetességeinek *nyelvi* jelentése van, hanem attól is, hogy ezek a jellegzetességek *nem függetlenek a nyelvi formáktól*.

Térjünk vissza tehát ahhoz a kérdéshez, hogy milyen fogalmakra lett volna szükség a Prótagoras-féle gáncs igazi cáfolatára. Benne volt-e Aristotelés gondolataiban a megoldás lehetősége vagy alkalmatlanok voltak nyelvészeti kategóriái egy ilyen cáfolat megfogalmazására?

Hogy választ kaphassunk erre a kérdésre, fel kell idéznünk a korábban már említett szóhasználatbeli ingadozását: a parancsok, kívánságok stb. esetében háromféle összefoglaló terminust is használ, jóllehet mindhárom esetben ugyanazokkal a szavakkal beszél egyszerűen parancsról, kívánságról stb. is, mintha mégiscsak azonos dolgokról lenne szó. Mint láttuk, a *Herméneutikában* a kívánság mondat típusnak (λόγος) minősült, a *Poétikában* előbb beszédformának (a szóbeli kifejezés formájának, σχῆμα τῆς λέξεως), majd az igei eset egyik típusának (πῶσις ῥήματος).

A három terminus alkalmazása azonban csak jelzi, hogy Aristotelés nem egészen azonos értelemben beszél kívánságról, parancsról stb., de semmiképpen sem fogható föl annak bizonyítékaként, hogy Aristotelés tisztázta ezen megközelítésbeli különbségeket. Pedig ennek a három aspektusnak a világos elkülönítése nélkül aligha lehet tökéletesen cáfolni a Prótagoras-féle kifogásokat. Először is, a szóbeli kom-

³⁷ A *Herméneutika* ugyan csak a praesens imperfectumot tekinti igének, a praeteritumot imperfectumot és a futurumot esetnek mondja: τὸ ὑγιαίνει ἢ τὸ ὑγιανεῖ οὐ ῥήμα, ἀλλὰ πῶσις ῥήματος· διαφέρει δὲ τοῦ ῥήματος, ὅτι τὸ μὲν τὸν παρόντα προσημαίνει χρόνον, τὰ δὲ τὸν πέριξ. (16b16–18), ám éppen a *Poétika* ad arra lehetőséget, hogy a múlt idejű igék is alapalaknak számítsanak (1456a17–18).

³⁸ Bár a kérdést nyíltan nem tette föl, a példákban kizárólagosan előforduló indicativusi alakok azt a következtetést látszanak erősíteni, hogy az imperativus nem egyenrangú az indicativussal.

³⁹ *Gudeman* (i. m.) 348.

munikáció szintjén egy beszédforma sajátos illokúciós erővel rendelkező beszédak-tusnak tekinthető. A parancs például olyan direktíva, melyben a beszélő valaminek megtételét akarja a hozzá képest alárendelt helyzetben lévő megszólított személy-től⁴⁰. Másodsor, a mondatok szintjén meghatározott szintaktikai, lexikai és intoná-cióbeli sajátosságokkal rendelkező mondattípusnak fogható föl. A parancs ebben az esetben a felszólító mondatallal azonosítható. Végül harmadszor, a szavak szintjén megfeleltethető bizonyos morfológiailag kifejezett igemódoknak; így a parancs az imperativusnak. Rögtön hozzá szeretném azonban tenni, hogy a három szint elkülö-nítése egyrészt feltételezi a legalapvetőbb morfológiai elemek ismeretét (ami Aristotelés korában természetesen nem volt meg⁴¹), másrészt ki kell hogy egészüljön a korábban már említett poliszémia elvével, miszerint egyáltalán nem szükséges, hogy az egyes beszédformák mind három értelemben egyszerre megvalósuljanak. Parancsosztáshoz nem kell mindig felszólító mondat és imperativusi igealak, ahogy óhajtáshoz sem kell mindig optativusos óhajtó mondat⁴².

Mindezzel persze — még egyszer hangsúlyozom — nem a ma már közhelynek számító későbbi ismereteket akarom Aristoteléstől számon kérni, pusztán azt sze-retném érzékeltetni, hogy helytelen következtetést vont le a maga — kétségkívül eredeti — felfedezéséből. De alighanem mélyebb okok is közrejátszhattak ebben. Most nem is annyira az előbb említett grammatikai kategóriák hiányára gondolok, mint inkább a nyelv alapvető funkciójáról vallott elképzelésre. Ha végignézzük az általa felsorolt szóbeli kifejezésbeli formákat, feltűnő, hogy éppen az nem szerepel köztük, amelyiket a legalapvetőbbnek gondolnánk: a kijelentés, az ἀποφανσις. Hiszen Aristotelés logikája a kijelentésre épül, és a sztoikus λέκτον-ok listáján⁴³, melyek az aristotelési σχήμα-k továbbfejlesztett formái, éppúgy a legelső helyen szerepel a λέκτον ἀποφαντικόν vagy más néven ἀξιωμα, mint a későbbi peripatetikos εἶδη λόγου felsorolásakor⁴⁴.

De a kijelentés talán éppen központi jelentősége miatt hiányzik. A kijelentés ugyanis az a nyelvi forma, mely reprezentálja a nyelv igazi funkcióját. Ez pedig a jól ismert jelölés, melynek során a gondolatok vagy lelki tartalmak a dolgokról adnak képet, a beszédben elhangzó szavak és mondatok pedig ezeknek a gondolatoknak a jelei⁴⁵. A kijelentés különleges helyzete abból ered, hogy olyan kapcsolatot jelenít

⁴⁰ J. Searle: A classification of illocutory acts. *Language in society* 5 (1976)

⁴¹ H. Steinthal: *Geschichte der Sprachwissenschaft bei der Griechen und Römern* (adatok nélkül) 628.

⁴² D. Schenkeveld meggyőzően érvel amellett, hogy ilyen többértelműsége a sztoikusok λέκτον fogalma vált először alkalmassá (*Studies in the history of ancient linguistics II: Stoic and peripatetic kinds of speech and the distinction of grammatical moods. Mnemosyne* 37 (1984) 291—353, különösen 324—8).

⁴³ Diogenés Laertios 7, 65—8 a következő 10 (12) sztoikus „lekton”-t említi meg: λεκτὸν ἀποφαντικόν (=ἀξιωμα), ἐρώτημα, πύσμα, λ. ἐπαπορητικόν, λ. προστακτικόν, λ. ὀρικόν, λ. ἀρατικόν, λ. προσαγορευτικόν, λ. ὑποθετικόν, λ. ὁμοιον ἀξιωματι (+ λ. θαυμαστικόν, λ. ψεκτικόν)

⁴⁴ A *schol. ad Aphthonium* (*Retores Graeci* (Walz) II 21—22, 289—90) alapján az 5 mondatfajta (εἶδη λόγου): λόγος ἀποφαντικός, ἐρωθηματικός, κλητικός, εὐκτικός, προστακτικός.

⁴⁵ *Hermeneutika* 16a3.

meg a dolgok között (összekapcsolás, illetve szétválasztás révén), mely igaz vagy hamis lehet⁴⁶. És mint láttuk, éppen erre nem alkalmasak a nem-kijelentő mondatok. A *Herméneutika* megfogalmazása még nem zárja ki, hogy a nem-kijelentő mondatok a nyelvi jelölésnek a kijelentő mondatokéval egyenrangú fajtáját valósítanak meg, sőt, a poétikába és rétorikába történő utalásuk inkább erősíteni látszik ezt a lehetőséget. A *Poétikában* azonban a nem-kijelentő mondatok másságát már nyelven kívüli tényezőkkel magyarázza Aristotelés, nevezetesen az előadásmód jellegzetességeivel. A hangerő, a ritmus és a hangfekvés ugyanis mind a nyelvi hanghoz kapcsolódik ugyan, de funkciójukat, vagyis az egyes érzelmekhez való igazodásukat (πρός ἕκαστον πάθος), Aristotelés sohasem nevezi jelölésnek. Másként fogalmazva, a *Herméneutikában* mondottakkal ellentétben, miszerint a nem-kijelentő mondatok is jelölnek valamit, az itteni elemzés szerint nincs nyelvi jelentésük.

Ha most mindezt nem az aristotelési nyelvészet, hanem *költészetelmélet* oldaláról nézzük meg, úgy érzem, semmi sem indokolhatná a nem-kijelentő mondatok vagy beszédformák tárgyalásának kiiktatását. Épp ellenkezőleg. Ezek a nyelvi formák képezhettek volna hidat a nyelvezet (λέξις) és a többi alkotóelem között. Mert az elemzők jó részével egyetértve, szerintem is valamiféle űr tátong közöttük; a 20–22. fejezetek közel sem írják le olyan megvilágító erővel a nyelvi alkotás folyamatát, mint ahogy más részek például a mese megformálását⁴⁷. Befejezésül ezért három olyan csírájában maradt lehetőségre szeretném felhívni a figyelmet, amelyet Aristotelés éppen a *Herméneutikában* megadott tanácsához ragaszkodva kibonthatott volna a *Poétikában*.

Először is éppen a fentebb említett háromarcúság, miszerint ezeket a nyelvi jelenségeket mind a kommunikáció, mind a mondatok szintjén, mind a szavak szintjén lehet értelmezni, az egyetlen vagy néhány szóra vonatkozó nyelvi elemzéseket összeköthette volna a mondat, sőt a még nagyobb szövegrészek (pl. ἄγων-ok, στιχομυθία-k, ῥήσις-ek), és az egész mű vizsgálatával. Mint ismeretes, Aristotelés a költői nyelv tárgyalását alapvetően a szóválasztásra korlátozza, kisebb részben és inkább csak ritmikai szempontból a szókapcsolatokra. A különféle stílusértékek egész műveket és műfajokat jellemeznek ugyan, de kizárólag a szóválasztáson és az egyes szavak összefűzésén alapulnak. A mondat szintű elemzés viszont már hiányzik. Ennek részint az lehet az oka, hogy a mondatfajták közül a nem-kijelentő mondatokat mint beszédmódokat (σχήματα λέξεως) veszi be a tárgyalásba, de éppen csak egy pillanatra, mert mint láttuk, nyelvészetben kívüli tényezőkből vélte őket levezethetőnek. Az igazi mondatok, vagyis a kijelentések elemzésére elvileg volna mód, hiszen számtalanszor kiderül, hogy Aristotelés szerint a költői művekben szereplő állításoknak is megállapítható az igazságtartalma (még ha nem is a valósággal való közvetlen összetétellel, sem pedig az igazság feltételen követelményével), csakhogy ennek megítélése nem a nyelvezethez tartozik, hanem mindenekelőtt a mese, másodsorban

⁴⁶ *Herméneutika* 17a25skk.

⁴⁷ S. Halliwell (18. j.) 344skk.

pedig a jellem, harmadsorban az érvelésmód alkotóeleméhez. Gondoljunk arra, milyen sokszor elhangzik, hogy a mesének a valószínűség és szükségszerűség szerint kell előrehaladnia, a nyelvezetben viszont nincs megfelelője ennek a kívánalomnak⁴⁸. Az igazsághoz azonban az is hozzátartozik, hogy Aristotelés a *Homérosi kérdések* töredékeiben több alkalommal is kijelentések σχῆμα-ként történő értelmezésével ad megoldást, vagyis a gyakorlatban alkalmazza azt, amit elméletben nem dolgozott ki⁴⁹.

Másodszor egy érdekes egybeesésre szeretnék utalni. A szóbeli kifejezés formái között éppúgy szerepel az elbeszélés (διήγησις), mint ahogy az utánzás egyik lehetséges módja is az elbeszélés, melyet görögül hol a διήγησις, hol az ἀπαγγελία szó fejez ki⁵⁰. (Érdekes módon a Prótagoras-féle hetes listán ugyanez a két terminus egymástól elkülönítve jelenik meg; fogas kérdésnek tűnik, milyen alapon lehetne elválasztani a két hasonló jelentésű kifejezést.) A párhuzam azonban rejtve marad, Aristotelés nem hívja rá föl a figyelmet, pedig a párhuzam megvonása és továbbgondolása talán nem zsákutcába vezetne. Mindenekelőtt az egyes műfajok leíró osztályozását tehetné volna lehetővé, elsősorban azokat, melyeknél az egyes vagy többes szám első személyben megszólaló hang pontosan egy meghatározott beszédaktust hajt végre: kér, parancsol, tanácsol, buzdít stb., ahol tehát az egész mű szerkezetét valamely σχῆμα λέξεως határozza meg. Ezt a lehetőséget egyébként mind az ókorban, mint a modern irodalomelméletben kihasználták később; például a legkorább-ról fennmaradt szónoki előgyakorlatok szerzőjére, Theónra⁵¹ illetve C. Todorovra⁵² és F. Cairnsra⁵³ gondolok.

Utoljára hagytam a legfontosabbat, mely a tragédia céljával függ össze. Aristotelés felfogása szerint a tragédia lelke a mese, a cselekmény, ám a mese milyenségét az határozza meg, hogyan képes két érzelmet, szánalmat és félelmet felkelteni. Mint ismeretes, az aristotelési költészetelmélet egyik legeredetibb gondolata az volt, hogy az érzelmek nem feltétlenül a gondolkodásra képtelen lélek rész irracionális válaszai drogszerűen ható stimulusokra, hanem képzeleteinktől függő, az értelmünk által befolyásolható reakciók⁵⁴. Ez a gondolat azonban egyáltalán nem jelenik meg a nyelvi analízis szintjén, a nyelvezet tárgyalásakor. A szóbeli kifejezés formái természetes módon lehettek volna az érzelmek felkeltésének nyelvi eszközei, hiszen még az

⁴⁸ 1451a13, 27, 38, 1451b9, 35, 1452a20, 24, 1454a34.

⁴⁹ Ilyen mindenekelőtt az 5. és 15. töredék.

⁵⁰ 1459a17 és b26, ill. 1448a21, 1449b11, 1460a18 és 30.

⁵¹ ἐπει δὲ εἰώθαμεν ἐκφέρειν τὰ πράγματα ἐνίοτε μὲν ὡς ἀποφαινόμενοι, ἐνίοτε δὲ ὡς πλέον τι τοῦ ἀποφαίσεσθαι ποιοῦντες, καὶ ἐνίοτε μὲν ὡς ἐρωτῶντες, ἄλλοτε δὲ ὡς πυνθανόμενοι, εἶσθ' ὅτε δὲ ὡς ἐπιποροῦντες, καὶ ἄλλοτε μὲν ὡς προστάττοντες, ἄλλοτε δὲ ὡς εὐχόμενοι, καὶ ποτε μὲν ὡς ὀμνῶντες, ποτε δὲ ὡς προσαγορευόντες, ἄλλοτε δὲ ὡς ὑποτιθέμενοι, ποτε δὲ προσδιαλεγόμενοι. ἐνδέχεται γὰρ κατὰ πάντας τούτους τοὺς τρόπους ἐκφέρειν ποικίλλοντας τὰς διηγήσεις, *Progymnasmata* 87, 13–21.

⁵² *T. Todorov: Genres in Discourse* (translated by C. Porter, Cambridge 1990) 13–26.

⁵³ *F. Cairns: Generic Composition in Greek and Latin Poetry* (Edinburgh 1972)

⁵⁴ Erről l. *W. W. Fortenbaugh: Aristotle on Emotion* (New York 1975)

aristotelési definíció szerint is ez az elsődleges funkciójuk. Talán Theophrastossal⁵⁵ kezdődően aztán valóban elkezdődik a különféle σχῆμα-k érzelmeket megjelenítő erejének vizsgálata, ahol a σχῆμα szó már a jól ismert alakzatot jelenti, csakhogy ezek a vizsgálatok (lásd a *Περὶ σχημάτων* és *De figuris* c. katalógusokat) részint a kis fókuszú szövegelemzés, részint a formális osztályozás hihetetlen kifinomultsága irányába folynak tovább, így sohasem kötődnek a művek egészének elemzéséhez. Ezzel már azt is elárultam, hogy Aristotelés döntése a σχῆμα-k költészettanból való kizárásáról már a következő nemzedéknél sem talált kedvező fogadtatásra, mégha az ő indokaik alighanem egészen mások voltak, mint amelyeket én igyekeztem felhozni. Akárhogy is, abban talán egyet is érthetnénk, hogy azzal a ritka esettel van dolgunk, amikor Aristotelésnek egy *Poétikán* kívül megfogalmazott álláspontja irodalomelméleti szempontból érdekesebbnek és szerencsésebbnek tűnik a *Poétikában* levont végkövetkeztetésénél.

⁵⁵ Ammonius, aki — többek között — éppen az „alakzatokra” hivatkozva indokolja meg, hogy a nem-kijelentő mondatok valóban a rétorikába tartoznak, ehhez a magyarázathoz kapcsolódóan idézi Theophrastos híres tételét a szónoki és költői beszéd közönségre irányultságáról, mely megkülönbözteti őket a filozófiától: Διττῆς γὰρ οὔσης τῆς τοῦ λόγου σχέσεως, καθὰ διώρισεν ὁ φιλόσοφος Θεόφραστος, τῆς τε πρὸς τοὺς ἀκροωμένους, οἷς καὶ σημαίνει τι, καὶ τῆς πρὸς τὰ πράγματα, ὑπὲρ ὧν ὁ λέγων πείσαι προτίθεται τοὺς ἀκροωμένους, περὶ μὲν τὴν σχέσιν αὐτοῦ τὴν πρὸς τοὺς ἀκροατὰς καταγίνονται ποιητικὴν καὶ ῥητορικὴν. 65,31— 66, 2

SZEPESY TIBOR

THEOKRITOS ÉS APOLLÓNIOS RHODIOS HÉRAKLÉS-PORTRÉJA*

I. Héraklés Theokritos a 24. idilljében

1. A 24. idill — közismert címén a Hérakliskos —, a Theokritos-corpus többi hiteles darabjához képest meglehetősen nagy, ránk maradt formájában 140 sornyi terjedelme ellenére felettébb ritkásan került a költőnek szentelt tanulmányok középpontjába; átfogó elemzés helyett inkább csak utalásszerűen, marginálisan, többnyire más Theokritos-problémákkal kapcsolatban kerítettek szót rá. Ezzel a megálapítással kezdi tanulmányát J. Stern is, aki az elmúlt fél évszázad folyamán, amennyire látom, egyedül állította vizsgálódásainak fókuszába az elhanyagolt és több szempontból nagyon is problematikus idillt.¹ A kutatás szemmel látható érdektelensége (vagy inkább ódzkodása?) azonban mindjárt érthetővé válik, ha egy pillantást vetünk a költemény felépítésére.

A Héraklés-idill, ez futólagos olvasással is könnyen átlátható, négy, az elbeszélői technikát tekintve egymástól meglehetősen elütő részre tagolódik. Az *első* rész (1–63) az alig tíz hónapos Héraklés első hőstettét, a féltékeny Hérától az ő és fivére elpusztítására küldött két kígyó megfojtását beszéli el úgy, hogy Theokritos elejétől végig az éjszakai történések részleteit és egymásutánját igyekszik megjeleníteni; a *második*, szorosán az elsőhöz kapcsolódó részben (64–102) a történetek miatt aggódó anya, Alkméné Teiresiaszt hívhatja, aki unszoló kérdésére előbb biztosítja őt, hogy lezajlott csodás események nem rosszat, hanem jót jelentenek, nevezetesen azt, hogy Héraklés 12 nagy és dicső tettet fog végrehajtani, s halála után az olymposiak közé kerül majd, ahol Hébé lesz a felesége (73–87), aztán részletes útmutatást ad a királynénak, hogyan és mi módon, milyen varázsszertartások segítségével szabaduljon meg a Héraklés csecsemő-kezelésében kiszenvedett kígyók tetemétől (88–102); a következő, *harmadik* rész (103–133) viszont már semmiféle cselekményt nem tartal-

* A tanulmány Theokritos 24. idilljét taglaló része (rövidítve) eredetileg előadásként hangzott el a III. Magyar Ókortudományi Vándorgyűlésen, Szeged, 1997. május 24-én.

¹ Theocritus' Idyll 24. AJP 95 (1974) 348–361. Itt kell megemlítenem Heather White kommentárját is (Theocritus' Idyll XXIV. A Commentary. Classical and Byzantine Monographs V. Amsterdam 1979), mely azonban mindössze az idillel kapcsolatba hozható párhuzamos helyeken gyűjti össze, többre csak kivételesen vállalkozik.

maz, hanem csupán felsorolja, úgyszólván katalógusba veszi, kik és miben vagy mire oktatták-tanították a serdülő Héraklést (103–133);² a *negyedik* rész (134–140) pedig, ugyancsak összefoglalásszerűen arról beszél, milyen volt a hős ruházata és az étrendje — azután a bukolikus kódexekben hagyományozott szöveg abrupt módon megszakad.³ Igaz, A. S. Hung és I. Johnson 1930-ban publikálta egy, Kr. u. 500 táján papiruszra másolt, s eredetileg egyebek közt a 24. idillt is magában foglaló Theokritos-gyűjtemény foszlányait,⁴ a papirusz azonban a Hérakliskos befejező részének szövegéből — betűkön és egynéhány, végérvényesen alig-alig rekonstruálható szótörmeléken kívül — szinte semmit sem mentett vissza; legfeljebb azt lehet mégis biztonsággal megállapítani belőle, hogy a teljes költemény a kódexekben hagyományozott 140 sor után hozzávetőleg további 32 sort tartalmazott, tehát a költemény imént behatárolt negyedik része eredetileg nyilvánvalóan nem 7, hanem minden valószínűség szerint 39 sort számlált.

A ránk nem maradt részlet említett kurta 32 sora semmi esetre sem nyújthatott lehetőséget Theokritosnak arra, hogy — mondhatni az első rész párhuzamaként — Héraklés egy másik hősi tettének vagy „munkájának” *részletes elbeszélésével* zárja költeményét. A vers belső tagolásából (első rész: csecsemőkör — második rész: a még távoli férfikor megjövendölése és a közeljövő teendői — harmadik rész: a közeli és távoli jövő közé eső tanulóévek) — logikusan inkább az következik, hogy a fellelt papirusz ellenére ma még joggal elveszetteknek minősíthető befejezésben a költő a hős életmódjára tett megjegyzések (134–140) folytatásaként alighanem a teiresiasi jövendölés beteljesedését foglalta össze: hogy tehát Héraklés csakugyan véghezvitte a vak jóstól megjövendölt 12 nevezetes munkáját, hogy halála után valóban az istenek közé került, s bizonyára szót ejtett Hébével kötött házasságáról is.

Ezt az önmagában is igen kézenfekvő következtetést egyébként még egy körülmény támasztja alá. Az imént említett papiruszon ugyanis, az ott csonkítatlanul közölt eredeti 171. sorához írt, s viszonylag jól kiolvasható scholion tanúsága szerint a Hérakliskos-idillt Theokritos személyes kérése rekesztette be: segítené hozzá őt a „tizenkétmunkájú hős”, hogy költeményeivel minden más költő felett győzedelmeskedhessen.⁵ Ilyen kérést pedig eleve csak az emberit jócskán meghaladó hatalom birtokosához, jelen esetben — nyilvánvaló — az *istenné vált* Hérakléshez lehetett és volt indokolt intézni.

² A harmadik szerkezeti egység határait világosan jelzi az a keret, melyet egyfelől a 103–104., másfelől a 134. sor alkot: Ἡρακλῆς δ' ὑπὸ μητρὶ νέον φυτόν ὄς ἐν ἰλῶϊ / ἐτρέφετ' ... illetve Ὡδε μὲν Ἡρακλῆα φίλα παιδεύσατο μήτηρ. (Kerényi G. fordításában, I. Pásztori Múzsá. Budapest 1961. 76: *Héraklés meg, akár fiatal fa a kertben aképp nőtt / anyja kezén illetve Így nevelé a kicsiny Héraklést drága szülője.* Theokritost lentebb is az imént említett kiadásból, Kerényi G. átültetésében idézem.)

³ A 140. sor után már a Iunta-féle kiadás (1516) megjegyzi: ἀτελής, I. Bucolici Graeci. Recensuit A. S. F. Gow. Oxonii 1985. 98.

⁴ Two Theocritus Papyri. London 1930.

⁵ A bukolikus corpuszt és benne Theokritost fordító Kerényi Grácia már a scholion megjegyzését figyelembe véve alakítja ki az idill befejező két sorát: *Légy kegyes, ó te tizenkétmunkájú, ki a széles / égbe jutottál, s adj győzelmet a földi dalosnak.*

Az idill iránt tapasztalható érdektelenség egyik oka tehát, kétség sem férhet hozzá, éppen az, hogy szövegét csonkult formában, befejező része híján, töredéknek őrizték meg a bukolikus kódexek. Másik oka viszont inkább valamiféle, sokszor világosan meg sem fogalmazott esztétikai ítélet: a filológiai konszenzus ugyanis az első jelenetsor kivételével (nem véletlenül erről a részletről kapta címét az idill már a bukolikus kódexekben is!) művészileg elhibázottnak — mert egyenetlennek és szét-esőnek — tartja a költeményt. A régebbi kutatásnak ezt az álláspontját summázta — még majd három évtizede is — A. Lesky közismert irodalomtörténeti kézikönyve: *Die Geschichte von dem kleinen Herakles, dem es einen Hauptspaß bereitet, die bösen, von Hera gesandten Schlangen zu erwürgen, ist ganz reizend erzählt und mit Zügen aus der bürgerlichen Kinderstube ausgestattet, die an Kallimacheisches erinnert. Teiresias prophezeit die künftige Größe des Knaben. Was weiter von seinem Weg erzählt wird, wirkt als Anhang* (kiemelések tőlem, Sz. T.); *der Schluß ist verloren.*⁶

Lesky sommás jellemzése, legalábbis prima facie, aligha ébreszthet különösebb kételyeket. Mások is leírták már, hogy az első rész Theokritos legjobb lapjaira emlékeztet, mert a költőnek, úgymond, túl a gyorsan pergetett cselekményen, sikerült a hősi-mitikus történetet a hétköznapiak atmoszférájába, a Leskytól is emlegetett „polgári” környezetbe transzponálnia (Halperin erről mint a hagyomány „szubverzívó”-járól beszél⁷), amiként ezt a hellénisztikus — közelebről a kallimachosi — szemlélet megkövetelte, s ami a mitológiai és a „polgári” szint tudatos egybejátszatása miatt az elbeszélésnek sajátos belső feszültséget, más szempontból nézve ironikus alaptónust ad.⁸ Az is vitathatatlan, hogy a folytatásban a *cselekményesség* fokozatosan meglassúdik (a narratológia terminusaival élve⁹ itt az elbeszélés *scène*-ből *sommaire*-be megy át), a negyedikben pedig minden valószínűség szerint egy *állapot* — Héraklés isteni státusa — leírásába torkollik, továbbá, hogy a cselekmény lassulásával együtt az első rész ironikus alaptónusa megszakad, illetve észrevehetően háttérbe szorul.

Hogy az elbeszélői hang első olvasásra is szembeötlő megváltozása a költemény strukturális töredezettségéről vagy gondolati egységének hiányairól vallana, azaz művészi fogyatékoság volna? A korábbi kutatás mindenestre így érezte. Ezt a

⁶ Geschichte der griechischen Literatur. Bern – München ³1971 (= München 1993) 812.

⁷ D. L. Halperin: Before Pastoral. Theocritus and the Ancient Tradition of Bucolic Poetry. New Haven – London 1983. 237. Hasonlóképpen B. Effe: Held und Literatur. Der Funktionswandel des Herakles-Mythos in der griechischen Literatur. Poetica 12 (1980) 163.

⁸ Részletesen I. A. E.-A. Horstmann: Ironie und Humor bei Theokrit. Beiträge zur klassischen Philologie Heft 67. Meiselheim am Glan 1976. 57 kk. Horstmann egyébként teljes fejezetet szentel a Hérakliskosnak (57–71), melynek csúcspontja szerinte is a bevezető elbeszélés, a költemény egészéről alkotott véleménye pedig alig tér el Leskyétől: *Der Erzählung von Klein-Herakles' Wundertat verdankt das Gedicht seine Wirkung; ob dann die Kraft zur Komposition nicht mehr ausgereicht...hat, sei dahingestellt* (59, kiemelés tőlem, Sz. T.). L. még G. Zanker: Realism in Alexandrian Poetry. A Literature and Its Audience. London – Sidney – Wolfeboro, New Hampshire 1987. 175 kk.

⁹ L. G. Genette: Discours du récit — essai de méthode. In: Figures III. Paris 1972. 129.

negatív értékítéletet igyekezett cáfolni J. Stern, aki egyik céljául éppen a belső, szerkezeti összefüggések felfedését tűzte ki. Az ő olvasatában az idill egységét, illetve a négy, állítólag „széteső” rész strukturáló elvét az adná, hogy az első és harmadik rész Héraklést elsősorban emberi, a második és negyedik viszont isteni mivoltában láttatja,¹⁰ ilyenformán tehát a költemény korántsem „esik szét”, ellenkezőleg, egy nagyon is logikus, tudatos megkomponáltságra valló $A + B + A_1 + B_1$ sorba, vagyis szerves egységbe rendeződik. Bár érzésem szerint ez a végkövetkeztetés nem kielégítő, Stern-nel együtt magam is úgy vélem, hogy az idill negatív megítélése indokolatlan, s hogy valójában Theokritos költői céljainak teljes félreértéséből (vagy inkább: fel nem ismeréséből) fakad. Theokritos költői céljait pedig talán akkor fedezhetjük fel, ha kissé alaposabban szemügyre vesszük az idill harmadik, Héraklés tanítómestereit látszatra olyan szárazan, mondhatni pedánsan listázó részét, mely — hadd bocsássam előre — valószínűleg nem egyszerű, hanyagul odakanyarított *Anhang*, ahogyan Lesky (és általában a korábbi kutatás) gondolta, hanem a költemény talán legfontosabb mondandóját, netán alapgondolatát hordozza.

2. Némileg távolabbról tanácsos elkezdenem. Ismert dolog, hogy a Hérakliskos-témát már Pindaros feldolgozta (l. Ne 1, 49–112), s teljes egyetértés mutatkozik abban is, hogy a 24. idillt szerző Theokritos ezúttal — eleddig a kérdést sem tartották szükségesnek feltenni, miért — éppen Pindaros szövegét tartotta szem előtt.¹¹ A hasonlóságok valóban szembeötlőek. Pindaros főbb vonásaiban pontosan ugyanúgy beszél el a csecsemő Héraklés első hőstettét (49–89), mint Theokritos (1–63), mi több, a folytatást is hasonlóképpen formálják mindketten: akár Pindarosnál (90–112), Teiresias Theokritosnál is (64–87) megjósolja, hogy Héraklés dicső tetteket fog végrehajtani, utoljára pedig az Olymposra kerül, az istenek közé, s ott Hébé kapja majd feleségül. De a hellénisztikus költők módszereit, az „arte allusiva” gyakorlatát ismerve jó okunk van feltételezni, hogy *imitatio* a 24. idill esetén is *aemulatio*val párosult, következésképp a Hérakliskos értelmezése szempontjából a Pindaros és Theokritos közti szembetűnő hasonlóságoknál sokkal inkább az eltérések érdemelnek figyelmet, helyesebben szólva az a többlet, amit Theokritos a pindarosi változathoz hozzáad, s ami három, világosan elkülönülő tartalmi egységben, az idill második részének befejező darabját, továbbá az idill harmadik és negyedik részét, a sorszámmot tekintve pedig teljes második felét (88–172) teszi ki:

A. Teiresias Alkménének adott részletes útmutatása, hogy mitévő legyen a megfojtott kígyókkal és milyen szertartásokat, illetve áldozatokat rendeljen el (88–102);

¹⁰ L. J. Stern: i. m. 353.

¹¹ Az interpretációs alapszituációra vonatkozó konszenzust bizonyítják a korszak irodalomtörténeti összefoglalásai (l. Die hellenistische Dichtung. Von A. Körte. Zweite, vollständig neubearbeitete Auflage von P. Händel: Stuttgart 1960. 239), de ugyanúgy a Héraklés-alak változásait nyomon követő szakmunkák is (l. G. K. Galinsky: The Herakles Theme. The Adaptations of the Hero in Literature from Homer to the Twentieth Century. Oxford 1972. 117).

B. Héraklés mesterei és tanulóévei (103–134);

C. A serdülő Héraklés életmódja és — ahogyan az utolsó 32 sor tartalmi rekonstrukciója valószínűsítette — a teiresiasi jóslatok beteljesülése (135–172).

2.1. Vegyük előbb az utolsót. Különösebb túlzás nélkül azt mondhatjuk, hogy itt Theokritos, jószerivel önmagát ismételve, voltaképp csak a költemény második részében elhangzott jóslatot kettőzthette meg. Elvileg fölöslegesen, tehetjük mindjárt hozzá, hiszen a jóslatok a görög irodalomban — a hellénisztikus kor sem kivétel — hagyományosan és mindig igazak, tehát hogy a most leginkább kézenfekvő példát vegyük, a pindarosi változat jóslatába nyilvánvalóan és magától értetődő módon annak — külön szóba ugyan nem hozott — teljesülése is beleértődött. És a Hérakliskos költőjének eljárása ráadásul annál feltűnőbb, mert a jövendölés teljeseését feltehetően több sorban ecsetelte ugyan, azt viszont nem írja le, sőt egyetlen szóval vagy célzással sem nyugtázza, hogy Alkméné valóban végrehajtotta a Teiresiasztól javasolt varázsszertartásokat: *hic et nunc* a jós pusztá szavaiba maga is beleértette azok teljeseését. Ha tehát Theokritos nem tartotta feleslegesnek külön is elmondani, hogy Teiresias Héraklés sorsára vonatkozó jövendölése csakugyan valóra vált, akkor a megkettőzésnek nyilvánvalóan sajátos funkciót szánt (egyebek között azt — ennyit már most elmondhatunk —, hogy az idillt befejező személyes kérése hangsúlyozottan *az istenné vált* Hérakléshez szólhasson). A sajátos funkció azonban mit sem változtat a megkettőzés tényén, vagyis azon a következtetésen sem, hogy 24. idill befejező része tartalmilag alig valamit ad hozzá a történet pindarosi változatához.

2.2. Kétségbe vonhatatlanul újat hoznak viszont Pindaroszhoz képest Teiresias Alkménéhez adresszált útmutatásai — igaz, első pillantásra nem látszik világosan, mi célja lehetett Theokritosnak a különféle szertartások és varázspraktikák ilyen aprólékosan precíz leírásával (88–99). Akadtak, akik ebben is művészi botlást fedeztek fel: úgy vélték, a 2. idill, a *Φαρμακευτρία* költője a részlettel mindössze a mágia iránt fogékony kor közízlését kívánta kiszolgálni,¹² csakhogy szerintük az, ami ott, a 2. idillben a vers lényegéhez tartozott, az itt öncélú kitérő, a versstruktúrához legfeljebb szervesen kapcsolódó toldalék lett csupán. Bár Teiresias előírásai megint a hellénisztikus hétköznapi miliőt idézik, mint ahogyan a költemény első szerkezeti egysége, tehát az inkriminált öncélúság eleve megkérdőjelezhető, a kis részlet jelentősége — megint Stern hívta fel rá a figyelmet¹³ — távolról sem merül ki ennyiben; s ha a szöveget közelebbről vizsgálat alá vesszük, egyhamar kiderül, hogy a költemény teljes félreértése volna már-már fölösleges kitérőt vagy valamiféle toldalékot látnunk benne.

A döglött kígyókat, kezdődik az útmutatások sora, el kell égetni, s Teiresias még azt is szigorúan előírja, milyen fajta fák paraszán, sőt, hogy percnyi pontossággal mikor történjék az elégetés (88–92):

¹² Így vélekedik egyebek közt *Horstmann*: i. m. 68.

¹³ I. m. 354 k.

Ἄλλά, γύναι, πῦρ μὲν τοι ὑπὸ σποδῶ εὐτυκον ἔστω,
 κάγχανα δ' ἀσπαλάθου ξύλ' ἐτοιμάσατ' ἢ παλιούρου
 ἢ βάτου ἢ ἀνέμῳ δεδονημένον αὖον ἄχερδον·
 καίτε δὲ τῶδ' ἀγρίαισιν ἐπὶ σχίζαισι δράκοντε
 νυκτὶ μέσα, ὅκα παῖδα κτανεῖν τεδὸν ἤθελον αὐτοί¹⁴.

Ez azonban messze nem elég, a tűzhelyen hátramaradt kígyóhamvakat — utasít a jós — óvatosan szedjék össze, a hamvakkal teli csomagot valamelyik szolgál vigye a határt alkotó folyóhoz, dobja át a túlsó, tehát már „idegen”-nek számító part-ra, aztán elfordított arccal térjen vissza, egyetlen pillantást se vessen maga mögé (93–96a):

Ἥρι δὲ συλλέξασα κόνιν πυρὸς ἀμφιπόλων τις
 ῥιψάτω, εὖ μάλ' αἰετὸν ὑπὲρ ποταμοῖο φέρουσα
 ῥωγάδας ἐς πέτρας, ὑπερούριον, ἂψ δὲ νεέσθω
 ἄστρεπτος¹⁵.

Végül, mondja Teiresias, legyen gondja Alkménének arra, hogy a palotát megtisztítsák és mutassanak be áldozatot (96b–99):

Καθαρῶ δὲ πυρώσατε δῶμα θεεῖῳ
 πῦρτον, ἔπειτα δ' ἄλεσσι μεμιγμένον, ὥς νενόμισται,
 θαλλῶ ἐπιρραίνειν ἔστεμμένῳ ἀβλαβὲς ὕδωρ·
 Ζηνὶ δ' ἐπιρρέξει καθυπερτέρῳ ἄρσενα χοῖρον¹⁶.

A tisztító szertartás és az áldozat a különös éjszakai események után természetes volna, ezen valószínűleg a költemény egyetlen olvasója fel nem kapná a fejét. Ami igazán elgondolkodtató — és ami Teiresias (illetve Theokritos) számára szemlátomást sokkalta fontosabb! —, az az elpusztult kígyókhöz kapcsolódó terjedelmes utasítássorozat: Alkménének ugyanis, vonja le a maga végkövetkeztetését Stern, voltaképp olyan módon kell bánnia az elpusztított kígyókkal, mint a φάμακος-okkal volt szokás Hellasban, mert, ahogyan a φάμακος-ra képletesen egy egész közösség lelki szennyesét ruházták, s megölésük vagy idegenbe üldözésük árán a közösség jövődjének és boldogulását vélték biztosítani, úgy lesz Theokritosnál Alkméné

¹⁴ *S most hamufedte tüzet tarts kéznél hajnalig, asszony, / s rőzsecsomót készítettess össze: rekettye, szeder, vagy / szélben ringó csipkebokor tüskés, csupasz ágát, / s vadcsérjék lángján égesd el a két fene sárkányt, / éj közepén, amikor fel akarták falni szülőted.*

¹⁵ *Reggel gyűjtse a hült hamut egybe, s hordja ki egyik / szolgálód a folyóhoz; a túlsó part szakadékos / szirtjei közt, a határon dobja ki, majd hazatérve / hátra ne nézzon.*

¹⁶ *A házat tisztítsátok előbb kén / füstjével, s azután — mint meg vagyon írva — a vízbe / sót szórj, úgy hintsd mindenüvé koszorús olajággal; / s áldozatul győzelmes Zeusnak vágjatok egy kant.*

feladata, hogy a kígyók elégetésével és a hamvak eltávolításával az őket fenyegető jövődjő bajoknak és veszedelmeknek elejét vegye. A bajok és veszedelmek azonban, ha Alkméné az utasításokat pontosan végrehajtja — és erre a körülményre Stern nem fordít kellő figyelmet — Teiresias megfogalmazásában *mindig* elháríthatók lesznek majd, hiszen az általa javasolt szertartások összességének, befejezésül *expressis verbis* Alkméné tudomására hozza (100), éppen az a céljuk, hogy

δυσμενέων αἰεὶ καθυπέρτεροι ὡς τελέθοιτε,

magyarul, hogy a „rosszakaraton és a rosszakarókon¹⁷ *mindig* felül tudjatok kerekedni”¹⁸.

2.3. Itt érdemes egy kicsit megállnunk: vajon kikre gondol Teiresias, mikor imént idézett utolsó szavait intézi Alkménéhez? Milyen alany húzódik meg a „felül tudjatok kerekedni” kifejezés mögött? Első megközelítésben kétféle válasz is adható: Alkméné és még valaki, illetve Alkméné és még valakik — a pluralis 2. személyű *τελέθοιτε* szigorúan a nyelvtan oldaláról nézve egyiket sem járja ki, mindkét lehetőségnek teret nyit. S az alanyt Theokritos alighanem szándékosan hagyja meg kétértékűnek. A φάμακος-képzetkőr ugyanis az utóbbi interpretációs lehetőséget irányli, azt tehát, hogy az érvényességi tartományában meg nem határozott alany többekre, egy kisebb-nagyobb közösség tagjaira vonatkozzék, tehát legalalább Alkméné és szűkebb családját, vagy inkább őt és a palota összes lakóját, netán őt és Amphitryón valamennyi alattvalóját magába foglalja. A versszituáció azonban a másik lehetőséget láttatja valószínűbbnek, s mintha azt sugallná, hogy Teiresias (és a költő) Alkméné mellett — vagy éppen Alkméné ürügyén — valójában egyedül Héraklést tartja szem előtt. Hogy a pluralis 2. személy egyik értelmi alanya Alkméné, az nem kíván külön magyarázatot, végtére a királyné kérte ki Teiresias véleményét (Pindaros patriarchális világában ezt jellemző módon Amphitryón teszi meg) és különben is, Teiresias éppen hozzá intézi szavait — arról nem beszélve, hogy Alkméné, többen észrevették már, egyébként is meglepően fontos szerepet kap a költeményben¹⁹: sokat mondó tény, hogy Héraklés nevelését sem az apa, Amphitryón, hanem ő irányítja majd. A másik alany, magától értetődik, nem lehet más, csupán Héraklés, részint mert ő az éjszakai események főhőse, részint mert a Teiresiasztól javasolt szer-

¹⁷ A *δυσμενέων* alakot tudatosan fordítottam két szóval, részint mert egyszerre lehet hím- és semlegesnemű, részint mert a melléknév személyeken kívül történéseket vagy cselekvési módokat is minősíthet. A *genus* lebegtetése — kézenfekvő erre gondolnunk — alighanem szándékos; Teiresias (és az ő szavával természetesen Theokritos) így azt ígéri Alkménének, hogy utasításait maradéktalanul végrehajtva nem csupán *örökre*, de *mindenféle* bajt és ártást leküzdhetővé tesz családjá számára.

¹⁸ „... *rosszakaróitokat* hogy *mindig* győzze le karja. Ez a fordítás azonban azzal, hogy Alkméné családtagjai (köztük Héraklés) helyett Zeust teszi meg a mondat alanyává, teljességgel félreviszi a sor, sőt, az egész részlet értelmét; az eredeti a „rosszakarók” majdani legyőzését világosan a *τελέθοιτε* igébe közvetlenül és elsősorban beleértendő Alkménének és Héraklésnek tulajdonítja.

¹⁹ Így F. T. Griffiths is, l. Theocritus at Court. (Mnemosyne Suppl. vol. 55.) Leiden 1979. 94.

tartások, már csak a kígyók megfojtása miatt is, a legközvetlenebbül éppen hozzá kapcsolódnak. Ha pedig ez így van, akkor Teiresias utasításai a többes számú *τελέθειτε* ellenére voltaképpen a jelenet fiktív időpontjában még csecsemő (azaz mások, elsősorban anyja, Alkméné gondoskodására szoruló) Héraklés közeli és távoli jövőjét igyekeznek a vallás és a mágia segítségével biztosítani, pontosabban azt célozzák, hogy ő tudjon, és pedig egész élete során, *mindig* győzedelmeskedni az ellenséges, ártó erők felett, legyen azok hordozója élőlény, ember vagy állat, vagy akár az élet valamilyen személytelen buktatója. Más szóval Theokritos Teiresiasa nem csupán megjósolja Héraklés jövőjét, benne a 12 nagy „munkával”, hanem azon a területen, melyre az ő sajátos látnoki kompetenciája kiterjed, tüstént hozzá is kezd a ragyogónak megfestett hērós-sors előkészítéséhez. Ha a részletet így értelmezzük, nem szemet szűrő többé a terjedelme, s eszünkbe sem juthat azzal a lefokozó minősítéssel elintézni, hogy egyedül a hellénisztikus atmoszféra megteremtésére szolgálna, még kevésbé, hogy afféle öncélú toldalék volna csupán.

Theokritos mintaképe, Pindaros nem tartotta szükségesnek Héraklés ilyesfajta „előkészítést”, mindenestre szót sem ejt róla; ennél fogva az ő Hérakléséről akár az a vélemény is kialakulhat az olvasóban, hogy annak egész hősi életéhez, összes hērósi tetteihez mintha eleve is elegendő volna félisteni eredete: az a körülmény, hogy apai ágon magától Zeustól származott. Mert arra viszont gondja van Pindarosnak, hogy ezt a körülményt mindjárt az ő Hérakliskos-változata bevezetőjében (Ne 1, 55) hangsúlyozza.²⁰ Aligha pusztán véletlen, hogy Theokritos éppen ellenkező módon, az idill ránk maradt szövegének tanúsága szerint sehol sem beszél expressis verbis Héraklés isteni eredetéről,²¹ ami önmagában talán elhanyagolható apróságnak tűnhet fel, hiszen a korabeli olvasók, semmi kétség, jól tudták, ki volt Héraklés apja; az azonban, hogy az isteni származás említését mellőzve, annak háttérbe szorításával vagy homályban hagyásával párhuzamosan Theokritos mindjárt a kígyóepizód után a Héraklés hősi tetteit lehetővé tévő felkészítés — ráadásul meglepően hosszadalmas — részletezésére tér át, mégsem hagyható figyelmen kívül. A theokritosi változat első tartalmi númából, egyelőre csak hipotétikusan, akár arra is következtethetnénk, hogy a hellénisztikus mester homlokegyenest másként értelmezte a Héraklés-történetet, mint Pindaros: ő Héraklés későbbi nagy teljesítményeinek okát mintha nem (vagy nem teljesen) a hősi félisteni eredetében, hanem éppen céltudatos felkészítésében fedezte volna fel. Ezt a következtetést pedig a történet

²⁰ Pindaros, ismert dolog, az emberi teljesítmények mögött nem a képzettség vagy a tanultság szerepét hangsúlyozza, hanem a veleszületett képességeket, melyeket végső soron az istenektől eredeztetett, vö. *C. M. Bowra*: Pindar. Oxford 1964. 5 kk.

²¹ Kétszeresen is jellemző Theokritosra (és melleleg a hellénisztikus költészetre), hogy a Hérakliskos-idill bevezető szavai — *Ἡρακλέα δεκάμηνον* — az antik olvasót a Héraklést megidéző 15. homérosi himnuszra emlékeztethették, mely azonban a *Ἡρακλέα Διὸς υἱὸν* kifejezéssel kezdődik; az allúzió tehát még világosabbá teszi azt, hogy a theokritosi ábrázolás, a hagyománytól eltérően, nem kívánja hangsúlyozni Héraklés isteni eredetét, l. *E. H. Fowler*: *The Hellenistic Aesthetic*. Madison, Wisconsin 1989. 49. L. még *R. Hunter*: *Theocritus and the Archaeology of Greek Poetry*. Cambridge 1996. 11.

pindarosi variánsához képest második tartalmi nívuma, vagyis a 24. idill harmadik nagy szerkezeti egysége (103–133), úgy vélem, evidenciává erősítheti.

3.1. Theokritos teljes 31 sort szentel a felnövekvő Héraklés tanulmányainak és tanárainak oly sok filológusi szemöldökráncolást okozó jellemzésére, a vers eredeti terjedelmének majdnem egy ötödrészét; más oldalról nézve viszont ez a részlet Héraklés életéből hosszú esztendőik eseményeit sűríti. A költemény 4 nagy szerkezeti egységében tehát mintha az elbeszélő idő és az elbeszélte idő fordítva volnának arányosak egymással: az első egység a maga 63 sorával még alig *egy óra* történéseit ábrázolja, a jóval rövidebb, csupán 39 sornyi második rész, vagyis Alkméné és Teiresias beszélgetése, kivált, ha beleértjük Teiresias tanácsainak magától értetődő, következőképp a versben külön nem taglalt végrehajtását is, nagyjából már az elbeszélte idő *két-három napját* öleli fel; a két utolsó egység pedig hovatovább éveket foglal magába, mi több, mindazokat *az éveket* sőt *évtizedeket*, melyeket Héraklés a csecsemőmagát ringató pajzs-bölcsőtől kezdve egészen a testi valóját elemesztő trachisi máglyáig, s azon túl, istenné válásáig és Hébével kötött házasságáig (már az időtlen örökkévalóságból is!) megért. Ha tehát Héraklés teljes serdülő és férfikora mindössze a költemény elbeszélő idejének szűken vett kétötödét tölti ki, pontosan 70 sort — és ez a szám az elveszett 32 sorral kipótolva értendő —, akkor nyilvánvaló: a gyorsan pergetett kígyó-epizódtól az elbeszélte idő fokozatos növekedése és az elbeszélő idő (másként szólva a cselekményesség) párhuzamos elapadása közben jutunk el az olymposi isten-lét halhatatlanságába. Az elbeszélő idő, illetve az elbeszélte idő ilyen jól kiszámított alakítása pedig, talán mondanom sem kell, akár a költemény sokaktól hiányolt egységének is egyik bizonyítéka lehetne, de annyit mindenesetre bizonyít: nem úgy látszik, mintha Theokritos költői erejéből csak a kígyó-epizódra futotta volna, szó sincs arról, hogy a költemény többi részeit alapos okunk volna afféla laza toldalékoknak tekintenünk.

3.2. És most a tanárok, követve a szárazsága miatt annyit csepült theokritosi katalógus sorrendjét: az agg Linos írásban és/vagy általában a tudományokban²² (γράμματα), Eurytos a nyíllövésben „művelte ki” (ἐξεδίδαξεν) a serdülő Héraklést (105–106 illetve 107–108); Eumolpos „énekessé tette” (ᾠοιδὸν ἔθηκε) és a lantjátékot oktatta neki (109–110); Harpalykos tanította birkózásra és ökölnívásra (111–118); a kocsihajtásban és a kocsiversenyzés fortélyainak elsajátításában (ἵππους δ' ἐξελάσασθαι ὑφ' ἄρματι καὶ περὶ νύσσαν / ἀσφαλῆως κάμπτοντα τροχοῦ σύριγγα φυλάξαι²³) az apja, maga Amphitryón (119–124), a gerelyhajtásban, nívásban és a had-

²² A γράμματα kifejezés, hogy csak egyetlen példát idézzek, már Platónnál sem korlátozódik a betűvetésre, I. Apologia 14, p. 26d: Ἀναξαγόρου οἶε κατηγορεῖν, ὃ φίλε Μέλητε; καὶ οὕτω καταφρονεῖς τῶνδε καὶ οἶε αὐτοὺς ἀπίρους γραμμάτων εἶναι, ὥστε οὐκ εἰδέναι ὅτι τὰ Ἀναξαγόρου βιβλία τοῦ Κλαζομενίου γέμει τούτων τῶν λόγων; Egyébként a RE Héraklés-címzavának szerzője, O. Gruppe szintén metaforikus értelmet ad a theokritosi γράμματα-fordulatnak: Linos szerinte is „in Wissenschaften” oktatta Héraklést (1918. Suppl. Band III. col. 1018).

²³ *Bátran hajtani gyors, hintóba fogott páripákat, / s megfordulni a cél körül úgy, hogy a cifra kerékagy / meg ne repedjen stb.*

vezetés tudományában pedig (κοσμησαί τε φάλαγγα λόχον τ' ἀναμετρήσασθαι / δυσμενέων ἐπίοντα, καὶ ἰπήεσσι κελεύσαι²⁴) Kastór volt a tanítómestere (125–133).

A felsorolás, ha figyelmesebben olvassuk, szolgál néhány — és nem is kis — meglepetéssel. Az még csak hagyján, hogy az ókori görög irodalom másfél évezredének szerzői Héraklés egyéb tanáraitól is tudnak, olyanokról, akiket a Hérakliskos költője történetesen nem szerepeltet (mint Cheirónt, Rhadamanthyst, Atlast és egyebeket), s az sem különösképpen feltűnő, ha a többi források a Theokritosnál említett diszciplínákban éppenséggel másokat rendelnek a serdülő Héraklés mellé (Harpalykos helyett Autolykost, Eurytos helyett a barbár Teutarést), mert — tudni való — a Héraklés-alak gazdagodott is, változott is az évszázadok folyamán, és pedig nagyjából olyan irányban, hogy fokozatosan eltűntek vagy legalábbis igencsak háttérbe szorultak a duhajkodó, a „nagyevő” Héraklés erősen komikus vonásai, a hős alakja mindinkább spiritualizálódott; a szellemi képességek előbb egyensúlyba kerültek a fizikai képességekkel,²⁵ de hovatovább már filozófusok találták meg benne eszményképüket²⁶ és őt magát is filozófusként kezdték számon tartani.²⁷

Feltűnőbb talán, miért lesz Theokritosnál Héraklés nevelője a „tudományokban” Linos, mikor a legendás dalnokot más források — mondhatni ösztönös logikával — Héraklés *zene- és énektanárjává* teszik meg,²⁸ de aligha tévedünk, ha ezt a változtatást is spiritualizálódási folyamat egyik szimptomájának tekintjük, hiszen azok a szerzők, akik Linossal tanítatják Héraklést énekre-zenére, többnyire úgy fejezik be a történetet, hogy a tanítvány egy tanári feddésen felháborodva kitharájával egyszerűen agyonverte mesterét, s ráadásul az inkriminált feddésért általában Héraklés „nehéz felfogóképességét” — τὴν τῆς ψυχῆς βραδύτητα — teszik felelőssé:²⁹ vagyis az ének- és zenetanár Linos szerepeltetése szinte óhatatlanul a lobbanékonyságában gyilkosságra is egykönnyen vetemedő, amellet a tompa agyú, szellemiekkel enyhén szólva fogyatékosan megáldott Héraklés képzetét involválta, következőkép-

²⁴ ...hadrendbe sorolni / önnön harcosait, felmérni, ha támad, az ellen / hadsoraik, lovasok csapatát a csatába vezetni stb.

²⁵ Erre jó példát szolgáltat Diodórosz Siculus: ὁ δ' Ἡρακλῆς τραφεὶς καὶ παιδευθεὶς καὶ μάλιστα ἐν τοῖς γυμνασίοις διαπονηθεὶς ἐγένετο ῥώμη τε σώματος πολὺ προέχων τῶν ἄλλων ἀπάντων καὶ ψυχῆς λαμπρότητι περιβόητος (4. 10, 2).

²⁶ Jellemző példával szolgál az Apollóniosz Rhodiosz Argonautikájának 1. könyv 865–868. soraihoz fűződő scholion: παρὰ ... τοῖς φυσικοῖς ὁ Ἡρακλῆς σύνεσις καὶ ἀλκὴ λαμβάνεται (I. Scholia in Apollonium Rhodium vetera. Ed. C. Wendel. Berlin, 1935 [= 1974]. 73).

²⁷ L. Servius, in Aeneidos 1. 741: „docuit quae maximus Atlas”: ‘quae’ legendum est, non ‘quem’; nec enim istum docere potuit, qui Didonis erat temporibus, sed docuit Herculem: unde et dicitur ab Atlante caelum sustinuisse susceptum propter caeli scientiam traditam. Constat enim Herculem fuisse philosophum.

²⁸ Mint Pausanias: λέγεται δὲ ἄλλα τοιαῦτα ὑπὸ Θηβαίων, ὡς τοῦ Λίνου τούτου γένοιτο ὕστερον ἕτερος Λίνος καλοῦμενος Ἰσμηνίου καὶ ὡς Ἡρακλῆς ἔτι παῖς ὢν ἀποκτείνειεν αὐτὸν διδάσκαλον μουσικῆς ὄντα. (9. 29, 9).

²⁹ Egyebek közt I. Diodórosz Siculus: τὸν ... Λίνον ἐπὶ ποιητικῆ καὶ μελωδίᾳ θαυμασθέντα μαθητὸς σχεῖν πολλοῦς, ἐπιφανεστάτους δὲ τρεῖς, Ἡρακλέα, Θαμύραν, Ὀρφέα. τούτων δὲ τὸν μὲν Ἡρακλέα κηθαρίζειν μανθάνοντα διὰ τὴν τῆς ψυχῆς βραδύτητα μὴ δύνασθαι δεῦξασθαι τὴν μάθησιν, ἔπειθ' ὑπὸ τοῦ Λίνου πληγαῖς ἐπιτιμηθέντα διοργισθῆναι καὶ τῆ κithάρᾳ τὸν διδάσκαλον πατάξαντα ἀποκτείνειν (3. 67, 2).

pen tanácsos volt a dalnokra (ha már a hagyomány olyan szilárdan Héraklés mesterei között tudta, hogy ahonnan kihagyni nem lehetett), inkább valamilyen más, akár kevésbé logikus nevelői feladatot ruházni — legalábbis azoknak az elbeszélőknek, akik Héraklésben többet láttak és láttatni is többet akartak, mint a féktelen testi erő megtestesülését.

3.3. Theokritos vitathatatlanul az utóbbiak közé tartozott, s ezt nem csupán Linos funkciójának óvatos megváltoztatása árulja el, hanem a Héraklés neveltetéséről nyújtott kép egésze is. Azt ugyanis nem lehet nem észrevenni, hogy — noha a hagyománynak megfelelően maga is a fizikai készségek képzésére veti a hangsúlyt — első és harmadik helyen Héraklésnek olyan tanulmányait említi (s itt az igék kiválasztása különösen sokat mondó), melyek a 12 nagy „munka” majdani hőst nem egyszerűen *megismertették* a tudományokkal, illetve az énekel-zenével: a tudományokban Linos *kitanította* (ἐξεδίδαξεν), ami pedig a hangok birodalmát illeti, ott Eumolpos *énekesé tette* (αἰοιδὸν ἔθηκε), tehát a két mester keze alatt Héraklés, legalábbis a görög kifejezésekből ítélve, korántsem afféle átlagos képzettségre tett szert. De Theokritos igazi célja úgylehet nem (netán nem csak és nem elsősorban) az volt, hogy a fizikai készségek edzése mellé a szellemiek fejlesztését is belopja, vagyis egy vonással hozzájáruljon a Héraklés-alak spiritualizálásához.

Azt ugyanis már korábban feltűnőnek találták, vajon miért szükséges — túl a tudományokon, az éneken és zenén — a kocsiversenyzésre vagy éppen a hadvezetés feladataira is felkészíteni azt a Héraklést, akiről Theokritos Teiresiasa expressis verbis elmondja, hogy δώδεκά οἱ τελέσαντι πεπρωμένον ἐν Διὸς οἰκεῖν / μόχθους (82–83. sor)³⁰? Mert az igaz ugyan, hogy a Héraklés-mondával foglalkozó kései antik szerzők tudnak és beszélnek a hős olympiai győzelmeiről, amelyek közé, kivált Diodóros Siculus tanúságtételét tartva szemünk előtt, akár a kocsiversenyzésben aratott diadalt is beleérthetjük,³¹ de nem kevésbé igaz az is, hogy a 12 munka közül, ha Ps.-Apollodóros összefoglalását vesszük alapul,³² *egyik sem* igényelte a kocsiversenyzésben szerzett jártasságot, s a hadvezetés Theokritosnál elsajátított tudományát is legfeljebb kilencedik munkája, az amazonok ellen vívott háború folyamán, úgyszólván kivételképpen kamatoztathatta Héraklés,³³ hiszen Eurystheus szolgálatában a rábízott feladatokat, ahogyan Ps.-Apollodóros nem mulasztja el hangsúlyozni, *egyedül* kellett végrehajtania.³⁴

³⁰ S elvégezve tizenkét munkát, Zeus laka várja.

³¹ L. 4. 14, 1–2: Τελέσας δὲ τοῦτον τὸν ἄθλον τὸν Ὀλυμπικὸν ἀγῶνα συνεστήστο ... τὰ δ' ἀθλήματα πάντα αὐτὸς ἀδριτίως ἐνίκησε, μηδενὸς τολμήσαντος αὐτῷ συγκριθῆναι διὰ τὴν ὑπερβολὴν τῆς ἀρετῆς ...

³² 2, 5, 1–12.

³³ Mindamellet nagyon jellemző, hogy Ps.-Apollodóros szövege az amazonok ellen vívott háború elbeszélése során említi ugyan Héraklés „seregé”-t, de csupán egy ízben, másrészt még az egyszer említett sereget sem a hős által célirányosan toborzott harcosok, csupán ἐθελονταὶ συμμάχοι alkotják (2. 5, 9); különben, ha ettől az egy esettől eltekint, az amazon-kaland olvasója joggal úgy vélheti, hogy Héraklés a rábízott feladatot, ahogyan a többi kaland esetében mindig, ezúttal is egyedül, társak nélkül hajtotta végre.

³⁴ Εὐρυσθεὺς δὲ ἔφη μὴ δεῖν καταριθμῆσαι τοῦτον ἐν τοῖς δέκα τὸν ἄθλον (ti. a lernai hydra megölését) οὐ γὰρ μόνος ἀλλὰ καὶ μετὰ Ἰολάου τῆς ὕδρας περιεγένετο (l. Ps.-Apollodóros, Bibliothéké 2. 5, 2).

A Theokritostól Héraklésre kiszabott különös nevelési program természetesen nem került el a korábbi kutatás figyelmét, ámbar a maga részéről esztétikai elmarasztalásnál nemigen jutott többre. A Ptolemaios-udvar és Theokritos kapcsolatát elemző Griffiths szerencsére a program miértjére kereste a választ, s ha tekintetbe vesszük, hogy az idill első részében fellépő mitológiai szereplőket — illetve azoknak a költőtől megfestett jellemvonásait és életkörülményeit — manapság egyhangúan a korabeli Alexandria eleven valóságához szokták kapcsolni,³⁵ verdiktje tulajdonképpen egyáltalán nem meglepő: szerinte ugyanis a Héraklés neveltetését élénk állító theokritosi kép, bár szükségszerűen a Héraklés-hagyományon alapul, ezt a hagyományt érezhetően módosítja, mégpedig szintén a második Ptolemaios, Ptolemaios Philadelphos idejéből vett színekkel, mert, így összegez Griffiths, a korahellénisztikus kori Alexandria módosabb polgárai nagyjából ugyanilyen nevelésben részesíthették fiaikat, a sport és testnevelés különféle ágazatai mellett a szellemi képzésnek is megfelelő helyet biztosítva.³⁶

3.4. De a nevelési programnak az a megjegyzése, hogy Héraklést Kastór a hadvezetés tudományában is kiképezte, további sejtésekre adott alapot, igaz, nem önmagában, hanem a költemény más helyeivel megtámogatva. Ott van mindjárt az az aprónak, netán elhanyagolhatónak is vehető eltérés, ami a kígyókat megfojtó Héraklés korát illetően Pindaros és Theokritos elbeszélése között mutatkozik: hogy a theokritosi Héraklés a kígyó-kaland idején már tíz hónapos (1: δεκάμηνον εόντα), nem pedig alig egy-két napos csecsemő, ahogyan Pindarosnál (Ne 1, 54–56: σπλάγγων ὑπο ματέρος αὐ- / τίκα θαιητὴν ἐς αἴγλαν παῖς Διός / ὠδίνα φεύγων)³⁷. Ez a különbség nyomban érdekessé és fontossá válik, ha hozzávesszük, hogy Theokritos szemléto-mást különleges gonddal, epikusan részletező modorban írja körül a kígyó-epizód időpontját, mert, a szöveget idézve, épp amikor

στρέφεται μεσονύκτιον ἐς δούσιν Ἄρκτος
Ὠρίονα κατ' αὐτόν, ὃ δ' ἐμφαίνει μέγαν ὄμιον³⁸,

akkor parancsolta a kígyókat Héra Héraklés és öccse életének kioltására: a csillagok állásából ugyanis megállapították, hogy a 10 hónapos Héraklés születési időpontja nagyjából egybeesik vagy legalábbis egybeeshet Ptolemaios Philadelphoséval,³⁹ ez

³⁵ Theokrits „Herakliskos” — mondja H. Herter — *gibt uns ein Bild von der Häuslichkeit Amphitryons und Alkmenes, die sich in ihrem ganzen Gehaben wenig oder nicht von einem Ehepaar aus alexandrischen Bürgerkreisen unterscheiden* (Hellenismus und Hellenentum. In: Das neue Bild der Antike. Band I. Leipzig 1942. 346).

³⁶ *Heracles' education beginning with γράμματα, is very like that of a Hellenistic gentleman* (i. m. 92).

³⁷ *Anyja vajúdó méhéből mihelyest kikerült a napvilágra / Zeus fia* (ford. Csengery J., I. Pindaros. Magyarul tolmácsolta Csengery J. Budapest 1929. 228).

³⁸ *Am éjféلكor, amint nyugovóra hanyatlik a Göncöl / és az Orión széles válla mögötte kitetszik* (11–12).

³⁹ A csillagállással kapcsolatos kronológiai számításokat kimerítően elemzi A. S. F. Gow, ma mértékadó Theokritos-kiadásának (Cambridge² 1952) kommentárjában, I. II. 417–419.

esetben tehát a Hérakliskos egy fajta idealizált, a mitológiai tárgyon át-átsejlt ural-
kodóportré volna, mint – ismeretes — Kallimachos I. himnusza.

És a hipotézis mellől más érvek és megfontolások sem hiányoztak. Arról nem is beszélve, hogy Theokritos jó néhány idillje (mint a 14., a 15. és a 17.) név szerint említi (és dicsőíti) az éppen uralkodó Ptolemaios, illetve, alkalmasint nevük nélkül ugyan, de a Ptolemaiosok vallás- és kulturpolitikáját látszik szolgálni (mint az alexandriai Adónis-ünnepet megelevenítő 15., vagy a Helenáról illetve a Dionysosról szerzett 18. és 26.), tény, hogy a Ptolemaiosok, követve a makedon uralkodóház hagyományát, Héraklést isteni ősöknek tekintették,⁴⁰ s másfelől az is bizonyítható, hogy Ptolemaios Philadelphost olykor csakugyan ábrázolták Héraklést idéző attribútumokkal.⁴¹ Mindehhez járult még az a — szintén hipotétikus érvényű — következtetés, melyet viszont a költemény papiruszon visszamentett utolsó két sora és a hozzá fűződő scholion sugallt vagy legalábbis megengedett: ha Theokritos verset befejező könyörgése az istenné vált Hérakléstől győzelmet kér minden más költő felett (πάνας νικῆσαι, mondja a scholion), nem túlzott merészség arra gondolni, hogy a 24. idill egy költői versenyen, ráadásul úgylehet Ptolemaios Philadelphos jelenlétében hangzott el.⁴² A két hipotézis természetesen minden mellettük szóló érv és megfontolás ellenére hipotézis marad, de nem kétséges, igencsak csábító hipotézis: a Héraklés nevelési programjába Theokritostól beillesztett hadtudományi képzés voltaképpen akkor nyer igazi értelmet és funkciót, ha feltételezzük, hogy a Hérakliskos finom utalásokkal megtűzdelt Héraklés-portréja a költemény bemutatóján talán a személyesen megjelent Ptolemaios Philadelphos képmását (is) magában akarta foglalni.⁴³

3.5. A theokritosi nevelési program tehát, ennyi bizvást elmondható, részint a Héraklés-hagyományban, részint — kétségbe vonhatatlanul vagy nagyon valószínűen — a hellénisztikus Alexandria történeti valóságában gyökerezik. De a tanárlista szolgál még egy, eddig nem említett — s amennyire látom, eddig észre sem vett, pedig meglepőnek jogosan nevezhető — sajátssággal: a Héraklés serdülőkoráról szóló szerzők közül ugyanis éppen Theokritos sorolja fel számszerűen a legtöbb, összesen *hat* mestert hőse oldalán, s ha tekintetbe vesszük, hogy hozzávetőleg három évszázaddal később, a ps.-apollodórosi Bibliothéké, ez a tudatosan mitológiai kompendiumnak szánt mű, melynek ismeretlen szerzője már az egész hellénisztikus kori

⁴⁰ L. többek között *P. M. Fraser*: Ptolemaic Alexandria. Oxford 1972. I. 203; 666; *Griffiths*: i. m. 4 és — további szakirodalommal — 53, illetve *J. Rostropowicz*: Das Heraklesbild in den Argonautika des Apollonios Rhodios. ACD 26 (1990) 31–34, de Theokritos maga is leírta ezt Ptolemaios-enkómionjában (17, 26–27).

⁴¹ L. *J. Tondriau*: Chronique d’Egypte 23 (1948) 130, illetve *C. Edgar*: JHS 26 (1906) 281 k., akikre *Griffiths* hivatkozik (i. m. 91, 93. jegyz.).

⁴² *Griffiths* hol kérdőjelesen fogadja el, hogy a költemény egy költői versenyen hangzott el, bár, teszi hozzá, akkor „meglehetősen művelt” hallgatóság előtt (i. m. 57), hol pedig úgy említi, mint a *competition piece* (uo. 104); *Gow* viszont, bár egyértelműen bizonyítottan nem, mindenesetre „teljesen logikusnak” tartja ezt a következtetést (i. m. II. 415), s véleményéhez *Horstmann* is csatlakozik (i. m. 59).

⁴³ Vö. *Zanker*: i. m. 178.

tudományosság eredményeire támaszkodhatott, csupán ötöt gyűjt össze, Theokritos viszonylag korai, s mégis legbővebb felsorolása annál nagyobb súllyal esik a latba.

4. Hogy miért igyekezett Theokritos minél több tanárral körülvenni a maga Héraklését, az a fentebb elmondottak alapján már alighanem érthető. Az ő Héraklése éppen azzal válhat a hagyományból ismert Hérakléshez képest „korszerű”, igazi alexandriai karakterű hőssé, mert benne a testi erő szellemi értékekkel párosul, illetve, s ez Theokritos számára kétségkívül még fontosabb, mert az új, a korszerű Héraklést nem annyira természet adta képességei (és, tehetjük hozzá, isteni származása), hanem az formálja alkalmassá a 12 munka végrehajtására, hogy céltudatosan és számos diszciplínában „kitanították”, s így adottságai, éppen a szisztematikus és mondhatni enciklopédikus képzés következményeképpen, optimálisan tudtak érvényesülni. Ha pedig az új (s mellesleg finom utalásokkal a második Ptolemaioshoz is hasonlítóvá formált) Héraklés megkülönböztető vonása a képességeket megvalósítani hivatott pallérozottság és csiszoltság, akkor mindjárt az is érthetővé és logikussá válik, miért tőle kért segítséget Theokritos a költők közti versengésben: annál több okkal tehetette, mert ez a Héraklés, az ő „korszerű” Héraklése, akár a csiszoltságot olyan nagy becsben tartó, úgyszólván központi esztétikai kritériummá emelő alexandriai avantgardnak is védőszentje lehetne.

Ha azonban következtetéseim helytállóak, akkor alighanem magyarázatot nyer az a szembeötlő (és untilig felhánytorgatott, művészi fogyatékoságnak vagy éppen hibának deklarált) különbség, ami a 24. idill első szerkezeti elemét a többi hárommal szembeállítja, s amit fentebb mint az elbeszélő idő és az elbeszélő idő viszonyának radikális megváltoztatását, mint a *scène* és a *sommaire* ellentétbe állítását lehetett definiálni. Az egész költemény ugyanis nézetem szerint nem egy, hanem két Héraklés-képet vázol fel, előbb (az első szerkezeti egységben) a hagyományos, amely minden lényeges ponton Pindaros leírását idézi, aztán (a második-negyedik szerkezeti egységben) ehhez a képhez kontrasztként hozzáteszi a „modern”, a Theokritos szemében korszerű, az alexandriai változatot. Ismétlem, kontrasztként, amit Theokritos kétszeresen is hangsúlyozni kíván: egyfelől úgy, hogy mindkettőnél gyökeresen eltérő elbeszélői technikát alkalmaz, másfelől azzal, hogy az első szerkezeti elembe foglalt, vagyis a hagyományos Héraklés-képet viszont — félre nem ismerhető — ironikus távolságtartással festi meg.⁴⁴ Ha pedig ez igaz, s ha még hozzátesszük, hogy Theokritosnak másutt is költői módszere ellentétekben komponálni,⁴⁵ vagyis egy-

⁴⁴ A kigyóölés epizódjáról Zanker is úgy vélekedik, hogy az *an intentional contrast with Pindar* (i. m. 175), amit egyébként jóval korábban, már G. Perrotta világosan látott, l. E., „Heracliscos” di Theocrito. A & R 4 (1923) 243 kk.

⁴⁵ Ezt bizonyítja könyve Theokritosnak szentelt lapjain G. O. Hutchinson (l. Hellenistic Poetry. Oxford 1988. 143 kk., passim). A kérdést részletesen taglalta U. Ott: Die Kunst des Gegensatzes in Theokrits Hirtengedichten. (Spudasmata Band 22.) Hildesheim 1969. Hasonlóképpen ellentétes elemek (karakterek, témák életmódok, stílusok stb.) ütköztetésében fedezik fel a theokritosi költemények strukturális alapelvét mások is, így S. T. Kelly: On the twelfth Idyll of Theocritus. Helios 7/1 (1979–1980) 55 kk., Halperin: i. m. 249 kk. és R. Pretagostini: La struttura compositiva dei carmi teocritei. QUCC 34 (1980) 57 kk.

mástól elütő karaktereket, stílusokat, hangulatokat szembeállítani, a második-negyedik szerkezeti elemet, most már úgy lehet jogosult kimondanunk, sem afféle „függelék”-ké nem fokozhatjuk le, sem az „ihlet elapadása”-t nem róhatjuk fel miatta Theokritosnak.

II. Héraklés Theokritos 13. idilljében

5.1. Az előző bekezdés akár végszó is lehetett volna, de a 24. idill Héraklés-ábrázolásával kapcsolatos megfigyelések távolabbi összefüggések felé mutatnak. Előbb csak a theokritosi corpuson belül. A bukolika *πρωτος ευρητης*-e ugyanis nem csupán egy költeményt szentelt Héraklésnek, hanem kettőt, ahogyan az *Odysseia* kyklópsát, Polyphémot is két versében, a 6. és a 11. idillben idézi fel, s talán nem puszta véletlen egyezés, hogy a „tizenkét munkájú” hősről szóló másik költemény, a 13. idill⁴⁶ ugyanúgy a költői levél formáját kapta, mint a Polyphémot szentelt 11., sőt, még a címetjük és a tárgyuk is azonos, lévén mindkettő címzettje Nikias,⁴⁷ Theokritos milétosi orvos-költő barátja, tárgyuk pedig a szerelem; a kyklóps példája csillogóan ironikus jó tanácsként fogalmazódik meg, miképpen orvosolhatná Nikias szerelmi bánatát, Héraklés és Hylas története viszont annak elbeszélésével szeretne vigaszt nyújtani neki,⁴⁸ hogy a legnagyobb hősök sem kerülhették el a szerelem gyötrelmeit. Mindent összevetve, nem ígérkezik érdektelennek, ha erre az idillre is vetünk egy futó pillantást.

Ezt tennünk már csak azért sem lesz érdektelen, mert a 13. idill vizsgálata óhatatlanul még távolabbi, a theokritosi oeuvre-ön kívül eső területre vezet majd. Hiszen, közismert dolog, Héraklés és Hylas szerelmének befejező epizódját Apollónios Rhodios is beleszótta eposzába (1, 1172–1279), s a két feldolgozás közti félreismerhetetlen hasonlóságokat a kutatás már régóta mint a tudatos egymásratalálás, más szóval mint egyfajta költői vetélkedés jeleként értelmezi, annál is több joggal, mert annak az epizódnak, mely Apollóniosnál Amykos bebryx király és Polydeukés boxpárbját beszéli el (2, 1–97), megint csak megvan a versengő pendant-ja Theokritosnál, mégpedig a Dioskuroiról szóló 22. idill elején, a Polydeukést magasztaló

⁴⁶ Az idillről általánosságban l. *D. Mastronarde: Theocritus' Idyll 13. Love and the Hero. TAPA 99 (1968) 273–290.*

⁴⁷ A 13. és a 11. idill közelállásának az is jele, hogy a költői levél címzettjének, Nikiasnak a neve mindkettőben azonos helyen, a második sor elején található (*Halperin: i. m. 125*).

⁴⁸ Másként interpretálja a költeményt *Wilamowitz: Textgeschichte der griechischen Bukoliker. Berlin 1906. 177: szerinte ez az idill a szerelmes Theokritos Nikiashoz intézett apológiája és egyben a paedastia dicsérete. Álláspontját több ponton jogos kritikával illette G. Perrotta: Studi di poesia ellenistica IV. L'Illas di Teocrito. In: Poesia ellenistica. Scritti minori II. A cura di B. Genitili — G. Morelli — G. Serrao. (Filologia e critica 26.) Roma 1978. 187 kk. (Eredeti megjelenése: SIFC 4 [1926.]*

részben (27–134)⁴⁹. A kutatás mindkét „közös” epizódot illetően kivált a prioritás kérdését igyekezett (és igyekszik többnyire ma is) tisztázni, anélkül azonban, hogy akár Apollónios Rhodios, akár Theokritos elsőbbsége — leginkább a két költő műveinek kronológiáját belengő sűrű homály miatt — egyértelműen és végérvényesen bizonyítást nyert vagy inkább nyerhetett volna. (Magam részéről mindenesetre inkább Apollónios Rhodiosnak adnám az időbeli elsőséget, az ellenkezője legalábbis nehezen volna elképzelhető: ez esetben ugyanis olyasmit kellene feltételeznünk, ami eleve kevésbé látszik valószínűnek, hogy ti. Apollónios egyedül azért iktatta *eposzába* mind a Hylas-, mind a Polydeukés-epizódot, mert Theokritos *idilljeire* kívánt rálicitálni⁵⁰.) Szerencsére hic et nunc elhanyagolható, vajon a bukolikus költő kelt-e versenyre az Argonautika Hylas-epizódjával, vagy fordítva, Apollónios tekintette kívánásnak Theokritos 13. idilljét; az adott összefüggésben csupán a két költő Héraklés-portréja és azok esetleges különbségei, illetve a két theokritosi Héraklés-portré azonosságai vagy érintkezési pontjai a fontosak, az eltérő vonásokat pedig a prioritás — talán soha meg nem oldható — problematikájának mellőzésével is meg lehet állapítani.

5.2. Kezdjük az egybevetést Theokritos két Héraklés-idilljén, előre bocsátva, hogy a 13. idillben teljes igényű portréra voltaképpen eleve nem számíthatunk, hiszen a Nikiashoz intézett költői levél középpontjában a *szerelemes* Héraklés áll, ennél fogva Theokritos szükségképpen beszűkített optikát alkalmaz. Mindamellet mindjárt a bevezető sorok után (6 kk.) igen tanulságos passzusra bukkanunk. A nemeai oroszán rohamát is rettenthetetlenül beváró Héraklés, mondja a költő,

ἦρατο παιδός,
τοῦ χαρίεντος Ἴγλα, τοῦ τὰν πλοκαμῖδα φορεῦντος,
καί νιν πάντ' ἐδίδασκε, πατήρ ὡσεὶ φίλον υἱόν,
ὅσσα μαθῶν ἀγαθὸς καὶ ἀοίδιμος αὐτὸς ἔγενετο⁵¹.

A kurta negyedfél sorban legfeljebb aprócska érdekesség az, hogy a Hérakliskos annyi tanár és mester keze alatt felserdült Héraklése most maga kerül a tanár szerepkörébe: őt egyebek közt apja is tanította, ő most szintén szerető apaként tanítja Hylast, holott a fiú (máshonnan tudjuk, Theokritos szót sem ejt róla) nem az

⁴⁹ A két költő egymással felelő Hylas- illetve Polydeukés-feldolgozásáról összefoglalóan I. A. Köhnken: Apollonios Rhodios und Theokrit. Die Hylas- und die Amykosgeschichten beider Dichter und die Frage der Priorität. (Hypomnemata Heft 12.) Göttingen 1965. Köhnken egyébiránt Apollónios Rhodios elsőbbsége mellett érvel; megszívlelendők azonban G. O. Hutchinson ellenérvei, vö. i. m. 192 kk. Az újabb szakirodalomról I. E.-R. Schwinge: Künstlichkeit von Kunst. Zur Geschichtlichkeit der alexandrinischen Poesie. (Zetemata Heft 84.) München 1986. 89, 25. jegyz.

⁵⁰ További megfontolások Hutchinsonnál, vö. i. m. 192 illetve Gow kommentárjában, I. II. 231–232.

⁵¹ Űzte Erős őt is.../ egykor az ifjúi bájos göndörfürtű Hylasért, / és mindarra, mitől maga is hős lett, a dalokban / dicsért, megtanította, miként apa drága szülötét.

ő gyermeke. Az igazán fontos az idézet utolsó sora. Itt ugyanis Theokritos mintha éppen azt fogalmazná meg tömören, amiben — fentebb próbáltam bizonyítani — a 24. idill igazi mondandója rejlik, hogy ti. Héraklést elsősorban célszerűen fejlesztett képességei tették hērósszá, sőt, végső soron istenné, nem annyira istenfiúsága, ami, aligha véletlenül, a Hylas-idill versszövetében sem jut expressis verbis kifejezésre; ha a hős származásáról esik szó, Héraklés hol Ἀμφιτρώωνος ὁ χαλκεοκάρδιος υἱός (5) illetve Ἀμφιτρωονιάδας (55) hol pedig Ἀλκμήνας υἱός Μιδεάτιδος ἡρώϊνας (20). S hogy milyen reményekkel, milyen cél elérése érdekében neveli-oktatgatja olyan lakadatlanul és gondosan Héraklés Hylast? Theokritos kissé lentebb (15–16) a szövegromlás ellenére is világosan fogalmazza meg: azért,

ὥς αὐτῷ κατὰ θυμὸν ὁ παῖς πεποναμένος εἶη,
†αὐτῷ δ' εὖ ἔλκων† ἐς ἀλαθινὸν ἄνδρ' ἀποβαίη⁵²,

vagyis, hogy egyszer majd „igazi férfi” váljék belőle. S a költői megfogalmazás szerint az igazi férfiaság feltétele nyilvánvalóan nem más, mint az, hogy kapott-e valaki lelkiismeretes és alapos nevelést gyermekkorában. Vagyis, tehelnék hozzá, olyasfajta nevelést, amilyen a 24. idill serdülő Héraklésének jutott osztályrészül.

A két theokritosi vers Héraklés-képe még egy ponton mutat hasonló vonásokat. A 13. idill Héraklése, tudjuk meg a költemény befejező sorából (75), hiába keresi az eltűnt Hylast, s mert időközben az argonauták, társuk visszatértét be nem várva, vitorlát bontottak,

πεζῶ δ' ἐς Κόλχους τε καὶ ἄξενον ἵκετο Φάσις⁵³.

Azaz Theokritos Héraklése, ellentétben Apollónios Rhodioséval, a Hylas-kaland ellenére sem hagyja el társait, s ha már velük együtt, az Argó fedélzetén nem tehette meg az utat, hát vállalta a sokkal kényelmetlenebb és fáradságosabb megoldást: gyalogszerrel indult neki, hogy csatlakozhassék hozzájuk. S az olvasót a 13. idillnek ez a befejező akkordja óhatatlanul a 24. idill utolsó ránk maradt soraira (136–140) emlékezteti, melyek olyan érzékletesen jelenítik meg a serdülő Héraklés spártaian egyszerű életmódját. Aligha túlzás azt mondani, hogy a Hylas-idill sok száz kilométeres gyalogtúrával könnyedén megbirkózó hőse mintha a Hérakliskos szigorián nevelt és keményen edzett fiatalemberének vonásait hordozná, csak néhány évvel idősebben, már a tanulóévek alatt szerzett készségeket és képességeket kama-toztatva.

⁵² ...csak hogy szíve szerint alakuljon, s húzva igáját / mint hű társ, igaz emberré serdüljön a gyermek.

⁵³ ...gyalog ért el / vendég-nem szerető Phasishoz, a kolchisi földre.

5.3. Az idők folyamán igencsak szélesre terebélyesedett argonauta-monda⁵⁴ mindkét verziót ismerte, azt is, hogy Héraklés részt vett az aranygyapjú visszaszerzésében, s a másikat is — ezt vette alapul Apollónios Rhodios⁵⁵ —, hogy a Hylaspizód után véglegesen kivált a hősi vállalkozásból.⁵⁶ Nem hinném azonban, hogy a homlokegyenest eltérő két változat elfogadásában a két költőt a versengés vágya ösztökélte volna, vagy, másként fogalmazva, hogy az eltérő változatok mögött minden áron és egyedül a költő-páros vetélkedését kellene keresnünk. Legalábbis Theokritos megoldása részint a 13. idill gondolatmenetének, részint a theokritosi gondolkodásmódnak is logikus következménye.

Theokritos mindjárt az idill elején röviden bemutatja Héraklést. A bemutatásra csupán az Ἄμφιτρύωνος ... υἱὸς kifejezés (5) és a χαλκεοκάρδιος jelző (5) szolgál, aztán a költő, mintegy a jelző indokolásául, még hozzáteszi, hogy Héraklés azért χαλκεοκάρδιος, mert τὸν λῆν ὑπέμεινε τὸν ἄγριον (6).⁵⁷ Ehhez képest első látásra talán szemet szúr, hogy a nemeai oroszlán legyőzésével jellemzett hős, mikor fülébe jut a vízi nimfáktól rabul ejtett Hylas elhaló hangja, a fiú iránt érzett aggodalmának és szerelmének hatására — igaz, csak az érzelmi feldúltságát festő hasonlatban — maga is oroszlánná változik (61–65):

[ὡς δ' ὀπὸτ' ἠγγένειος ἀπόπροθι λῆς ἔσακούσας]
 νεβροῦ φθεγζαμένας τις ἐν οὔρεσιν ὠμοφάγος λῆς
 ἔξ εὐνῆς ἔσπευσεν ἐτοιμοτάταν ἐπὶ δαῖτα·
 Ἡρακλῆς τοιοῦτος ἐν ἀτρίπτοισιν ἀκάνθαις
 παῖδα ποθῶν δεδόνητο, πολὺν δ' ἐπελάμβανε χῶρον⁵⁸.

És Theokritos mindjárt meg is magyarázza a hasonlatot, mégpedig úgy, hogy a hős metamorfózisát egy auktorialis megjegyzésben a szerelem következményeként értelmezi (66–67):

⁵⁴ Az argonauta-monda változatairól összefoglalóan I. A. Boselli: Il mito degli Argonauti nella poesia greca prima d'Apollonio Rodio. RSA 8 (1904) 518–528; 9 (1904) 130–144; 278–295; 393–412; illetve újabban: C. Garcia Gual: El Argonauta Jasón y Medea. Analisis de un mito y su tradición literaria. Habis 2 (1971) 84 kk.; P. Dräger: Argo pasimelusa. Der Argonautenmythos in der griechischen und römischen Literatur. Teil I: Theos aitos. Palingenesia Band 43. Stuttgart 1993. L. még E. Delage: La géographie dans les Argonautiques d'Apollonios de Rhodes. Bibliothèque des Universités du Midi, fasc. XIX. Bordeaux 1930. 51 kk.

⁵⁵ Apollónios feltételezhető forrásairól I. H. Herter: in: RE Suppl. Band 13 (1973) 44–45; Fraser: i. m. 626 k.

⁵⁶ L. az Argonautika 1, 1289–1291a soraihoz fűzött scholiont (C. Wendel: i. m. 116); arról, hogy milyen és hányféle kapcsolatba hozta Héraklést a mitikus hagyomány az argonauta-vállalkozással, kimerítő összefoglalást ad M. Fusillo: Il tempo delle Argonautiche. Un' analisi del racconto in Apollonio Rodio. (Filologia e critica 49.) Roma 1985. 85, 74. jegyz.

⁵⁷ ...bevárta a szörnyű oroszlánt.

⁵⁸ S mint a sörényes oroszlán, hogyha a messzi hegyekben / hallja a szarvasünő hangját, s nyers húsrá mohón fut / barlangjából elő, hogy a kész lakomára lecsapjon, / Héraklést is aképp hajszolja a vágy a fiúért / tüskebozótokon át, sose látott, távoli tájra.

Σχέτλιοι οἱ φιλέοντες, ἀλώμενος ὄσσ' ἐμόγησεν
οὔρεα καὶ δρυμοὺς, τὰ δ' Ἰάσονος ὕστερα πάντ' ἦς⁵⁹.

Közben folytatódik a vers — feltámad a szél, az argonauták tehát, élve a kedvező alkalommal, útnak indulnak, nem várják be Héraklést, aki ezalatt „őtrjögve”, a „kegyetlen istentől”, Eróستól „marcangolva” nyomoz az eltűnt Hylas után (70–71):

Ὅ δ' ἄ πόδες ἄγον ἐχώρει,
μαινόμενος· χαλεπὸς γὰρ ἔσω θεὸς ἦπαρ ἄμυσσεν⁶⁰.

Az, hogy Héraklés jellemzésének legfőbb mozzanata az oroszlán legyőzése, de másfelől, szerelméért aggódva, a költő megfogalmazása szerint maga is oroszlán módjára viselkedik, olyan tudatos költő esetében, mint Theokritos nem lehet pusztán esetlegesség, csak jól kiszámított, tehát az egész vers értelmét befolyásoló kapcsolat-teremtés az idill két passzusa között. Ezzel az egyszerű művészi megoldással ugyanis, úgy vélem, Theokritos a *nem-szerelmes* és a *szerelmes* Héraklést, illetve a Héraklésre általában jellemzőt és a Hylas-epizódban rá *kivételesen jellemzőt* akarta közös nevezőre hozni, éspedig azért, hogy az oroszlán említésével biztosított azonos képzetkör, amely Héraklést mindkét részletben körülveszi, annál világosabban mutassa fel az általános és a kivételes héraklési magatartás közti lényegbevágó különbséget: jelesül azt, hogy a hős, aki egyébként a (támadó) oroszlánt „bevárja”, Hylas iránt érzett szerelme miatt most maga is úgy kezd viselkedni, mint a prédáját megtámadni *induló*, vérszomjas (62: ὠμοφάγος) oroszlán. Kissé emfaticusabb kifejezéssel élve azt mondhatnánk, hogy a fenevadak legyőzőjét a Hylashoz fűződő kapcsolat szinte kifordítja önmagából: őt magát formálja valóságos fenevaddá — legalábbis átmenetileg. Mert a hős, a vers befejezése megengedi ezt a következtetést, miután hiába kutatja-keresi a szeretett fiút, lassan-lassan lehiggad, visszanyeri megszokott lelki egyensúlyát, s újra kötelességtudó, megbízható bajtárs lesz; különben aligha csatlakoznék, ha gyalogszerrel és kése is, megint az argonautákhoz.⁶¹

A vers címzettje, a barát Nikias, érthetett a szóból: bárkivel, a legnagyobb hőssel is megeshet, hogy elhatalmasodik rajta a szerelem; Héraklés példája azonban arra tanít, hogy ez a lelket felkavaró érzelmi vihar — a költő nem részletezi, miért — csak ideig-óráig tart, Nikias tehát, ha szerelmes, ne csüggedjen, hanem türelmesen várja ki a végét, előbb vagy utóbb el fog múlni róla Erós gyötrő, lélekemésztő befolyása. A szerelem ugyanis Theokritos világában, közismert, többnyire negatív minősítést kap, részint mert egy-két ritka kivételtől eltekintve beteljesületlen marad, részint mert olykor komikus, olykor viszont akár tragikus élethelyzetekbe is belesodorhatja

⁵⁹ Szánalmas szeretők! Hegyet-erdőt járva be sok kint / túrt el a hős, az Iásón dolgát elhanyagolva!

⁶⁰ De az fut, amerre a lába vezérli, / esztelenül, mert egy gonosz isten tépi a máját.

⁶¹ Mastronarde is arra a következtetésre jut, hogy the „ideal” hero does not fit into an erotic situation without losing his heroism (i. m. 107).

azokat, akik a hatása alá kerültek — elég egyfelől a Galateiáért epekedő Kyklópsot vagy az Amaryllynak hiába esengő pásztort,⁶² másfelől a féltékenységében gyilkos terveket szövögető Simaithát, illetve a szerelem elől a halálba menekülő Daphnist⁶³ említenem.

5.4. A hosszú kitérő remélhetőleg igazolta, hogy a 13. idill befejezése a verskontextus és a theokritosi szemlélet belső logikájából következik, tehát *önmagában* semmi esetre sem lehet következménye a Theokritos és Apollónios Rhodios közötti versengésnek, és, ami fontosabb, talán igazolta azt is, hogy a költemény, szűkített optikája ellenére, nagyjában-egészében ugyanazt a Héraklés-képet mutatja, mint a 24. idill: a fegyelmezett, a legádázabb dúvadakon is diadalmaskodni tudó hőst, akin a szerelem irracionális, mondhatni elembertelenítő erői csak kivételesen kerekedhetnek felül.

III. Héraklés az Argonautika tükrében

6. De vajon hogyan viszonylik a két theokritosi idill, nagyjából azonos vonásokkal megrajzolt, „alexandriai” Héraklése az Apollónios Rhodiosnál szereplő Héraklés-figurához? A kérdés megválaszolása újabb — és meglehetősen terjedelmesnek ígérkező — kitérőt igényel ugyan, de talán lesz valamilyes hozadéka: mert, jóllehet az Argonautikával és az eposz Héraklés-ábrázolásával az utóbbi évtizedekben nem egy kutató foglalkozott,⁶⁴ az eposz és a két idill felvázolta Héraklés-portré összevetése tudtomra hiányzik.

6.1. Abban a régebbi és az újabb kutatás is egyetért, hogy Apollónios Rhodios Héraklés hősi erényeit, illetve ezeken alapuló, megfellebbezhetetlen tekintélyt kezdettől fogva félre nem érthetően és többször is hangsúlyozza. Az 1. ének elején, a cselekményt bevezető enumeratióban, ő kerül, kétségtelenül tudatos költői megfontolásból, a felsorolás geometriai középpontjába,⁶⁵ nem sokkal utána, mikor az argonauta-expedíció vezérének kiválasztására⁶⁶ kerül sor, Hellas Iasóntól összehívott java bajnokai, mint „legjobb”-at,⁶⁷ egyhangúan őt szavazták meg, ha Héraklés a vállalkozás irányítását azonnal át nem hárítaná Iasónra.⁶⁸ De Héraklés respektusát és hériosi

⁶² L. 11. és 3. idill.

⁶³ L. 2. és 1. idill.

⁶⁴ L. lentebb, 83. jegyz.

⁶⁵ 1, 122 kk.

⁶⁶ Egyes — feltehetőleg késői — mítoszvariánsok valóban Héraklést teszik meg az argonauta-vállalkozás vezetőjének, l. *J. Adamietz*: Jason und Hercules in den Epen des Apollonios Rhodios und Valerius Flaccus. A & A 16, 1970, 29; *A. Ardizzoni*: L'Eracle „semnós” nel poema di Apollonio. Catania, 1937, 7 k.

⁶⁷ τὸν ἄριστον ... ἐλεσθε, szólítja fel az egybegyűlteket Iasón (1, 338). S hogy Héraklés csakugyan „a legkiválóbb”, azt közvetve ugyan, de Meleagrosról szólva a költő is kimondja: τοῦ δ' οὐ τιν' ὑπέρτερον ἄλλον οἶω / νόσφιν γ' Ἡρακλῆος ἐπελθέμεν (1, 196–197).

⁶⁸ 1, 341 kk.

nagyságát később is lépten-nyomon kiemeli az eposz: Kyzikosban az ő jelenlétének köszönhető, hogy az argonauták el tudják hárítani a „föld-szülte” óriások, a Γηγενεῖς támadását,⁶⁹ ugyanott, a tragikus éjszakai harc vitézkedőit szedve katalógusba, elsőül az ő nevét említi Apollónios Rhodios,⁷⁰ Lémnos szigetén is elég egyetlen, félig gúnyos, félig korholó kifakadása ahhoz, hogy a feladatukról teljesen elfelejtkezni látzó, a lémnosi nőktől tejben-vajban fürdetett bajtársakat rábírja az út folytatására.⁷¹

Még inkább megemeli Héraklés jelentőségét — ebben is egyetért a kutatás — hogy, bár a hős Hylas-epizódal (1, 1179–1279) ténylegesen kiválik az epikus cselekményből, hőstetteinek és egyéniségének emléke tovább kíséri az argonautákat, egészen hazatértükig, vagyis a költemény végéig. Alig veszik észre eltűnését, tudósít a költő, máris fellángol a vita, miképpen történhetett, hogy „legjobb bajtársuk” nélkül bontottak vitorlát,⁷² s a felháborodott Telamón ezért Iasónt teszi felelőssé: neki állhatott érdekében Héraklés hátrahagyása, hogy a hős „hírneve” az övére árnyékot ne vessen,⁷³ ha majd sikerül feladatukat végezten hazatérniük. Héraklés tehát mondhatni a hősiesség utolérhetetlen példaképe, valóságos etalonja az argonauták szemében, s ezt a bebrys-kaland során, mikor Polydeukés boxpárbajban legyőzi Amykos királyt, nem is késnek szavakba önteni: lett volna Héraklés velük, állapítják meg egymás között, őt Amykosnak még kihívni sem lett volna mersze, nemhogy kiállni ellene; keservesen megbánják még mindannyian, hogy nélküle, Héraklés nélkül utaznak Kolchisba.⁷⁴ És az argonauták vélekedését nem sokkal utóbb csak alátámasztja egyik vendéglátójuk, Lykos, a mariandynosok királya, aki „fájó szívvel”⁷⁵ veszi tudomásul, hogy a hős kivált az expedícióból, hiszen ilyen nagyszerű bajnok, fűzi hozzá,⁷⁶ igen nagy segítségükre lehetett volna. És, mintegy szavai igazságát bizonyítandó, hosszasan elbeszéli személyes, gyermekkori emlékeit Héraklésről: hogy a hős, miután megszerezte az amazonkirálynő, Hippolyté övét (ami 12 nagy „munkájának” egyike volt), náluk is eltöltött valamennyi időt, s ezalatt, úgyszólván kis-ázsiai tevékenységének szerves részeként, számos népet igazott le, sőt, maga is aratott diadalt boxpárbajban, mégpedig nevezetes diadalt, mert nem akármilyen ellenféllel, hanem az akkori idők legszebb és legerősebb bajnokával, Titiüsszel került szembe.⁷⁷

⁶⁹ 1, 992 kk.

⁷⁰ 1, 1040 k.

⁷¹ 1, 864 kk.

⁷² 1, 1285–1286: τὸν ἄριστον ... / σφοιτέρων ἐτάρων.

⁷³ 1, 1292: ὄφρα τὸ κείνου κῶδος ἀν' Ἑλλάδα μὴ σε καλύψῃ.

⁷⁴ 2, 145–153; μάλα δ' ἡμέων αὐτὸς ἕκαστος / εἴσεται οὐλομένην ἄτην ἀπάνευθεν ἐόντος (2, 152–153).

⁷⁵ ... ἄχος δ' ἔλεν (sc. Λύκων) Ἡρακλῆι / λειπομένῳ (2, 772–773).

⁷⁶ Ὡ φίλοι, οἴου φωτὸς ἀποπλαγχθέντες ἀρωγῆς / πειρετ' ἐς Αἰήτην τόσσον πλόον (2, 774–775).

⁷⁷ Τιτῆην ἀπεκείντο πυγμαχέοντα / καρτερόν, ὃς πάντεσσι μετέπρεπεν ἠθέοισιν / εἶδος τ' ἠδὲ βίην (783–785).

6.2. Lykos feltűnően hosszú elbeszélésének⁷⁸ — közbevetőleg hadd jegyezzem meg — korántsem egyedüli funkciója az, hogy vele a narrátor, illetve az argonauta közösség point de vue-je mellé egy harmadik járuljon, hogy tehát Héraklés páratlan hősies kiválóságát a nagyobb hitelesség kedvéért még Lykos szemszögéből is láthassuk. Az amazonok ellen viselt háború és a hozzá kapcsolódó események részletes felidézése, vallják az utóbbi évtizedek kutatói — a költői szándék szerint párhuzamba hozza egymással Héraklés és az argonauták vállalkozását,⁷⁹ amit az amazonok lakta föld és Kolchis földrajzi közelségén túl a célok hasonlósága (hogy ti. mindkét esetben tárgyakat, itt a királynő övét, amott az aranygyapjút kell megszerezni) eleve szinte tálcán kínált neki. Apollónios Rhodios azonban nem elégedett meg a mitológiai anyagban amúgy is meglévő párhuzamos mozzanatokkal. További hasonlóságként beleszövi Lykos elbeszélésébe, láttuk az imént, hogy a vállalkozása miatt Kis-Ázsiában időző Héraklés, hozzá még az igen veszedelmes Tités ellenében, boxviadlra is vállalkozott, mint az argonauta Polydeukés nemrég. Ráadásul Lykos szavai azt is elárulják, hogy Amykos hatalmának megtörésével az argonauták voltaképpen az amazonok ellen hajdan hadakozó Héraklés nyomdokaiba léptek, mert a bebryxek, akiket a hős jelenléte annak idején kordában tartott, távozása után nagy földterületeket foglaltak el Lykos és a mariandynosok országából: az argonauták tehát, mikor csapást mértek Amykosra és népére, csupán a Hérakléstől egykor biztosított status quo-t segítettek visszaállítani.⁸⁰ S hogy a két vállalkozás párhuzama még könnyebben észrevehető legyen, a költő alkalmat keres és talál arra, hogy Héraklés amazon-hadjáratát kissé később megint szóba hozza;⁸¹ de ugyanezt a célt szolgálja az is, hogy az Argó hajósai, tovább haladva kelet felé, Héraklés egyik, az amazon-hadjáratban az ő oldalán harcolt és ott elesett bajtársa, Sthenelos halotti árnyával találkoznak,⁸² vagy az, hogy Sinópé táján az amazon-hadjárat túlélői közül hárman még csatlakoznak is hozzájuk.⁸³

Apollónios azonban csak azért utal ilyen nyomatékosan a két vállalkozás rokon

⁷⁸ Összesen 37 sor, l. 2, 774–810.

⁷⁹ Így *M. Fusillo*, az Argonautika kétnyelvű kiadásában, melyet a nemzetközi szakirodalom észre sem igen vett ugyan, részint mert apróbb — bár szám szerint majd 100! — javítástól eltekintve *F. Vian—E. Delage* ma mértékadó Budé-szövegét veszi át (I–III. Paris, 1976–1981), részint mert a milánói Rizzoli kiadó népszerűsítő BUR sorozatában látott napvilágot, amely pedig éppen kommentárjai (és a kutatás jelenlegi állásáról kitűnően tájékoztató bevezető tanulmánya) miatt jóval több figyelmet érdemelne: Apollonios Rhodios: *Le Argonautique*. Traduzione di *G. Paduano*, introduzione e commento di *G. Paduano* e *M. Fusillo* (nota bene, az első két ének kommentárja *M. Fusillo*, a befejező kettőé *G. Paduano* tollából származik). Milano 1986. 327, in vv. 2, 775–810.

⁸⁰ Vö. *P. Thierstein*: *Bau der Szenen in den Argonautika des Apollonios Rhodios*. Europäische Hochschulschriften. Reihe XV. Klassische Philologie und Literatur Band 4. Bern — Frankfurt am Main, 1971, 72. Héraklés és az argonauták folyamatos összehasonlítása itt, *D. N. Levin* figyelmeztet rá, az argonauták javára üt ki: Héraklés csak megfékezte a bebryxeket, az argonauták viszont teljes megsemmisítésükhöz járultak hozzá (l. Apollonios' Argonautica re-examined. I. The neglected first and second books. *Mnemosyne Suppl.* 13. Lugduni Batavorum 1971. 183).

⁸¹ L. 2, 966 kk.

⁸² L. 2, 911 kk.

⁸³ L. 2, 955 kk.

vonásaira, hogy a figyelmes olvasó előtt annál nyilvánvalóbbakká válnak a felszíni hasonlóságoktól alig-alig elfedett különbségek. Ezek pedig a két vezér többször és többektől vizsgált⁸⁴ karakterében összpontosulnak. Héraklés kemény és határozott, Iasón megfontolt és nehezen jut döntésre, már-már skrupulózus, olyannyira, hogy magatartását az eposz sokszor az ἀμχανία szóval vagy származékaival⁸⁵ (újabbán akad kutató, aki Hérakléshez mérve nem alaptalanul, az „antihérosz” kifejezéssel⁸⁶) jellemzi; s ha Héraklés, már a fent idézett példából is kitetszik, elsősorban testi erejének és fegyvereinek köszönheti, hogy sikereket ér el, Iasón viszont lehetőség szerint kerüli a fegyveres konfrontációkat; ő inkább a békés meggyőzés eszközével és szívós kitartással éri el, hogy Pelias parancsát teljesíteni tudja, amihez, nem úgy, mint az Argonautika Héraklése, ráadásul a szerelem, a mágia és az istenek segítségét is igénybe veheti és veszi. (A mágia segítségét egyébként, láttuk fentebb, Iasónhoz hasonlóan Theokritos alexandriaivá formált Héraklése is megkapja!) A két, Apollónios Rhodiostól párhuzamosnak láttatott vállalkozás tehát a felszíni hasonlóságok vékonyka leple alatt a feladat (a hősi „munka”) végrehajtásának merőben eltérő lehetőségeit és stratégiáját mutatja fel.⁸⁷

6.3. De térjünk vissza újra az Argonautika Hérakléséhez. A 2. ének ugyanis még egy vonással gazdagítja a Héraklés-portrét. Míg velük volt, az argonauták feltétlen tekintélynek tartották, kiválása óta a hiányát érezték, az Arés-sziget agresszív madarai ellenében viszont tapasztalhatják, hogy Héraklés még távollétében is segítségükre van: a szigethez közeledve ugyanis az Argó egyik hőse, Amphidamas az őket dühödten támadó madarak elűzésére olyan módszert javasol, melyet Héraklés —

⁸⁴ L. egyebek közt *P. A. Hübscher*: Die Charakteristik der Personen in Apollonios' Argonautika. Diss. Freiburg (Schweiz) 1936. 4 kk. (Iasón), 38 kk. (Héraklés); *A. Ardizzoni*: i. m.; *M. Hadas*: The Tradition of a Feeble Jason. CP 31 (1936) 166 kk.; *M. Suaszez*: Le caractère de Jason dans les Argonautiques d'Apollonios de Rhodes. Diss. Louvain 1941; *P. Händel*: Beobachtungen zur epischen Technik des Apollonios Rhodios. Zetemata Heft 7. München 1954. 27 kk. (Héraklés); *H. Fränkel*: Ein Don Quijote unter den Argonauten des Apollonios. MH 17 (1960) 1 kk.; *C. R. Beye*: Jason as Love-Hero in Apollonios' Argonautika. GRBS 10 (1969) 31 kk.; *D. N. Levin*: Apollonios' Heracles. CJ 67 (1971–1972) 22 kk.; *T. M. Klein*: Apollonios' Jason. Hero and Scoundrel. QUCC 13 (1983) 115 kk.; *Schwinge*: i. m. 88–93; *Fusillo*: i. m. 44 kk.; *R. L. Hunter*: „Short on Heroics”. Jason is the Argonautica. CQ 38 (1988) 435 kk. (benne a korábbi szakirodalom vázlatos áttekintése is); *S. Jackson*: Apollonios' Jason. Human Being in an Epic Situation. G & R 39 (1992) 155 kk. Magam *Fusillo* és *Hunter* felfogásához állok a legközelebb.

⁸⁵ Vö. *M. Campbell*: Index verborum in Apollonio Rhodios. Hildesheim — Zürich — New York 1983. s. vv. ἀμχανέων, ἀμχανία, ἀμχανος. A három szó 30 regisztrált előfordulása közül 9, számszerűen a legtöbb, Iasónhoz kapcsolódik. L. még *F. Vian*: ΗΗΣΩΝ ΑΜΗΧΑΝΟΣ. In: Studi in onore di A. Ardizzoni. A cura di E. Livrea — G. Privitera. Roma. II. 1023 kk. Alighanem igaza van *A. Heisermann*nak, aki az Argonautika „passzív” Iasónjában és magában az Argonautikában az antik regényhősök, illetve az antik regény előfutárát látja, I. The Novel Before the Novel: Essays and Discussions About the Beginnings of Prose Fiction in the West. Chicago 1977. 11 kk.

⁸⁶ Mint *G. Lawall*: Apollonios' Argonautica. Jason as anti-hero. YCS 19 (1966) 119–169.

⁸⁷ Az ellentét Iasón és Héraklés között természetesen nem abszolút, erre joggal figyelmeztet *R. L. Hunter*: The Argonautica of Apollonios. Literary Studies. Cambridge 1993. 15 kk. (Iasón), 25 kk. (Héraklés). Adott esetben az Argonautika Iasónja is tudja a kardját forgatni, másfelől Héraklés a fegyver és a fizikai erő helyett olykor nem veti meg a cselet sem, könyörtelen céltudatossága és határozottsága pedig nem egyszer nagylelkűséggel sőt, lovagiassággal párosul.

maga volt szemtanúja — teljes sikerrel alkalmazott a Stymphalos-tónál, hogy az ottani madarakat tisztas távolságban tartsa.⁸⁸ Ez a 2. ének utolsó hivatkozása Héraklésre, a sokadik; valóban elmondhatjuk, hogy a hős, ha különvált is az argonautáktól, eleven emlékként újra és újra felbukkan a nélküle tovább utazók tudatában. A 3. ének viszont, mely a szerelmes Médeia belső vívódásait és Iasón Aiétéstől kiszabott próbatételét állítja a középpontba, érthető módon még Héraklés emlékének sem hagy sok helyet. Mindamellett a költő talál lehetőséget arra, hogy — legalább egy ízben — szóba hozza a hőst: amikor Aiétés, teljes királyi fegyverzetében elindul a próbatétel színhelyére, ahol reményei szerint Iasónt a biztos pusztulás várta, a látványt kommentálva Apollónios Rhodios megjegyzi, hogy győzelmi eséllyel az argonauta hősök egyike sem, egyedül Héraklés szállhatott volna szembe vele.⁸⁹ Ez az utalás, felszínesen olvasva úgy vélhetnénk, nagyjából az argonauták bebryx-epizódot záró vélekedését ismétli csupán, tehát látszólag alig valamit vagy éppen semmit sem ad hozzá az Argonautika Héraklés-képéhez. Ha azonban meggondoljuk, hogy Iasón, nem párharcban ugyan, hanem a rá kirótt próba végrehajtásával, a maga módján diadalmaskodik Aiétés felett, vagyis tulajdonképpen Héraklésszel kerül azonos nivóra, akkor a 3. ének egyetlen Héraklés-hivatkozásának mindjárt megnő a jelentősége: Apollónios nyilvánvalóan azért emelte be Héraklést és az adott szituációt óhatatlanul hozzá asszociálandó Iasónt megint az eposz látóterébe, hogy fenntartsa az argonauta-vállalkzás és a hős között a 2. énekben nagy gonddal kiépített párhuzamot.

Mert a párhuzam folytatódik, ha nem is olyan nyilvánvalóan, annyi név szerinti utalás jelzőlámpájával észrevehetővé téve.⁹⁰ Az argonauták hazatérését elbeszélő 4. ének⁹¹ első harmadán is túl vagyunk már, mikor Héraklés megint szóba kerül. Miután Iasón, Médeia cinkos segítségével kelepcebe csalta és orvul megölte Apsyrtost, Médeia fivérét, akit Aiétés az üldözésükre küldött, Apsyrtos emberei szétszélednek, s az argonauták akadálytalanul folytathatják útjukat az Adriai tengeren⁹² dél felé,

⁸⁸ L. 2, 1052–1057.

⁸⁹ L. 3, 1232–1234.

⁹⁰ H. Fränkel, e században Apollonios Rhodios talán legjobb értője és ismerője szerint az Argonautika megértése azért olyan nehéz, *denn die Darstellung is meist so karg...und so verhalten, daß sich das eigentlich Gemeinte dem Leser nur durch eine Nachhilfe erschließt: durch ein geruhiges Überdenken und ein geistiges Neuinszenieren, das die Lücken sinngemäß ausfüllt* (1. Das Argonautenepos des Apollonios. MH 14 [1957] 1); hasonló gondolatokat fejt ki uő: Apollonios Rhodios as a Narrator in Argonautica 2, 1–140. TAPA 83 (1951) 154 k. És érdemes idézni Vian megfogalmazását is (i. m. 1024): [Apollonios] *est un auteur discret, voire secret, qui affectionne la nuance, l'ambiguïté, le sous-entendu; il ne dévoile volontiers ses intentions profondes que par des touches légères qu'elles passent aisément inaperçues.*

⁹¹ Itt helyénvaló megjegyezni, hogy a 4. ének az Argonautika leginkább problematikus, legtöbb interpretációs nehézséggel megterhelt része (I. M. G. Ciani: Apollonio Rodio: gli studi moderne e le prospettive attuali. A & R 15 [1970] 88), melynek a mű egészében betöltött funkciója még korántsem tisztázott teljesen.

⁹² Az argonauták ma már legfeljebb mesésnek tekinthető úton, a Dunán (és más folyókon?) keresztül hajóznak el a Fekete tengertől az Adriai tengerig, s valahová ide, az adriai torkolat közelébe lokalizálja Apollónios Apsyrtos meggyilkolását, I. Delage: i. m. 210 kk.; R. Senac: Le retour des Argonautes d'après les Argonautiques d'Apollonios de Rhódes. BAGB 1 (1965) 445 kk. L. még F. Wehrli: Die Rückfahrt der Argonauten. MH 12 (1955) 154 kk.

abban a reményben, hogy hamarosan elérik Hellas északi határait, s onnan már ismert vizeken juthatnak el Iólkosig, haza. Első állomásuk a hylleusok földje, amelyről Apollónios szokatlanul hosszás fejtegetésbe bocsájtkozik (4, 522–551), benne többsoros aitionnal és egy szélesen felfestett családtörténettel: ebből tudjuk meg, hogy Héraklés, miután gyermekeinek gyilkosa lett, egykor ide, Nausithoos király udvarába menekült, hogy a vérbűntől megtisztítsák, s hogy Melité nimfa itt szülte neki fiát, Hyllost. Ezt csak futólag, úgyszólván mellékesen érinti ugyan a költő, a hylleusokhoz és Hylloshoz kapcsolódó háttérinformációként, de a 2. éneket végigkísérő (és a 3.-ból sem hiányzó) Héraklés-reminiscenciák ismeretében nem lehet nem felfigyelni rá. Már csak azért sem, mert Héraklés gyermekgyilkossága történetesen a családtörténet (537–543) centrumába kerül, a gyűrűs kompozícióvá formált részlet középső, tehát hangsúlyos helyére, a Hyllost és Melitét szerepeltető (s a mindjárt idézendő görög szövegben 1, 2, illetve 3 függőleges vonallal jelzett) külső és belső héjak közé, melyek határai egyébként a hexameter leggyakrabban előforduló caesuráival esnek egybe:

| οὐ μὲν ἔτι ζῶοντα κατατόθι τέτμον ἄνακτα
 Ὕλλον, || ὄν εὐειδῆς Μελίτη τέκεν Ἡρακλῆη
 δῆμψ Φαιήκων. ||| Ὅ γὰρ οἰκία Ναυσιθόοιο
 Μάκριν τ' εἰσαφίκανε, Διονύσοιο τιθήνην,
 νιψόμενος παίδων ὀλοὸν φόνον· ||| ἔνθ' ὃ γε κούρην
 Αἰγαίου ἐδάμασσαν ἐρασάμενος ποταμοῖο
 Νηιάδα Μελίτην || ἡ δὲ σθεναρὸν τέκεν Ὕλλον. |⁹³

Még feltűnőbb az, hogy Apollónios, közvetlenül a Hyllosra és a hylleusokra vonatkozó részlet után, hirtelen megszakítja az elbeszélést és a Múzsákhoz fordul, mondanák el neki, miként kerültek az argonauták az Adriáról — mai földrajzi terminusokkal élve — a dél-francia és olasz partokra (4, 552–556). És, mindjárt az invokációt követő sorokban, meg is kapjuk a kért felvilágosítást: Zeus úgy ítélkezett, hogy Iasónnak és Médeíanak, az Apsyrtonon elkövetett orgyilkosság miatt előbb megtisztulást kell nyerniük Kirkétől, addig az Argó nem térhet haza:

Αὐτόν που μεγαλωστὶ δεδουπότος Ἀψύρτοιο
 Ζῆνα, θεῶν βασιλῆα, χόλος λάβεν, οἶον ἔρεξαν·

⁹³ | Már nem találták ott az uralkodót, / Hyllost, || akit a szépalakú Melité szült Héraklésnek / a phaiákok földjén. ||| Héraklés ugyanis Nausithoos udvarába / és a Dionysost dajkáló / Makrishoz ment el, / hogy megtisztuljon a gyermekein elkövetett iszonyú gyilkosságtól: ||| ott azután őt, / Aigaios folyamisten leányát, szerelemre gyulladva iránta, erővel magáévé tette, / a hableány Melitét, || az pedig megszülte a nagyerejű Hyllost |. Nota bene, Apollónios többször is alkalmazta a lényeges mondandó kiemelésére hivatott — és nála teljes tudatossággal arra szánt — gyűrűs kompozíciót, l. J. J. Clauss: *The Best of the Argonauts. The Redefinition of the Epic Hero in Book I of Apollonius' Argonautica*. Berkeley — Los Angeles — Oxford 1993. 12 és passim.

Αἰαίης δ' ὀλοὸν τεκμήρατο δήνεσι Κίρκης
 αἴμ' ἄπονησμένους πρό τε μυρία πημανθέντας
 νοστήσειν⁹⁴.

Csakugyan, a hylleusok földjéről újra elinduló argonauták hamarosan ellen-szélbe kerülnek, mely észak felé sodorja őket, onnan pedig — megint a mai neveket használva — a Pón, a Rajnán és a Rhône-on keresztül elérik a Földközi-tengert és utóbb Aiaiét, Kirké szigetét. Héraklés látszólag mellékesen odavetett gyermekgyilkossága és megtisztulása ilyen módon hirtelen hangsúlyt kap, részint mert párhuzamba kerül Iasón és Médeia gyilkosságával és megtisztulásával, részint mert az elbeszélés világosan jelzett fordulópontjához kapcsolódik, arról már nem is beszélve, hogy a „megtisztulás” fogalmára Apollónios következetesen ugyanazt a szót (541: νηόμενος; 560: ἄπονησμένους⁹⁵) használja. Akárhogyan nézzük, Héraklés sorsa egy hangsúlyos ponton — a kutatás, amennyire látom, nem vette észre⁹⁶ — megint közös nevezőre kerül az argonautákéval. S hogy Apollónios Rhodios Héraklést és a maga hőseit következetesen egymás mellett akarja láttatni, arra a 4. ének befejező harmada a bizonyság.

6.4. Pontosabban az a részlet, mely utolszor vonja be a cselekménybe, éspedig eléggé hosszasan Héraklés alakját (4, 1400–1484). Az argonauták, tudósít a költő, miután hajójukat 12 teljes napon át a vállukon cipelve vitték magukkal, a Nagy Syrtis vidékéről a szaharai homoksvatagon keresztül eljutnak a Hesperisek kertjéig, ahonnan Héraklés, a Hesperisek egyikétől hallják, de a nyomokból látják is, nem sokkal megérkezésük előtt indult tovább: az aranyalmákat mind elrabolta és magával vitte (ez is egyik nagy „munkája” volt), megölte az almák felett őrködő kígyót, s hogy a szomját olthassa, lába egy hatalmas rúgásával a sziklából forrást fakasztott, melynek vize az érkező argonauták számára is szinte életmentő ajándék. Iasón és társai egyetértenek abban, hogy Héraklés, az általa fakasztott víz bizonyítja, távollétében is megmentette hajdani bajtársait (1458: ἦ καὶ νόσφιν ἐὼν ἐσώωσεν ἐταίρους), s vala-

⁹⁴ L. 4, 557–561: *Mert, miután Apsyrtos elerült a földön, magát / Zeust, az istenek királyát fogta el iszonyú harag, hogy milyen szörnyűséget műveltek [Iasón és Médeia]; azt határozta tehát, hogy csak ha az Aiaié-szigeti Kirké gondoskodása által / megtisztulnak a vér szennyétől és ezernyi szenvedést eltűnnek, / úgy térhetnek majd haza.*

⁹⁵ A νηπω ἰγε egyébként ugyanebben a kontextusban még egyszer felbukkan. Azt, hogy az argonauták miért nem térhetnek haza, eleinte csak az olvasó tudja, az argonauták nem (561: τὸ μὲν — τί. a Iasón és Médeia megtisztulására vonatkozó zeusi döntést — οὐ τις ἀριστήων ἐνόησεν), később azonban Héra közbenjárására nekik is elmondja az Argó Athénától adott, emberi hangon szóló tudó keresztge-rendjára (584–588): Τοῦς δ' ὀλοὸν μεσσηγῦ δέος λάβεν εἰσαίνοντας / φθογγὴν τε Ζηρός τε βαρὺν χόλον. Οὐ γὰρ ἀλύξειν / ἐννεπεν οὔτε πόνους δολιχῆς ἄλως οὔτε θεέλλας / ἀγρωλέας, ὅτε μὴ Κίρκη φόνον Ἀψύρτοιο / νηλεὰ νίψειεν (kiemelés rőlem, Sz. T.).

⁹⁶ Nem találni ilyen értelmű utalást *H. Fränkel* terjedelmes kommentárjának a részlethez fűzött passzusában (l. *Noten zu den Argonautika des Apollonios*. München 1968. 513 k.), de nem tűnik fel a két megtisztulás tudatos egybejátszatása sem az 541–542. sort és a νηόμενος kifejezést kommentáló *Livré*-nak (l. *Apolloni Rhodii Argonauticon liber IV. Introduzione, testo critico, traduzione e commento a cura di E. Livrea*. Biblioteca di studi superiori vol. LX. Firenze 1973. 168), sem *Paduanónak* (i. m. 595, l. 77. jegyz.).

mennyien szeretnének vele újra találkozni, de erőlködésük hiábavalónak bizonyul: még a leggyorsabbak, Boreas fiai vagy Euphémios sem érhatték őt utol, sőt, a valamennyiüknél élesebb szemű Lynkeus is csak elmosódó, már-már semmivé enyésző alakját pillanthatta meg a messzeségben (1461–1484).

A terjedelmes részlet első megközelítésben megint bizonyos párhuzamot mutat az argonauta-vállalkozással, közelebről a 4. ének elejével: amott az argonauták szerzik meg az aranygyapjút, melyet egy kígyó őriz (109–189), itt Héraklész veszi magához az ugyancsak kígyótól őrzött aranyalmákat; s a párhuzamot még az is erősíti, hogy mindkét eseménynél nő (Médeia) illetve nők (a Hesperisek) asszisztálnak.⁹⁷ És, mint várható, itt is feltűnnek a héraklési és iasóni attitűdöt elválasztó különbségek, hiszen Iasón Médeia segítsége és a mágia nélkül nem érne célt, Héraklész viszont megint egyedül magára és a fegyvereire hagyatkozik, másfelől a kolchisi kígyót Médeia csak elaltatja, a Hesperiseké ellenben Héraklész mérgezett nyilaitól elpusztul. De a részlet jelentőségét, a korábbi Héraklész- említések alapján könnyen belátható, valójában az eposza végéhez közeledő Apollónios Rhodiosnak az a nyilvánvaló szándéka adja, hogy még egyszer összefoglalja mindazt, amit Héraklésről egész művével mondani akart. Valóban, az itt kirajzolódó Héraklés-portrénak minden lényeges elemét megtaláljuk az eposz eddigi epizódjaiban. Volt bátorsága, hogy szembeszálljon, és fölényes hērōsi tapasztalata, hogy végezzen is az aranyalmákat vigyázó fenevaddal? Mikor az argonauták vállalkozásához csatlakozott, éppen az erymanthosi vadkant tette ártalmatlanná (1, 124–131), utóbb, az Argó indulását megelőző jelenetben, másodmagával éppen ő segédkezik az áldozati állat levágásánál (1, 426–428); de ugyancsak ő teríti le a föld szülte óriásokat, a Γηγενεΐς-t, s a költemény utalásaiból ítélve biztosra vehető, hogy mind Amykos, mind Aiétés felett diadalmaskodott volna, ha történetesen szembekerül velük. Olyan iszonyatos testi erő lakozott benne, hogy képes volt egyetlen hatalmas rúgással vizet fakasztani? Korábban a törött evezője pótlására kiszemelt fát rántotta ki tövestől (1, 1196–1200), de bizonyára a θρασύς és a πελώριος jelzőt (1, 341 és 1314 illetve 1, 1242) vagy a βίη Ἡρακλῆος nevet (1, 122) sem ok nélkül ruházta rá a költő. Találkozni akarnak vele az argonauták, azon lelkendeznek, hogy Héraklész tőlük különválva is segítségükre tud lenni? Ugyanúgy tekintély volt számukra az 1. ének folyamán, míg együtt utazott velük, ugyanannyira igényelt és olykor fájón nélkülözött, hősi példája pusztán emlékével is segítőt bajtárs később, a bebryx-epizódban, avagy Kolchisba érkezésük előtt, Arés szigeténél. S ami Héraklész határozottságát és céltudatosságát illeti, hogy jött, végzett, s már ment is tovább, új feladatok és „munkák” felé: vajon nem azért fortyant-e fel Lémnos szigetén, mert éppen az efajta határozottságot és céltudatosságot hiányolta az argonautákban?

6.5. Mégis elhamarkodottság volna mindebből arra következtetnünk, hogy a Hesperisek kertjéből *fizikai* értelemben utolérhetetlen Héraklést Apollónios Rho-

⁹⁷ L. Lawall: i. m. 130; E. Livrea: L'episodio libyco nel quarto libro delle „Argonautiche” di Apollonio Rodio. QAL 12 (1987) 186.

dios *metaforikusan* is utolérhetetlennek, valamiféle abszolút példaképnek kívánta volna ábrázolni. Leginkább régebbi kutatók látták így, kivált már idézett kis könyvében Ardizzoni.⁹⁸ Az elmúlt néhány évtized kutatásai azonban az Apollónios festette Héraklés-portrét (sőt, az egész eposzt is!) más megvilágításba helyezték, egyebek közt a Hesperisek kertjéhez kapcsolódó, az imént hosszan, de egyelőre nem minden részletében ismertetett jelenetsor alapján.

Az odaérkező argonauták ugyanis, a már utolsókat vonagló kígyót látva, megdöbbenve tudakozódnak, mi történt, s kérdésekre a Hesperisek egyike, Aiglé — aki előtt egyébként mind az argonauták, mint Héraklés kiléte homályban marad — röviden tájékoztatja őket a környékükön nemrég lezajlott eseményekről (1432–1449). A nimfa beszámolója szinte fenntartás nélkül negatívan minősíti Héraklést: igaz ugyan, hogy az érkezőknek alighanem az életét mentette meg a vízfakasztással, ismeri el, mindamelllett κύνταος (1433), nyilai halálra sebeztek a (náluk úgyszólván a házőrző kutya szerepét betöltő) kígyót, aztán meg elvitte az aranyalmákat, egyszóval „keserves bánatot” okozott nekik, de különben is, a jövevény „erőszakossága és külseje iszonyatos, bozontos homloka alatt vadul ég a szeme” (1436–1438: ἀνὴρ ὀλοώτατος ὕβριν / καὶ δέμας, ὄσσε δὲ οἱ βλοσυρῶ ὑπέλαμπε μετώπῳ, / νηλῆς); ennek megfelelő volt, háborog a nimfa tovább, a ruházata és a fegyverzete, sőt, még az is, ahogyan ivott, hiszen földre vetve magát, csak amúgy hasmánt, „állat módján” (1449: φόρβαδι ἴσος)⁹⁹ védte a vizet. Bár az utóbbi, megbélyegzőnek szánt kifakadás óhatatlanul némi komikumot lop Aiglé tirádájába, az ő szemében Héraklés közönséges rabló és gyilkos, félelmetes és könyörtelen jelenség, a hybris valóságos megtestesülése. Aiglé Héraklése azonban ugyanaz a Héraklés, akit csak néhány sorral utóbb, az általa fakasztott víztől felüdülve, olyan hálatelten „távollévő jóltevőjükként” emlegetnek az argonauták, akivel feltétlenül és örömmel találkozni és beszélgetni szeretnének (1458–1460)! Rikítóbb aligha lehetne a kontraszt az argonautákban régóta élő, egészében pozitív, és az Aigléban kialakult, egészében negatív Héraklés-kép között, mely az argonauták, a narrátor és Lykos point de vue-je mellett, ne felejtjük, már a negyedik nézőpont, ahonnan Apollónios a maga Héraklését láttatni akarja. Megkerülhetetlen a kérdés, hogy itt és most milyen költői szándék szerkesztette egymás mellé a két, homlokegyenest ellentétes képet, de nem nehéz rá válaszolni. Ha ugyanis a Hesperidák kertjében játszódó epizód csakugyan a költő „búcsúja” Hérakléstől, ha csakugyan az apollóniosi Héraklés-felfogás valamiféle summázata, csupán egy magyarázat adódhat: lett légyen a nimfa point de vue-je relatíve bármennyire szűkös, részint mert Aiglé nő és ráadásul az emberektől és a világ zajától elzárva él, részint mert Héraklésről formált véleményét mindössze egyetlen találkozás kurta élménye alapozza meg úgy-ahogy, mégis tartalmazza az igazság bizonyos elemeit, olyanokat, amelyek más nézőpontokból csak kevésbé vagy egyáltalán nem

⁹⁸ L. 63. jegyz.

⁹⁹ *Fränkel* magyarázatul Xenophónt idézi (Anabasis 4. 5, 32): ῥοφοῦντα πίνειν ὡς περ βοῶν, i. m. (l. 93. jegyz.) 601, 318. jegyz.

látszanak.¹⁰⁰ Egyszóval a pozitív és a negatív kép alighanem *együtt* fejezi ki azt, amit Apollónios Rhodios Héraklés alakjával olvasóiban tudatosítani kívánt.

Aiglé negatív véleménye legfeljebb felületes olvasásra tűnhet fel váratlannak; valójában Apollónios, nem szemet szűrő módon ugyan, de gondosan megalapozta. Emlékezzünk a 2. énekre, ahol Héraklés amazonok ellen viselt háborúját és az argonauta-expedíciót igyekszik párhuzamba állítani: a felszíni hasonlóságok, láttuk, csak még erősebben rávilágítanak a két vállalkozás — vagy, ha úgy tetszik, Iasón és Héraklés — módszereinek merőben ellentétes jellegére. Aiglé itt, a 4. ének végén, tulajdonképpen szóban is megfogalmazza Héraklésről mindazt, amit ott csupán sugall Apollónios, igaz, a narrátor, az argonauták és Lykos point de vue-jéhez képest szűkebb nézőpontból, kétségkívül elfogultan és szélsőségesen. A nimfát, neméhez illően, félelemmel és felháborodással tölti el Héraklés óriási, külsején is megnyilvánuló fizikai ereje, az ő szemében csak rablóra és gyilkosra vallhat a kíméletlen, minden akadályon és ellenálláson átgázoló héraklési határozottság és célratörés, melynek sikere náluk, az aranyat gyümölcöző almafák alatt, történetesen egy — számukra nélkülözhetetlen — élőlény elpusztulásával jár együtt. Aiglé elfogultsága azonban korántsem egészen alaptalan. A narrátor néhány elejtett megjegyzése nem csupán a 2. énekből sugallt, hanem Aiglé szavakba foglalt 4 énekből Héraklés-képét is nagyon következetesen készíti elő. Héraklés útját — Iasónéval és az argonautákéval ellentétben — többnyire valóban halottak szegélyezik, példa rá akár a Γηγενηῖς, akár a kyzikosi éjszakai csatában leterített két harcos vagy saját gyermekei, akikről már esett szó. De az 1. ének, mintegy mellékesen, további példákkal is szolgál: egyhelyt az elbeszélő tudomásunkra hozza, hogy Héraklés (s ezt a 13. idilljét író Theokritos, a maga Héraklés-portréja érdekében, bölcsen elhallgatja) megölte a szeretett Hylas apját, pusztán mert ürügyet akart teremteni egy — különben auktoriális nyilatkozattal igazságosnak minősített — háborúhoz (1, 1211 kk.); másutt futólag közli, hogy Héraklés, már az argonauta-expedíció befejezése után, bosszúból végezni fog Boreas két fiával,¹⁰¹ mert azok, a Hylas-epizódot illetve Héraklés hátrahagyását követő vitában, nem a hős felkutatására, hanem az út folytatására beszélték rá Iasónt (1, 1302 kk.).

És még tovább mehetünk. Amikor Aiglé a rablóként és gyilkosként jellemzett Héraklésnek befejezésül azt is felrója, hogy mohó szomjúságában hason fekve, állat módjára iszik, ez a „vádpon” nem csupán a nimfát és egész tirádáját, hanem magát a hőst is ironikus megvilágításba helyezi. Megint nem előzmények és előkészítés nélkül. A példákat, mint Aiglé kifakadásának fentebb idézett többi párhuzamát, ismét az 1. ének folyamán szolgáltatja a narrátor, nem az emlékezet megszépítette, hanem a cselekményben még részt vevő Héraklésről. Az Argó indulásra kész, olvas-

¹⁰⁰ Boreas fiaival a mítosz többi variánsaiban is Héraklés végez, de jellemző, hogy az esetet Apollónioson kívül csupán Stésimbrotos kapcsolja az argonauta-expedícióhoz, a motiváció azonban nála is más, l. *Paduano-Fusillo*: i. m. 235 (in vv. 1, 1298–1309).

¹⁰¹ Aiglé szavait szintén a Héraklés-kép kiegészítésének érzi Hübscher is, i. m. 41.

suk, a hősök felszállnak, s a narrátor nem mulasztja el hozzáfűzni, hogy Héraklés lába alatt behorpadt a hajódeszka (532–533). Ami látszólag ártatlanul semleges apróság, de tüstént ironikus háttérrel kap, ha arra gondolunk, hogy Héraklés az argonauta-monda egyik változata szerint azért vált ki a vállalkozásból, mert a súlya túlságosan is megterhelte volna az Argót.¹⁰² De, pusztán a szöveget nézve, visszamenőleg is ironikussá színezi ezt a jelenetet a Hylas-epizód egyik részlete. Az ágy gyönyörei iránt Lémnoson példás önuralmat tanúsító Héraklésen itt, Hylas elvesztésének hallatára, olyan féktelen érzelmi vihar hatalmasodik el, hogy Apollónios „bögyölytől űzött biká”-hoz hasonlítja (1, 1265). És félreérthetetlenül ironikusra hangszerelt az eposz egy további epizódja is (1, 1153–1171). Szélcsend áll be, mondja az elbeszélő, az argonauták evezni kezdenek, sőt, versenyre kelnek egymással mindaddig, míg a legtovább versenyben maradó Héraklésnek a hatalmas erőfeszítéstől kettétörik az evezője, aminek következtében a hős, egyensúlyát veszítve, oldalt bukik, aztán pedig felül a helyén, szava sincs, csak néz (nyilván nem „éggő szemmel”, a feladatára összpontosítva, ahogyan Aiglé lefesti majd), mert „kezéi nem szokták a semmittevést”:

... ἄξεν ἐρετιμόν· ἀτάρ τρύφος ἄλλο μὲν αὐτός
 ἄμφοι χειρὶν ἔχων πέσε δόχμιος, ἄλλο δὲ πόντος
 κλύζει παλλιροθίοσι φέρων. Ἄνα δ' ἔζητο σιγῆ
 παπταίνων· χεῖρες γὰρ ἀήθεσον ἡρεμέουσαι¹⁰³.

Vagyis, mondhatnánk végső következtetésül, ha nem az emlékezet megszépítő tükrében, hanem közletről és a mindentudó narrátor szemével nézzük Héraklést (mert a „negatív” Héraklést következetesen a narrátor készíti elő), olyannak is láthatjuk, amilyenek Aiglé látta: részint az ellenállást könyörtelenül letaposó, durva erő félelmetes megszemélyesítőjének, részint némileg komikus jelenségnek.

6.6. A költő tehát úgy búcsúzik Hérakléstől, hogy a hőst utoljára megidéző jelenetsorban voltaképp két, nagyon eltérő Héraklés-képet állít egymás mellé (ahogyan, fentebb láttuk, Theokritos 24. idillje is), előbb Aigléét, s közvetlenül után az argonautakét, de egyikre se üti rá a maga narrátori mindentudásával az objektivitás pecsétjét. Mit akar sugallni az olvasónak a két nagyon is különböző point de vue, a két, egymást ütő Héraklés-kép kontrasztálása, amit — az imént nyomon kísérhetjük — elejétől kezdve tudatosan készített elő az eposz szerzője? Az Argonautikát elemző újabb szakirodalom képviselői közül alighanem azok járnak legközelebb az igazsághoz, akik úgy vélik, hogy ebben az Argonautika egyik alap gondolata fejeződik ki, jelesül az, hogy Apollónios nem tekinti Héraklést afféle időtlen, örök példaképnek (de nem is „modernizálja”, mint Theokritos): egyfelől elismeri ugyan felülmúlhatatlan hērōsi nagyságát, másfelől viszont udvariasan a múltba utasítja,¹⁰⁴ mert

¹⁰² L. Paduano-Fusillo: i. m. 145–146 (in vv. 531–533).

¹⁰³ L. 1168–1171.

¹⁰⁴ Így egyebek közt Herter: i. m. (l. 52. jegyz.), col. 45: *Heldenfigur alten Schlages*, vagy Lawall: i. m. 124: *the only „hero” left from the old order*.

időszerűtlennek látja és akarja is láttatni a héraklési hős-ideált. Az ő Héraklése, mint „archaikus”¹⁰⁵ hős, mondhatni nem illik, nem illhet bele az argonauta-vállalkozásba,¹⁰⁶ nem csupán a módszerei és egész karaktere, de még (olykor komikus effektusokat eredményező) fizikai sajátosságai miatt sem, s nagyon valószínű, hogy éppen ennek az összeférhetetlenségnek a jelzésére választotta Apollónios a mondának azt a változatát, melyben Héraklés kiválik az expedícióból. Sőt: alighanem ugyanígy értelmezendő a Hesperida-epizódnak az a részlete is, mikor az argonauták nem tudják utolérni Héraklést.

6.7. Csak mint „első olvasók” gondolhatjuk, hogy Apollónios Héraklés térbeli utolérhetetlenségével metaforikusan a hős teljesítményeinek utolérhetetlenségét, illetve vele szemben az argonauták nem-hősi mivoltát akarta volna képletesen kifejezésre juttatni. Az argonauták ugyanis, ami a teljesítményeket illeti, nézetem szerint *igenis utoléri Héraklést*. Nem céltalanul épít ki párhuzamot a költő, előbb a 2. és 3. énekben, azután a Hesperida-epizódban is, az argonauta-expedíció és Héraklés amazonok ellen viselt háborúja között, nem esetlegesség, hogy őket is eljuttatja, Hérakléshez képest néhány óra eltéréssel, a Hesperisek kertjébe, s az sem, hogy éppen odaérkezésük előtt, a sivatagon keresztül megtett úttal kapcsolatban hallhatjuk a költő szájából az argonautákat magasztaló legterjedelmesebb, félreérthetetlenül hangsúlyos auktoriális nyilatkozatot:

Μουσάων ὄδε μῦθος, ἐγὼ δ' ὑπακοῦδς αἰείδω
Πιερίδων, καὶ τήνδε πανατρεκές ἔκλυον ὄμφην,
ὕμεας, ὃ πέρι δὴ μέγα φέρτατοι υἱες ἀνάκτων,
ἧ βίᾳ, ἧ ἀρετῇ Λιβύης ἀνὰ θῖνας ἐρήμους
νῆα μεταχρονίην ὅσα τ' ἔνδοθι νηὸς ἄγεσθε
ἀνθεμένους ὅμοιοι φέρειν δυοκαίδεκα πάντα
ἧμαθ' ὁμοῦ νύκτας τε. δῶν γε μὲν ἦ καὶ οἰζῶν

¹⁰⁵ L. egyebek közt *Paduano-Fusillo*: i. m. 223 (in vv. 1188–1200: *Eracle incarna l'eroismo arcaico*) és passim. Hogy Héraklésben Apollónios Rhodios csakugyan az archaikus kor hőseit akarja láttatni, arra bizonyosság a Hesperisek közt lezajlott események folytatása, közelebről a Talós-epizód (4, 1638–1688), Talóست ugyanis, aki megakadályozná, hogy az Argó Krétán kikössön, akinek életét Médeia varázslattal veszi el, a költő expressis verbis a korábbi generációk egyetlen még élő „maradéka”-ként aposztrofálja (1641–1643: τὸν μὲν χαλκείης μελιγενέων ἀνθρώπων / ρίζης λοιπὸν ἐόντα (kiemelés tőlem, Sz. T.) μετ' ἀνδράσιν ἡμιθέοισιν / Εὐρώπῃ Κρονίδης νήσου πόρεν ἔμμεναι οὖρον legyőzése tehát az argonautákat megelőző korszak végét is jelképezi: a különbség Héraklés és Talós között sommásan annyi, hogy Héraklés a régiségnek tiszteletet érdemlő, Talós annak visszariasztó képviselője. Egyébként Apollónios mind Amykost, mind Aitést „archaikus” vonásokkal jellemzi, vö. *K. Thiel*: Erzählung und Beschreibung in den Argonautika des Apollonios Rhodios. Ein Beitrag zur Poetik des hellenistischen Epos. Palingenesia Band 45. Stuttgart 1993. 181.

¹⁰⁶ *Fusillo-Paduano* megfogalmazásában Héraklés fizikai elérhetetlenségének jelenetével a költő, *per l'ultima volta et nel modo più intenso* fejezi ki *l'irrecuperabilità dell'eroe tradizionale all'universo argonautico* (i. m. 687).

τίς κ' ἐνέποι τὴν κείνοι ἀνέπλησαν μογέοντες;
ἔμπεδον ἀθανάτων ἔσαν αἵματος, οἷον ὑπέσταν
ἔργον ἀναγκαίᾳ βεβημένοι¹⁰⁷.

Az egész műben állandóan tudatosított párhuzam, úgy vélem, világosan jelzi, hogy az argonauták ugyanúgy sikerrel hajtják végre feladatukat, mint Héraklés, még ha ennek érdekében, ezer veszélyen és akadályon át, az oikumené keleti és nyugati széléig (vagyis „a világ végéig”) kell is utazniuk, akárcsak Héraklésnek.

Végrehajtják a feladatukat — csak éppen másként, mint ahogyan a maga feladatait Héraklés szokta és tudta (csak ő!) végrehajtani. Az argonauták ugyanis már egy új generáció tagjai, akiknek értékrendjében, még ha csodálják is Héraklés belőlük hiányzó képességeit, a „hős” fogalma többé nem egyedül és nem is elsősorban a fizikai erővel és fegyveres konfliktus árán diadalmaskodó *harcost* jelenti,¹⁰⁸ hanem azt az *embert*, aki, olykor habozva, meg-megtorpanva, hibáktól, sőt, bűnöktől és bűnhődésektől sem mentesen ugyan, de teljesíteni tudja kezdetben nyomasztóan nehéznek, akár teljesíthetetlennek vélt feladatát. S ha a heroikust a *teljesítménnyel*, nem pedig és nem egyoldalúan a teljesítményt elérő karakterével vagy módszereivel mérjük, akkor Iasón és csapta végső soron rászolgál a „hős” titulusra. Apollónios mindenesetre szemlátomást úgy tartja, hogy ők, az argonauták, a ἦρωες (4, 69 és passim), a μέγα φέρτατοι (4, 1383), az ἀριστῆες (4, 1773 és passim) testesítik meg a korszerű¹⁰⁹ hősiséget¹¹⁰ a héraklési, az archaikus, a visszavonhatatlanul múltba tűntel (vagy annak érzettel) szemben.

¹⁰⁷ 4, 1381–1390: *Ez a Múzsák elbeszélése, úgy énekelem, ahogyan magam hallottam / a Pierisektől. És egészen pontosan azt a történetet hallottam, / hogy ti, királyok messze legeslegderekabb fiait, / Afrika elhagyott homokbuckáin át micsoda erőfeszítéssel, milyen hősieen / vittétek a hajót és a hajóban szállított holmit magasan, / a vállatokra emelve, teljes tizenkét / napon és éjszakán keresztül. Arról a győtrelemről és szenvedésről, / melyet ők fáradtságos útfokon kiállottak, ki tudna beszámolni? / Biztosan halhatatlanok véréből származtak, oly hatalmas / teljesítményre voltak képesek a kényszer igája alatt.*

¹⁰⁸ Az argonauták „hősi” mivoltának összetevőit Hübscher elemzi részletesen: i. m. 63 kk.; újabban I. Clauss: i. m. passim.

¹⁰⁹ Korszerűn természetesen a sajátosan hellénisztikust értve, aminek — Theokritos Hérakliskosából is kitészik — egyik megkülönböztető jegye a szakértelem, a neveltetés során szerzett tudás. Természetesnek vehetjük, hogy ezzel Apollónios korszerűnek láttatott argonautái is rendelkeznek. Amykos és Polydeukés párviadalát a költő félreérthetetlenül mint a rendszeres edzésből nyert technikai fölény és az iskolázatlan, barbár erő összecsapását ábrázolja, de különben is, *Lawall* hangsúlyozza, Iasón társai között számos „szakember” van, az argonauták útjuk folyamán többször is a τέχνη segítségét veszik igénybe (i. m. 122 és 131 kk.).

¹¹⁰ L. egyebek közt *F. Vian*: Apollonios de Rhôdes et le renouveau de la poésie épique. IL 15 (1963) 26; *G. Zanker*: The Love Theme in Apollonius Rhodius' Argonautica. WS (NF) 13 (1979) 72. Természetesen ma is akadnak, akik, éppen ellenkezőleg, Iasón nem-héróikus mivoltát hangsúlyozzák, így *D. Pike*: Jason's departure. Apollonius Rhodius and heroism. AClass 36 (1993) 27 kk. vagy *Schwinge*: i. m. 93 kk., holott többen hangot adtak annak a véleménynek, hogy a „hős” fogalmát módszertanilag helytelen a héraklési hősideállal azonosítani, I. már *K. W. Blumberg*: Untersuchungen zur epischen Technik des Apollonios von Rhodos. Diss. Leipzig 1931. 54; *Klein*: i. m. 123; *Jackson*, i. m. 155 k.

7. Az Argonautika Héraklés-képét feltérképező hosszú kitérő tehát arra a konklúzióra vezetett, hogy a felszíni hasonlóságok ellenére Theokritos két idillje és Apollónios Rhodios eposza két, merőben ellentétes Héraklést rajzolt meg. A két Héraklés-kép pedig, túl azon, hogy egyszersmind a hagyomány korabeli kezelésének két lehetséges módját, a — nosztalgiától nem mentes — távolságtéremtést, illetve az alexandriai ízlésnek megfelelő újrafogalmazást jelképezi, arra is feljogosítani biztat bennünket, hogy az Apollónios Rhodios és Theokritos versengésének bizonyítékaként számon tartott Hylas- és Polydeukés-epizód mellé a versengés harmadik bizonyítékául a kettejüktől eltérő módon megformált (és értelmezett) Héraklés-figurát is odasoroljuk.

PATAKI ELVIRA

A MESTER, A TANÍTVÁNY ÉS A SYRINX

THEOKRITOS 5. IDILLJÉNEK ÉRTELMEZÉSÉHEZ

A theokritosi gyűjtemény szűkebb értelemben vett „bukolikus idilljeinek”¹ egyike a sokat vitatott 5. költemény. A kecskepásztor Komatas és a juhász Lakón versengését bemutató szöveget a bukolika reprezentatív műfajának, a pásztori dalversenynek mintadarabjaként szokás tárgyalni — azon indok alapján, mely szerint a gyűjteményben más helyütt is fellelhető versenyjelenetek közül (6., 8, és 9. idill) egyedül az ötödikben mutatható ki rendre az agón kritériumainak teljes sora. A dalverseny formai követelményeit többen többféleképp sorolják fel, Serrao például a versenyzők által közösen választott bíró személyében, az előre kitűzött díjakban, az egyik fél határozott győztesnek nyilvánításában, valamint a verseny kimenetelét döntően meghatározó szabályrendszer meglétében látja a valódi verseny alapfeltételeit.³ Ezen megfontolás alapján valóban Komatas és Lakón versenye közelít leginkább az ideális *agón*hoz: előre megállapított (noha kicsinyesnek tűnő szempontok alapján kitűzött) díjakért folyik a küzdelem bíró jelenlétében, ki egyértelmű döntést hoz. Serrao felsorolását követve nem tekinthető viszont valódi agónnak a 6. és a 9. idill, melyekben hiányzik az első három kritérium valamelyike. (Az utóljára említett formai-tematikai követelményrendszer mibenléte — mely alapján az elhangzó szöveg jó vagy rossz megoldásnak számít — különösen problematikus. A költeményekben nincs utalás szabályokra, illetve azok megszegésére, és a szakirodalomnak sem sikerült e rendszert megnyugtató módon felvázolni. A játékszabályok kritériuma pontosan e definiálatlanság miatt válik kérdésessé.)

¹ A szűkebb értelemben vett bukolikus idillekről, esetleg kötetbe rendezésükről I. Ch. Segal: *Thematic Coherence and Levels of Style in Theocritus Bucolic Idylls*. WS n. s. 11 (1977) 35 skk.; G. Lawall: *Theocritus Coan Pastorals*. Washington 1967 passim.

² Az 1., 7. és 10. idillben szereplő összefüggő, párban elhangzó dalbetétek nem tekinthetők agónnak, vö. A. S. F. Gow: *Theocritus I—II*. Cambridge 1952, 92.: „*The balanced songs are not formally in competition.*”

³ A kritériumok: *giudice di gara scelto dalle due parti — premio pattuito in principio — vincitore — paralellismo tematico-formale*. „Solo l'idillo V presenta realisticamente un agone con tutte le caratteristiche che gli erano proprie”, G. Serrao: *Problema della poesia Alessandrina I. Studi di Teocrito*. Roma 1971, 71—72.

Az antik hagyomány szintén az 5. idillt tekintette a pásztori dalverseny mintapéldájának: ennek bizonyosága az ismeretlen Theokritos-utánzótlól származó 8. költemény, melyben hiánytalanul szerepelnek a fentebbi feltételek. A két költemény azonosságai ellenére is jelentős eltéréseket mutat: az 5. nyers realizmusával szemben a 8. a szó újkori értelmében vett „*idilli*” költemény, Merkelbach Schillert követő meghatározása szerint azonos tétel „*naiv*” megfogalmazásával szemben annak „*szentimentális*” színrevitele.⁴ Az 5. idill talányossága a műfajra és az adott költeményre vonatkozó ismeretek egymásba fordulásából adódik: a dalversenynek a görög irodalomban nem létező esztétikáját a szakirodalom az 5. idillből próbálja rekonstruálni, ezt a szöveget tekintve a *bukolikus agón* minta értékű megvalósulásának.⁵

A költemény további problematikussága a versengésből, illetve az eredményhirdetés furcsaságából adódik: a modern olvasó nem tudja egyértelmű, szövegesen alátámasztható okát adni Komatas győzelmének és Lakón alulmaradásának, hiszen a 138. sorban megszólaló bíró semmivel sem indokolja ítéletét. A dalverseny kölcsönös szidalmazásból, a másik fél tolvajnak titulálásából, társadalmi helyzetének lekicsinyléséből, szerelmi életére tett vaskos megjegyzésekből, zenei képességeinek leszólásából bonatkozik ki, s a vitatkozók korábbi erotikus kapcsolatának felemlegetése szövi át. A 135. sorig úgy tűnik, hogy Lakón állja a sarat és a versenyt elindító, az említett témákat változatos formában felvető Komatas kétsorosaira azonnal, helyesen vág vissza. (A válaszok sikerességének formai-tematikai kritériumairól néhány alapvető jellegzetességen kívül — a fentiek értelmében — semmi biztos nem mondható.) A 136. sorban Komatas szavai váratlanul lezárják⁶ a versenyt:

οὐ θεμιτόν, Λάκων, ποτ' ἀηδόνα κίσσας ἐρίσσειν,
οὐδ' ἔποπας κύκνοισι· τὸ δ', ὃ τάλαν, ἔσσι φιλεχθήξ.

— a bírói ítélet csupán ezt a kijelentést erősíti meg.

A produkciók értékelésének, a döntés indoklásának elmaradása épp emiatt okoz nehézséget: mennyiben tekinthető az európai irodalmi tradícióban oly sokáig élő műfaj mintadarabjának egy olyan szöveg, mely nem definiálja világosan a verseny feltételeit, játékról szólva nem ismereteti a játékszabályokat, s ezáltal némileg ki is zárja a szellemi mérkőzés hallgatóit-olvasóit az együttes gondolkodás játékhelyzetből? Természetesen felvethető magyarázatként a hellénizmus irodalmának enigmatikus jellege, a talányosságra törekvés, a szöveg olyatén megformálása, mely lehetőséget ad arra, hogy a rejtett, leplezett, álcázott közül csupán a beavatottaknak, szá-

⁴ R. Merkelbach: Bukoliasztai. Der Wettgesang der Hirten. RhM 99 (1956) 121.

⁵ L. pl. az Oxford Classical Dictionary szócikkét (1996, 1118.).

⁶ „Szarka ne keljen dalversenyre a kis csalogánnyal, s banka se hattývával. Nyavalyás Lákon, te kötekszel!” Itt és a továbbiakban *Kerényi Gr.* fordítását idézem, in. Pásztori Múza, Bp. 1961, 37–45. *Ahrens* kiadása (Bucolici Graeci. Theocritus, Moschos, Bion. Lipsiae 1855—1859) a 136—137. sort egyenesen Morsónnak tulajdonítja.

mukra viszont evidenciaként ragyogjon ki a megoldás.⁷ A scholionok sem segítenek azonban: egyetlen kézirat hívja fel csupán a figyelmet a döntés tényére, a többség a madárhasonlatot ismételve prózába ülteti át a költeményt, és fennakadás nélkül siklik át a 141. sor egy szavának magyarázatára.⁸ Ennek oka vagy abban keresendő, hogy az ókori olvasó számára valóban nem jelentett nehézséget a győztes személyének indoklás nélküli elfogadása, tudása tehát olyasvalamire is kiterjedt, ami számunkra már nem megragadható — valószínűbb azonban, hogy a scholionírók maguk is tanácstalanok lévén eleve lemondtak a magyarázatról.

A különféle értelmezések⁹ egy része a szöveg alapján nem igazolható és nem is cáfolható szubjektív indokokat, illetve pszichológiai érveket hangoztat. Mások a strukturális vagy a nyelvi-metrikai megformálással kapcsolatos érvekkel kívánják igazolni Komatas győzelmét. További elemzők a 7. idill hasonlatosságára Theokritos *ars poeticájának* Komatas által győzelemre vitt megfogalmazását látják a költeményben, de neves képviselőket mondhat magáénak az az irányzat is, mely szerint a verseny valójában döntetlenül ér véget, egy értelmezés pedig csalással, a bíró megvesztegetésével magyarázza a Komatasnak kedvező döntést.¹⁰

A problémát egyéni benyomásokkal magyarázó elemzők megoldásai olykor hasonló mértékben tűnnek önkényesnek, mint Morsón döntése. Wilamowitz részletes tárgyalásba nem bocsájtkozva Lakón ellenfeléhez képest szegényesebb fantáziájában látja vereségének okát.¹¹

Gow nagy kommentárjában egyrészt a kezdő fél eleve szerencsésebb pozícióját,¹² másrészt a válaszdó Lakón késlekedését¹³ említi döntő tényezőként, de utal a szöveget kísérő zene befolyásoló szerepére is. Beckby kétnyelvű kiadásában kizárja az egyértelmű indoklás lehetőségét,¹⁴ Köhnken feleslegesnek tartja bármiféle magyarázat keresését: Morsón 138. sorban elhangzó szavait az ökölvívó mérkőzések vesztésének „kiszámolásához” hasonlítja, és Lakón addigi teljesítményének fényében

⁷ E. Bignone is kiemeli az elhallgatás technikájának mesteri kezelését: „Nessuno più di lui ha l'arte di non dir tutto, ciò che ci rivela non ha più bellezza di quel che ci lascia indovinare,” Teocrito. Bari 1934, 242.

⁸ P ad 138—139a. Scholia in Theocritum vetera, ed. C. Wendel, Lipsiae 1914, 185.

⁹ „Though there are different, all have at least one thing in common: none has gained general acceptance”, G. Crane: Realism in the fifth Idyll of Theocritus. TAPhA 118 (1988) 107.

¹⁰ L. Segal. i. m. 51.

¹¹ „...der Unterschied ...liegt in der mangelnden Erfindsamkeit. Lakon bringt allerdings nichts als Parallelen zu den unerschöpflichen Einfallen des Komatas, so daß dieser am Ende selbst abbricht und sich als Sieger bezeichnet, der Richter hat das nur zu bekräftigen”, U. Wilamowitz-Moellendorf: Die Textgeschichte der griechischen Bukoliker. Berlin 1906, 123, 1.

¹² „A competition in which the decision turns on B's ability to match sentiments propounded by A is open to the obvious objection that B starts with a prohibitive handicap”, Gow, i. m. 93. A válaszdó fél hátrányos helyzetéről l. még Merkelbach, i. m. 113, 49.

¹³ „The decision... has been thought to turn on Lacon's hesitating with his answer to Comatas final complement”, i. m. 93.

¹⁴ Von dichterischen Phantasie ist bei diesem Sängern ... nichts zu merken. Zwar erklärt Morson den Komatas am Ende zum Sieger, die Gründe für den Schiedsspruch sind jedoch nicht ersichtlich”, H. Beckby: Die griechischen Bukoliker. Theokrit-Moschos-Bion. Meisenheim am Glan 1975, 406.

egyértelmű döntésnek látja.¹⁵ Rinkevich tanulmánya¹⁶ szerint a bíró Komatasnak kedvező ítélete egyedül a mester korát megillető tiszteletből fakad. Rosenmeyer könyvének zenével foglalkozó fejezetében az 5. idill csikorgó prózaiságát emeli ki: az agresszív indulatok felülkerekednek a zene máskülönbén békítő hatásán, az ellenfelek között ugyanis nincs meg a barátság és egyenrangúság azon köteléke (*a nexus of friendship and equality*), mely a valódi dalverseny alapfeltétele. Komatas önkényes kijelentése, önnön győztesnek nyilvánítása a 136. sorban, egyedül Theokritos szeszélyével magyarázható: a költő eddig s nem tovább kívánta folytatni a variációsorozatot.¹⁷

Mások pszichológiai érveket sorolnak fel. Ezen irányzat legnevesebb képviselője Merkelbach, ki a dalversenyről írott, gyakran idézett tanulmányában etnográfiai párhuzamok alapján közelít a költeményhez. Véleménye szerint a theokritosi agónok az időöltésként gyakorta elhangzó népi dicsekvés, illetve szidalompárbajok stilizált megjelenítései, melyekben a gúny, a kölcsönös gyalázkodás, a lopás gyakori motívuma csupán kötelező formalitás, nem pedig tényekre alapuló valós vád. Másfelől éppen ez az elem dönti el a versenyt: az ellenfelek célja az, hogy színlelt személyeskedéssel, sértésekkel kikökkentsék a versenytársat abból a lelkiállapotból, mely elengedhetetlen a résztvevők számára ismertnek feltételezett szabályok betartásához.¹⁸ Barigazzi a lelkiállapot-teóriát a versenykezdő kedvezőbb helyzetével kapcsolja össze. Szerinte a nagyobb önuralommal bíró kecskés a célból dühíti fel a juhászt annak alantas származására való célozgatásokkal, hogy az a kellemetlen témát elhessegetni kívánván maga javasolja a dalverseny megkezdését,¹⁹ s ezzel akarva-akaratlan átengedje a kezdés jogát.²⁰ Meiller tanulmánya Komatas győzelmét sikerültebb versformáinak, változatos metrikájának tulajdonítja, emellett érdekes néprajzi párhuzamot is hoz egy madagaszkári jogszokásra hivatkozva. Ennek során a vitás kérdés — általában lopás vádja — eldöntésekor az al- és felperes nyilvános szópárbajt rendez, melynek során a beszélők az ellenfél megzavarására, kontrollvesztésére, önellent-

¹⁵ „Das Ergebnis ist so offenbar, so eindeutig und unanfechtbar, daß es nicht begründet zu werden braucht... Der Schiedsrichter fungiert gleichsam als Ringrichter: er „zählt“ Lakon „aus“, bevor dieser die Antwort auf das letzte Couplet seiner Gegners finden kann“, A. Köhnken: Komatas Sieg über Lakon. *Hermes* 108 (1980) 124.

¹⁶ T. E. Rinkevich: The education of Lacon. *Arethusa* 10 (1977) 295—303.

¹⁷ „It is almost as if Theocritus decided, unfairly and indiscriminately, to have the victory decided at a point when he, the poet, got tired of the rally“, T. G. Rosenmeyer: *The green Cabinet. Theocritus and the European Pastoral Lyric*. Berkely and Los Angeles 1969, 161.

¹⁸ „Nur in einem gewissen angeregten, leicht gereizten Seelenzustand gelingt es, immer neue Verse zu finden und rasch und treffend zu antworten. Zu starke Gemütsbewegung aber macht es unmöglich, die Gedanken zusammenzuhalten und eine Antwort zu finden“, i. m. 110.

¹⁹ V. 78: εἶτα λέγ', εἶ τι λέγεις ...

²⁰ „Comata nello scambio d'ingiurie sa controllarsi più di Lacone...e vuole irritarlo, così da metterlo in uno stato d'animo sfavorevole nello svolgimento della gara... Il quale reagisce all' umiliazione... perdendo il controllo e invitando subito il rivale a dare inizio alla gara. Così perde il vantaggio del ruolo di proponente“, A. Barigazzi: Dell' interpretazione dell' idillio 5 di Teocrito e dell' ecloga 3 di Virgilio. *AC* 44 (1975) 63.

mondásba kényszerítésére törekednek. Ezek alapján a theokritosi idill akár valós jogi ügylet elintézésére szolgáló verses nyomozásnak is tekinthető.²¹

A versenydalok formai, nyelvi és fogalmazásbeli különbségeit a szabályok kodifikátlansága miatt kevesen kutatják. Miller metrikai vizsgálata mellett Radt cikke tartozik e csoportba, kinek állítása szerint Lakón, miközben tartalmi szempontból szorosan kapcsolódik Komatas soraihoz, formai változatosságával a lehető legmesszebbre távolodik kihívójától²². Feltételezése szerint a műfaj egyik alapszabálya a szóisméltésre vonatkozó tilalom, s Lakón ez ellen vétve, a 135. sorban megisméltelve ellenfele ἐφίλησε szavát, döntő hibát követ el. Szóisméltés azonban mindkét félnél egybűt is előfordul, ráadásul Lakón az idézett helyen pontosan az ellenkezőjét mondja, mint Komatas — válasza így az ellentételezés feltételezett szabálya szerint helyesnek is tekinthető.

A szabályok visszakeresésére tett kísérletek közül szellemes megoldás Erleré, ki a bukolikus agón és a platóni erisztika közös jellemzőit térképezi fel az 5. idill és az *Euthydemos* alapján. Állítása szerint a két agón szabályrendszere leginkább a drámai *stychomythia* formai-logikai követelményeivel vethető össze, melyeket Seidenstecker alapján a szóisméltésben, a szinonimák és antonimák használatával jellemez.²³ A dalverseny és a dialógus agónjának közös jellemzőjeként említi a kérdések és válaszok labdaszerű ide-oda röpködését; a feleletek alternatív jellegét, mely csupán a felvetéshez szorosan kapcsolódó igenlő vagy tagadó választ engedélyez, visszakérdezésre vagy kiegészítésre nem ad lehetőséget; továbbá a felelet logikai végiggondolása helyett a válasz egyetlen szavára lecsapó s abból új dilemmát fogalmazó technikát. A döntő tényező sokkal inkább a résztvevők azonnali reagálása, talpraesettsége, mintsem a válaszok logikussága; célja pedig mindkét esetben az ellenfél kiéneklése, elnémítása.²⁴ Érdekes észrevétele továbbá, hogy az 5. idill és az *Euthydemos* durva, felettébb sértő hangneme (melyet nem csupán toposznak tart) a későbbi dialógusokban és a 8. idill agónjában szelídül, illetve teljesen eltűnik.²⁵

A szabálysértés-elmélet legszélsőségesebb képviselője a már említett Serrao, ki 1971-ben megjelent könyvében saját meggyőződése szerint végérvényesen eldöntötte a vitás kérdést.²⁶ Vizsgálatát az idill 84—136. sorok közé foglalt egységére korlátozta, azzal az indokkal, hogy a győzelem oka kizárólag e helyütt, a tényleges versenyszövegben keresendő, a költemény azt megelőző része pedig mellékes e szempontból. A szerző a pásztorok közvetlenül egymásra felelő verspárjainak nyelvi-gondolati

²¹ C. Meiller: Moyens et fins de l'agon bucolique de l'idylle V de Theocrite. RPh 60 (1986) 25—26.

²² „...während der Inhalt seiner Zweizeiler sich denen des Komatas möglichst eng anschließt, weicht die Form so weit, wie möglich ab”, S. L. Radt: Theocritea. Mnem. 24 (1971) 253.

²³ L. B. Seidenstecker: Die Gesprächverdichtung in den Tragödien Senecas, Heidelberg 1969, idézi M. Erler: Streitgesang und Streitgespräch bei Theokrit und Platon. VJ 12 (1986) 81.

²⁴ Vö. id. 5,22: ἀλλά γέ τοι διαείσομαι ἔστε κ' ἀπειθή; és Euthydemos 202 e 1.

²⁵ Erler, i. m. 92.

²⁶ „Possiamo ormai affermare di aver finalmente decifrato un enigma che, nonostante ripetuto quanto inutili tentativi, era rimasto sinora indeciftrato”, i. m. 84.

megfelelésén (*rispondenza interna*) túl figyelembe vette a két versenyző megszólalásainak egymás mellé rendezéséből kialakuló dalok koherenciáját (*rispondenza esterna*) is. Ennek fényében Lakón versenydalában a *rispondenza esterna* szempontjából követ el hibát: míg ellenfele egyetlen szeretett személyről²⁷ s egyetlen neki adott szerelmi zálogról beszél, addig Lakón Serrao szerint két fiút és két ajándékot említ. Az utóbbi veresége tehát a *paralellismo tematico* szabálya elleni vétségnek tudható be. Serrao rendkívüli magabiztossággal előadott érvelését említi az *Oxford Classical Dictionary* legújabb kiadása is, noha állításainak vitathatóságára a később idézendő Giangrande már 1976-ban felhívta a figyelmet.²⁸

Néhányan a theokritosi esztétika alapelveinek megfogalmazását látják Komatas dalában. Kiindulópontjuk a költemény azon sorai (76—77), melyek Komatas jelleméből fakadó igazságszeretetére, őszinteségére, illetve Lakón színlelő, civakodó természetére utalnak.²⁹ Van Sickle tanulmánya felhívja a figyelmet arra, hogy e sorok az idill közepén, a leghangsúlyosabb helyen állnak, s emiatt az igazmondás és az alaptalan, öncélú gyalázkodás valóban a költemény központi gondolatának tekinthető: „...the entire structure turns on a question of the love of truth versus love of strife ... The truth-teller wins, truth also is a poetic touchstone...”³⁰

E. A. Schmidt szintén az igazság, őszinteség, művészi egység fogalmaival él Komatas kapcsán, s hazudozást, elbizakodottságot, kontárságot, összefüggéstelenséget említ Lakón vonatkozásában.³¹ Írásában számos olyan helyre mutat rá, ahol a juhász kötekedése vagy tárgyi tévedés miatt hibás, vagy pedig saját addigi kijelentéseinek mond ellent. Emellett Komatas személyében a theokritosi pásztoralakok többször visszatérő, mindig fontos mondanivalót hordozó „*isteni kecskepásztor*” megtestesülésére lát példát.³² Értelmezésében az αἰπόλος Theokritos művészetéről, szerelemről, természetéről szóló mondanivalójának rezonőrje, s ez újabb érvet szolgálhat az 5. idill Komatasának győzelméhez.³³

A kecskepásztor győzelmét annak igazmondásával mint a mű egészét meghatározó esztétikai alapelv érvényesülésével indokló álláspontot árnyalta Crane tanulmánya,³⁴ mely az „igazság” és „hazugság”, a művészi „realizmus” és „idealizálás”

²⁷ Serrao szerint a 88. sor Klearistája azonos (!) a 132. Alkippájával. i. m. 81—84.

²⁸ The Oxford Classical Dictionary, 1996, 1118.

²⁹ L. v. 76—77: βέντισθ' οὗτος, ἐγὼ μὲν ἀλαθέα πάντ' ἀγορεύω
κοῦδὲν καυχέομαι· τύγα μὲν φιλοκέρτομος ἐσσί.

³⁰ J. B. Van Sickle: The Unity of the Eclogues: arcadian Forest, Theocritean Trees. TAPhA 98 (1967) 496.

³¹ Wahrhaftigkeit, Künstlertum, Einheit — Lüge, falsche Anmassung, Zusammenhanglosigkeit, E. A. Schmidt: Der göttliche Ziegenhirt. Analyse des fünften Idylles als Beitrag zu Theokrits bukolischer Technik. Hermes 102 (1974) 217.

³² L. az 1. idill Daphnisát, a 3. névtelen αἰπόλος-át, a *Thalysia* Lykidasát és Komatasát.

³³ Schmidt bizonyította továbbá, hogy a vergiliusi eclogák kommentárjában állandósult pásztorhierarchiának Theokritosnál még nincs nyoma, in. Hirtenhierarchie in der antiken Bukolik. Philol. 113 (1969) 183—200.

³⁴ L. a 9. jegyzetet.

látszólag egymást kizáró fogalmainak sajátos theokritosi összefonódására, a költemény „πᾶν ἐπ' ἀλαθείᾳ πεπλασμένον”³⁵ — jellegére hívta fel a figyelmet. Értelmezése a pásztorok a mű bevezetőjében szereplő földhözragadt marakodását az agón egyes pontjainak³⁶ átszellemült, a környezet mindennapos elemeit a költészet segítségével aranykort idéző, ideális-imaginárius tájjá stilizáló hangnemével szembesíti. Komatas igazmondása nem lehet Lakón alulmaradásának oka, hiszen a költemény „igaz” vagy „hamis” kategóriába sorolható kijelentései nem egyszerűen kettejük jellemének függvényei, hanem jóval összetettebb rendszer részei: a Theokritos ábrázolta két szereplő egyaránt hiteles alak, állításaik között azonban egyaránt szerepelnek hamisak is;³⁷ időtlen világuk egyszerre a harmadik század barbárok dúlta, elszegényedett történelmi Dél-Itáliája és a fényűzés, elpuhultság fővárosaként ismert mitikus Sybaris. A dalverseny problematikáját marginálisnak tekintő s emiatt arra magyarázatot nem kereső Crane szerint az 5. idill — némileg Snell *Arcadia*-felfogását idézve — a jelen környeztből külön világot, egy új létmód tér- és időkorlátoktól mentes lehetséges helyszínét megteremtő theokritosi művészet paradigmája.³⁸

Az elemzések utolsó csoportja azzal próbál segíteni Komatas érthetetlen felülkerekedésén, hogy a győzelem tényét mellőzve a két versenyző teljesítményét egyformának, az agónt döntetlennek ítéli. Lawall könyvének alapötlete az, hogy Theokritos kósi idilljeit (1—7) a stílust és témát érintő „kontrasztív juxtapozíció”³⁹ elve alapján rendezte kötetbe. Az egyes idillek diptychon módján állíthatók párba, ugyanazon jelenség kétoldalú (ideális és reális, tragikus és komikus, etc.) relációkban megnyilvánuló bemutatása alapján. Az 5. idill a szerelem szublimált formáját ábrázoló 3. idill vulgáris ellendarabja. A kecskepásztor és a juhász hol eldurvuló, hol visszafogottabb versengése mélyén elfojtott indulatok feszülnek, melynek alapja kettejük megelőző kapcsolata. Komatas mestere volt Lakónnak, a nevelés azonban inkább a *paiderasteia*, mint a *paideia* körére terjedt ki. Lawall a dühös versengés okaként e viszonyt s annak következményét, szerelmi érdeklődésük későbbi ellentétes irányba fordulását említi.⁴⁰ A kecske módjára harcias (*goatish belligerence*) Komatas győzelme a bárány típusú játékos (*lambish playfulness*) Lakónnal szemben az előbbi — kettejük kapcsolatára mindvégig jellemző — dominanciájának köszön-

³⁵ Id. 7, 44.

³⁶ L. Id. 5, 50—59; 124—131.

³⁷ „Comatas and Lacon are as characters credible enough, what they say about themselves is not credible”, Crane, i. m. 117. A szerző kettejük hamis állításaként a preagónból a drága holmiként szereplő, valójában értéktelen tárgyak ellopásának felpanaszolását, az agónból a patrónus isteneknek ígért ajándékokat emeli ki.

³⁸ Vö. Crane, i. m. 121: „Rather than creating an unreal, idealized world as a paradise just beyond the horizon and forever beyond our reach, Theocritus looked to the world around him... Here, at the bottom of the world, we find the outlines of a dreamy, alluring life.”

³⁹ Lawall, i. m. 5.

⁴⁰ „The contest form seems to express a tension between the two herdsman violently opposed emotional and sexual orientations”, Lawall, i. m. 53.

hető.⁴¹ Ugyanezen álláspontot képviseli Pretagostini⁴² is, ki a dalversenyt a nemek, illetve az eltérő erotikus érdeklődések vetélkedésének tekinti.

A döntetlen mellett kardoskodók legfőbb érve Rossi tanulmányában olvasható, ki utal a vállalkozás abszurd voltára: a költő önmagával áll versenyben, emiatt ha valódi győzelmet akar, egyik versenyzője szájába silányabb dalt kénytelen adni — ez viszont saját művészi igényességével nem fér össze. Komatas győzelme esetleges (*un semplice capriccio*), ez azonban nem zavarja a költemény feltételezett egyensúlyát. A tényleges agónt megelőző előversengésnek is tekinthető szakaszban (v. 1—79.) ugyanis Lakón a kezdeményezőbb, ötletesebb, Komatas csupán messziről követi őt.⁴³ Az ellentmondások dinamikájában, kontraszt és harmónia állandó dialektikájában látva a theokritosi művészet lényegét, az 5. idill legfőbb értéke e finom egyensúly mesteri megteremtése.

Igazság és hazugság versenyében látja az idill lényegét Giangrande is, ki a Serraót támadó, súlyos ellenérveken túl az igazmondás és a szabályszegés teóriáját kapcsolja össze. Lakón megrögzött hazudozó, ki több tárgyi tévedésen túl egy helyütt minden kétséget kizárólag tetten érhető: a kötekedés kiindulópontján (v. 4.) azt veti Komatas szemére, hogy az ellopta syrinxét, a 135. sorban viszont kicsúszik a száján, hogy a sípot maga ajándékozta fiúszertőjének. A szerző sietve hozzáfűzi, hogy ez a következetlenség önmagában nem lehet a vereség oka, mivel a bíró nem figyelhetett fel erre a momentumra, hiszen csupán a 66. sortól részese a költeménynek. Véleménye szerint mégis a hangszer körül keresendő a megoldás: egyrészt kevésbé valószínű, hogy egy Lakónhoz hasonló szegény ördögnek saját sípja lett volna, hiszen az a theokritosi szöveg és számos idézett testimónium alapján értékes holminak számított.⁴⁴ Másfelől: ha valóban volt sípja, hogy is ajándékozhatná azt zenész létére (vagy legalábbis annak tűnni kívánván) szeretőjének? Súlyosabb hiba el sem képzelhető, mint hogy a versenyző beismeri: megvált hangszerétől, a személyét a zenéhez kapcsolódó legelemibb köteléket szakítva meg ezáltal.⁴⁵

Bizonyos, hogy Lakón vereségét nagyban befolyásolják syrinxszel kapcsolatos kijelentései és azok igazságértéke. Mondatai (3—4 és 134—135) keretet képeznek a

⁴¹ *Lawall*, i. m. 60 és 54: „Komatas dominates the Idyll. It is his erotic impetuosity which has always controlled the relationship between the two herdsmen since Lacon's childhood.”

⁴² *C. Pretagostini: La rivalità tra Comata e Lacone. Una paideia discolorata. Materiali e discussioni* 13 (1984) 137—141.

⁴³ „Teocrito abbia voluto darci un specie di dittico in cui ha stabilito un equilibrio fra i due contendenti, dando la vittoria dell'agone vero e proprio and uno dei due solo per presentare un ulteriore elemento dell'agone reale, senza per questo arrivare all'estremo realistico di dare un fondamento qualitativo alla vittoria, e dando all'altero una quasi-vittoria nel pre-agone”, *L. E. Rossi: Vittoria e sconfitta nell'agone bucolico letterario. Giornale Italiano di Filologia* N. S. 11 (1971) 23.

⁴⁴ „Comatas' words in lines 5—7 unambiguously indicate that the syrinx was regarded as too valuable to be owned by a slave”, *G. Giangrande: Victory and Defeat in Theocrits Idyll V. Mnem* 29 (1976) 150, 13.

⁴⁵ „If the slave Lacon had been so exceptionally lucky as to come by a syrinx, the last thing he would have done was to give it away, because as a bucolic singer he needed just that instrument...”, i. m. 152—153.

nyitójelenet és a verseny között: a *preagón* első soraiban a hangszer ellopásával vádolja ellenfelét, agónbeli utolsó megszólalásában a síp elajándékozásának bevallásával akaratlanul is alkalmat ad Komatasnak a verseny lezárásához.⁴⁶ Állításai nyilvánvaló önellentmondására az igazmondás-elméletek képviselői már rég felhívták a figyelmet. A görög bukolika határain túlról is ismeretesek olyan agonisztikus szövegek, melyekben visszatérő motívum bizonyos tárgyak megléte vagy hiánya, mégpedig olyanoké, melyek a beszélők számára foglalkozásuk, identitásuk nélkülözhetetlen kellékei. Merkelbach kirkiz énekesek vetélkedését említi, hol a nőrablással fenyegetőző harcosnak a kiszemelt lány azt veti a szemére, hogy még lova sincs, hogy is tudná hát a nyergébe kapni. A tárgyak egész sora következhet ezután szekvenciaszerű felsorolásban.⁴⁷ Halperin könyve sumér szöveget idéz, melyben iskolások kötekedése során a felek egymás zenei tudását kérdőjelezzik meg azzal, hogy a másik hárfájának meglétéről kérdezősködnek.⁴⁸ Theokritos szövege hasonlóságokat mutat a fentiekkel: az 5. idillben pásztorok vitatkoznak egyikük pásztorsípjáról, mely nem csupán egy az ellopható dolgok listájáról (Komatas első mondatában subája eltűnéséről beszél, de ez a tárgy a későbbiekben nem kerül újra szóba), hanem különös fontosságú, szimbolikus tárgy. A felszínen arról van szó, volt-e és megvan-e még Lakón syrinxe; a mögöttesben arról, megvan-e még a művészete. E kérdések továbbiakat szülnek: hogyan jutott Lakón a hangszer és a zenei tudás birtokába s hogyan vesztette el őket, amennyiben valóban ez történt. Ugyanezt kérdezi Komatas is Lakóntól (v. 5—7):

τὰν ποίαν σύριγγα; τὸ γὰρ ποκα, δῶλε Σιβύρτα,
 ἐκτάσω σύριγγα; τί δ' οὐκέτι σὺν Κορύδωνι
 ἄρκεῖ τοι καλάμας αὐλὸν ποππύσδεσεν ἔχοντι;

Kezdjük a hangszerrel. Giagrande idézett írása szerint a syrinx drága holmi, mely nem kerülhet ágrólszakadt pásztorok kezébe. „*The σῦριγγή was originally a modest instrument, but at the »époque hellénistique« it could be numbered amongst the »instruments plus perfectionnés«*, — idézi a szerző a *Daremberg-Saglio* szócikkét.⁴⁹ Theokritos költeményei és egyéb bukolikus szövegek azonban arról tanúskodnak, igenis lehetséges, hogy a pásztoroknak saját sípjuk legyen, hiszen vagy maguk készítik, vagy ajándékba kapják, vagy pedig múzsai versenyben nyerik. Kereskedelmi

⁴⁶ Crane szerint (i. m. 117) a kezdősorokban említett, ellopott syrinx és az Eumédésznek ajándékozott hangszer azonosságának feltételezése, illetve a belőlük kirajzolódó történet valóságértékének vizsgálata teljesen felesleges, hiszen az alapjaiban idealisztikus agónnak nincs sok köze a reális kerettörténethez.

⁴⁷ Merkelbach, i. m. 107—110. Hasonló kazak-kirkiz dalversenyt (*kaim-ölöng*), a lótolvajláson ért legény és az őt gúnyoló leány szópárbaját idézi W. Radloff alapján Vámbéry Aron is (A török faj ethnologiai és ethnographiai tekintetben. Bp. 1885, 358—359).

⁴⁸ D. M. Halperin: Before Pastoral. New York 1983, 110.

⁴⁹ Giagrande, i. m. 151.

árról, a hangszer vásárlásáról vagy eladásáról sehol nem esik szó, a syrinx értéke mindenekelőtt eszmei érték.

Saját készítésű syrinxről hallunk a 4. idillben: Battos a távollévő Aigón nyáját őrző közös barátot, Korydónt kérdi a sípról, melyet valamikor Aigónnak készített (4, 28): σύριγγ' εὐρῶτι παλύνεται, ἄν ποκ' ἐπάξα. Az siet megnyugtanni az aggódót: a becses szerszám nem került méltatlan kezekbe, Aigón elutazásakor neki, Korydónnak ajándékozta, hiszen ő maga is ért a zenéhez, s ezt néhány taláalomra idézett dallal azonnal igazolja is.⁵⁰ A pseudo-theokritosi 8. idill versengő pásztorai saját készítésű hangszereiket teszik fel tétként,⁵¹ egyikük azt is bevallja, alaposan megvágta munka közben az ujját. A Moschosnak tulajdonított *Epithaphios Biónos* szintén tanúsítja, hogy a pásztorköltő maga készítette hangszerét.⁵² A Bión neve alatt őrzött *apospasmata*-gyűjtemény egyik darabjában a mester buzdítja arra tanítványát, merjen maga belevágni a sípkészítésbe, ne fusson unos-untalan tanárához.⁵³ A hangszerhez jutás másik lehetősége *ajándékba* kapni azt. Ez esetben ajándékozó és ajándékozott között a síp átadása a bizalmas kapcsolat mellett a másik fél zenei felkészültségét, műzsai érdemeit is ratifikálja. Erre példa az imént említett 4. idillen (Battos-Aigónnak, Aigón-Korydónnak ajándékozta a sípot) túl a 6. költemény, melyben Daphnis és Damoitas a döntetlenül végződő agónt követően barátságosan kicserélik hangszereiket (v. 42—43).⁵⁴ Ez utóbbi esetben a baráti ajándékozás a *versenydíj* motívumával fonódik össze, melynek önálló megjelenésére a 8. idillből hozható példa, hol a bíró a tétként felajánlott két syrinx mindegyikét a győztesnek ítéli (v. 84).⁵⁵

Syrinxhez tehát több módon juthat a pásztor: maga készíti (a Bión-töredék alapján a syrinx elkészítése a dalosiskola egyik első, gyakorlati feladatának is tekinthető); dalverseny során nyeri (akár győzelmi díj, akár kölcsönös jutalom formájában); társától kapja versenyen kívül, bizalmi letét gyanánt (ez esetben az ajándékozás előfeltétele a barátságon túl a megajándékozott zenei felkészültsége is).⁵⁶ A

⁵⁰ 4, 29—30: οὐ τίηνα γ', οὐ Νύμφας, ἐπεὶ ποτὶ Πῖσαν ἀφέρπων
δῶρον ἐμοὶ νιν ἔλειπεν· ἐγὼ δέ τις εἰμὶ μελικτάς...

⁵¹ 8, 18—20: σύριγγ' ἄν ἐπόησα καλὰν ἔχω ἐννεάφωνον,
λευκὸν κηρὸν ἔχοισαν ἴσον κάτω ἴσον ἄνωθεν

21—23: ἢ μὴν τοὶ κηγῶ σύριγγ' ἔχω ἐννεάφωνον,
λευκὸν κηρὸν ἔχοισαν ἴσον κάτω ἴσον ἄνωθεν.
πρῶαν νιν συνέπαξ'· ἔτι καὶ τὸν δάκτυλον ἀλγᾶ
τοῦτον, ἐπεὶ κάλαμός με διασχιθεὶς διέτμαξεν.

⁵² Epitaph. Bión. 81—82: καὶ βοῦτας ἐλίγαινε καὶ ἀεῖδων ἐνόμεινε
καὶ σύριγγας ἔτευχε καὶ ἀδεά πόρτιν ἄμελγε ...

⁵³ Ahrens, 3. frg.: Οὐ καλόν, ὦ φίλε, πάντα λόγον ποτὶ τέκτονα φοιτῆν,
μηδ' ἐπὶ πάντ' ἄλλω χρέος ἰσχύμεν· ἀλλὰ καὶ αὐτὸς
τεχνᾶσθαι σύριγγα, πέλει δέ τοι εὐμαρὲς ἔργον.

⁵⁴ Τόσος εἰπὼν τὸν Δάφνιν ὁ Δαμοίτας ἐφίλησε
χὼ μὲν τῷ σύριγγ', ὁ δὲ τῷ καλὸν αὐλὸν ἔδωκεν.

⁵⁵ λάσδεο τὰς σύριγγας, ἐνίκασας γὰρ ἀεῖδων.

⁵⁶ Hasonló adatok olvashatók a syrinx megszerzésével kapcsolatban Longosnál is: Daphnis maga készíti syrinxét (1, 10, 2), illetve ajándékba kap egy-egy hangszert Dorkóntól (1, 15, 1) és Chloétól (1, 28, 3).

hangszertől való megválás esetei többségükben a fenti cselekvések fordítottjai: a 4. idill Aigónja lemond hangszeréről Korydón javára. A verseny során történő átadás, ill. a baráti-bizalmi letét mellett létezik azonban egy olyan típus is, melynek nincs párja a hangszer megszerzésével kapcsolatos cselekvésekben. Ennek során a pásztorköltő syrinxét halála óráján vagy pályája fontos szakaszának lezárultakor ünnepélyesen Pánnak, a hangszer megalkotójának és legfőbb mesterének ajánlja fel. Ezt teszi az 1. idill haldokló Daphnisa (v. 128—129)⁵⁷, a 2. epigramma szintén Daphnis nevű beszélője,⁵⁸ Theokritos-Simichidas a Syrinx c. képversben (v. 11—12), valamint Longos egyik szereplője.⁵⁹ Az *anathéma* azonban nem tekinthető visszaadásnak: egyetlen theokritosi (moschosi, bióni) pásztor sem kapott ajándékba az istenségtől syrinxet, a görög irodalom *Dichterweihe*-jeleneteiben⁶⁰ ez a hangszer nem fordul elő.⁶¹ A 7. idill híres soraiban (128—129) az isteni vonásokkal felruházott Lykidas a Múzsáktól származó pásztorbottal s nem a közvetlen zenei konnotációjú syrinxszel ajándékozta meg Simichidast. A syrinx (a hangszer *aitiáj*át leszámítva) minden esetben emberi készítmény, melyet Theokritos alakjai ajándékba kapva is minden esetben halandótól kapnak.

A hangszerrel való megválás ezen emelkedett formáján, az istenségnek való felajánláson s a baráti ajándékozáson túl elméletileg még egy módon kerülhet ki a syrinx a pásztor kezéből. Ez a szerelmi zálogként történő átadás esete, melynek során a syrinx elveszti eredeti hangszerszerepét, függetlenedik a zenétől s csupán egy a lehetséges ajándékok közül. A szűkebben vett bukolikus idillek között erre nincs példa. A 10. idill aratója szerelmese fogadalmi szobrának leírásakor ugyan aulost, rózsát és almát említ (v. 34), nem dönthető el azonban, hogy a hangszer valóban a beszélő adta-e kedvesének, s hogy az zeneisége miatt fontosabb-e a másik két tárgynál, hordoz-e poétikai jelentéstöbbletet az ismert szerelmi zálogokhoz képest. A megajándékozott ez esetben nő, ki személyében kevésbé kötődik a zenéhez: noha apja fuvalás (v. 15—16), neki magának szép a hangja (v. 37), arról nem esik szó, hogy maga is játszanék. Mindez megfelel a bukolika sémáinak: a ritkán felbukkanó

⁵⁷ ἔνθ', ὄνας, καὶ τάνδε φέρει πακτοῖο μελίπουν
ἐκ κηρῶ σῦριγγα καλὸν περὶ χειλὸς ἐλικτάν.

⁵⁸ Δάφνις ὁ λευκόχρωος, ὁ καλῆ σῦριγγι μελίσδων
βουκολικὸς ὕμνος, ἄνθετο Πανὶ τάδε,
τοὺς τρητοὺς δόνακας, τὸ λαγωβόλον, ὄξυν ἄκοντα,
νεβρίδα, τὰν πῆραν ἤ ποκ' ἐμαλοφῶρει.

⁵⁹ ᾧ τῶδε τοφλοφοοῖον ἐρατὸν πῆμα Πάρις θέτο Σιμιχίδαο. Longos regényében a haldokló Dorkón hangszerét Chloére hagyja (1, 29, 3). A pásztor temetése után — melynek során a gyász jeléül a sír felett is összetörtnek néhány hangszer (1, 31, 3) — a lány a syrinxet a nimfáknak ajánlja fel (1, 32, 2). Syrinx-anathéma szerepel emellett az istennők barlangjának leírásában is (1, 4, 3).

⁶⁰ L. A. Kambylis: Zur „Dichterweihe“ des Archilochos. Hermes 91 (1963) 129—151, E. R. Schwinge: Theokrits Dichterweihe. Philol. 118 (1974) 40—58, M. Puelma: Die Dichterbegegnung in Theokrits Thalysien. MH 17 (1960) 144—164.

⁶¹ Kivételt jelent a vergiliusi 6. idill, hol Linos közvetíti Gallusnak Hésiodos (!) Múzsáktól kapott syrinxét (69—71): „*hos tibi dant calamos en accipe Musae / Ascraeo quos ante seni, quibus ille solebat / cantando rigidas deducere montibus onos*”.

nőalakok többnyire zenei vonatkozás nélkül szerepelnek, legfeljebb címzettjei, de nem előadói a daloknak, ténylegesen zenélő pásztori *költőnőről* egyetlen szövegben sem hallani.⁶² Kevésbé valószínű tehát, hogy Bukaios szerelmének zenei tehetségét kívánta hangsúlyozni az aulos említésével.⁶³

A syrinx elvesztésének mikéntjéről további adatokat nyújt a *Panis epyllion* címen kiadott bécsi papirusztöredék. Az ismeretlen hellénisztikus szerző költeményében⁶⁴ Silénos kötekedik Pánnal, arról foggatva az istent, hová lett sípja: Daphnis és társai lopták el tőle álmában? Tán egy nimfának adta jegyajándékba? Esetleg maga rejtette el a szatírok elől?⁶⁵ Pán válasza nem maradt fenn, a lacuna után következő soron már az új hangszerét készítő istenséget ábrázolják. Két lehetőség a háromból, a lopás és a jegyajándék szerepeltetése némi hasonlóságot mutat az 5. idillel, noha a hangszerlopás e helyütt az istenség baráti körébe tartozó pásztorok incselkedése s nem anyagi érdekből végrehajtott cselekedet. A syrinx mint szerelmi ajándék motívuma szintén eltér az 5. idill végén említett apoétikus átadástól: a papirusz szövegében a hangszeret megteremtő isten adhatja azt a nimfák valamelyikének, kiknek a Múzsákéhoz hasonló ihlető szerepük, zenei kötődésük közismert.⁶⁶ Az elveszett (ellopott, elajándékozott) syrinx helyébe saját kezűleg újat készítő istenség a hangszerét maga készítő pásztor alakjával állítható párhuzamba.

Az 5. idill agónjának zárósorai szerint Lakón Eumédésnek ajándékozta syrinxét. (134—135).⁶⁷ Ez az ajándék alapjaiban különbözik a 4., a 6., a 8. idill jeleneitől, melyekben a barátok közötti átadásban-átvételben mindenütt kitüntetett szerepe van a művészetnek: a hangszer vagy versenydíjként lel új gazdát, vagy versenyen kívül bízza azt a tulajdonos egy másik, nem méltatlan zenész kezébe. Lakón esetében a syrinx hangszer mivolta, a tudással történő kiérdemlés és a megőrzés felelősségének motívuma teljesen eltűnik: a megajándékozott, Eumédés nem zenész, s a vele kapcsolatos egyetlen ismeretünk az, hogy csókjáért kapta a sípot. A syrinx ebben a kapcsolatban elvesztette műzsai értékét, egy csupán a lehetséges szerelmi ajándékok (galamb, gyapjú, sajtár, kutya) közül, melyeket Komatas és Lakón felváltva sorol az

⁶² Nem így Közép-Ázsia török népeinek költészetében: a kirgiz dalospárbaj fontos jellemzője, hogy ellentétes nemű versenyzők adják elő, a vesztest pedig (az esetek többségében férfit) női maskarába bújtatva teszik köznevetség tárgyává, I. *Vámbéry*, i. m. 281, 293—294, 328—329.

⁶³ *M. Wegner* szerint (*Das Musikleben der Griechen*. Berlin 1949, 23.) hangszernek olykor szerepelnek Eros-ábrázolásokon is, ez esetben azonban a szerelem harmóniát teremtő hatalmára s nem zenei tudásra utalnak.

⁶⁴ *Select Papyri 3. Literary Papyri*. ed. *D. L. Page*, Oxford 1992, 502—507. *C. Gallavotti* a költeményt Biónnak tulajdonítja, vö. *RFIC* 233—258.

⁶⁵ v. 7—8: ἡ ῥα σεῦ ὕπν(ωο)ντος ἀπειρεσίη[v] μετὰ θ[οίηνη
κλέψε τεῖην σύριγγα κατ' οὔρεα Δάφνης ὁ βού[της];
11: ἡ[έ] μιν ἔ(δ)νον ἔδωκας ὄρεσσιπόλῳ τινι ν[ύμφη];
14—15: ἡ σὺ λαβὼν σύριγγα τε[ῖην κ]νέφας ἀμφὶ καλύψας
δειμαίνων σατ(ύ)ρους [

⁶⁶ Vö. *W. F. Otto*: *Die Musen und der göttliche Ursprung des Singens und Sagens*. Köln 1955.

⁶⁷ ἄλλ' ἐγὼ Εὐμήδεις ἔραμαι μέγα· καὶ γάρ ὄκ' αὐτῆ
τὰν σύριγγ' ὄρεξα, καλὸν τί με κάρτ' ἐφίλησεν.

agónban. Lakón, ki magát zenésznek, Apollón kegyeltjének mondja (v. 82), cselekedetével múzsai vonatkozásaitól megfosztott hétköznapi tárggyá degradálja a hangszert.

A syrinx depoétizálásának vétke annál is súlyosabb, mert minderről fokozottan poétikus közegben szerzünk tudomást: inspiráló tájban (v. 31—34) elhangzó dalverseny keretében, melyet a tanítvány folytat egykori mesterével. A költemény 35—45. sora közé foglaltak részletesen beszámolnak kettejük korábbi kapcsolatáról: Komatas volt valaha az ifjú Lakón tanítója a testiség és a zene terén. Kettejük viszonya a *Phaidros* vagy a *Symposion* neveléscímű műveinek obszcén fonákja, valamiféle groteszk *erastés-paidika* kapcsolat, mely a felek *areté*jának kölcsönös gyarapítása helyett az idillbéli megszólalások alpári szintjén stabilizálódott.⁶⁸

A syrinx Lakón előadta története tehát nem csupán önellentmondásos, de a hangszer birtoklásával kapcsolatos bukolikus hagyományba sem illeszkedik. A költőként tetszelgő Lakónt a syrinx leplezi le, hiszen minden azzal kapcsolatos megnyilvánulása fonák. A hangszer — ha ugyan volt neki, hisz ellenfele szerint képességei inkább a szalmaszáron való dönögésig terjednek (6—7) — nem maga készítette (bár ez, úgy tűnik, a bukolikus zeneiskola elemi követelménye), hanem állítása szerint ajándékba kapta Lykóntól. Az illetőről nem sok tudható: Lakón nem beszél kettejük viszonyáról.⁶⁹ A helyzetet bonyolítja a nevek játékos hasonlósága: vajon egyívású cimborákra utal-e vele a költő, vagy pedig Lakón itt is hazudott, s zavarában saját nevéből kreált adományozót? Az állítólagos ajándékozó neve mellett a *λύκος* főnevet invokálja, s talán ez sem véletlen: a farkas átvitt értelemben a *paiderasta* kapcsolatok idősebb résztvevőjének gúnyneveként is használatos.⁷⁰ Nem lehetetlen tehát, hogy a *παιδικά* Lakón esetleg Lykón nevű *ἔραστής*-étől kapta a hangszert szerelmi ajándékkul. A baráti-bizalmi letét és a győzelmi díj esete nem valószínűsíthető, hisz Lakón sem versenyről, sem Lykón esetleges zenei tudásáról, költő mivoltáról nem tesz említést.

A feltevést, mely szerint Lakón szerelmi ajándékként jutott a síphoz, erősítheti az a tény, hogy ugyanilyen módon vált is meg tőle. A syrinx számára nem hangszerként, hanem minden múzsai vonatkozást nélkülöző tárgyként létezik csupán, szemben Komatas felfogásával, aki a syrinxről hallva azonnal annak zeneiségére reflektál (5—7). Lakón az „*Elloptad a sípom*” váddal közönséges használati tárgyra, szerelmi ügyletekben jól működő csereeszközre gondol, a „*Miféle syrinxed volt neked?*” kérdéssel Komatas ellenfele művészetére kérdez. A beszélők tehát nem ugyanazt értik syrinxen, s Lakón teljességgel apoétikus felfogása a hangszerről döntő hiba. Otrom-

⁶⁸ Meghökkenítő e szempontból *Bignone* elemzése, ki a szöveg obszcén utalásairól nem hajlandó tudomást venni, s a versenyzők féktelen ifjúi (sic!) hevéről beszél: „misteriosa ricchezza di vita della giovinezza prorompente” i. m. 228.

⁶⁹ A név másutt is (2, 76) is szerepel, a személyek azonban az adatok szűkössége miatt nem azonosíthatók.

⁷⁰ Vö. Platón, *Phaidros* 241 d és AP 12, 250.

basága további hangsúlyt kap a 134—135. sor megfogalmazásában — *αὐτῷ τὰν σύριγγ' ὄρεξα* — az ige választékosabb a baráti ajándékozások leírásában előforduló *ἔλιπον*, *ἔδωκα* alakoknál, s aktív formában egyedül e helyütt fordul elő.⁷¹ Az ünnepélyes ige a lehetséges tranzakciók legkevésbé emelkedett, apoétikus fajtájának jelölésére stíluszavarként hat.

Kettejük korábbi története a következőképp rekonstruálható: Komatas férfiszereetői-tanítói ténykedése Lakón körül a múzsai tevékenységre nevelésben kudarcot vallott. Komatas távolról sem feddhetetlen, tisztos tanító (alakja talán szándékosan ellenpontozza a 7. idill ugyanilyen nevű, méhek megóvta pásztorénekesét), alparisága tán még felül is múlja volt tanítványáét, egy szempontból azonban mindenképp felette áll: művészi fogékonyságában. Míg Lakón kijelentései többnyire a hétköznapi reáliák körére korlátozódnak, Komatas inkább rendelkezik az absztrahálás, a jelképes érzékelésének képességével. Igaz ugyan, hogy Lakónnál is feltűnik olykor az elvonatkoztatás, a költőiségre törekvés egy-egy foszlánya (l. a talányos növény- és állatszimbolikát, 92—95, 108—115), mindez azonban csak kísérlet Komatas megszólalásainak reprodukálására. Komatas szépérezkét és Lakón haszonelvű gyakorlatiaságát jól jellemzik a kettejüktől származó ajándékok: az előbbi játékszernek való galambot, dúsan faragott díszedényt ad a lánynak, az utóbbi hasznos holmit, gyapjút ruhára, kutyát a munkához (95—98 és 104—108). Látásmódjuk, beállítódásuk különbsége leginkább a syrinx kapcsán rajzolódik ki. Komatas egy teljesen hétköznapi subát keres, Lakón visszavágásnak szánt feleletében egy syrinxet kér számon ellenfelelén. A mester azonnal észreveszi az ügyetlen feleletben rejlő lehetőséget: a suba praktikumával szemben Lakón szerencsétlenül választotta meg az ellentárgyat. A syrinx már e pillanatban mást jelent kettejüknek: Komatas az esztétikum részének, a zeneiség megtestesítőjének tekinti a hangszert, míg Lakón csupán az igényei teljesülésekor alkalmazható fizetőeszközt látja benne. Komatas költőként reagál egy zeneszerszám nevének említésére, melynek poétikus konnotációjával a magát költőnek valló Lakón egyáltalán nincs tisztában.

Akár fiktív, akár valós Lakón syrinx-története, annak minden fontos mozzanata ellentétben áll mindazzal, ami csak a hangszer bukolikus világban betöltött szerepéről ismert. A hangszert nem maga készítette, s nem rendeltetésének megfelelően használta: múzsai tevékenység helyett szerelmi ügyleteinek eszközévé tette. E vétket egyrészt súlyosbítják önellentmondó kijelentései, másrészt nem feledtetik a mestert követő költői próbálkozásai: noha szavai metrumra illeszkednek, s mutatják az egykori képzés, technikai tudás nyomait; a syrinxről kirajzolódó felfogása azt bizonyítja, hogy a költészet eszméjéhez nem sok köze maradt. Ezért mondhatja joggal Komatas: „*Szarka ne keljen dalversenyre a kis csalógánnyal, s a banka se hattyúval*”.*

⁷¹ Mediálisban is csak a 24,123-ban. Vö. *J. Rumpel*: *Lexicon Theocriteum*. Hildesheim 1961, 210.

* A szerző köszönetet mond az OTKA támogatásáért. (Témaszám: F 23066)

A LATIN *INSTANS ACTIO* ÉS EREDETE

A latin infinitivus instans activi *-tūrus, -a, um (-ī, -ae, -a) esse* (szokásosabb alakjában: *-tūrum³ esse*) alakja kialakulásának széleskörűen elterjedt magyarázata túl bonyolultnak és elfogadhatatlannak tűnik. Ezt általában úgy magyarázzák, hogy a supinumi tőből képzett dativusi (vagy locativusi) alak *-tū* formájával egybeolvadt az *erom* < **esom* alak, amely az *esse* ige *es-* tövéből és egy ehhez hozzájáruló (*-o-* declinatiojű) infinitivusi *-om* > *-um* végződésből áll.¹ (Az *es-* ige *-s-* hangja a két magánhangzó között természetesen *-r-*ré válik, az *-om* accusativusi végződés pedig *-um*-má.) A supinum *-ū* végződésébe beleolvadt az *erom* szókezdő *e-*je, és ebből (*-ū + e-*) alakult ki a *-tūrum -ū*-hangja.²

Ez az *-ūrum* végződés kezdetben nem változott, tehát az infinitivus melletti accusativusszal nem egyezett meg sem nemben, sem számban, hanem mindig változatlanul *-ūrum* alakú volt, pl. *illi polliciti sese facturum omnia* (Cato Orig. 5,15 Priscia-

¹ Ld. J. P. Postgate: The Future Infinitive Active in Latin. IF 4 (1894) 252 skk. Postgate igen gondos tanulmányában fejti ki e bekezdésben ismertetett elgondolását, úgy vélvén, hogy az általa feltett ősitáliei **esom* alak létét az oscus *ezum* és az umber *erom* (a latin *esse*-nek megfelelő, de másképpen képzett) infinitivusi alakok támogatják. Elgondolását a korábbi felfogásoknál (ld. alább) elfogadhatóbbnak tartották, s az alábbiak is ezt ismertették olykor csekély fenntartás mellett. F. Sommer: Handbuch der lateinischen Laut- und Formenlehre. Heidelberg 1902, 633; F. Stolz—J. H. Schmalz—M. Leumann—J. B. Hofmann—A. Szantyr: Lateinische Grammatik. Bd. I. München (1928⁵) 1977, 618 skk. és Bd. II. München 1965, 342 sk.; E. Kieckers: Historische lateinische Grammatik. Teil II. München 1931, 234 sk.; Sziparovszky J.: A görög és a latin nyelv hang- és alaktana. Budapest 1932, 413 és 418 skl.; I. M. Tronskiy: Istoričeskaya grammatika latinskogoazyka. Moskva 1960, 286 sk.; A. Meillet—J. Vendryes: Traité de grammaire comparée des langues classiques. Paris 1968⁴, 363. H. Hirt: Indogermanische Grammatik. Teil IV. Heidelberg 1928, 108-ban szintén valószínűnek van minősítve, hogy az **esom* van a latin *datūrum*-ban < *datū-erom*. Brugmann (ld. K. Brugmann: Grundriss der vergleichende Grammatik der indogermanischen Sprachen. Bd. II. Strassburg 1892, 1268) is elfogadja azt, hogy az ólatinak volt egy declinálhatatlan *-tūrum* infinitivusa, amelyhez járult az *esse* és declinálódni kezdett. Még: L. R. Palmer: The Latin Language. London 1972, 279 sk. Palmer és Sziparovszky a Postgate-elgondolás gyengeségének tartja, hogy a latinban nincs ilyen *-om* inf. suffixum. Sziparovszky pozitívként tekinti, hogy a két instans igenév közös eredetét vallja Postgate, negatívként, hogy a *-tūra* féléktől elválasztja, s biztos magyarázatnak nem tartja ezt az elgondolást.

² Az, hogy egy esetvégződésű szóhoz egy másik egész szó járul hozzá mintegy képzőként s olvad össze vele, szokatlan egyébként a latinban, s ezért valószínű, hogy itt sem lehet erről szó. Ez az alak nem is összetett szó jellegű.

nusnál II. 475,23) és *non putavi hoc eam facturum* (Laberius Gelliusnál 1,7,12).³ Idővel azonban az inf. perf. passivi analógiájára ez az *-ūrum* végződés is egyeztethe-tővé vált nemben, számban és esetben. Ez utóbbi azt jelenti, hogy acc. cum inf. ese-tén a mellette álló accusativusszal,⁴ nom. cum inf. esetén pedig a mellette álló nominativusszal egyezett meg esetben is.⁵ Emellett, miként ez az inf. perf. passivi esetében is kialakult, az *esse* infinitivus is sokszor szerepel mellette.⁶

Eme infinitivus mellett volt még egy infinitivus instansi alak, amelylet a *-s-* futurummal rendelkező igék *-s-* tövéből képeztek a III. coniugatio *-ere* infinitivusi vég-ződésével. Plautus ezt az alakot is használta az acc. cum inf. inst. esetén: *illum confido domum in his diebus me reconciliassere* (Capt. 167—168).⁷

E *-tūrus*³ *esse* infinitivusi alak kialakulásának a legelső bekezdésemben ismerte-tett elmélete számomra valószínűtlenül bonyolultnak tűnt már évtizedek óta, s kife-jezésre is juttattam, hogy biztosan nem ez a kifejlődésének a helyes magyarázata. Már korábban is rámutattak arra, hogy a latinban nincs *-um* végű infinitivus⁸ és hogy az *es-* igének *erom* infinitivusi alakja egyébként sem fordul elő a latinban.⁹ A fenti

³ E példákat is hozza Sommer is (i. h.), s Postgate (i. m. 254) további példákat is felhoz, miként a többi fent említett grammatika is. Mindenesetre már a római grammatikusok felhívták a figyelmet (Gellius (Kr. u. II. sz), Priscianus (Kr. u. VI. sz.)) arra, hogy az archaikus latinban (s elsősorban a klasszi-kus latinban) az *-ūrum* végű infinitivus olykor (eleinte) nem volt egyeztetve nemben, számban és esetben. Már Gellius levonta ebből a következtetést, hogy az ilyen alak nem melléknévi igenév, hanem főnévi igenév.

⁴ Ez az instansi infinitivusi alak természetesen csak accusativus cum infinitivo-ban fordul elő a három actió accusativus cum infinitivo-t vonzó igék és kifejezések után, valamint nominativus cum infinitivo-ban, míg más igék és kifejezések után csak infinitivus imperfectus található (pl. *iubeo te abire, cogo eum obmutescere* stb.).

⁵ Mivel nominativusi alakja is van tehát, így indokoltabbnak tartom, ha a nominativusi alakját hozzuk a tankönyvekben és a tudományos irodalomban is, miként az inf. perf. pass. esetében is ez lenne az indokolt. Leghelyesebb lenne így: *laudātūrus*³ (*esse*), mivel az *esse* nem mindig járul hozzá, miként az inf. perf. pass. is *laudātus*³ (*esse*) formában lenne helyes.

⁶ Postgate vizsgálatai szerint csak az esetek egyötödében (i. m. 252 sk.)!

⁷ Ld. ezekről az indicativusi *capso, faxo* stb. és „optativusi” *faxim, ausim* stb., valamint *impetrasere, capessere* stb. alakokról pl. Sommer: i. m. 624 skk., A. Meillet—J. Perrot: *Esquisse d'une histoire de la langue latine*. Paris 1977, 177, amely alakokat én is *-s-*szel képzett desiderativ futurumoknak tartok, mint A. Ernout: *Historische Formenlehre des Lateinischen*. Heidelberg 1913, 125 sk., s szerintem ezek kiala-kulásánál görög hatásról van szó, s ez főképp a görögből sokat fordítóknál található. Ennek az instans rendszernek a görög *-s-*es képzésmódot utánzó kialakulása is csak Kr. e. 200-ra tehető. (A rhotacizmus elkerülésére intervocalisan a *-ss-*t használják.) Ezt az infinitivust szorítja ki az elgondolásom szerint latin eredetű *-tūrum* és fejlődményei.

⁸ Ld. Szidarovszky: i. m. 413. Szantyr (ld. F. Stolz—J. H. Scmalz—M. Leumann—J. B. Hofmann—A. Szantyr: *Lateinische Grammatik*. Bd. II: F. B. Hofmann—A. Szantyr: *Lateinische Syntax und Stilistik*. München 1965, 342 sk.) az inf. inst. act. eme alakját megmagyarázatlanak (unerklärt) nevezi és Leu-mann (i. m. Bd. I.: M. Leumann: *Lateinische Laut- und Formenlehre*. München (1926—1928)³ 1977, 618 sk.) tetszését sem nyeri el ez az elgondolás a „dialektusi”-om inf. képzővel, s mások kifogását is részletezi Leumann eme idézett lapjain.

⁹ Ld. Palmer: i. m. 280. Tronskiy (i. m. 287) is említi, hogy Postgate alapján azt azért nem kell gondolni, hogy latin supinumi dativusi alakhoz egy umber *erom* járult volna hozzá, tehát nem kölcsön-zésről van szó, csak egy óítáliei infinitivusi forma megőrzéséről, amelyet a latinban felváltott az *esse* infinitivus.

elgondolás előtti magyarázatok sem tűntek meggyőzőeknek, mert — véleményem szerint — nem is voltak eléggé kidolgozottak,¹⁰ de a később felmerült kísérletek sem oldják meg meggyőzően e „rejtélyes” alak problémáját.¹¹

Két jelenség gondolkodtathat el bennünket, amelyek következtében célszerűnek tűnik egy más, olyan magyarázatot előadni most e *-tūrus*³ alak kialakulásának a megoldására, amely figyelembe veszi az eddig felmerült problémákat.

Az egyik az olyan nyelvhasználat, amely a supinumi alakkal párhuzamosan használ egy *-tor* nominativusi végződésű (indogermán *-t* képzős) latin nomen agentis. Sall. Iug. 108: *Ibi cum Boccho Numida quidam Aspar nomine multum et familiariter agebat praemissus ab Iugurtha, postquam Sullam adcitum audierat, orator et subdole speculatum Bocchi consilia...* E mondatban a supinum világosan célhatározó, míg az *orator*: nominativus praedicativus, tehát állapothatározói mondatnani funkciót

¹⁰ Bopp (ld. F. Bopp: Vergleichende Grammatik des Sanskrit, Send, Armenischen, Griechischen, Lateinischen, Litauischen, Altslavischen, Gothischen und Deutschen. I—III. 1868—71³) a szanszkritnak az általam is alább említett körülírt futurumát tárgyalva a szanszkrit *dāā* alakhoz a latin *datūrus* alakot hozza mint jelentésbeli megfelelőjét (II. 540), majd (542) azt mondja, hogy a latin e rövid *-tōr* alakot *-tūro*-vá bővítve ezt kizárólag part. fut. értékben használja. Inf. fut.-ként viszont a latinban csak az *-s*-es infinitivus típus tárgyalja (III. 278). E helyre hivatkozva Kühner (ld. R. Kühner—F. Holzweissig: Ausführliche Grammatik der lateinischen Sprache. Teil I. Hannover (1912²) 1994) a part. inst. act.-ről azt mondja (696), hogy valószínűleg a *-tor* főnévképzőből fejlődött ki, s Bopp általam is idézett, fenti helyére hivatkozik, ugyanakkor az inf. inst. act.-t illetően (689) elfogadja Postgate infinitivus-elméletét. (Felfogásom szerint e két alak világosan összetartozik, s annak a ki-nem-dolgozásával, hogy a *-tor*-ból ez hogyan alakul ki, a kézenfekvő megoldás elutasíthatóvá válik.) Brugmann (i. m. II. 364) is azt mondja, hogy a *-tūrus*-s végű latin participium között és a *-tōr* nomen agentis között az összefüggés nem tagadható, az *-ū*-azonban nem világos (és legalább felhoz (I. 85) az *ō* és az *ū* váltakozására különböző, általa nem magyarázott példákat). Kretschmer (ld. P. Kretschmer: Excurs über *ōu* im Lateinischen, in: Indogermanische Accent- und Lautstudien. KZ 31 (1892) 463 sk. elutasítja a *-tōr*- képzőből való származást, s azt állítja (nem kellő alapozottsággal), hogy a latin *-ō* sohasem lesz *-ū*- és *ō* egy *-ro-* képző révén *tū + ro* formából származtatja e futurumi alakot, elismerve, hogy így semmi jövőre utalás nincs e képzőben. Zimmermann (ld. A. Zimmermann: Zur Herkunft der lat. Abstracta auf *tūra* (*sūra*). KZ 42 (1908) 303 skk.) a *-tūra* képzővel foglalkozva Kretschmerrel szembeáll, az *ō* és *ū* változásokkal is foglalkozik, de nem visz közelebb a *-tūrus* alak magyarázatához, sem pedig a *-tūrus*-ban az *ō > ū* változáshoz.

¹¹ Leumann szerint (ld. M. Leumann: i. h.) a part. inst. act. úgy tűnik, mint a *-to-* participiumból *-ūrus* származék vagy a supinumból egy *-rus* származék. Úgy véli, hogy e participiumból alakult ki az ólatin óta (Plautus, Cato (Kr. e. II. sz.)) a coniugatio periphrastica instans — kiegészítésül az impf. és a perf. rendszerhez —, s az inf. inst. act. eredete: a coniugatio periphrastica infinitivusa, amelynek használata önállósult, s a *-tūrum* és a *-tūrus*³ véleménye szerint a görög inf. inst. act.-nek mint változatlan alaknak (λύσειν) és a görög part. inst. act.-nak mint declinálható alaknak (λύσον) az utánzása. — Ha a legutolsó megjegyzést mellőzöm is a képtelensége miatt, nagy hibák vannak a voltaképp Kretschmert megtagadni nem merő elgondolásban. Közismert ugyanis, hogy először a *-tūrum* fordult elő, aztán a *-tūrus*³ esse, s azután a *-tūrus sum* coniugatio periphrastica, s csak legvégül önállón a participium instans activi (már participium coniunctumként). A nyelvi adatok időrendiségének ez a megfordítása vagy semmibevevése teljesen elfogadhatatlan. (A futurumi jelentés kialakulása sem magyarázott itt sem, illetve a *-tūrus* hosszú *ū*-jának az eredete sem.) Sihler (ld. A. L. Sihler: New Comparative Grammar of Greek and Latin. New York—Oxford 1995, 621) elfogadja Leumannnak ezt az elfogadhatatlan felfogását a part. inst. act.-ra vonatkozóan, és ráadásul az inf. inst. act. eredetét Postgate szerint magyarázza (612), azaz különböző módon az inf. inst. act. kialakulását és a part. inst. act. eredetét, ami nyilvánvalóan téves elgondolás.

tulajdoníthatunk az *orator*-nak, s bár állapothatározó,¹² de célt fejez ki ez is (ha ettől még nem válik is célhatározóvá).¹³ Mindenesetre e mondatban az *orator* a supinummal párhuzamos értékű (de természetesen nem casus- és nem mondatrész-értékben).

A másik az a jelenség, hogy a klasszikus szanszkritban van egy körülírt futurum is, amely e *-tṛ* képzős nomen agentisből áll (pl. *dātṛ-*) és a ‘vagyok’ *asmi* ige praes. impf. alakjából, tehát *dātā* (= sing. nom.) + *asmi* = *dātāsmi* = ‘adni fogok’, *dātāsi* ‘adni fogsz’, sing. 3. szem.-ben csak *dātā* (!) (a sing. nom.), plur. 3. szem.-ben csak *dātāras* (plur. nom.).¹⁴ Ennek a *-tṛ* képzőnek tehát — mint a szanszkrit mutatja — instansi-futurumi jelentése van, amit a latin *liberator* szó ‘szabadító’ fordításából persze nem érzünk, de ez a jelentés a szanszkrit használatból mégis nyilvánvaló. Azt, hogy a latinban a *-tūrus* part. inst. act. e *-tor* végződésű nomen agentisszel van párhuzamban, Ammianus Marcellinus egyik helye is mutatja (18,2,18): ... *qui suam locaturus securitatem in tuto et legationis nomine precator venerat pro Urio et...*¹⁵ Így megállapíthatjuk, hogy e *-tṛ* képző instansi (futurumi) jelentést ad e nomen agentisnak a latinban is, amit eddig nem vettek észre.¹⁶

Arra gondolhatunk tehát, hogy a latin infinitivus instans activi (pl.) a *liberātōr*-¹⁷

¹² Állapothatározó elnevezést adok annak a mondatrésznek, amelyet praedicativumnak is hívhatnánk latin elnevezéssel. Ennek az a jellemzője, lényege, hogy a mondat egy főnévi értékű szavára vonatkozik, de a mondat egy igealakjához (olykor melléknévéhez) tartozik alárendelve, miközben megegyezik azzal a főnévi értékű szóval jelző módjára, amelyre vonatkozik. Jelzőszerűen négy esetben van megegyezés a latinban, a görögben és a szanszkritban: 1) a jelző esetében, 2) az állapothatározó esetében, 3) az értelmező esetében (a görögben ekkor előtte kitett névelővel), 4) a fordított jelző szerkezeteknél (pl. ilyen az abl. abs. is), (ld. erről: Töttössy Cs.: A latin, görög és szanszkrit participiumos szerkezetek. Antik Tanulmányok 24 (1977) 221 skk. és *uő.*: The Participium Absolutum in the Sanskrit, Greek, and Latin. Indologica Taurenica (Official Organ of the International Sanskrit Studies), Vol. III—IV: Proceedings of the Second World Sanskrit Conference (Torino, 9—15 June, 1975). Torino (1976) 477 skk.

¹³ Miként az *Ipse... Genuam repetit... Italiam defensurus*-ban (Liv. 21,32,5) az állapothatározói (participium coniunctum) *defensurus* is célt kifejező állapothatározó, de nem célhatározó.

¹⁴ Ld. K. Brugmann: Kurze vergleichende Grammatik der indogermanischen Sprachen. Strassbourg 1094, 548; H. Hirt: i. m. IV. 96 sk.; W. D. Whitney: Sanskrit Grammar. Delhi 1989, 336 sk.

¹⁵ A *-tūrus* alak akkor van használva itt, amikor van mellette függő eset (*securitatem*), míg a *-tor* alak akkor, amikor nincs ilyen mellette, de értékükben (actio értékükben) itt is azonos e kettő.

¹⁶ Erre ugyanis az gondolhattak, aki szanszkritológiával is foglalkozik, nemcsak latin-görög nyelvészettel, míg az indogermanisták a latin supinumi végződésre nem gondoltak, miként ez a latin nyelvészeknél sem merült fel lehetőségként.

¹⁷ A latinban az infinitivus instans activi az ige-tőből van képezve, nem a participium perfectum passivi tövéből. Hasonlóképpen a szanszkritban a *kartṛ* főnév is a *kar-* ige-tőből van képezve a *-tṛ*-képzővel, miként a latin *-tor* / *-tōr-*, amelyből a fenti felfogásom szerint a *-tūrus* kialakult. A szanszkrit infinitivusi *kartum* alak is (amely pontosan megfelel a latin supinumnak) az ige-tőből van képezve. Tévednek tehát mindazok, akik úgy gondolják, hogy a *-tūrus* alak a participium perfectum passivi tövéből alakult ki (Leumann is ezt gondolta pedig, ld. a fenti 11. jegyzetet). A part. perf. pass. ugyanis a szanszkritban is a leggyengébb tövből van képezve, pl. a fenti ige esetében *kṛ-ta* (vö. a latin *ster-n-o* és *strātus* < **stṛ-tos* hasonló viszonyát). A latin ige-tő leginkább tehát a supinumi alakban található meg (a fentiekből is következően, azonban a *-tūrus* és a *-tum* esetében is *-t* járul az ige-tőhöz, ami viszont hangtani változásokat okoz (pl. *essor*, *sessurus* és *sessum*)), s ezért van az, hogy a supinummal a latinban valóban legtöbbször azonos participium perfectum tő tűnik eme „instans” tő képzése alapjának. — Igen érdekes a

alakból áll és egy ehhez járuló supunumi *-um* végződésből¹⁸, és ez adta az eleinte használt **liberātōr-um > liberātūrūm* alakot,¹⁹ amely azután *liberātūrus*³ (*esse*) alakban vált általánosan használttá. A **liberātōr-um* alakot, ha le kellene fordítani, értelmezni kellene, akkor '(majd) szabadító-ba', '(majd) szabadító-ra', '(majd) szabadító-vá' értelmet tulajdoníthatnánk neki.²⁰

Ehhez még két kiegészítő magyarázattal tartozunk. Egyrészt azt kell megmagyaráznunk, hogy miért hosszú magánhangzós alak szerepel itt, valamint azt, hogy ez az *-ō-* miért lett itt *-ū-*, másrészt azt, hogy miért a supinumi végződés járult hozzá és hogy a supinumi végződés miért *-um* formában járult hozzá természetesen és nem a supinumi képző *-t-*jével együtt *-tum* formában.

E második jelenség magyarázata nyilvánvaló. Itt egy *-u-* tövű főnév accasativusi végződését látjuk. A *-tu-* épző a supinumban 'ság', 'ség' jelentésű, a cselekvést kife-

helyzet a *paritūrus, fugitūrus, moritūrus* part. inst. act. alakok esetében. Abból, hogy az indogermánban, miként az óindben is, e *-tum* végződésű supinum (igéből alkotott főnévi alak) egy indogermán *ə*-vel bővült igetűhöz járult (amely *ə*-ből az óindben *-i-* lesz, ld. Whitney: i. m. 347), nyilvánvalóvá vált számomra, hogy a *paritūrus*-ék esetében is egy *ə>/a/>i*-vel bővült tő supinumi alakjából e fenti módon alakult inst. part. act.-vel van dolgunk, (miként az óindben az említett *kart-* mellett a *bhū-* „lenni” igéből *bhav-i-t-* a megfelelő alak, ld. Whitney: i. m. 335). Ezekről a *paritūrus* stb. alakokról mindenki azt hitte (ld. Töttössy Cs.: Acta Ant. Hung. 38 (1998) 256 sk.), hogy ezek az imperfectumnak az *-i-*t tartalmazó tövéből alakultak (ld. Kieckers: i. m. II. 232). Az óind alapján számomra most lett világos, hogy a latinban is az igetűhöz járult idg. *-ə-* nyoma látható itt. Ez az *ə*, amelyből a latinban *a* lesz (és a szavak első szótagjában ez az *a* meg is marad), osztozik a hangsúlytalan, nem első szótagbeli *a* sorsában és *i*-vé válik. Összefoglalva a fentiek lényegét: a *paritūrus, fugitūrus, moritūrus* stb. esetében a *ə>a>i* változás alapján nem *i* imperfectum-tövet, hanem az igetű egy bővült változatát kell látnunk. Más természetesen a *nāscitūrus, ḡnōscitūrus* stb. esete, amikor később a latin — azt hivén, amit eddig a tudós nyelvészek is — valóban egy *i*-t tartalmazó imperfectum töhöz kapcsolja (a fentiek analógiájára) a part. inst. act. *-tūrus*¹ alakját. (Viszont pl. az *apparitor* alak *i*-je is az általam fentebb tárgyalt jelenséget tartalmazza.) Mindenesetre a *paritūrus* és *partus* stb. formák mutatják, hogy az inf. inst. act.-nak nincs feltétlenül a part. perf. pass. tövével kapcsolata.) Csak végső esetben használja fel tehát a latin a participium perfectum passivi tövét is (azon az alapon, hogy a supinummal egyezőnek tűnik, így pl. a *strātus* esetében). A fentiek tehát az inf. inst. act. és part. inst. act. képzésénél ezek tövének a part. perf. pass. tövéhez való viszonyát is az eddigieknél (ld. Kieckers: i. m. II. 232 sk.; Sommer: i. m. 649 sk., stb.) jobban megvilágítják, mert a part. perf. pass.-tól való távolságot (tövéket illetően is) az általam mondottak világossá teszik.

¹⁸ Természetesen a latin supinumi *-um* végződés is egy indogermán infinitivusi végződés, a szanszkritban e *-tum* végződéssel (*-tu-* képző, benne *-u-* tő, s nem *-o-*től!) van kifejezve a klasszikus szanszkrit egyetlen infinitivusa, míg a *ḡg-veda*-ban még nagyon sok (kb. 35 féle) infinitivusi alak volt, ld. Whitney: i. m. 349 skk.

¹⁹ Mivel indeclinabilis alak volt először a *-tūrum*, ezért is supinumi alaknak tekintem a végződését, s mivel az *-om > -um* változás épp Kr. e. II. századi (míg a *qu*, *v* és *u* után az *-om > -um* változás csak a császárkor elején következik be), s a *tūrum* esetében sohasem találunk *-tūrom* alakot, ezért is a supinumi végződés hozzájárulását látom itt, (tehát nemcsak indoeurópai nyelvészeti szempontból a szanszkrit alapján,) s ez hangtani szempontból is jelentőséggel bír elképzelésemben.

²⁰ A *-tōr-*hoz ugyanis e supinumi végződést a latin supinum jelentésében tették hozzá (ld. a köv. jegyzetem).

jező absztrakt főnevet képez az igéből,²¹ s itt nem óhajt egy ilyen képzést használni a latin, itt a cselekvőt kifejező *-tŕ* képző kell és elég, s ehhez a *-tŕ* képzős alakhoz nem járul más hozzá, csak analogikusan a supinumi *-um* esetvégződés. Ez persze nem a *-tŕ*-képző szokásos declinálása, hanem a supinumban már kialakult jelentésű *-um* végződésnek a hozzájárulása. (Ez tehát nem az *-o-* declinatio accusativusi végződése, mert ennek a *-tŕum* alaknak a kialakulására — szerintem — csak a supinumi alak és végződés hatott, egy, a latinban már használt végződés.) Az *-um* accusativusi alak előtti *-t*-nek itt viszont helye nincs, a *-tŕ* képző váltja fel ugyanis a *-tu-* képzőt, de amúgy is a latin beszélő számára a supinumi alakból az *-um* esetvégződés vonható el világosan, amennyiben a supinum hol *-tum*-ra, hol (hangtani okokból) *-sum*-ra végződik, s így a latin nyelven beszélő világosan az *-um* végződést érezte a supinum végződésének.²²

Az első kérdés két részéhez magyarázatom a következő. A declinálás során a sing. nom.-t kivéve mindig a *-tŕ* képző legerősebb latin ablautfoka, a *-tŕ-* alak használatos. Közismert, hogy eredetileg épp a sing. nom. volt erős fokú: *-tŕ* formájú és csak éppen e nominativusi alak alapján került a ragozásba a *-tor-* helyére a nominativusban meglevő erős alak minden esetben, casusba, míg idővel a sing. nominativus viszont *-tor* lett, mert a szóvégi *-r* (miként a szóvégi *-m*, *-t* és *-nt* is) megrövidíti az előtte álló magánhangzót.²³ Itt, mivel nem a sing. nom.-hoz, hanem a használt tőalakhoz (pl. *liberātŕ-*) járul egy *-um* végződés, az a hosszú *-ŕ-* használatos tehát ebben az alakban is, amely a declinálás folyamán az összes esetvégződés előtt is használatban van.²⁴

Az *ŕ > ū* változás alapja az a hangváltozás, amelyet egyrészt a *praetor*-ből származó *praetŕiānus*, *praetŕius*, továbbá a *cubitŕius*, *dormŕŕorium*, *sudātŕius* alakokban, másrészt a *praetŕa*, *cubitŕa*, *cultŕa*, *pictŕa*²⁵ stb. alakokban látunk,²⁶ s ezt úgy foglalhatjuk össze, hogy ha az *-r-* után palatális („magas”) magánhangzó követ-

²¹ A *-tus* képzővel az igetöbblő alkotott főnevek a cselekvést fejezik ki egyébként is (pl. *interitus*, *status*, *ortus*, *oratus*, *partus* stb.), s a supinum nem más, mint a *-tus* képzős főnevek absztrakt helyet kifejező accasativusi alakja, bár az ily főnév a supinumnál később alakult csak ki, de épp a supinum ilyen értelmezése révén.

²² A *-tum* képző *t*-jére nincs is szükség, mert ott van a *-tŕ* képző, de különben sem mindig jól vágja el a szavakat a latin beszélő. Így mivel a *-tura* végződés lehet *-sura* is (*āsura*), előfordul a *fig-ura* alak is. A *necubi* is *nec* és *ubi*-ként van szétvágva, holott *ne-cubi*-ként kellett volna (*necunde* stb. hasonlóképp).

²³ Ld. Palmer: i. m. 221 sk.

²⁴ Ld. Palmer: i. m. 247.

²⁵ Így még: *quaestor*, *quaestura*; *cēnsor*, *cēnsura*, de *cēnsŕius*; *dictātor*, *dictātura*, de *dictātŕius*, továbbá *conditŕium* stb.

²⁶ E *-tŕus* képzőnek, amely az inf. inst.-ban is szerepel és amely *esse* nélkül a part. inst. act. képzője lett, és a *-tura* főnévképzőnek az eddig fel nem derített kapcsolatát, amelyet mások hiányolnak (Szida-rovsky: i. m. 413), úgy képzelem el, hogy a *-tura* e *-tŕ-* képző továbbképzése, a tevőből a tevékenységet jelentő főnévképző lesz a *-tura* az *-a* révén (tehát *-tŕ-* + *-a*). Hasonlóan a *dormŕŕorium*-ék is (*-tŕ-* + *-ium*) a *dormŕŕ*-ből képzett melléknévek főnevesített formái. Benveniste (ld. E. Benveniste: Noms d'agent et noms d'action en indo-européen. Paris 1948) egy *tu-* verbalabstractumból származtatja a *-tura* képzőt (101) és a part. inst. act.-t a *tu-* képzőhöz járuló *-ro-* képző révén magyarázza (104), amit én nem tudok elfogadni.

kezik (pl. *-i-*), akkor a *-tōr-* marad *-ō-*val *-tōr-*-nak, ha azonban az *-r-* után veláris („mély”) magánhangzó következik (így az *-a*), akkor előtte a *-tōr* *ō*-ja *-ū*-vá változik.²⁷ (Az *-l-* esetében hasonló alakulás van, mint ami az *-r-* esetében.)²⁸

Ennek a *-tōr-um* > *-tūrum* végződésnek a további történetét a következőkben foglalnám össze:

A kezdetben változatlan *-ūrum*, amely infinitivusi végződésként alakult ki (s ki-szorította a *-sere/-ssere* infinitivust), idővel tehát — a part. perf. pass. analógiájára — egyrészt deklinálhatóként *-tūrus*³ alakú lett az infinitivusos szerkezetekben, másrészt pedig az *esse* is hozzájárult olykor, miként a másik participiumnál is szokásos ez.²⁹ A *-tūrus esse* formából alakult ki a *-tūrus*³ *sum* coniugatio periphrastica instans activi, majd később e *-tūrus*³ a *sum* nélkül magában is használatos participium coniunctumként mint participium instans activi.³⁰

A latin nyelv instans rendszerét — az inf. inst. passivi instans értékű használataán kívül³¹ — kizárólag ez az inf. inst. act. és part. inst. act. képezi.³²

²⁷ Ez az *ō* > *ū* változás annyira világos és következetesen érvényesül a felhozott példákban, hogy ezt feltétlenül el kell ismernie mindenkinek. Elgondolásom lényeges eleme egyrészt, hogy ez a felfogás a szóvégi *-um* jó ideig declinátlan voltát magyarázza és indokolja, másrészt, hogy a *-tōr-* képző révén (a szanszkritra utalva) a futurumi - instansi jelentést is érthetővé teszi.

²⁸ Ha az *-l-* *-i* követi, akkor a rövid nyílt szóbelseji magánhangzó *i* marad az *l* előtt, ha viszont *-a*, *-o*, *-u* követi, akkor *-u-* lesz ebből az *l* előtti *-i-*ből: pl. *familia* és *famulus*, valamint *similis*, de *simulare* (Palmer: i. m. 219).

²⁹ Mindez az időbeli sorrend a fent elmondottakból teljesen világos.

³⁰ Az ólatin még csak coniugatio periphrasticában a *sum*-mal (vagy az *esse*-vel) használja a part. inst. activi-t. Attributív használata Cicero óta fordul elő pl. a *futurus* esetében többször is és egyszer a *venturus* is előfordul nála. Vergilius már használja attributív és Livius is (*Szantyr*: i. m. Bd. II. 390). Ugyanígy: *R. Kühner—C. Stegmann*: Ausführliche Grammatik der lateinischen Sprache. Teil II. Bd. I. Hannover (1955³) 1992, 760.

³¹ Itt a supinum alak mellett levő *īri* inf. adja meg a futurumi-instansi jelentést, míg az inf. inst. activiban maga a felhasznált *-tor / -tōr-* képző.

³² A gerundivumnak a *sum*-mal való használata (s maga a gerundivum is) csak a Kr. u. III. század vége felé válik instans értékűvé. Ld. *Töttös Cs.*: A latin gerundivum. Antik Tanulmányok 16 (1969) 205 skk., különösen 208 és *uő.*: A latin gerundivum használatának alakulása. Ann. Univ. Litt. et Art. Misk. 3 (1993) 137 skk. Azt, hogy az acc. c. inf. mennyire alapja és kiindulópontja volt az instans actio kialakulásának, mutatja az is, hogy a passivumban egyedül az inf. inst. alak van meg. A part. inst. act. a *sum*-mal főmondati használatban az instans jelentésre visszamenő jelentésárnyalatokban használható (a szándékozás és készülés mellett arra, hogy el van szánva, kész, hivatva van valamire, várható, az a rendeltetése). Az utóidejűséget az inf. inst. act.-n kívül a mellékmondati használata mutatja még, de csak a függő kérdések, valamint az *ut*-os éa *quī*-s kvalitatív mondatok és a *non dubito*-ék utáni *quī*-es mondatok esetében, egyébként elég a be nem fejezett (= imperfectumi) alak is (pl. az *ut* finale-s és az *ut* consecutivum-os mondatokban). Idővel (a III. század végétől) a passivum instansa kiegészül a gerundivum jelentésalakulása révén egy passiv instans participiummal is, melyhez szintén járulhat a *sum*, miként a part. inst. act.-hoz, s itt már a későbbi latinban ez az imperfectumi alak kétségtelenül instans értékűvé vált.

TÖTTÖSSY CSABA

A LATIN GERUNDIVUM ÉS GERUNDIUM. KIALAKULÁSUK ÉS SZERKEZETEIK

Korábbi munkáimban foglalkoztam a latin gerundivummal¹ (és gerundiummal), valamint ennek kapcsán a latin melléknévi igenevek rendszerével,² s igyekeztem már állást foglalni a tudomány által nagyon vitatott ama tekintetben, hogy a gerundivum vagy a gerundium-e a korábbi.³ Jelen munkámban több kiegészítéssel szeretném teljesebbé tenni eddigi eredményeimet, s a gerundivum használatának időbeli alakulását is vázolni szeretném.

Igen fontos világosan látni azt, hogy a gerundivum (miként a gerundium is) imperfecta actiojú. Ezt korábban kilenc különféle érveléssel bizonyítottam,⁴ de mindezek közül a legelső már egymagában is elegendő: a gerundivumot az ige imperfectum tövéből képezzük mindig.⁵ Az imperfectum tő viszont az igeigetőknek olyan továbbképzése, amelyből nem lehet más actiojú alakot képezni, csak imperfecta actiójú.⁶

Mint a következőkben vázolom: a gerundivum fajtáinak alábbi rendszerezése a gerundivum időbeli alakulását és használatának fejlődését is mutatja, valamint azt is, hogy a gerundivumból alakult ki (és miként) a gerundium. Fejtegetéseim igyekeznek azt is világossá tenni, hogy a gerundivum különböző esetei különböző funkciókban

¹ Töttössy Cs.: A latin gerundivum. Ant. Tan. 16 (1969) 205 skk.

² Töttössy Cs.: The System of the *adiectivum verbale* in the Latin Language. Ann. Univ. Bud. SC 1 (1972) 69 skk.

³ E kérdésben pl. Szemerényi nem tud dönteni. Ld. O. Szemerényi: Einführung in die vergleichende Sprachwissenschaft. Darmstadt 1990⁴. 350 sk.: „Für den Lateinisten ist noch die Frage von Interesse, ob 1) Gerundivum und Gerundium beide ursprünglich sind, oder 2) das Gerundivum aus dem Gerundium, oder 3) umgekehrt das Gerundium aus dem Gerundivum entstanden ist. Die meisten Forscher stimmen für 2),... (Ld. még alább a 14. jegyzetet.)

⁴ Ld. Töttössy Cs.: A latin gerundivum. Ant. Tan. 16 (1969) 205 sk.

⁵ Az iskolai latin oktatásban nem csekély nehézséget jelenthet annak megmagyarázása, illetve megértése, (ha a tanár is és a diák is tényleg gondolkozik), hogy van egy olyan — helytelenül — participium instans passivinek nevezett alak, amely az imperfectum tövéből van képezve, ugyanakkor a vele alapjában azonos alakú gerundium imperfecta actiojú, míg más instans alakok (az inf. inst. act. és a part. inst. act.) természetesen nem az imperfectum tövéből, hanem az igeigetőkön képezve, miként a supinum alakot tartalmazó inf. inst. passivi is, vagyis az összes instansi alak.

⁶ Töttössy Cs.: Origin and Development of the Forms of the Latin Future Active Infinitive and Participle: Acta Ant. Hung. 38 (1998) 256 sk. (17 jegyzet).

használatosak, (s ezt táblázatom is világosan tükrözi majd). A gerundivum fajtáit és azt, hogy ezek a gerundivum milyen casusaiban használatosak, az alábbi részletezésem és rendszerezésem mutatja.

1) A necessitas- (szükségesség-) értelem nélküli, participium imperfectum deponentis vel passivi értékű gerundivum alakilag jelző magatartású.

1a) Állhat e gerundivum valódi jelzőként főnevet közelebből meghatározóan korai participiumok esetében, mint pl. a deponens (az álszenvedő) igék *oriundus* vagy *secundus* alakjai, vagy mint az intransitív igék *senescendus*-hoz hasonló alakjai stb. Előfordul-e gerundivum, miként a többi melléknév is, nemcsak jelzői szerepben, mint pl.: *longissimum spatium senescendorum hominum* (Var. L. 6,11) „az öregedő emberek igen hosszú életidőszaka”, hanem állapothatározó⁷ szerepben is (a *sum* mellett is), pl: ..., *cum Lavinium ab Troia, ab Lavinio Alba, ab Albanorum stirpe regum oriundi Romani essent* (Liv. 1,231) „minthogy Lavinium Trójából, Alba Laviniumból, a rómaiak az albai királyok nemzetségéből származóak”. A gerundivum e fajtájának azonban nincs gerundiumos megfelelője sem, s nincsen necessitas értelme sem.

1b) A gerundivum jelzőként fordul elő olyan szerkezetben, amelyek az *in medio foro, in summo monte* jelzős főnevekhez hasonlóak, azaz ezek jelentése a latin számára is: nemcsak az, hogy a „középső forumon”, hanem (különösen a fenti szórendben) az is, hogy „a forum közepén”.⁸ Ezeket én „fordított jelzős szerkezeteknek” nevezem, mert ilyenkor voltaképp a főnév határozza meg a melléknévet közelebből, (ezért a jelző ilyenkor a főnév előtt szokott állni, azaz a latinban is „fordított” szórendű e szerkezet). Ilyenkor azonban a görögben a jelzőt és a főnevet feltétlenül fordított szórendben kell használni. Valójában ugyanis a főnévvel van ez esetben közelebből meghatározva a melléknév, így η νῆσος ἐσχάτη „a sziget széle”, míg a szokott szórendben a ἡ ἐσχάτη νῆσος „a szélső sziget”.⁹ A latinban világos példa erre a szerkezetre: ..., *ne eum Lentulus et Cethegus aliique ... deprehensi terrerent* (Sall. Cat. 48,4), amely helynek a helyes és pontos magyar fordítása: „hogy ne ijessze meg őt Lentulus és Cethegus, valamint a többiek lefogatása”. Világosan mutatja ezt a használatot még a *post civitatem a L. Bruto liberatam* (Cic. Phil. 5,17) „az állam

⁷ Ld. alább a 13 jegyzetet.

⁸ A szokásos jelzői szórend inkább az *in foro medio* „a középső forumon”, míg az általam „fordított jelzős” szerkezetnek nevezett formában: *in medio foro* „a forum közepén”. Ld. erről részletebben: *Töttössy Cs.: A latin, görög és szanszkrit participiumos szerkezetek*. Ant. Tan. 24 (1977) 222 sk.

⁹ Szintaxisomnak vannak új vonásai, fogalmai, így új fogalom a „fordított jelzős szerkezet” is, (miként az állapothatározó, másik kifejezéssel praedicativum is). Egy melléknév vagy participium (vagy névmás) lehet a mondatban jelző vagy lehet állapothatározó (ld. alább). Létezik továbbá egy olyan forma is még, amely ugyan egy melléknévből vagy participiumból és egy főnévből áll, de valójában ilyenkor a főnév határozza meg a formailag jelzőként viselkedőt, s ezért nevezem ezt fordított jelzős szerkezetnek, ami általam bevezetett mondattani fogalom. (Ilyen a latin *in medio foro* szerkezet és a görög fordított jelzős szerkezet: η νῆσος ἐσχάτη. Más nyelveken az ilyen latin-görög fordított jelzős szerkezeteket úgy kell értelmezni (és fordítani is), mint ahogy a latin gerundiumos szerkezetet a mellette álló accusativusszal értelmezzük, s így értelmezte ezt a latinul beszélő-író is. Azt, hogy a latin is így értelmezte ezeket, ezt épen a gerundiumos szerkezetből kialakuló gerundiumos szerkezet mutatja és bizonyítja, mint azt a továbbiakban majd fejtegetem.

Lucius Brutus általi felszabadítása után” kifejezés is.¹⁰ Az ilyen típusú gerundivumos szerkezet csak transitív igékből alkotható, valamint az *utor*, *fruo*, *fungo*, *potior* és *vescor* igékből.

1b α) E gerundivumos fordított jelzős szerkezetek legnagyobb része olyan, hogy ezekben a gerundivumos szerkezet ugyanolyan esetű vagy praepositiojú gerundivumos szerkezettel is felváltható, pl. ... *felix vobis corrupendis fuit* (Liv. 3,17,2) azaz „sikeres volt a ti rossz útra térítések terén” vagy *plausum meo nomine recitando dedisset* (Cic. Att. 4,1,6) „a nevem felolvasásakor tapsolt”, s a gerundivumos szerkezet helyetti gerundivumos szerkezetre példa: *Quis talia fando temperet a lacrimis?* (Verg. A. 2, 6—8) „Ki tartózkodnék ilyenek elbeszélése esetén a könnyektől?”¹¹

1b β) E b) pont alatti gerundivumos szerkezet másik fajtája a *curo* ige melletti gerundivumos szerkezet (a műveltetés egyik kifejezési formájaként). Ez szintén csak transitív igékből fordul elő és még az *utor*-ékből. Ilyenkor a gerundivum accusativusa használatos csak, s ennek nincs gerundivumos megfelelője (hiszen a gerundivumnak praepositio nélküli accusativusa nincs használatban, pl. *Hunc* (sc. perfugam) *Fabricius reducendum curavit ad Pyrrhum* (Cic. Off. 3,86) „Fabricius ezt (a szökevényt) visszavittette Pyrrhoshoz” „szó szerint”: „Fabricius gondoskodott ennek a (szökevénynek a) visszaviteléről Pyrrhoshoz”).

2) A szükségességet kifejező, a *necessitas* értelmű,¹² imperfecta actiójú gerundivumnak a következő fajtáit különböztetem meg:

2a) Igéktől függően a praedicativum mondattani funkciójában állnak (azaz az én magyar terminusomat használva: állapothatározói mondattani funkcióban):

2a α) A gerundivumnak ez a használata szintén csak transitív igékből fordul elő (és az *utor*-ékből) — egy főnévi accusativushoz igazodva — bizonyos igék (*do*, *trado*, *mitto*, *relinquo* stb.) activuma után, s ezek passív alakjai után egy főnévi nominativushoz igazodva (valójában a latin nyelv szempontjából nem célhatározóként, hanem

¹⁰ A fordított jelzős szerkezeteknek két változata van: a praepositio nélküli, amely a latinban az öt eset bármelyikében állhat (ld. pl. a fenti Sallustius-féle mondatot), míg a másik a praepositio változat (ld. pl. a fenti, Cicero-tól származó kifejezést). Felfogásom szerint az ablativus absolutus is egy fordított jelzős, ablativusban álló, praepositio nélküli szerkezet. Ugyanilyen fordított jelzős szerkezet a görög genitivus absolutus is (pl. θεοῦ δῖδόντος) és a szanszkrit locativus absolutus is (pl. *mṛte patyau* „férjje halála után” vagy *goṣu dagdhāsu sa gataḥ* „a tehének megfejeése után elment”). (Ezeknek az „absolutus”-os szerkezeteknek a mellékmondatokból való kialakulásának a magyarázatát nem lehet nyelvészeti gondolkodásnak tekinteni.) Azt is csak a nyelvtani kifejezések hagyománya magyarázza, hogy azt, ha egy gerundivumos szerkezet áll ilyen ablativusban, akkor — a hagyománynak megfelelően — nem nevezzük ablativus absolutusnak.

¹¹ Az előbbi példák az ún. szorosabb értelemben vett gerundivumos szerkezetek. A legutóbbi példa azt mutatja, hogy nem lehet mindig gerundivumos szerkezetet használni, hanem olykor gerundium + acc. használandó helyette, ld. pl. R. Kühner—C. Stegmann: Ausführliche Grammatik der lateinischen Sprache. Teil II. Bd. I. Hannover (1976⁵) 1992. 736. jz. Másrészt világos, hogy e gerundivumok nem fordíthatók (és nem értelmezhetők) szükségességet kifejező kifejezésekkel.

¹² Ld. erről alább a IV. pontban.

praedicativumként, azaz állapotathatózóként).¹³ Pl. *Dant eum Vestae educandum* (Enn. Var. 75) „Vestának adják őt felnevelendőként”, vagy „magyarosan”: „hogyan felnevelje”) és *quae* (sc. Sicilia) *mihi defendenda tradita est* (Cic. Verr. 5,188) szó szerinti: „amely átadott nekem megvéendőként” (szokásos magyaros fordításban: „amelyet átadtak nekem, hogy védjem meg”). — E szerkezetek helyett a főnévi accusativus (vagy a verbum regens passzív volta esetén nominativus) mellett az állapotathatózó (praedicativ) gerundivum helyett *ad* praepositíós gerundium is állhat, s ilyenkor ez a gerundium a latinban is célhatározói értékű (formailag is) pl. *quos sibi ipsi delegerint ad imitandum* (Cic. Off. 2,46) „akiket ők maguk kiválasztottak utánzás végett (vagy „céljára” vagy „hogyan utánozzák”) maguknak”.

2aβ) Kizárólag a *sum* ige alakjai mellett használatos a gerundivum nominativusa (főnévi nominativusra vonatkozva), pl. *Resistendum senectuti est, ... eiusque vitia diligentia compensanda sunt* (Cic. Cato 35) „Ellen kell állni az öregségnek” (intransitív igével személytelen szerkesztés) „és annak hibáit ki kell egyenlíteni az igyekezt révén” (személyes szerkezet transitív igével). Csak accusativus cum infinitivoban (főnévi accusativusra vonatkozva) fordul elő accusativusban ez a gerundivum: *qui mortem contemnendam esse non viderit* (Cic. Cato 66) „aki nem látta át, hogy meg kell vetni a halált”. Ez a *sum* melletti gerundivum — személytelen szerkezetek esetén — már intransitív igékből is előfordulhat, s ilyenkor az *utor*-ék is csak személyte-

¹³ A főnevek (főnévi értékű névmások) közelebbi meghatározása jelzővel történik, az igék és a mellénevek közelebbi meghatározása pedig határozóval. A határozók közé tartozik az a típus, amely igékhez (vagy mellénevekhez) tartozik ugyan, ezeknek a közelebbi meghatározására szolgál, de egyúttal a mondat egy főnévére (főnéviértékű szavára) is vonatkozik. Ezt nevezem praedicativumnak, magyar kifejezést használva állapotathatózóknak. Amit én praedicativumnak nevezek, annak az a jellemzője, hogy egy főnévre az igei cselekvésről vonatkozik (vagy a melléknévi állapotkor), míg a jelző az igei cselekvéstől független. Az attributum praedicativumot, az appositiv praedicativát, a nominativus és az accusativus praedicativust még sok egyéb kifejezéssel együtt — a fenti, közös tulajdonságuk, a közös „lényegük” alapján — tehát állapotathatózóknak, praedicativumnak nevezem el. (A görög *ὄν, οὐσα, ὄν* is (hasonlóan az ennek alárendelt melléknévhez) állapotathatózó, praedicativumi funkciójú legtöbbször.) A jelzőnek van azonban olyan formája is, amely nem egyezik meg (nemben, számban, esetben) azzal a főnévvel, amelynek alá van rendelve, pl. *...a Pyrrho perfuga senatus est pollicitus. ...* (Cic. Off. 1,40) „egy Pyrrhostól szökevény a senatusnak azt ígérte”. (Az ilyen kifejezések azonban valójában mégis jelzői funkciójúak.) Az állapotathatózóknak szintén van hasonló „nem megegyezős” formája, így például az ablativus qualitativus is lehet állapotathatózó értéke, pl. *...ipse animo firmissimo venit...* (Cic. Sest. 62) „ő maga igen erős lélekkel (igen határozott fellépésüként) eljött” és *...et eo quidem consilio...* (Cic. Fin. 1,71) „és épp azzal a szándékkal”. Az állapotathatózó is lehet praepositíós szerkezetű is, pl. *Utrum tu pro ancilla me habes an pro filia?* (Pt. Per. 341) „szolgálólánynak tartasz-e engem vagy lányodnak?” vagy *in culpa sunt* (Cic. Fin. 1,10,33) „bűnösök”. A mondatban tehát egy melléknév (vagy participium vagy névmás), amely nyelvtanilag megegyezik egy főnévvel, a következő funkciókat töltheti be: lehet 1) jelző, 2) állapotathatózó (praedicativum), 3) szerepelhet a fordított jelzős szerkezetben, 4) szerepelhet olyan értékben, mint a főnevek szoktak (alany, tárgy stb.), de mind az állapotathatózóknak, mind pedig a jelzőnek van olyan formája is, hogy nem egyezik meg nyelvtanilag azzal a főnévvel, amelyhez tartozik, amelyre vonatkozik. A jelzőhöz hasonlóan viselkedik az értelmező is (bár ez mindig főnév értékű és mindig megegyezik azzal a főnévvel, amelyre vonatkozik,) mondattani szempontból azonban különbözik a jelzőtől, s a görögben (miként a magyarban is) névelő is áll előtte. Bárhogyan is fordítjuk ezeket a szerkezeteket angolra, németre stb., a latinbeli, görögbeli, szanszkritbeli mondattani funkciójuk szerint kell ezeket értékelnünk, s nem a más nyelvre fordított formájuk szerint.

len szerkesztéssel fordulnak elő: *Suo cuique iudicio est utendum* (Cic. N. D. 3,1) „Kinek-kinek a saját ítéletét kell használnia.”

2b) E necessitast kifejező gerundivum minden esete használatos jelzőként, állapothatározóként vagy főnévi funkcióban is. Pl. ... *maiores nostri labores non fugiendos ... aerumnas ... nominaverunt* (Cic. Fin. 2,118) „Őseink az el nem kerülhető bajokat viszontagságoknak nevezték.” (A gerundivum tagadva a magyar „nem szabad” fordulatnak megfelelő értékű.) Állapothatározóként: ... *metuendus magis quam metuens ... inquit* (Liv. 2,12,8) „inkább félelmetesen (félendőként), mint félve mondta.” (E példa is világosan mutatja a *metuendus* és a *metuens* actióbeli azonosságát is.) Főnévként: *At dixi fluere hunc lutulentum, saepe ferentem plura quidem tollenda relinquendis* (Hor. S. 10,1,50) „De azt mondtam, hogy ez szennyesen (állapothatározó) árad, gyakran bizony több elveendőt vive (állapothat. part. coni.) (magával), mint meghagyandót.” (Ilyenkor persze szó szerinti fordítást adok.)

3) Végül a későbbi latinban tényleg kialakul a gerundivumnak az instans értelmű jelentése (ekkor már nem tekintve arra, hogy ez az alak az imperfectum töből származik), s a késői grammatikusokon keresztül ide vezethető vissza a tankönyvekben is (a helytelenül) használatos participium instans passivi kifejezés. A gerundivum így már valóban instans passivi értékben használatos a következő mondatokban: *Hannibal, cum tradendus Romanis esset, venenum bibit.* (Eutrop. 4,5) „Hannibal, amikor úgy volt, hogy át fogják adni a rómaiaknak, mérget ivott.” E mondat Eutropiusnak, aki Constantinus epistolographosa volt, a Kr. u. 370 körül írott „Breviarium ab urbe condita libri X” című munkájából való, míg a gerundivumnak az infinitivus instans passivikénti használatára való példám az Aelius Spartianusnak a Vita Hadriani c. munkájából való mondat (valószínűleg már a Kr. u. IV. századból: *A Sura comperit adoptandum se a Traiano esse* (Spartian. Hadr. 3,10) „Surától megtudta, hogy adoptálni fogja őt Traianus.”

Az alábbiak mutatják a fenti osztályozásom szerinti előfordulását a gerundivum eseteinek a klasszikus latinban. (A ritkább előfordulásokat kis o-val jelölöm, a jellemző, gyakori előfordulásokat pedig nagy O-val.)

	Nom.	Acc.	Praep. acc.	Gen.	Dat.	Abl.
1a)	o	o	o	o	o	o
1ba)	–	–	O	O	O	O
1bβ)	–	O	–	–	–	–
2aα)	o	O	–	–	–	–
2aβ)	O	o	–	–	–	–
2b)	o	o	o	o	o	o

A fenti, táblázatszerű kimutatás azt tárja elénk, hogy a gerundivum egyes eseteinek csak egy igazán jellegzetes használata van. (Csak az 1bβ) és a 2aα) esetében

van két egyaránt praepositio nélküli accusativusos előfordulás, de épp e kettő közül az egyik sem túl gyakori.)

Nagy vita volt a tudományban arról, hogy a gerundium vagy a gerundivum alakult-e ki előbb.¹⁴ Voltak olyanok is, akik a gerundiumot tartották korábbiak (nem értve meg e szerkezetek lényegét). Mások a gerundivum *-ndo-* képzőjének egyéb előfordulásait hiányolták, bár ez pl. a *iucundus* és *fecundus* melléknevekben is megtalálható. (Ha ez egy sajátos participiumképző, akkor valójában könnyű megérteni, hogy miért nem található ez meg az egyéb melléknévképzők között.) A magam részéről a gerundivum használatának az alakulását a következőképpen gondolom el, s ennek vázolója éppen a jelenlegi munkám fő célja:

I. A gerundivum kialakulása első állomása az volt, amikor kialakult participium imperfectum kifejezésére (passiv és necessitas jelentés nélkül) deponens és intransitiv igékből az ilyen alak, mint az *oriundus* (<*ori-o-ndo-s*)¹⁵ „keletkező, származó”, *secundus* (korábban intransitiv:) „következő”, (majd e jelentéséből (jóval később) a „második” és a „szerencsés”, s az alapjelentésből rövidesen a transitív „követ” jelentést kapja meg az ige).

¹⁴ A gerundivum és a gerundium kialakulása problémájával kapcsolatban két tévedést lehet elkövetni, 1) ha nem azonos alakból származtatjuk ezeket, 2) ha nem a gerundivumot tekintjük korábbiak (s nem annak a főnevesült formájának a gerundiumot). Priscianus is igen helyesen a gerundivumból származtatja a gerundiumot, annak a genitivusából a genitivusát stb., ld. *P. Aalto: Untersuchungen über das lateinische Gerundium und Gerundivum.* Helsinki 1949. 17 1. (Ugyanakkor Priscianus tévedése az oka annak, hogy a gerundivum másik, szokásos elnevezése participium instans passivi lett a helyes participium imperfectum passivi helyett). *Aalto* (i. m. 20—23 1.) oly gondosan tekinti át a XIX. század elejétől a neves és kitűnő tudósok olykor megmosolyogtató elgondolásait e *-ndo-* alak magyarázatára, hogy ezek részletezéséről én itt lemondhatok. (Ez maga ugyanis egy újabb cikket igényelne, Aalto után felesleges.) A legelső megoldási mód: *Fr. Bopp* elgondolása (ld. *Fr. Bopp: Vergleichende Grammatik des Sanskrit, Send, Armenischen, Griechischen, Lateinischen, Litauischen, Altslavischen, Gothischen und Deutschen.* III. Berlin—Paris 1871. 183 skk.) áll az enyémhez mégis a legközelebb. A továbbiakban Aalto a gerundivum és a gerundium kialakulására vonatkozó szakirodalmat (melyet magam is igyekeztem áttanulmányozni) gondosan felsorolja, de nem jut el határozott következtetésre, még kevésbé elfogadhatóra, s az is problémája pl., hogy a gerundivum olykor nem accusativust vonz, hanem genitivussal áll. Ez esetben *Szemerényi* nem gondol arra, hogy a part. impf. act. mellett is sokszor hasonlóképpen genitivus fordul elő (ld. pl. *Leumann-Hofmann—Szantyr: i. m. Bd. II. 80. 1.*).

¹⁵ A fenti írásmódból világos, hogy az *-o-*t az I. indogermán főconiugatio imperfectumtő képzőjének tartom s ez a latin III. coniugatióban szokás szerint *-u-*vá válik (pl. *gerundus*), majd *-e-*vé, míg I. és II. coniugatióban a part. impf. activi *-nt-* képzője előtti magánhangzót látjuk csak — természetesen — az *-nd-* képző előtt, míg a IV-ben az *-ie-*t, miként a III. coni. *-i-* tövet tartalmazó imperfectumok esetében is. Úgy vélem, hogy az eredetileg medialis jellegű ige coniugálása során „hiányzott” a deponens igéknek a participium imperfectuma, s ennek pótlására találtak az óitáliai nyelvek ügyes megoldást. Mivel a medialis participiumokban a magánhangzós declinációk használatosak, így az *-us* < *-os*, *-a*, *-um* végződés is

II. Miután a gerundivum a deponens, transitív jelentést is kapott igékből is kialakult, és már a nem deponens transitív és intranszív igék is rendelkeztek ezzel a most már participium imperfectum passivi értékűvé vált igealakokkal, (azaz minden igeének kialakult ily participiumi alakja), akkor ugyanúgy alkotathatók lettek ezzel is fordított jelzős szerkezetek (pl. *ad urbem condendam*), mint más melléknevekkel és participiumokkal (pl. *post urbem conditam*).

III. A fordított jelzős szerkezetekben, mint fentebb fejtegettem, valójában a melléknévi rész van meghatározva egy főnévvel. Annak, hogy ezt nemcsak mi érezzük így, hanem a rómaiak is így érezték már, éppen a gerundium kialakulása a bizonyítéka, ezt ugyanis szó szerint is úgy kell értelmezni (s fordítani is), ahogyan a fordított jelzős szerkezeteket értelmezem és fordítjuk.¹⁶ E harmadik etapban alakul ki tehát a gerundium mint elvont főnévi igenév,¹⁷ az absztrakt főnevek helyett ugyanis a latin egyébként is melléknévi ige neveket használ fordított jelzős szerkezetek formájában (pl. *regnante Tarquinio Superbo*),¹⁸ de a gerundiumos forma: *talia fando* szerkezet is lehetségessé vagy olykor kívánatossá válik.

IV. Ennek az immár kialakult gerundiumos szerkezetnek (most már vele egyező főnév nélkül) az egyik változata lesz az *ad* praepositio szerkezet a célhatározó kifejezésére, pl. *Exemplum cateris ad imitandum dedit* (Enn. Var. 75) „Példát nyújtott a többieknek az utánzásra.” Ha viszont ezt az *ad* praepositio gerundiumot gerundiummal váltjuk fel, fejezzük ki (most tehát fordított a helyzet: nem a gerundium

érthető. A participium imperfectumokban az *-nt-* képző használatos activumban, s e deponens coniugálásban egy ehhez hasonló *-nd-* képzőt látok én, amely *d-*-je a latinban lehet esetleg egy itáliai dialektusban használt hang átvétele. (Az *oscurus* ban ebből az *-nd-*-ből *-nn-* lett, pl. *upsannam* (~ *operandam*), az *umber* ben pedig *-n-* alakot találunk, pl. *pihaner*. Ezek után a gerundivum, mely eredetileg tehát egy participium imperfectum deponentis (medialis), újabb és újabb szintaktikai funkciókat kapott, s ezeknek megfelelően újabb és újabb jelentésmódosulást is, amint a fentiekben ezt vázoltam, s kialakult közben a gerundivumból a gerundium is. A gerundium nem az indoeurópai participium rendszerből öröklődött, s talán ezáltal alakultak, fejlődtek könnyebben a szintaktikai funkciói — eleinte az indoeurópai participiumok szokásai szerint — (fenti 1. pontom), majd sajátosabban (fenti 2 és 3 pontom). A gerundium jelentésmódosulásainak tehát mindig szintaktikai alapja, oka van.

¹⁶ Épp a gerundium kialakulása bizonyítja tehát azt, hogy a rómaiak a „fordított jelzős szerkezetet” úgy értelmezték, mint én, mivel az idők során kifejlődött a cselekvést kifejező elvont főnév: a gerundium. Mivel a gerundium egy Itáliában kialakult, kifejlődött participium, s nem indoeurópai eredetű, így könnyebb volt újabb használatokat kifejleszteni belőle, így a főnév értékű gerundiumi formát is.

¹⁷ Vö. a fenti 13 jegyzetet is. A gerundiumos szerkezetnek a gerundiumossá való alakulásakor, „fejlődésekor” a „fordított jelzős” szerkezet alakul „vissza”, s az igei (gerundiumi) cselekvést itt főnévi, gerundiumi formában fejezi ki a latin (s a mellette levő főnevet az activ alak igei vonzatának megfelelő alakban). Összefoglalóan áttekintve a gerundium kialakulásának fázisai: 1) a deponens igeéknél kialakul egy participium imperfectum, 2) part. impf. passivi értékben fordított jelzős szerkezetek alakulnak ki ennek használatával, 3) a fordított jelzős szerkezetekből kialakul a gerundium (mely a gerundium főnévi és aktív változata, 4) e gerundium használatos lesz a *do*, *tribuo* stb. igék mellett, s az ily szerkezetek gerundiumossá alakulásakor megkapja a gerundium a *necessitas* értelmet, s 4b) a *sum* mellett ilyen *necessitas* értékben kialakul igen gyakori használata.

¹⁸ E használat alapja az, hogy személyek vagy dolgok jelennek meg lelki szemünk előtt az elvont főnevek használata alkalmával, pl. a fenti *Lentulus et Cethegus alique deprehensi* kifejezést, (s nem „elvontan” egy „elfogatás”).

helyett alakítja ki a gerundiumot a nyelvhasználat, hanem egy gerundiumot fejez ki „megfelelőjével”, azaz gerundivummal, akkor egy *exemplum imitandum* alak csak úgy értelmezhető a mondatban, ha ennek a gerundivumi alaknak *necessitas* értelmet adunk,¹⁹ vagyis az *imitandum exemplum ceteris dedit* mondatot *necessitas* értelmű participiummal fordítjuk, azaz e mondatot „utánzandó példát adott a többiek számára” formában értelmezzük. E stadiumban alakul ki tehát a fenti szerkezet típusok révén a gerundivum *necessitatis*. Ez a *necessitas* értelem a *do, tribuo, verito* stb. igék melletti szerkezetekből azután áterjedt a *sum* melletti gerundivumos szerkezetekre is, (ennek pedig kialakult a személytelen gerundivumos szerkezetbeli használata is). Kialakult tehát a gerundivumnak az a használata is, amelyet a fenti táblázatomban 2aβ) alatt említettem.²⁰ A gerundivum használatának és jelentésmódosulásának e fenti a I—IV. pontban tárgyalt formái és használatai azonban még mind *imperfectum* értelműek, miként az V. pontbeli is még.

V. A gerundivum a körülményekből fakadó szükségességet fejezi ki állapotváltozóként is, és jelzői formában is. A „... *domos nostras et patriam ipsam vel diripiendam vel inflammandam reliquimus* (Cic. Fam. 16,12,1) „Otthagytuk házainkat, sőt hazánkat, hogy” mondatban a *diripiendam* és az *inflammandam* még azt fejezi ki, hogy „amelyeknek szükségszerűen az (tehát) a sorsuk, hogy kirabolják ezeket és felgyújtják”. Ez a forma azonban itt még azt jelenti, hogy *ma* ez a szükségszerű sorsuk.²¹

VI. E legutolsó pontban fentebb tárgyalt, s még szintén *imperfectum* értelmű használatból azután kialakul az az értelem és jelentés, amely szerint: 1) ha *ma* ez a sorsuk, akkor ez a jövőben fog bekövetkezni, tehát *instans* értelművé válik a gerundivum kb. a Kr. u. IV. századtól, 2) eközben azonban egyáltalán nem tűnik „kívánatosnak” ez a gerundivumi jelentés cselekvés, amelyet e gerundivum fejez ki, s így a *necessitas* értelem viszont eltűnik. Olyan formában kezdi értelmezni a latin a fenti jellegű gerundivumokat, hogy „otthagytuk házainkat és egyenesen hazánkat, amelyeket majd ki fognak rabolni és majd fel fognak gyújtani”, bár Cicerónál még azt jelenti ez, hogy „amelyeknek most az a sorsuk (szükségszerűen), hogy kirablásra kerülnek és felgyújtásra”. Így tehát kialakul ennek az igelaknak a participium *instans* passivi értéke immár *necessitas* értelem nélkül (ld. a fentebbi 3) pont alatti, Hannibalról szóló mondatot). Mivel az infinitivus *instans* passivinek (a bonyolult formában való kialakulása miatt) a latin élőnyelvben a használata nem volt gyakori,²² s a leveleiben még Cicero sem igen használja ezt, ezért az acc. c. inf.-ben is használatossá

¹⁹ A görög -τέος³ adiectivum verbale használata révén a *necessitas* kifejezőmódja jól ismert volt a latinul írók számára is, sőt a latin nyelvet használók egy jó része számára is. Ennek léte is hatással lehetett talán a latin *necessitas*-értelem kialakulásakor.

²⁰ Ld. a 2aβ-nél idézett fenti példákat is.

²¹ A gerundivumos kifejezések e fajtája, változata a körülményekből folyó szükségességet fejezi ki. A fenti, idézett példában a szükségesség csak a körülményekből következik (házaink elhagyása), s nem fejez ki semmiféle óhajt, vágyat erre.

²² Ld. Kühner—Stegmann: i. m. Teil II. Bd. I. 710 sk.

válí az a gerundivumi accasativus az instans alak kifejezésére (ld. a fentebbi 3) pont alatti Traianusról szóló példát).²³

Priscianus korában, aki a Kr. u. VI. században grammatika oktató volt Constantinopolisban, már megvan mindez, s ezért írja ő az *Institutionum grammaticarum libri XVIII c.* munkájában (2,567) azt, hogy „*amandus*: ὁ φιληθησόμενος καὶ ὁ φιλητέος”, vagyis szerinte ez az alak egyrészt participium instans passivi értelemben használatos, másrészt pedig necessitas értelemben (adiectivum verbale necessitatis-ként).²⁴ Az ő korában valóban ez volt már az egyik nyelvhasználat: az instans, s ő a klasszikus latint tárgyalva is a maga korának a nyelvhasználatát alkalmazza itt a gerundivumra.

Priscianusnak a későbbi grammatica-oktatást is meghatározó e munkájának ez a fentebb idézett kifejezése az alapja és az oka annak, hogy ezt az alakot az iskolai nyelvtanok part. inst. passivinek nevezték és nevezik. Priscianus az általam „fordított jelzős” szerkezeteknek nevezett gerundivumi előfordulást külön jelenségként nem ismeri fel, az ún. gerundivumos szerkezeteket nem jelöli meg tehát további változatoként (pl. gerundiummal kifejezve).²⁵

Azt, hogy az ún. gerundivumos szerkezet egy egész szerkezet típusnak, az általam „fordított jelzős”-nek nevezett szerkezet típusnak egyik formája csak, ezt is kifejezésre akartam juttatni a fentiekben. Fontos ennek a felismerése, hiszen Priscianus is megzavarta az, hogy ezt a „fordított jelzős szerkezet típus” így sem ő nem látta, sem a későbbiek során a tudomány.

²³ Ld. a fenti (3) osztályt.

²⁴ A görögben adiectivum verbale necessitatis fejezi ki ezt, a latinban participium imperfectum passivi cum necessitate, de csak a Kr. u. IV. századtól.

²⁵ Az *amandus* alak maga természetesen nem fejezhető ki gerundium használatával.

RIMÓCZI-HAMAR MÁRTA

VÉGBÚCSÚ VERGILIUS V. ECLOGÁJÁNAK REJTÉLYES DAPHNISÁTÓL

Amat bonus otia Daphnis
(Vergilius, V. ecl. 62.)

RIMÓCZI GÁBOR EMLÉKÉNEK

Túl sok ünneplés, túl sok búcsúzás! A lét — nemlét kéri ezt? Az ünneplésnek méltóságot ad, ha sokan ünnepelnek, de épp ilyen méltóságot igényel a búcsúzás is mindaddig, amíg van kikkel búcsúzni, emlékezni bármikor, bármilyen élethelyzetben. Az örömet növeli, a gyászt enyhíti, a fájdalmat csökkenti az együttes emlékezés.

Úgy tűnik, Vergiliusnak, Horatiusnak életük legkülönbözőbb szakaszaiban sokszor kellett sajátos *nenia*-t megszólaltatni. Legtöbbször nem nyíltan, hanem talányosan, úgy, hogy első olvasásra akár — elgondolkodtatóan — ujjongó is lehetne az írás. Mélyebb vizsgálat után — egyre gyakoribb kételyek elosztatásával — az eredmény közel egyértelmű: nem ünneplő, ujjongó a vers, hanem valakit örökre búcsúztató.

Az V. ecloga esetében nem vitatja senki, hogy búcsúverset olvashatunk.¹ De kitől és kik búcsúznak? E kérdés megválaszolására ötletek vannak, azonban érvek azok bizonyítására már kevésbé. Valakit elsiratnak, de csak ketten. Ez az eclogából egyértelműen kiolvasható: két pásztor — *Menalcas* és *Mopsus* — versekkel siratja el *Daphnis*-t. További kérdések: kik rejtőzhetnek *Menalcas* és *Mopsus* személye mögött? Ki lehet *Daphnis*?

A két pásztor egy „*magister*”-pásztorra emlékezik (48. sor), akinek fontos ismertetőjele volt, hogy szerette az „*otium*”-ot (62. sor). Szembetűnő a „*magister*”-ként emlegetett *Daphnis*. Ez a megjelölése igencsak kizárja a pásztoroköltészet és -zene feltalálóját — *Daphnis* — mitikus személyét. Ő isteni származású pásztor, félisten, „minden pásztorok fejedelme” (Philarg. Gramm. *Daphnidis ... pastorum omnium principis*)² volt, az eclogában elsíratott *Daphnis* pedig „*magister*”, valószínűleg az őt elsírató *Menalcas* és *Mopsus* mestere.³

¹ L. pl. *F. Plessis—P. Lejay*: Œuvres de Virgile. Paris 1928. 34, *R. Coleman*: Vergil Eclogues Cambridge 1977. 28, *W. Clausen*: A Commentary on Virgil Eclogues. Oxford 1994. 151 sk.

² Cf. *Trencsényi—Waldapfel I.*: Pásztori magyar Vergilius. Budapest 1938. 65.

³ *F. Plessis—P. Lejay*: id. m. 39, *R. Coleman*: id. m. 165, *W. Clausen*: id. m. 151.

Több ok miatt kizárható az is, hogy az elsíratott Daphnis mögött *Iulius Caesar* személye rejtőznék.⁴ Rá sok minden elmondható, de az legkevésbé, hogy az *otium*-ot kedvelte volna. De még ha kedvelte is, akkor sem kereste az *otium*-ot. Anyja sem sírathatta el, mint az V. ecloga Daphnisát.⁵ Az eclogából nyilvánvaló, hogy az eltávozott Daphnisnak úgy volt mindene az élet, a természet, a növények, a színek, a hangulatok, hogy a *békétlenség* közepette is vágyott a békés nyugalomra, az *otium*-ra (62. sor: *amat bonus otia Daphnis*). Vizsgálhatjuk, megadatott-e neki ez. Megadatott-e Vergiliusnak ugyanez a nyugalom? Az eclogák írásának idején biztosan nem, mert igencsak vérzivataros volt ez az időszak. A nyugalom óhajtott vágyalom volt neki éppúgy, mint a XIX. század Arany Jánosának az a „független nyugalom, melyben a dal megfogandhat”. Valamiféle nyugalomban még lehetett része Vergilius és Gallus mesterének, *Catullusnak*. Mindhármuk életsorsában — úgy tűnik — ott a kízó életmény, a polgárháború.

Feltevéssem szerint Daphnis figurája mögé *Catullust* rejthette el Vergilius.⁶ *Menalcas* ő saját maga, épp úgy, mint a IX. ecloga *Menalcasa*, aki *ott*, akkor éppen elkobzott birtoka visszaadását kérni megy Rómába. *Mopsus* kiléte talányos lehetne, de figurájának azonosítására számos párhuzamos hely hozható fel Vergilius X. eclogájából, melynek főszereplő pásztorköltője nem más, mint Vergilius szeretett és tragikusan elvesztett barátja, *Gallus*, akit itt *nevén* nevez.

Ezek szerint:	Daphnis = Catullus	a mester
	Menalcas = Vergilius	a tanítvány
	Mopsus = Gallus	a tanítvány

Mielőtt Vergilius V. eclogájának elemzéséhez kezdenénk, Catullus 64. epyllionjának egyik fontos sorára kell utalnunk, amely megváltoztathatja Catullus életrajzána eddig kialakított képét s ezzel együtt érthetővé teszi Catullus olyan verseit is, amelyeket kronológiai szempontból nem lehetett beleilleszteni Catullus rövid, harmincéves életének keretei közé.

A 64. epyllion, amelyet gyakran nászversnek szoktak tartani, de amely inkább súlyos mondaalójú gyászversnek tekinthető, egyik sorában fontos helynevet említ, és pedig *Pharsalus*-t, amely — mint ismeretes — Kr. e. 48-ban a Caesar és Pompeius között vívott döntő ütközet hadszíntere volt. Ha Catullus ezt emlegeti 64. epyllionjában, akkor még élnie kellett neki Kr. e. 48-ban, sőt figyelembe véve a hírek terjedésének lassúságát és a 64. epyllion megírásához szükséges időt, valószínűleg csak valamikor Kr. e. 47 után halhatott meg.⁷

⁴ *L. Hermann*: Les masques et les visages dans les Bucoliques de Virgile. Bruxelles 1930. 111, *L. Havas L.*: Vergilius Eklogái. Budapest 1971. 84.

⁵ *L. Hermann*: id. m. 109.

⁶ Mint ezt más megfontolások alapján már *L. Hermann*: id. m. 112 skk. gondolta.

⁷ *P. Vatinius* consulúsága időpontjának új meghatározása alapján *L. Hermann*: id. m. 113 skk. is Kr. e. 47 végére teszi Catullus halálát.

Furcsa helyválasztás a nászünnepehez. Peleus és Thetis lakodalmi ünnepe éppen Pharsalusnál? Valamire figyelmezteti olvasóját Catullus, valamitől iszonyodik. „Nekünk újabb Mohács kell!” — ha ezt hallja bárki, aki ismeri a magyar történelem e végzetesen gyászos helyét, nem gondolhat másra csak a magyarság nagy veszteségére, amely évszázadokra meghatározta történeti sorsát.

Pharsalus valami ilyet jelenthetett a rómaiaknak, gyászos eseményt Catullusnak, Vergiliusnak, Gallusnak, Horatiusnak. Olyan csendesség van ebben a lakodalomban, mintha résztvevői egy lezajlott ütközet következményeit szenvednék. „*Rura colit nemo*” — olvassuk a költeményben s ez érthető is, mert mindenki a lakodalomba megy. De ez azért azt már nem teszi érthetővé, hogy miért rozsdásodnak az elhagyott ekék (42. sor: *squalida desertis robigo infertur aratris*). Ez azt a benyomást kelti, hogy azon a vidéken háború zajlott le, az ekéket a földeken hagyták sietve az elmenekülő földművesek, mint ahogy ez a hadszíntereken történni szokott. A királyi palota aranytól és ezüsttől ragyog, örvendezik a királyi kincstől fénylő egész ház (46. sor: *tota domus gaudet regali splendida gaza*), de a nászpár bíborvörös lakodalmi terítője s Ariadne és Theseus ráhízzott tragikus története (= elhagyás és pusztulás), valamint a lakodalmi dal, melyet a Párkák énekelnek, mind riasztó és elborzasztó. Peleus és Thetis, az ifjú pár, hallgatja még meg sem született fiuk, Achilleus, pusztulását! Nem boldog jövőre biztató ének az új élet küszöbén, hanem felkészítés a korai halálra.

Ez a háborús élmény ott volt Catullus lelkében is. Ezért volt ilyen fontos neki *Pharsalus* városának emlegetése. Testvér testvére ellen, apa fia ellen, fiú apja ellen! Polgárháborús kép, melyet mítoszok mögé rejtett Catullus. Ha ez a megfigyelés helytálló és Catullusnak magának a költeményével bizonyítható, hogy nem harmincévesen, hanem negyvenes éveiben halt meg, akkor Catullus új életrajzának segítségével értelmezhetővé válik Vergilius V. eclogája is. Ugyanakkor az V. ecloga helyes értelmezése alátámaszthatja a Catullus 64. epyllionjára vonatkozó megfigyelések helyességét is.

Ismert tény, hogy az elvesztett barátot vagy mestert a költők kétezer éve épp úgy elgyászolták verseikben, mint manapság. Az élet és a halál végpontok, amelyeket senki el nem kerülhet. A halál elhallgatása, az elsiratás elmaradása a lelki sivárság, az önösség biztos jelei lettek volna, ahogy ma is azok. Vergilius és Gallus azonban gyászolta mesterét, Catullust.

Ezt tudta Vergilius az V. eclogában úgy megformálni, hogy belefoglalta Catullus életet szerető lényét, de egyben iszonyodását a polgárháborúk borzalmaitól is. Természetesen csak úgy tudta megírni ezt, hogy benne legyen az ő iszonyodása is a vérontástól, az öldökléstől, hogy benne legyen ne csak személyes gyásza, hanem az egész kozmoszé is. Sírjon, gyászoljon a természet! Mindezt úgy varázsolta elének, ahogy tette Arany János is a „Toldi estéje” záró soraiban:

Harmadnap, olyankor, egy fölleges estén,
Domb emelkedett már Toldi Miklós testén,

Amelyet az őskert, bánatja jelével,
Behínte lehulló, sárga falevével.

Megrázó párhuzam! Olvassuk vagy Vergiliust:

Spargite humum foliis, inducite fontibus umbras,
Pastores (mandat fieri sibi talia Daphnis)
Et tumulum facite et tumulo addite carmen. (40—42. sor)

Ósi etruszk szokás elevenedik meg előttünk: a halomsíros temetkezés rítusa.⁸ Catullus/Daphnis ilyen temetkezést óhajtott: ezt adják meg neki költő/pásztorársai. E sorokból is kizsól Catullus kedvenc szava: *fieri* (cf. 85 *fieri* sentio et excrucior), amely e helyen kívül csak a VIII. eclogában fordul elő.

Az V. ecloga elemzésénél egyelőre azokat a nyelvi elemeket emelem ki, melyek tanúul hívhatók Catullus — Daphnis személyének azonosításához. Vergiliusnak szemmel láthatólag fontos volt a „*boni ... ambo*” megjelölés a költemény kezdő sorában. Mindkét „pásztor” (= költő) kiváló, Mopsus (Gallus) *calamos inflare leves*, Menalcas (Vergilius) *dicere versus*. A két kifejezés bizonyára két különböző műfajt jelöl. A pásztor melankolikus hangja jól illett Gallus *Amores* c. elégiáinak hangvételehez. Vergilius neki szentelt X. eclogájában is Gallus arról ábrándozik, hogy az arkadiaiak majd pásztorjikkal adják elő az *Amores*-t (*vestra meos olim si fistula dicat Amores*).

A két pásztor közül Menalcas Vergilius Mopsusszal *maior*-nak nevezeti s bár Servius bizonytalan volt, hogyan értelmezze ezt a kifejezést (*id est vel natu vel merito*)⁹, Vergilius kommentátorai általában *maior natu* jelentésben fogják fel.¹⁰ Ez az értelmezés összhangban áll az antik adatokkal, amelyek szerint Vergilius Kr. e. 70-ben, Gallus pedig Kr. e. 69-ben született,¹¹ kettőjük közül tehát valóban Vergilius/Menalcas volt az idősebb. Menalcas és Mopsus viszonyát egymáshoz az eclogában Vergilius figyelemre méltóan ábrázolja. Mopsus az idősebb pásztor/költőtárs iránti tisztelettel viselkedik Menalcasszal szemben, aki azonban még nagyobb megbecsüléssel értékeli fiatalabb barátja költői teljesítményét. Átengedi neki az elsőséget az előadásban, költészetét egy másik költővel sem tartja összehasonlíthatónak (18. sor: *iudicio nostro .. tibi cedit Amyntas*) és *divinus poeta*-nak nevezi (45. sor). Ez a sajátos viszony Menalcas és Mopsus között akkor válik érthetővé, ha alakjuk mögött valóban Vergilius és Gallus rejtőzik. Vergiliust mint idősebb költőtársat Gallus nyilvánvalóan nagyra becsülte és szerette, Vergilius viszont tisztában volt azzal, hogy Gallus

⁸ Fr. Schachermeyer: Etruskische Frühgeschichte. Berlin—Leipzig 1929. 122, 130, 134, 139, 141, 153, 157, 163, 168 sk., 177.

⁹ L. R. Coleman: id. m. 155.

¹⁰ Pl. F. Plessis—P. Lejay: id. m. 35, W. Clausen: id. m. 155.

¹¹ H. Zehnacker—J.-Cl. Frédouille: Littérature latine. Paris 1993. 137, 184.

nemcsak nagyszerű költő, hanem ragyogó politikai és katonai karriert futott be s így fiatalabb kora ellenére is nagyobb megtiszteltetésre tarthat igényt.

Menalcas biztatja Mopsust, kezdjen énekelni, témákat is ajánl, de Mopsus közli, hogy nemrégiben *vésett dalokat a bükkfa kérgébe, azokat* adná elő az ajánlottak helyett:

(Mopsus:) Immo haec in viridi n u p e r quae cortice fagi
Carmina descripsi et modulans alterna notavi,
Experiar. (13—15)

Menalcas azután dicséri Mopsust, de azt mintha nem érdekelné ez, majd felszólítja:

Sed tu de sine plura, puer ... (19)

Erre Mopsus megkezdi énekét:

Exstinctum Nymphae crudeli funere Daphnim
 Flebant ...
 Cum complexa sui corpus miserabile nati
 Atque deos atque astra vocat crudelia mater (20—23)

Menalcas kérte Mopsust: *desine plura* (sc. *loqui*) s az a további beszéd és dicséretének hallgatása helyett inkább énekelni kezd. Ezután jelenik meg a rejtélyes gyászoló anya, a Pietà kétezer évvel ezelőtt: a halott fiát sirató, az isteneket és a csillagokat vádoló anya képe.

Itt álljunk meg és tekintsünk vissza:

- 1) Mopsus a fakéregbe vésett dalát adja elő.
- 2) Menalcas Mopsust a beszélgetés abbahagyására inti (*desine*).
- 3) Az *exstinctus* Daphnis siratásáról szól a dal.
- 4) A Pietà-kép, amely nem beletörődést sugall a megváltoztathatatlanba, hanem *számonkérés* az istenektől. Mit tettek, miért tették?

1. A fakéregbe vésés motívuma a Gallusról írt X. eclogában megtalálható. Gallus a fák kérgébe vései verseit az örökkévalóság számára:

Certum est in silvis...
 Malle pati, tenerisque meos *incidere* Amores
Arboribus, crescent illae... (52—54)

Ugyanígy Daphnist sirató versét is a bükkfa kérgébe (V. 13 *cortice fagi*) vései, az erdők vigyáznak a versekre.

2. Mopsust a beszélgetés befejezésére szólítja fel (V. 19 *desine*) Menalcas Catullus kifejezésével:

*Desine de quoquam quicquam bene velle mereri
aut aliquem fieri posse putare pium* (Catullus 73, 1—2)

Mopsus éppen hogy dicsérni akarja majd a mestert, nem pedig saját dicséretét kívánja hallani Menalcastól.

3. Hirtelen megjelenik Catullus 64. epyllionjának záróképe:

*destitit extinctos natus lugere parentes,
optavit genitor primaevi funera nati.* (400—401)

Megrázó, háborús kép! (A 399. sorból kiált Catullus fájdalma:

Perfudere manus fraterno sanguine fratres

Mi ez, ha nem a polgárháborúk iszonyatának megszólaltatása, amikor már a halott szülőket és születteiket sem gyászolják. A *nati* 'szülöttek' szó mind Catullus 64. epyllionjában, mind Vergilius V. eclogájában sorvégen, hangsúlyos helyen áll. A Párkák dalában viszont megjelenik az anyák gyásza:

*... egregias virtutes claraque facta
saepe fitebuntur gnatorum in funere matres* (Catullus 64, 348—349)

Itt a többes számú *matres* alak szerepel, az eclogában (20. sor) egy *mater* vádolja szülöttje haláláért az isteneket és a csillagokat.

4. A Pietà-kép nyelvi referenciái Catullusra utalnak:

Vergilius, V. ecl. 20. skk.	Catullus, 64. 76, 400—401, 86—88
<i>Exstinctum Nymphae crudeli funere Daphnim</i>	<i>... crudeli peste coactam</i>
Flebant ...	<i>destitit extinctos natus lugere parentes</i>
<i>Cum complexa sui corpus miserabile nati</i>	<i>optavit genitor primaevi funera nati</i>
<i>Atque deos atque astra vocat crudelia mater</i>	<i>virgo regia, quam ...</i>
	<i>lectulus in molli complexu matris alebat</i>

Az utóbbi Catullus-idézet Ariadne történetéből származik, amelyben a szépnek ígérkező nászt éppúgy gyász követte (83. sor *funera ... funera ...*), mint Peleus és Thetis lakodalmát Pharsalusnál:

Pharsalum coeunt, Pharsalia tecta frequentant
 rura colit nemo, mollescunt colla iuvenis,
 non humilis curvis purgatur vinea rastris,
 non glaebam pronò convellit vomere taurus,
 non falx attenuat frondatorum arboris umbram,
 squalida desertis robigo infertur aratris. (37—42)

Catullusnak e leírása Pharsalusról ugyanúgy csendességet sugall, mint Mopsus dalában mindenféle tevékenység teljes hiánya. Szembetűnő az ábrázolás hasonlósága Catullus epyllionjának e helye és Vergilius eclogájának Daphnis gyászolását leíró része között:

Non ulli pastos illis egere diebus
 Frigida, Daphni, boves ad flumina: nulla neque amnem
 Libavit, quadrupes, nec graminis attigit herbam. (25—27)

Majd folytatódik a gyász a természet állatvilágában. A pun oroszlánok sóhajtozva gyászolják Daphnis halálát. Ezután arról énekel Mopsus, hogy Daphnis vezette be Bacchus kultuszát:

Daphnis et Armenias curru subiungere tigris
 Instituit, Daphnis *thiasos* inducere Bacchi
 Et foliis lentas intexere mollibus *hastas*.

Ő volt az, aki Bacchus tiszteletére táncokat rendezett s gyenge levelekkel fonta be a *thyrsus*-okat. E sorok alapján Servius és a modern szakirodalom egy része¹² Daphnist Iulius Caesarral azonosította vagy legalább is Caesarra való célzást látott benne. Kétségtelen azonban, hogy a bacchikus felvonulásokat nem Caesar vezette be Rómába.¹³ Legvalószínűbbnek az az elgondolás látszik, hogy Vergilius sorai arra utalnak, hogy a *thiasos* és a *thyrsus* leírását Catullus vezette be Rómába az irodalomba.¹⁴ Catullus 64. epyllionjában az Ariadnéről szóló elbeszélést Iacchus (= Bacchus) megérkezésével és a tiszteletéhez tartozó kultikus táncok leírásával fejezi be. Thetis nászlelének díszítő képei közt szerepel ez a jelenet:

At parte ex alia florens volitabat Iacchus
 cum *thiaso* Satyrorum... (251—252)

¹² L. pl. F. Plessis—P. Lejay: id. m. 34.

¹³ L. Hermann: id. m. 108.

¹⁴ Így L. Hermann: id. m. 112.

A *thiasus* résztvevői levelekkel befönt *thyrsus*-aikkal vettek részt a Bacchus kultuszában. Vergilius a *thyrsus* kifejezést a *hasta* szóval helyettesítette, Catullus azonban a bacchánsnők őrjöngésének leírásában megtartotta a görög eredetű *thyrsus*-t:

Harum pars tecta quatiebant cuspidē *thyrsos*,
Pars e divulso iactabant membra iuvenco (256—257)

Vergilius nagyon jól ismerte Catullust, nagyon jól kellett ismernie, ha Mopsus dalába így bele tudta szólni Catullus kifejezéseit és képeit. Ezen nem is lepődhetünk meg. Catullus Cornelius Gallusszal együtt Asinius Pollio baráti köréhez tartozott, éppen úgy, mint Vergilius Maecenasszal való szoros kapcsolatának létrejötte előtt.¹⁵ Catullus költészete, költői nyelve erős hatást gyakorolt Vergiliusra s ennek nyomait az eclogákban lépten nyomon megtaláljuk. A bükkfa képét, amelyet egy filológus találoán „az eclogák fájának” nevezett,¹⁶ Catullus vezette be a római költészetbe (64. 288—289: *namque ille tulit radicitus altis / fagos ac recto proceras stipite laurus*) s tőle vette át Vergilius és használta gyakran eclogáiban (I.1, II.3, III.12, V.13, IX.9).¹⁷ Vergilius kedvelt hangtani eszközei közé tartozik azonos vagy hasonló hangkapcsolatok visszhangzása szavak belsejében: pl. *Amaryllida silvas* (I. ecl. 5), *ardenti resonant arbusta* (II. ecl. 13). Ez a költői nyelvi eszköz is Catullustól származik: *tunditur unda* (11.4).¹⁸ Ugyancsak Catullust követi Vergilius a szakrális ismétlődő stílus alkalmazásában: *ille mihi semper deus, illius aram / ... / ille meas errare boves ...* (I. ecl. 7—9) mintaképe Catullusnál: *ille mi par esse deo videtur, / ille si fas est, superare divos* (51. 1—2).¹⁹ Szinte tetszés szerint szaporíthatnánk a példáit annak, hogy mit köszönhet Vergilius költői nyelve és költői képlátása Catullusnak.²⁰ De már e néhány adat is szemléletesen bizonyítja, hogy Catullus költői mintaképe volt Vergiliusnak, aki joggal tekintette mesterének (*magister*) őt.

Mindaz teljes mértékben alátámasztja azt az elgondolást, hogy Daphnis alakjában Vergilius Catullust örökítette meg V. eclogájában. De számos olyan további utalást is találunk e költeményben, amely csak a két költő közötti meleg, személyes barátság alapján válik érthetővé. Menalcas ezt éneкли Daphnistról:

Tu *decus omne* tuis ... (34. sor)

¹⁵ H. Zehnacker—J.Cl. Frédoille: id.m . 136.

¹⁶ D. O. Ross, Jr.: Backgrounds to Augustan Poetry: Gallus, Elegy, and Rome. Cambridge 1975. 72, l. W. Clausen: id. m. 35.

¹⁷ W. Clausen: id. h.

¹⁸ W. Clausen: id. m. 38. Vergilius művészetének egy más, de hasonló akusztikai jelenségére *Borzsák I.* hívta fel a figyelmet: Echo Vergiliana. Dragma. II. Budapest 1996. 55 skk.

¹⁹ W. Clausen: id. m. 39.

²⁰ Catullusnak Vergilius nyelvére és költői képlátására gyakorolt hatása először W. Clausen eclogakommentárjából bontakozott ki igazi jelentőségében, l. id. m. 314 a Catullus címszó alatt hivatkozott 67 szöveg helyet.

Valóban, Catullus „díszé” volt Asinius Pollio költői körének, épp úgy, mint Horatius szemében Maecenas „díszé” volt a lovagok rendjének (carm. III. 16,20 *equitum decus*). Ha a költők „díszé” örökre eltávozik, sivárrá válik a természet, terméketlen lesz a mindenség:

Steriles nascuntur avenae ... (36. sor)

Csak terméketlen vadzab terem, nincs *mollis viola*, nincs *purpurea narcissus* (a költők *narcissus*-a²¹), helyette éles tövisű bogáncs burjánzik. De mégis vannak levelek, amelyek mindig lesznek, amíg fák zöldelnek a földön, lesz szent *humus*, amelybe megtérhet a „költők díszé”. Mopsus megfogalmazza Daphnis utolsó kívánságát és sírfeliratát is:

„Spargite *humum* foliis, inducite fontibus umbras,
pastores!” mandat fieri sibi talia Daphnis
et *tumulum* facite et *tumulo* superaddite *carmen*:
Daphnis ego in silvis, hinc usque ad sidera notus,
formosi pecoris custos *formosior* ipse. (40—44. sor)

A Catullusra utaló nyelvi referenciák világosan bizonyítják, hogy Daphnis alakjában Catullusnak állított emléket Vergilius, aki mesterének tekintette őt. Lényegesen nehezebb annak bizonyítása, hogy Mopsus alakja mögé Gallust rejtette el Vergilius. Gallustól ugyanis — a Qasr Ibrimben talált papiruszt²² is beleszámítva — nem maradt fenn olyan terjedelmű nyelvi anyag, amely elégséges alapot nyújtana kód-referenciális vizsgálatokra.²³ Vannak azonban mégis olyan módszertani lehetőségeink, amelyek e kérdés megoldását lehetővé teszik.

Az egyik ilyen lehetőséget Vergilius Mopsusra és Gallusra vonatkozó megjegyzéseinek összehasonlítása nyújtja. Menalcas/Vergilius így értékeli Mopsus/Gallus énekét:

Tale tuum nobis carmen, *divine poeta*,
Quale sopor fessis in gramine, quale per aestum
Dulcis aquae saliente sitim restinguere rivo.
Nec calamis solum aequiperas, sed voce *magistrum*.

²¹ F. Plessis—P. Lejay: id. m. 38, 6. jz.

²² R. D. Anderson—P. J. Parsons—R. G. M. Nisbet: Elegiacs by Gallus from Qasr Ibrim. JRS 69 (1979) 125 skk., szöveg 140.

²³ A kód-referencia elméletéről és módszeréről R. Jakobson: Hang—jel—vers. Budapest 1972. 14, 234 skk., 237 skk., *Rimócziné Hamar Márta: Iam veris comites ...* (Horatius C. IV 12. értelmezéséhez). Ant. Tan. 41 (1997) 77. Hogy a nyelvi referencia módszerét a római költők milyen tudatosan alkalmazták, azt Seneca egyik Ovidius Vergiliusra utaló referenciáira vonatkozó megjegyzése világosan bizonyítja (*suas.* 3,7): *non subripiendi causa, sed palam mutuandi, hoc animo, ut velle agnoscí, I. U. Schmitzer: Zeitgeschichte in Ovids Metamorphosen. Stuttgart 1990. 21.*

Fortunate puer, *tu nunc eris alter* ab illo
 Nos tamen haec quocumque modo tibi nostra vicissim
 Dicemus, Daphnimque tuum *tollemus* ad astra;
 Daphnim ad astra feremus: *amavit nos* quoque Daphnis. (45—52. sor)

Ez Vergilius költői hódolata a halott Catullus és a még élő Gallus előtt. Az istenített költőtárs, Gallus és Vergilius az égbe emeli a *mesterként* tisztelt Catullust, megérdemelten, mert Catullus is *szerette* őket és ez a legtöbb. Aki erre képes, eléri a csillagokat. *Amavit nos ... Daphnis*, míg élt. Halála után Gallust, a *divinus poeta*-t lépteti örökébe Vergilius. E kifejezés összesen kétszer fordul elő Vergiliusnál: egyszer itt, az V. eclogában, egyszer pedig a X. eclogában, ahol (17. sor: *nec te paeniteat pecoris, divine poeta*) név szerint Gallust nevezi Vergilius *divinus poeta*-nak. A *divine poeta* kifejezés mindkét helyen sor végén, hangsúlyos helyen áll. A *divinus poeta* és Gallus azonossága a X. eclogában kétségtelenné teszi, hogy az V. ecloga *divinus poeta*-jának, Mopsusnak az alakjában is Gallust kell látnunk.

Mopsus/Gallus illő szerénységgel fogadja Menalcas/Vergilius újabb dicséretét:

An quicquam nobis tali sit *munere* maius?
 Et puer ipse fuit cantari dignus... (53—54. sor)

Ebben a *munus*-ban is benne sejlik Catullus halotti áldozata, amellyel testvérétől búcsúzik:

advenio has miseras, frater, ad inferias,
 ut te postremo donarem *munere* mortis
 et mutam nequiquam adloquerer cinerem... (101, 2—4. sor)

Mopsus énekében a *földi valóság* volt érzékelhető: kegyetlenség, gyász, siratás, halott, átok a kegyetlenkedések miatt. Ezután tétlen gyász, senki — sem az emberek, sem az állatok — nem csinál semmit. Majd megszólalnak a vadak (V. ecl. 27: *ingemuisse leones*), a hegyek, az erdők (V. ecl. 28: *interitum montesque feri silvaeque loquuntur*), majd színre lép a bacchusi *thiasus*. A terméketlen csendességben Daphnis/Catullus óhaja hallatszik: *tumulus*-t kér és rajta sírfeliratot.

Menalcas/Vergilius énekében testetlen a tündöklés. Daphnis *candidus*, nem *extinctus*, *corpus*-talan csoda, aki *miratur limen Olympi* (56. sor), látja a felhőket és a csillagokat. Ébred a természet, benne élednek az erdei lények. A farkas nem farkas, nincsenek csapdák, mert *amat bonus oīa Daphnis* (61. sor). Az öröm a csillagokig hatol. Istenséggé lett Daphnis. Ezt érzi minden lelkes lény:

Sis bonus o felixque tuis! (65. sor)

Itt az áldozatbemutató ideje. Négy oltár áll, egyenlően elosztva Apollo és Daphnis között: Apollo, a költészet istensége, Daphnis/Catullus a költészet istenséggé vált

embere. Két-két kőoltár (*ara*), a rájuk helyezett rátétekkel (*altaria*), melyeken a tűzáldozatot helyezték el. Évente két-két friss tejtől habzó serleget, két dús olajjal teli edényt (*crateras*) ad majd Menalcas áldozatul Apollónak és Daphnisnak. Az áldozati lakomákat hidegben a tűzhelynél, melegben árnyékban rendezik s nem fog hiányozni róluk az ariusiumi édes bor sem.

Eddig Daphnishoz szólt Menalcas, mindez *tibi* — azaz neked jár, téged illet. Hirtelen *mihi* lép a *tibi* helyébe, az áldozat bemutatásánál Menalcasnak segédkeznek majd énekükkel Damoetas és a krétai Aegon, a Satyrosokat utánzó táncával pedig Alphisiboeus. Menalcas biztosítja Daphnist, hogy ez a kultikus tisztelete mindig meg fog maradni:

Semper honos nomenque tuum laudesque manebunt (78. sor)

Ebben a világrendben örökös hírnév és dicséret illeti Daphnist, éppúgy, mint a hűtlenül elhagyott Dido királyasszonyt, akit az Aeneisben (I. 609) szintén ezzel a versorral tisztelt meg Vergilius. Nagyon közel állhatott a költő szívéhez Daphnis és Dido, ha ugyanazzal a sorral dicsőíti őket!

A másik lehetőséget Mopsus és Gallus azonosságának bizonyítására Vergilius elisio használatának vizsgálata nyújtja. Mint korábbi kutatások már bizonyították,²⁴ Vergilius az elisiót az eclogákban szereplő személyek (költők) jellemzésére használta. Így az V. eclogában Menalcas/Vergilius Daphnisről szóló énekének 25 sorában (56—80. sor) mindössze 2 elisiót találunk, ami 8%-os gyakoriságnak felel meg. Ugyanakkor Mopsus/Gallus Daphnisről szóló énekének 25 sorában (20—44. sor) 10 elisio fordul elő, ami 40%-os gyakoriságot képvisel. A különbség élesen megkülönbözteti a két költő verselési technikáját s így alkalmas azonosításukra is. Gallustól ugyan nem maradt fenn olyan összefüggő 25 sor, amelynek verselési technikáját Mopsus/Galluséval összehasonlíthatnánk, azonban a X. eclogában Vergilius saját nevével nevezve szólaltatja meg Gallust s ezáltal lehetővé válik Gallus elisio használatának összevetése Mopsus/Galluséval Vergilius ábrázolásában. Ha a X. eclogában a Gallus szájába dott szöveg 25 sorát (32—56. sor) az elisio használata szempontjából megvizsgáljuk, akkor azt találjuk, hogy a 25 sorban itt is 10 elisio fordul elő, ami pontosan 40%-os gyakoriságnak felel meg, éppúgy, mint az V. eclogában Mopsus/Gallus énekében. Ez a pontos egyezés az elisio használatában kétségtelenné teszi, hogy Vergilius az V. eclogában Mopsus alakjában Gallust szólaltatta meg.

Az ecloga végén Mopsus elragadtatással fogadja Menalcas énekét, gyönyörűségét lelte benne. Több volt számára, mint a szél, a folyók, a hullámok zúgása. Nem

²⁴ N.-O. Nilsson: Verschiedenheiten im Gebrauch der Elision in Vergils Eklogen. *Eranos* 58 (1960) 80 skk., V. Pöschl: Die Hirtendichtung Vergils. Heidelberg 1964. 149, E. A. Schmidt: Zur Chronologie der Eklogen Vergils. Heidelberg 1974. 32. E módszernek és alkalmazásának ismeretét volt professzoromnak, Harmatta Jánosnak köszönhetem.

is tudja, milyen ajándékot adjon Menalcasnak szép énekéért. Menalcas/Vergilius viszont azzal a pásztorsípjal ajándékozta meg a Daphnis/Catullus örökébe lépő Mopsus/Gallust, amelyet a II. és a III. eclogában is használt. A két költő: Menalcas/Vergilius és Mopsus/Gallus úgy csodálja egymást, ahogy mesterük (a *magister*), a csillagok közé jutott Daphnis/Catullus csodálja a teremtet világot, ahonnan örökre eltávozott.²⁵

²⁵ Köszönetemet fejezem ki *Adamik Tamás* professzor úrnak a tudományos irodalom megszerzésében nyújtott segítségéért, valamint *Bányai Krisztina*, *Dienes Éva*, *Fehér Judit*, *Koncz Ádám*, *Kuris Edit* és *Pallos Zsuzsa* hallgatóimnak, akik kérdéseikkel, együttgondolkodásukkal és együttes munkájukkal segítettek a problémák felismerésében és megoldásában.

BORZSÁK ISTVÁN

ΠΕΙΣΤΕΟΝ ΚΑΙ ΑΠΟΛΟΓΗΤΕΟΝ

A HORATIUS-SZÖVEGHAGYOMÁNY ÉS -KIADÁSOK KÉRDÉSÉHEZ

Idestova hetven esztendeje, hogy első próbálkozásomat a fenti idézettel zártam (Plat., Apol. 19 a: EPhK 1933, 238), és most is Sókratés szavaival szeretnék reflektálni azokra az egymásnak ellentmondó, nem könnyen összeegyeztethető állásfoglalásokra, amelyekről az érdekeltek a Horatius-kiadások problémáival kapcsolatban nemrégiben olvashattak. Nemrégiben, mivel a Hardt-alapítvány *Entretien*-jeinek 39. kötetéről (Horace. L'oeuvre et les imitations. Un siècle d'interprétation. Vandoeuvers — Genève 1993) az olvasók jó része csak a Gnomon 70. évfolyamának bibliográfiai mellékletéből (1998, nr. 2, p. 52) értesülhetett, és így H. Tränkle érdekes előadásának (Von Keller — Holder zu Shackleton Bailey. Prinzipien und Probleme der Horaz-Edition) eredményeivel csak mostanában volt módja szembesülnie.

Örvendetes, hogy a római historiográfia ismert szakértőjét, akinek egyebek közt egy „*Appendix Tibulliana*”-t is köszönhetünk, most a Horatius-kutatók táborában üdvözölhetjük. Előadása azzal a személyes megjegyzéssel indul, hogy a horatiusi szövegkritika problémáival kapcsolatban eddig csak egyszer foglalt állást, de a kézirati hagyomány megbízhatóságának kérdését — persze csak „a szomszéd kertjének sövénykerítésén átkukucskálva” — alkalmilag mégis figyelemmel kísérte. Καλὸς γὰρ ὁ κίνδυνος, — hogy még egyszer Platón (Phaid. 114 d) idézzük. Mint Fr. Klingner tanítványa, a máig közkézen forgó Horatius-kiadást annak idején „a kiérlelt újkori kiadói technika foglalataként” (Inbegriff ausgereifter neuzeitlicher Editionstechnik) csodálta, de ezt a csodálatot „viszonylag hamar” a kételkedés felhői árnyékolták be.¹ Most aztán két — „a hagyomány megbízhatóságát illetőleg teljességgel különböző nézetre alapozott és ennek megfelelőleg egymástól erősen különböző szöveget prezentáló” — kritikai kiadás megjelenése (a lipcei Teubner-sorozatban az enyém, a stuttgartiban D. R. Shackleton Bailey-é) „természetes alkalmat kínált a jólismert problémák újbóli áttekintésére.” Jogos az a megjegyzés, hogy „itt olyan kérdésekről van szó, amelyekben nem egykönnyen számíthatunk közmegegyezésre” (2).

¹ Vö. Gnomon 40 (1968) 428. — Klingner kiadásának kritikai fogadtatásáról I. Ant. Tan. 20 (1973) 30 sk. = Acta Ant. 20 (1972) 78 sk. Ez utóbbi tanulmányt Tränkle is idézi (17,42. j.), de eredményeit — si sunt qualiacumque — nem hasznosítja, sőt nem is említi.

Az elismerten gondos és ma is nélkülözhetetlen Keller—Holder-féle kiadás méltatása és R. Bentley 1711. évi Horatiusára való visszapillantás után olvashatunk arról az egyre erőteljesebben megnyilvánuló óhajról, ill. törekvésről, hogy Bentley „geniálisan frissítő hatású” (Ed. Norden), de tagadhatatlanul erőszakos ötletei „megbízhatóbban dokumentált alapokra állíttassanak” (3). Újabb kódexek bevonása (mint Fr. Vollmer kiadásában a K-val jelzett cod. S. Eugendi, nunc St. Claude n. 2) ritkán lehetséges és a kézirati hagyomány viszonylag jó, de erősen kontaminált állapotának értékelésében alig jelent valamit. Ezért bizonyult a Keller-féle két — vagy három? — csoportra való felosztás gyakorlatilag használhatatlannak. Ez nemcsak Vollmer egyszerűsítési kísérletére vonatkozólag érvényes, hanem Klingner „finomabb”, valójában még bonyolultabb osztályozására is. A Klingner-tanítvány — utólag — nem titkoltan bírálja mesterét (pl. a 11. lapon): „A szubjektív elem, amely már Vollmer apparátusában is szembeszökő, itt szinte az önkényesség érzését kelti”, vagy (a 15. lapon): Klingner kiadását „egészében véve a majdhogynem tompa hagyománytisztelet — Überlieferungsgläubigkeit — jellemzi, és ennek megfelelő a szöveg minősége is.” Egyetérthetünk Tränkle megállapításával (12), amely szerint a „ropant intellektuális ráfordítással” folytatott kézirat-osztályozási erőfeszítések eredményessége alig mutatkozik meg abban, amiben meg kellene mutatkoznia, ti. a szöveg konstituálásában. Azzal viszont már kevésbé érthetünk egyet, hogy Housman (és máig ható iskolája) többre ment volna a sok — és merész — konjekturával. Az előadó meggyőződése szerint „a Keller — Holder névvel fémjelzett időszak kiadói mind kiválóan minősítik a kézirati hagyományt és kifejezetten viszolyognak azoknak a szövegromlásoknak a számbavételétől, amelyek a ránkmaradt kéziratokban közös hibákként jelentkeznek” (13).

Kiváltképpen elítélendő ez az „Überlieferungsgläubigkeit” a Corpus Paravianum (Lenchantin de Gubernatis — D. Bo, 1940) és a lipcei Bibliotheca Teubneriana (Borzsák, 1984) kiadásaiban. „Ezekben a római Mars nyugodtan örvendezhet a mauretaniai katona marcona nézésének, az ifjúság pedig akár Rómában, akár más-
hol bizvást hajjálhatja a száraz lombot a téli Hebrusba, ha egyszer a Horatius-kéziratok így akarják” (14).² Ez az ironizálásnak szánt elmésség azt jelenti, hogy a tapasztaltságát több ízben hangsúlyozó szövegkritikus nem ismeri — vagy nagyvonalúan figyelmen kívül hagyja — a 14,36. jegyzetben feltüntetett Horatius-helyekhez (C. I 2,38 skk. és I 25,20) fűzött „überlieferungsgläubigkeit” megállapításaimat: igenis *Mauri* (és nem *Marsi*) *peditis*, ill. *Hebro* (és nem *Euro*) olvasandó és értendő. De Tränkle talán még keresetlenebb formában fejezte volna ki ítészi felsőbbiségét, ha tudta volna, hogy annak idején ezt a két — P. Maas emlékezetesen szűkszavú írásában első helyen felsorakoztatott — „biztosan szanált szövegromlást” (sicher verbes-

² Az eredetiben: „Bei ihnen darf sich der römische Mars über die trutzigen Mienen der maurischen Fußsoldaten freuen und die Jugend in Rom und anderswo das dürre Laub dem winterlichen Hebrus überlassen, weil es die Horazhandschriften so wollen.” A figyelmen kívül hagyott publikáció (Ant. Tan. 1973, 57 skk.) Tränkle számára is hozzáférhető lett volna: Grazer Beitr. 1 (1973) 15 skk.

serte Verderbnisse) szándékosan választottam *exemplorum gratia*, hogy az efféle ‘szövegjavítások’ ‘bizonyosságát’ illusztráljam. A lipcsei Teubner-kiadásból a Maastól regisztrált többi szöveghelyet is felül lehetne éppenséggel vizsgálni, az eredmény majdnem végig ugyanaz lenne. „A romlás megállapítható, a szöveg javítása egyelőre várat magára” (Verderbnis festgestellt, aber noch ungeheilt), állapította meg Maas „a rá jellemző tömörséggel” (16) például a C. I 32,14 skk. szövegéről (*o laborum dulce lenimen mihi cumque salve rite vocanti*), amit „a latin nyelvi lehetőségeinek keretein belül” elfogadhatóan még senki sem tudott értelmezni, — csak Shackleton Bailey (*dulce lenimen medicumque...*); a lipcsei Teubner-kiadásban *cruxok* éktelenkednek, jelezvén tehetetlenségemet.

A Nisbet—Hubbard-szerzőpáros ódakommentárját Tränkle joggal dicséri (16: „a szövegváltoztatásokkal szemben tanúsított tartózkodásuk *ellenére* sokban hozzájárultak ahhoz, hogy a Horatiusnál e tekintetben fennálló nehézségekre ráirányítsák a figyelmet”); az érdekes C. O. Brink triptychonja (az „irodalmi levelek” nagyszabású kommentárja) és egyéb munkássága is nélkülözhetetlen, ha nem értünk is vele mindenben egyet; minden fenntartás és kritikai ellenvetés nélkül vannak viszont regisztrálva J. Delz — bizony vitatható — konjekturái. (Ide vonatkozó írásainak felsorolása a 17,43. jegyzetben.) Lássunk ezekből néhányat! Ilyen például az *Ars poet.* 65. sorának javasolt „javítása” (a hagyományozott, de metrikailag kérdéses *diu palūs* helyett): *diu lama*. (Shackleton Bailey itt beéri a *crux desperationisszal*, de az apparátusban Delz ötletét „bene”-vel nyugtazza.) A lipcsei Teubneriana apparátusa szűkszavú: Servius három alkalommal hivatkozik a metrikai „szabálytalanságra”, már mint a *palūs* utolsó szótagjának *rövidségére*: *Horatius corripuit*. Ha a tudós Servius a IV. században így olvasta, akkor tudomásul kell vennünk a költő *licentiáját*. Delz szerint az eredetileg használt, de később magyarázat nélkül már nem érthető *lama* szót kiszorította a mindenki számára érthető, de metrikailag hibás *palus*-glóssza. Kérdésünk csak az, hogy a *palus Pomptina* (néha többesszámban: *paludes*), ez az Amasenus és Ufens áradásainak kitett, nagy kiterjedésű *mocsaras vidék* minősíthető-e *kátyúnak* vagy *pocsolyának*? (Vö. pl. *Epist.* I 13,10.) — Nem Delz az első, aki a *Pastor cum traheret...*-óda utolsó sorában (C. I 15,36 *ignis Iliacas domos*) hibásnak érzi a *versus Glyconeus* „egészen egyedülálló trochaikus bázisát” (*ignis*). Míg Heinze számontartja az egész óda „szándékolt homerizálását”, sem ő, sem mások nem tartják számon a szóbanforgó vers ‘utókorában’ megfigyelhető Horatius-reminiszcenciákat, vö. *Luc.* X 61 (Horatiusra utaló részletben) *Iliacasque domos*, vagy *Stat., Silv.* IV 6,100 *Iliacas Geticasque domos*, vagyis a teljes szöveghagyományban szereplő *Iliacas* helyett szükségtelen mássalhangzóval kezdődő jelzőt (*Pergameas, Dardanias, barbaricas*) találgatnunk, hogy a *Glyconeus* kezdőszava spondeusra sikeredjék. (Vollmer és újabban Shackleton Bailey *crux*-szal jelzi értetlenségét, Klingner csak az apparátusban utalt Lachmann aggályaira; *nil mutandum!*) — Vagy a „konjiciáló viszketegben” (*prurigo coniciendi*) szenvedők komolyan gondolják, hogy az *Asterie*-óda első versszakának végén (C. III 7,4) az ugyancsak egyöntetűen hagyományozott *fidei* helyett — *metri causa* — a quasi-archaizáló *fide*-t kell a szövegbe iktatnunk, hogy a vers ‘szabályos’

legyen? Ha az illető sort kellő emfázissal olvassuk, akkor éreznünk kell, milyen türelmetlenül és szinte reményvesztetten vágyakozik a szerelmes Asterie az elérhetetlen messzeségben időző Gyges után, akinek a neve éppen ezért halasztódik a *következő* strófa elejére. Így máris nem a 4. sor 'szabálytalanságát' (A Glyconeusnak egy szótaggal való megnyújtását) akarjuk 'rendbetenni', hanem az előírási sorszerkesztésen *túlnyúló fidei* költői szándékoltóságát is helyénvalónak találjuk.

„Ennek az egész folyamatnak” (vagyis a horatiusi szöveghagyomány kritikus, vagy éppen túlzottan is kritikus megítélésének) „ideiglenes lezárását jelezné Shackleton Bailey 1985. évi kiadásának dobpergésként ható megjelenése” (der Paukenschlag von Sh. B.-s Ausgabe von 1985). Ez a kiadás mintegy 450 helyen tér el Klingnerétől; jelentőségét — tekintettel a stuttgarteri Teubneriana „végső megfogalmazásának ijesztő sietségére (erschreckende Eilfertigkeiten) — „adekvát módon felmérni meglehetősen nehéz” (17).

Hát ez valóban sajátos tényállás: az új kiadás — egyrésztől — messzehangzó „Paukenschlag”, az ígéretes jövő hajnalhasadása volna, ugyanakkor az előadó a tagadhatatlan negativumokat sem hallgatja el. Shackleton Bailey kritikai apparátusa és szövegformálása valóban „elegánsan áttekinthető” (elegant überschaubar), vagy önkényes válogatás eredménye („um einiges zu knapp”)? *Adhuc sub iudice lis est*. A ránkmaradt kéziratos anyag vizsgálatának szuverén mellőzését persze *úgy* is lehet értékelni, mint ahogyan Delz véli: „Neukollationen hätten nichts erbracht,”³ — amivel a feladatát *vállaló* legújabbkori szövegkiadó bajosan érthetne egyet.

Tränkle állásfoglalása sok tekintetben emlékeztet bennünket J. Delz — Bentley hangadó *kontinentális* képviselője — szövegkritikusi megnyilatkozásaira. Shackleton Bailey kiadásának Gnomon-recenziója (1988, 495) lelkes felkiáltással kezdődik: „*Richard Bentley redivivus!*” Majd a folytatás: „Az új Horatiust (ti. Sh. B.-ét) a szakársak többsége előreláthatólag el fogja utasítani; én (J. D.) mindenesetre azoknak manapság kis csoportjával értek egyet, akiknek szemében a '*ratio et res ipsa*' fontosabb, mint a *szöveghagyományban kitapintható akárhány hiba*.”⁴ Sajnos, kénytelenek vagyunk megállapítani, hogy Delz a sokat idézett — jól hangzó — mottót, a *ratio*

³ Gnomon 60 (1988) 496. — Eddig mellőzött („*deterior*”) kódexek kollacionálásának korántsem szükségtelen voltát szemléltesse az a *trouville*-unk (C. IV 4,57 *tunsa*, az egyebütt olvasható, de értelmetlen *tonsa* helyett: a kritikus *Nisbet* szemében is „a notable triumph”), amelyet *Delz* (uo. 496,1. j.) persze elfogadhatatlannak („*schief*”) ítél.

⁴ Az eredetiben: „Ich halte es mit der heutzutage kleinen Gruppe derjenigen, denen '*ratio et res ipsa*' schwerer wiegen als *noch so viele Überlieferungsfehler*.” (Kiemelés tőlem.) — Itt emlitem a modernizált „*Gercke—Norden*” (Einleitung in die lat. Philologie, hg. von *F. Graf*. Stuttgart—Leipzig 1997, 51 skk.) hasznosnak mondható fejezetét, amelyben *J. Delz* a korábbi „Einleitung” *Gercke*-cikkére („*Methodik*”) hivatkozik, mint „amelyben ma is olvasásra méltó szövegkritikai fejtegetések találhatók.” *A. Gercke* „instruktív példái” közül egy-két megszívlelendő mondatot idéznék az intranzigens Bentley-hívók emlékezetébe (62): „Wie oft haben sogar zünftige Philologen einen Text anzutasten gewagt, nur weil sie ihn nicht verstanden!” Vagy a 68. lapról: „Manche Kritik ist zwar falsch, aber in ihrer Schärfe lehrreich... Es fragt sich nur, ob sie nicht insofern über das Ziel hinausschießt, als sie den Autor selbst korrigiert und nicht bloss den überlieferten Text. So ist es mit Horaz und Juvenal in neuester Zeit gegangen...” (Ezt *Gercke* 1910-ben írta.)

bajnokának a maga korában nagyon is érthető és indokolt jelmondatát (ad Hor., C. III 27,15) *csúsztatásra* használta fel, *argute detorsit*. Shackleton Bailey szövegkiadói túltermelésével szemben előkívánczó fenntartásait azért Delz sem hallgatja el, a stuttgarti Teubneriana méltatásának (korántsem bírálatának) végső summázása mégis szinte panegyrikus magasságokba lendül (i. h. 496): „Az új Teubner-kiadás — mestermű, már csak azért is, mivel ki mer lépni a megszokott kerékvágásból anélkül, hogy szekere — mint a korábbi kísérletezőké — a mélységbe zuhanna.” Befejezésül pedig (501): „Shackleton Bailey a Horatiusszal foglalkozó tudományos munkát új alapokra helyezte. Bentley és Housman gratulálna neki, én (J. D.) pedig meg vagyok róla győződve, hogy Q. Horatius Flaccus is hálás volna kiadójának, amiért egyetmást jóvátett abból a szerencsétlenségből (Missgeschick), ami a századok során érte.” Ártatlan sejtésként megkockáztatom, hogy a költő — gratuláció helyett — mosolyogva inkább az *igazságot* (*verum*) juttatná szóhoz (Epist. II 1,264 skk.): *nil moror officium, quod me gravat* etc.

Shackleton Bailey rengeteg, „részben merész” konjekturájából, amelyeket Delz — fenntartásai ellenére — helyesléssel fogad, most csak néhány jellemzőt emelünk ki. Például a *Hoc erat in votis* kezdetű szatira (II 6) 30. sorában a hagyományozott *iratis precibus* helyett Shackleton Bailey *iratis pedibus*-t konjiciált, amihez Delz (i. h. 497) megjegyzi (ill. kérdi): „Sikerült ezzel egy gordiusi csomót szétvágnunk?” Bizonyosan *nem*: a tökéletesen érthető kifejezés (a kényelmesen sétáló rómaiak *indulatos rosszkívánságok kíséretében* förmednek rá a Maecenashoz igyekvő költőre) javasolt módosításának egyszerűen semmi értelme nincs. — Vagy a 4. római óda 46. sorában a hagyományozott felsorolás (*terram — mare — urbes — regna tristia*) harmadik tagjának *umbras*-ra való „javítása” (Bentley nyomán) megint csak teljességgel fölösleges, sőt zavaró: Iuppiter *παγκρατής* a *kosmos* valamennyi régióját ‘temperálja’ (összhangban, egyensúlyban tartja, l. az I 19. levél 28. sorához írott kommentárt); a nélküle *iners* (C. I 34,9 *bruta*) szárazföldet, a szelektől korbácsolt tengert, az élők és az elköltözöttek lakóhelyeit (a ‘városok’ említéséhez l. C. II. 25,5); az *umbras* konjektura értelmetlen a *regna tristia* mellett. — Vagy akár a IV 10. óda elején olvasható *pluma* kifogásolása: Shackleton Bailey *crux*-ok közé zárja, a zavart tetéző apparátusban pedig a lehetetlennél lehetetlenebb filológusi ötleteket sorakoztatja fel: *bruma* Btl., *ruga* Markland, *poena* Withof (cons. Delzio, cf. Tib. I 9,4), *plaga* (! Lawinski), *multa* Housman. *Risum teneatis, amici?* A lipcei kiadás apparátusában ez olvasható: „*Janugo et Hungarice pluma iuveni* (‘legénytoll’) dicitur.”

Ami most a Shackleton Bailey prezentálta szöveg minőségét illeti, Tränkle minden aggályos momentum ellenére elsősorban annak „jelentős, sőt döntő fontosságú érdemét” említi, ti. azt, hogy a termékeny kiadó olyan olvasatok mellett döntött, amelyek az írásképet (Buchstabenbestand) tekintve némileg eltérnek ugyan a kéziratok (nagyrészének) szövegétől, amelyek mellett azonban akár tartalmi, akár formális okokból „sok minden szól” (21). Példának hoz fel — „natürlich” — egy olyan helyet, „amelyet Housman annak idején (Class. Rev. 1908, 89) egy ítélőképességgel rendelkező Horatius-kiadó fémjelzőjeként” (als Kenmarke eines urteilsfähigen

gen Horazeditors) említett (Epist. I 17, 43) *coram rege sua* (a hagyományozott *suo* helyett) *de paupertate tacentes*. Jó példa ez annak bemutatására, hogy mekkora szakadék tátong a horatiusi „Konjekturalkritik” két irányzata között. A lipcsei Teubneriana kiadója nyugodtan néz szembe az ítélőképesség hiányának vádjával: Horatius nem holmi ‘királyról’, hanem egy *parasitus* vagy egy ágrólszakadt *cliens* patrónusáról beszél. Ebben az esetben Housman (és követőinek tábora) nem érzékeltte Horatius *öniróniáját* (vö. Epist. I 7,37 sk. *rexque paterque audisti coram, nec verbo parcius absens*).

Csak úgy melleleg: ugyane levél zárósorának (I 17,62) értelmezése megint csak jól példázza Shackleton Bailey szövegkonstituáló gyakorlatát (bár csak az apparátusban). Ti. a *vicinia rauca* szókapcsolat ‘rekedt’ (‘rikácsoló’, ‘durva’) jelzőjét gyanúsának találja és nem állja meg, hogy Markland teljességgel fölösleges konjekturáját (*cauta*) tovább ne örökítse. Ez annyit jelent, hogy *nem hallja* Horatiusnak a kellemetlen (‘vicsorgó’: Pers. I 109 *canina littera*; vö. Dion. Hal., De comp. 14) *r* mássalhangzóval *festő* költői szándékát, a *fracto crure* csavargó rekedt óbégatását, csupa *r*-rel (*credite crudeles...*).

Akadnak persze Tränkle fejtegetéseiben megszívlelésre érdemes megfigyelések is, mint pl. az *Iter Brundisinum* búcsúzási jelenetének (Sat. I 5,93 *flentibus hinc* — vagy *hic* — *Varius discedit amicis*) vagy a nagyúr parancsolta kíséret körülményeinek értelmezésében (Epist. I 7,73 *hic* — vagy *hinc?* — *iubetur comes ire*), ill. szövegformálásában. (23: „gerade dies zweite Stelle belegt recht eindringlich, dass die neue Ausgabe sorgfältigste Beachtung verdient”, — ez azonban a *másik* új kiadásra persze nem vonatkozik.)

„Másrésről Shackleton Bailey számos helyen olyannyira eltér a hagyományozott szövegtől, hogy nehezen követhetjük” (24), — ezzel egyetértünk, ugyanígy a folytatással: „Shackleton Bailey éles elmére valló szövegkritikusai gyakorlatának a fonákja az, hogy feltűnő módon hiányzik belőle a kiadótól elvárható óvatosság” (editorische Behutsamkeit). Az ennek szemléltetésére felhozott példákat könnyűszerrel szaporíthatnók. Tény, hogy Shackleton Bailey „akárhányszor túllép a hyperkritika határain” (25), és ha Tränkle, mint a neves kiadó meggyőződéses híve „alig tudná megjelölni egyetlen olyan konjekturáját, amelyet végleges szövegjavításnak (als definitive Verbesserung) lehetne elfogadni” (26 sk.), mit szóljon akkor az *ellenkező* szövegkonstituálói gyakorlat képviselője?

Az előadó azonban bizakodó: „A következő évszázad talán meghozza azt, amit a huszadik nem produkált: az *aurea mediocritas* megvalósítását, olyan kiadást, amely az aggályoskodó ‘Überlieferungsgläubigkeit’ partmenti hajózását ugyanúgy elkerüli, mint a hyperkritikus radikalizmus kimerészkedését a mélyvízre. Ennek a kiadásnak valahol Keller—Holder és Klingner, illetőleg Shackleton Bailey között kell haladnia. Az pedig még jobb lenne, ha majd egyszer nemcsak egy ilyen kiadás látna napvilágot. Előttünk a pálya, amelyen ugyanannak a régi és mégis új feladatnak megoldásában versenyezhetnénk” (26 sk.).

Ha ezek után Tränkle azzal zárja előadását (28), hogy „Horatius-kézirataink

nem a szokott mértéken túl romlott hagyományra mennek vissza”, sőt „a római költészet terén — minőség tekintetében — kevés szöveghagyomány mérkőzhet vele”, ha továbbá C. O. Brink részéről (The Ars p. 34 sk.) „a horatiusi szöveghagyomány kifejezetten pozitív értékelésének elvitatása ebben a formában nem állja meg a helyét”, akkor a záró szentencia (idézet J. N. Madvig „Adversaria critica”-jából) némileg meglepően hat: „Igen-igen nehéz új és tetszetős horatiusi szövegjavításokkal előállni, *quod in hoc campo praeter multorum inanem et indoctam sedulitatem etiam doctissimorum hominum elaboravit industria*” (29). Most már csak az a kérdés, hogy azok közül, akik évszázadok óta fáradoznak Horatius jobb megértése érdekében, kit minősítsünk *indoctus*-nak, ill. *doctissimus*-nak. Végső soron a gyanútlan olvasó nem találhatja ki, hogy Tränkle végaszavai tulajdonképpen *kire* vonatkoztatandók: Madvig idézett megjegyzései „útmutatásul szolgálhatnak azok számára, kik a végéhez közeledő századunk folyamán megfigyelhető végleteken túl szeretnének jutni.”

*

Az előadást követő vita során (31) W. Ludwig azokhoz csatlakozott, akiknek meggyőződése szerint a horatiusi szöveghagyományban több „konjekturát igénylő romlott hely van, mint amennyit Maas 1956-ban számontartott.” Shackleton Bailey kiadása arra ösztönöz, hogy ezeket a szövegromlásokat „feltárjuk és próbáljunk velük valamit kezdeni.” Szerinte a lipcei „hyperkonzervatív kiadásból hiányzik ez a provokatív elem” (dieses provozierende Element), mivel a kiadó „a szöveghagyománynak szinte minden változtatásától visszarettent.” Erre az érintett csak halkan reflektálna, ill. kérdezné: a szövegnek ez a „hyperkonzervatív” — talán inkább: *lehetőleg konzerváló*, hagyományörző vagy -mentő — kezelése nem bizonyult eléggé provokálóknak?

Érdekesebb Ludwig továbbmutató kérdése: Hogyan ítéli meg Tränkle *egyébként* a vitatott lipcei kiadást? Igen, *egyébként*, mivel az illető kiadást és annak előmunkálatait csak kivételesen (így pl. az 5. lap 6. jegyzetében, valamint a 17,42 jegyzetben) vagy a fentebb (144. l.) idézett, nem éppen jóindulatú elmésség formájában érintette, — amire csak megismételhetem ama sejtésemet, hogy az előadó az illető cikk (Grazer Beitr. 1973, 15 skk.) fölött úgy tört pálcát, hogy nem olvasta.

Ad rem: Tränkle válasza (33) tanulságos. Vélekedése — olvassuk — nagyjából egyezik Nisbet „tapintatos” (mindenesetre nem felületes!) Gnomon-recenziójával (1986, 611 skk.); az ott feltárt hiányosságok „túlmutatnak a végletesen konzervatív szövegformáláson”,⁵ továbbá számára nem világos, hogy a kézirati olvasatokra vo-

⁵ R. G. M. Nisbet professzor nem fogja rossz néven venni, ha ez alkalommal 1986. május 26-án hozzám intézett leveléből idézek: „You must forgive me if I find your text too conservative; attribute my attitude to the ghost of Housman, which is still very powerful in this country!” (A jelek szerint nemcsak Angliában!) „I find these scholarly debates very enjoyable, and working through the two editions made me notice a lot of things that I hadn't considered before.” Ezek szerint Nisbet a lipcei kiadást eléggé provokáló jellegűnek érezte.

natkozó közléseim milyen alapokon nyugszanak; némely adatom „biztosan elnézésen alapszik”, kritikai apparátusom „khaotikus és tele van jelentéktelen hibás olvasatokkal” stb. Szegény fejem közben nem ússza meg épületes kioktatás nélkül. Az apparátusomban elszórt, többnyire fölösleges konjekturák elutasítására irányuló megjegyzések Tränklében „helyel-közzel azt a benyomást keltették, mint ha az illető helyeken meglévő nehézségeket nem igen fogtam volna fel” (als habe B. die an den betreffenden Stellen bestehenden Schwierigkeiten nicht so recht erfasst).

Mindezeknek utána — ἀπολογητέον? Inkább E. Doblhofer minden tekintetben megbízható kutatási beszámolójára (Horaz in der Forschung nach 1957, Darmstadt 1992) hivatkozunk, elsőnek is — *H. Tränkle* ott (2) idézett, megszívlelésre érdemes szavaira: „A klasszikus filológiának a Kr. e. III. századtól fogva minden időkbén sajátos feladata volt az, hogy minden sort és minden szót komolyan vegyen.”⁶ Ez a megállapítás aligha egyeztethető össze az előadónak fentebb ismertetett fejtegetésével. Az, ahogyan Doblhofer — tárgyilagosan és szakszerűen — a lipcei és stuttgarti Teubnerianát egymással szembesítve megítéli, ugyancsak nem egyezik a szöveggkritika terén hangoskodó Bentley-hívők állásfoglalásával.

A minden áron érvényesítendő „racionalizálás” helyett, „amely csak arra irányul, hogy mindent, amin valaki fennakad (alles Anstößige), kiküszöböljön, viszont nem igyekszik a kimondott szó szándékait teljes valójában kimeríteni” — idézi Doblhofer egy korábbi Klingner-tanítványnak (K. Büchner) Bentley és Brink *Ars poetica*-értelmezéséről írott szavait:⁷ próbáljuk a hagyományozott szöveget „inkább tanulva megérteni, semmint rögvést gyanúsnak minősíteni.” Ennek szemléltetéséül ismerteti az emlékezetes horatiusi levélből (I 7,29) ismerős rókafi körül támadt szerencsétlen vitát, elutasítván Bentley *nitedula*-ját csakúgy, mint az újabbkori *cornicula*-t, és megerősítvén a kézirati hagyomány *vulpecula* olvasatát és értelmezését.⁸

Nem volna helyénvaló, ha most Doblhofer szolid fejtegetéseit (i. m. 12 skk.: Text und Überlieferung) itt részletesen ismertetnők. Néhány korrekt észrevétel után a szerző (13) kitér egyebek közt a lipcei kiadás kritikai apparátusára is, „amely — némely bíráló szerint — sok olyan szövegváltozatot sorakoztat fel, amelyet esetleg szükségtelennek, vagy éppen félrevezetőnek lehetne minősíteni,” Nisbet szerint „full of trivialities” volna (135,3.j.), amivel Doblhofer egyáltalán nem ért egyet; az ilyen-olyan konjekturák továbbéltetésének gyakorlatában mindenesetre „takarékosan” (sparsam) jártam el, de annál üdvözlendőbb (*dankenswert instruktiv*) a felvett szöveg módosítási javaslatok megmagyarázása. Tárgyilagos bírálóm fenntartás nélkül regisztrálja, hogy kiadásomban „a szöveghagyományt (*paradosis*) nagy nevek viselőinek konjekturáival szemben nagyrészt igazoltam.”

⁶ (M. Fuhrmann—) *H. Tränkle*: Wie klassisch ist die klassische Antike? Zürich—Stuttgart 1970.

28.

⁷ K. Büchner: Bentley, Brink und Horazens *Ars poetica*. *Hermes* 108 (1980) 485.

⁸ *Vö. Philol.* 113 (1969) 225 skk.

Shackleton Bailey kiadói gyakorlatának bírálatára nem volna illendő kitérnem. Pikánsabb (de tanulságos) viszont egy megjegyzésbe (135,10) sűrített helyzetkép: Az érdekes C. O. Brink — „szigeti” elődeinek: Bentley-nak, Porsonnak és Housman-nak szentelt történeti visszapillantásában (Historical reflections on B., P. and H. Cambridge 1986, 69) — azzal igazolta Bentleyhez való ragaszkodását, hogy felsorakoztatott négy helyet, amelyeknek értelmezésében, ill. szövegformálásában a modern kiadók tévednek, míg Bentley tévedhetetlen (giving four examples of modern editors failing where it be shown that B. did not fail). Ezek a helyek a következők: Epist. I 17,43 (*sua* Btl., *suo* codd., l. fentebb; ez az a hely, amely Housman szerint legalkalmasabb arra, hogy „elválassza a juhokat a kecskéktől”);⁹ azután Sat. I 9,30 *quod puero cecinit divina mota anus urna* (codd. omn.; Bentley felcserélte a szavakat, hogy a *ratio*-t érvényre juttassa: *mota divina anus urna*; Shackleton Bailey ugyanígy; kár, hogy bírálóim nem olvashatják szatirakommentáromat); tagadhatatlanul nehéz, de értelmezhető — és költői — C. I 23,5 skk. *nam seu mobilibus veris inhorruit adventus foliis* (codd. omn., *seu mobilibus vepris inhorruit ad ventum foliis* Btl., Sh.-B.); és végül C. I 6,3 *quam rem cumque ferox navibus...* (codd. paene omn., *qua* M, Mur., Btl., Brink, Sh.-B.). „A kiadók többsége mind a négy helyen megcáfoltnak tekinti Bentley beavatkozását; Shackleton Bailey mindezekben a helyeken csatlakozik Bentley és Brink olvasatához, míg Borzsák mindvégig kitart a hagyomány mellett. Ezek szerint Housman és Brink szerint a kecskék közé sorolandó; én (Doblhofer) azonban, hogy a bibliai kép (Mt. 25,31—46) mellett maradjunk, biztos vagyok abban, hogy B. nem vettetik az örök tűzre, amely az ördögöknek készített, annak ellenére, hogy Brink szerint egy tudós tudományos minősítésének mértéke az, hogy miként ítéli meg Bentleyt” (obwohl Brink das Urteil eines Gelehrten über Bentley zum Maßstab seiner wissenschaftlichen Qualifikation erhebt).

Most visszakanyarodhatunk „apologiám” címére: τίμη πειστέον; Sókratés szerint: τῷ νόμῳ, napjaink szövegkritikusa szerint: *lehetőleg* τῷ κειμένῳ, mindenesetre a ‘Buchstabengläubigkeit’-től óva intő fenntartással: *fide, sed cui, vide!*

⁹ Károli G. fordítása szerint; a Luther-bibliában olvasható „Schafe und Böcke” szemléletesebben érzékelteti a különbséget πρόβατα és ἔριφοι között.

ARVA BEATA VAGY GENS AUREA?

Bizonyára senki sem vonja kétségbe G. E. Duckworthnak azt a Vergilius IV. eklogájára vonatkozó megállapítását, amely szerint „no short poem in classical and perhaps world literature has aroused so much discussion”.¹ Ez a vita két probléma körül összpontosult: 1) Ki a IV. ekloga gyermeke? 2) Vergilius IV. eklogája és Horatius XVI. epodusa közül melyik keletkezett korábban?² Ami a IV. ekloga gyermekének azonosítását illeti, legalább hét-nyolc elgondolás merült fel a tudományos irodalomban. Ezek szerint az elméletek szerint a gyermek 1) Asinius Gallus, 2) Antonius és Cleopatra fia, 3) Antonius és Octavia gyermeke, 4) Octavianus és Scribonia gyermeke, 5) Octavia és Marcellus fia, a későbbi M. Claudius Marcellus, 6) Octavianus maga, 7) Jézus Krisztus, 8) egy csodagyermek, az isteni erő szimbóluma lehetett.³

Nem kisebb vita bonatkozott ki a IV. ekloga és a XVI. epodus kronológiai viszonyáról sem. A római irodalom kutatóinak véleménye megoszlik ebben a kérdésben. Egyik részük a IV. eklogát tartja korábbinak, s úgy gondolja, hogy a XVI. epodus Horatius válasza a IV. eklogára.⁴ Történeti megfontolások alapján viszont mások felteszik, hogy a XVI. epodust Horatius a Philippi-i csata után és a Brundisiumi-szerződés előtt, míg Vergilius a IV. eklogát a Brundisium-i szerződés

¹ G. E. Duckworth: *Animae Dimidium Meae*. Two Poets of Rome. Proceeding AphA 88th Annual Meeting and PhAPC 54th Annual Meeting 87 (1966) 217.

² Duckworthnak egy erre vonatkozó másik megállapítását sem igen lehet kétségbe vonni: „On this question of priority of the two poems there has been endless discussion”. G. E. Duckworth: op. cit. 289.

³ L. R. T. Coleman áttekintését: Vergil. *Eclagues*. Cambridge 1977. 29, 150—152. Vö. W. Clausen: *A Commentary on Virgil Eclogues*. Oxford 1955. 121—122 (szerinte a gyermek Antonius és Octavia várt fia). F. Plessis—P. Lejay: (*Œuvres de Virgile*. Paris 1928. 28 (szerintük Asinius Gallus), *Trencsényi-Waldapfel I.*: *Pásztori Magyar Vergilius*. Budapest 1938. 28 (szerinte Asinius Gallus), *Havas L.*: *Vergilius Eklogái — Vergilii Eclogae*. Budapest 1971. 69—71. Valamennyi a korábbi tudományos irodalommal.

⁴ L. pld. *Borzák I.*: *Horatius. Ódák és eposzok*. Auctores Latini. XVIII. Budapest 1975. 566. J. Griffin: *Horace in the Thirties*. In: *Horace 2000. A Celebration*. Ed. by N. Rudd. Ann Arbor 1993. 15. E. A. Schmidt: *Zur Chronologie der Eklogen Vergils*. Heidelberg 1974. 55—58. Valamennyi a korábbi tudományos irodalommal.

után írta.⁵ Hogy a két költemény összefügg egymással, abban aligha lehet kételkedni, azonban egyet kell érteni azzal a megállapítással, hogy közöttük kimutatható részletes párhuzamok nem teszik lehetővé, hogy kronológiai viszonyukat megnyugtató módon tisztázni tudjuk.⁶ Ezért további lehetőségeket kell keresnünk, amelyek segíthetnek abban, hogy a két költemény időbeli prioritásának kérdését meggyőzően megoldhassuk. Ilyen további lehetőségként kínálkozik egyrészt azoknak a körülményeknek a vizsgálta, amelyek között Horatius Vergiliusszal és Maecenasszal megismerkedett, másrészt a két költemény szövegei között kimutatható referenciális viszony tisztázása.⁷

Horatius és Maecenas barátsága nem véletlen találkozásnak volt az eredménye, hanem úgy kezdődött, hogy először az öt évvel idősebb Vergilius, azután pedig Varius is beszéltek róla Maecenasnak, majd Kr. e. 38 tavaszán személyesen is bemutatatták neki a költőt, aki zavarában szólni is alig tudott a nagyúrhoz, mint ezt saját maga elmondja I. 6. szatírájában⁸ (54 skk.):

*Nulla etenim mihi te fors obtulit: optimus olim
Vergilius, post hunc Varius dixere, quid essem.
Ut veni coram, singultim pauca locutus
(infans namque pudor prohibebat plura profari)
non ego me claro natum patre,...
sed quod eram, narro.*

De most további kérdések merülnek fel: hogy került kapcsolatba Vergilius Horatiususszal, hogy ismerhette meg verseit, miért mutatta be Maecenasnak ezt az alacsony származású, de tiszta lelkű költőt (*Sat. I. 6,64 non patre praeclaro, sed vita et pectore puro*)? Vergilius már otthon volt Maecenas körében, azzal a nagy feladattal megbízva, hogy énekelje meg Octavianus isteni származását és azokat a különleges tetteit, amelyekkel békét adott a polgárháborúkban kifáradt római népnek. Nem látott vetélytársat a fiatalabb költőben Vergilius? Barátok voltak már Maecenasnak való bemutatás előtt is vagy csak később alakult ki közöttük szoros érzelmi és intel-

⁵ Vö. *W. Clausen*: op. cit. 145—150, *F. Plessis—P. Lejay*: op. cit. 27, *Trencsényi-Waldapfel I.*: op. cit. 80, *Bollók J.*: A XVI. epódos és a római sibyllinumok. Ant. Tan. 26 (1979) 70 (a XVI. epodus a Perugia-i háború, a IV. ekloga pedig a Brundisium-i szerződés után íródott). *R. T. Coleman*: op. cit. 15. A IV. ekloga keletkezési idejét illetően *Coleman* Kr. e. 41 vége és 40 között ingadozik. Valamennyi a korábbi tudományos irodalommal.

⁶ *R. T. Coleman*: op. cit. 154.

⁷ Egy figyelemre méltó példát idézett *G. E. Duckworth*: op. cit. 290 utalva Horatius *Altera iam teritur aetas* és Vergilius *Ultima Cumaei venit iam carminis aetas* sorának egyező kifejezéseire, valamint a *iam* feltűnő háromszoros ismétlődésére a IV. ekloga 6, 7 és 10 sorában.

⁸ Horatius I. 6. szatírájáról *A. Kiessling—R. Heinze*: Q. Horatius Flaccus. Satiren.⁵ Berlin 1921. 106 skk., *Borzák I.*: Horatius. Szatírák. Budapest 1972. 106 skk., *W. Desch*: Horazens Beziehung zu Maecenas. *Eranos* 79 (1981) 33 skk., *K. J. Reckford*: Horace and Maecenas. *TAPhA* 90 (1959) 195 skk.

lektuális kapcsolat? Tisztázatlan az is, hogyan és mikor került maga Vergilius szoros kapcsolatba Maecenasszal.⁹

Nehéz, de nem lehetetlen válaszolni ezekre a kérdésekre. Megoldásukhoz részben a két költő saját művei, részben pedig az antik történeti és életrajzi irodalomban megőrzött adatok nyújtanak segítséget. Mind magának Vergiliusnak a művei (az eklogák és a *Georgica*), mind pedig antik életrajzainak adatai arról tanúskodnak, hogy Maecenasszal a *Georgica* írása előtt került kapcsolatba s hogy e kapcsolat létrejöttében fontos szerepet játszott Vergilius Mantua közelében fekvő birtokának elkobzása Antonius és Octavianus veteránjainak földhöz juttatása céljából. Ezekről az eseményekről Donatus-Suetonius *Vita Verg.-ja* (p. 24 Diehl¹⁰) következőképpen tudósít: *Mantuani quoque, in quibus erat etiam poeta Vergilius, maximam partem finium suorum perderent eo quod vicini Cremonensibus fuerant. Sed Vergilius merito carminum fretus et amicitia quorundam potentium centurioni Arrio cum obsistere ausus esset, ille statim, ut miles, ad gladium manum admovit, cumque se in fugam proripuisset poeta, non prius finis persequendi fuit, quam se in fluvium Vergilius coniecisset atque ita in alteram ripam enatavisset. Sed postea et per Maecenatem et per triumviros agris dividendis Varum, Pollionem et Cornelium Gallum fama carminum commendatus Augusto et agros recepit et deinceps imperatoris familiari amicitia perfruitus est.*

Ebben a tudósításban együtt jelennek meg mindazok a személyek, akik fontos szerepet játszottak az eseményekben, amelyeknek sorrendje azonban nem egészen világos, mert nem derül ki, kik voltak azok a *potentes*, akiknek barátságára először Vergilius támaszkodott. Továbbá Maecenast a *triumviri agris dividendis*, azaz Alfenus Varus, Asinius Pollio és Cornelius Gallus *előtt* említi, holott Vergilius költészetében az utóbbi három előbb, az eklogákban, míg Maecenas csak utóbb, a *Georgica*-ban jelenik meg. Viszont Donatus *Auctus Vita*-ja (p. 30 Diehl) az eseményeket Vergilius költői alkotásainak kronológiájával egyező sorrendben ismerteti: (*Vergilius*) *offensus materia ad Bucolica transiit, maxime ut Asinium Pollionem. Alfenum Varum et Cornelium Gallum celebraret, quia in distributione agrorum qui post Philippensem victoriam veteranis triumvirorum iussu trans Padum dividebantur, indemnem se praestitissent. Deinde (scripsit) Georgica honori Maecenatis, qui vix dum noto opem tulisset adversus veterani ... violentiam, a quo in altercatione litis agrariae parum afuit quin occideretur.* Vergilius többi antik *Vita*-ja is kisebb-nagyobb eltérésekkel, sőt ellentmondásokkal mondja el a történeteket, úgyhogy az események rekonstruálására, kronológiájának tisztázására és az eklogák keletkezési sorrendjének megállapítására a tudományos irodalomban több, egymástól eltérő eredményre vezető kísérlet is történt.¹¹

A legvalószínűbbnek az látszik, hogy Vergilius birtokának kisajátításában vagy jogtalan elbirtoklásában és visszaszerzésében több mozzanatot kell megkülönböztet-

⁹ E kérdésről G. E. Duckworth: op. cit. 284, aki a két költő barátságának létrejöttét Kr. e. 40-re vagy 39-re teszi.

¹⁰ E. Diehl: *Die Vitae Vergilianae und ihre antiken Quellen.* Bonn 1911.

¹¹ E kérdésről F. Plessis—P. Lejay: op. cit. XIX, Havas L.: op. cit. 22 sk.

nünk s ezeket leghívebben Donatus Auctus *Vita*-ja és Vergilius IX. eklogája tükrözik. Ezek szerint amíg Asinius Pollio intézte a veteránok részére a földosztást Kr. e. 41-ben Gallia Cisalpinában, Vergiliust mentesítette birtokának kisajátítása vagy a kisajátítás helyett fizetendő pénzbeli hozzájárulás alól.¹² Azonban Kr. e. 40-ben Pollio consul lett és a parthinusok ellen kellett hadat vezetnie, akik fölött aratott győzelmeért Kr. e. 39-ben triumphust is tartott. Gallia Cisalpinában a földosztás irányítása a veteránok részére ekkor Alfenus Varus kezébe került át, aki Mantua földterületét is igénybe vette a veteránok kielégítésére. Ebben a helyzetben történhetett meg, hogy Vergilius földtulajdonát vagy annak egy részét egy veterán elbirtokolta, amiért a költő földbirtok-pert (*lis agraria*) indított ellene. Ennek során fordulhatott elő az az incidens, hogy az alperes centurio kardot rántott a költő ellen és meg akarta ölni. Minthogy ezáltal világgóssá vált Vergilius számára, hogy helyben nem tudja jogait érvényesíteni, valószínűleg Cornelius Gallus tanácsára Rómába utazott, ahol Maecenas pártfogásával és támogatásával sikerült kedvező döntést kieszközölnie Octavianustól, amelyet azután Varus és Gallus végre is hajtottak.¹³

Az események sorrendjének ez a megállapítása összhangban van Vergilius IX. eklogájának tanúbizonyságával. A költeményben két pástor, Moeris és Lycidas beszélget egymással. Moeris elpanaszolja, hogy gazdája, Menalcas, elvesztette birtokát s most Moeris fiatal kecskéket visz az új tulajdonosnak, aki kijelentette: *haec mea sunt, veteres migrate coloni!* Lycidas meglepetve mondja erre: *certe equidem audieram ... omnia carminibus vestrum servasse Menalcas*. Moeris megerősíti, hogy jól hallotta: *audieras et fama fuit*, de hozzáteszi, hogy a versek a fegyverek között nem sokat érnek, sőt még Menalcas és az ő élete is veszélyben forgott. Moeris szavából az is kiderül, hogy Menalcas távol van, de visszajön, s javasolja, hogy majd akkor énekeljék a verseit.

Az eklogával foglalkozó tudományos irodalom¹⁴ a 16. verssor (*nec viveret ipse Menalcas*) alapján Menalcasban Vergiliust látja s ezt Servius Auct. (p. 58 Diehl) e helyhez fűzött megjegyzése '*ipse Menalcas*' *pro Vergilio, qui dum agros suos defendit paene occisus est* meg is erősíti. A IX. eklogából tehát megállapítható, hogy Vergiliust költői hírneve Kr. e. 41-ben Asinius Pollio működése idején még megvédte földbirtoka kisajátításától, később azonban földjét egy veterán centurio elbirtokolta s az ellene pert indító költőt kevés híján megölte. Ekkor ő elutazott — a IX. ekloga nem mondja meg hova — azonban az I. eklogából kiderül, hogy Rómába s ott Octavianus intézkedett, hogy adják vissza birtokát.¹⁵ Vergiliusnak ez az útja Kr. e. 40-re tehető, s ebből az következik, hogy Maecenasszal ekkor ismerkedhetett meg, mert bizonyára szüksége volt annak támogatására ahhoz, hogy Octavianus fogadja őt. Ezt

¹² F. Plessis—P. Lejay: op. cit. VI skk., *Havas L.*: op. cit. 10 skk.

¹³ F. Plessis—P. Lejay: op. cit. IX, *Havas L.*: op. cit. 13.

¹⁴ F. Plessis—P. Lejay: op. cit. 71, *Havas L.*: op. cit. 127.

¹⁵ E kérdésről F. Plessis—P. Lejay: op. cit. 1 és *Havas L.*: op. cit. 33 sk., aki a költemény keletkezését helyesen Kr. e. 40 őszére teszi.

megerősíti Probus *Vita*-jának adata is (p. 43 Diehl): *deinde per gratiam Maecenatis in amicitiam Caesaris ductus est*. Szorosabb, baráti kapcsolat valószínűleg fokozatosan, de aránylag gyorsan alakulhatott ki közöttük, mert Kr. e. 37 tavaszán¹⁶ Horatius I. 5. szatírájának tanúsága szerint Vergilius már az Antoniusszal való tárgyalásokra Tarentumba utazó Maecenas belső baráti köréhez tartozott s javaslatára ekkor foghatott a *Georgica* írásához is.

Donatus Auctus *Vita*-jának és a IX. eklogának az egyezése az események sorrendjének elbeszélésében lehetővé teszi az eklogák keletkezési sorrendjének a megállapítását is. Abban eléggé általános egyetértés alakult ki a tudományos irodalomban, hogy Vergilius a II., III. és V. eklogát írta először. A többi keletkezési sorrendjének megítélésében azonban jelentős eltérések figyelhetők meg. Vannak, akik szerint az V. után a IV. következett, míg az utolsó kettő a IX. és a X. ekloga volt. Eléggé elterjedt az a nézet is, hogy az I. eklogát Vergilius korábban írta, mint a IX.-et.¹⁷ Kétségtelen azonban, hogy Vergilius az I. eklogát csak az után írhatta, hogy Rómában járt és Octavianus kedvező döntést hozott birtoka ügyében, a VI.-at pedig az után, hogy ezt a döntést Varus és Gallus végre is hajtotta, míg a IV. ekloga csak birtokügyének kedvező elintézése és a brundisiumi béke reményt keltő hangulatában születhetett meg.¹⁸ Így az eklogák legvalószínűbb keletkezési sorrendje a következő lehet: Kr. e. 42—41-ben a II., a III. és az V. ekloga, Kr. e. 40-ben a IX. az I., a VI. és a IV. ekloga.¹⁹

A IX. ekloga tanúbizonysága szerint tehát Vergilius Kr. e. 40-ben kerülhetett kapcsolatba Maecenasszal és vált hamarosan baráti körének megbecsült tagjává. De a IX. ekloga támpontot nyújt Vergilius és Horatius megismerkedésére és összebarátkozására vonatkozólag is. Az eklogában Moeris beszélgető partnere, Lycidas, a következőket mondja (32—36. sorok):

Et me fecere poetam

*Pierides; sunt et mihi carmina; me quoque dicunt
vatem pastores. Sed non ego credulus illis:
nam neque adhuc Vario videor nec dicere Cinna
digna, sed argutos inter strepere anser olores.*

Lycidas tehát szintén költő, akárcsak Menalcas, a Múzsák (*Pierides*) őt is *poeta*-vá tették, neki is vannak költeményei, őt is *vates*-nek mondják a pásztorok. De Lycidas szerény, nem hisz nekik, mert úgy érzi, még nem írt olyat, ami méltó lenne a nagy költőkhöz, Variushoz vagy Cinnához. Ki lehetett ez a szerény, kezdő költő, akit

¹⁶ Az időpontról *Borzásk L.*: op. cit. 92 sk.

¹⁷ Így pl. *F. Plessis—P. Lejay*: op. cit. XV.

¹⁸ Így *Havas L.*: op. cit. 70 sk.

¹⁹ Ez *Havas L.*: op. cit. 23 javaslata is, míg *F. Plessis—P. Lejay*: op. cit. 19 az elfogadhatatlan 2,3,5,4,6, 7 és 8, 1, 9 10 sorrendet ajánlja. Ugyancsak elfogadhatatlan *E. A. Schmidt*: op. cit. 55—58 javaslata.

azonban már most *poeta*-nak és *vates*-nek tartanak s aki olyan nagyra becsüli Menalcas—Vergiliust s annyira együtt érez vele? Figyelemre méltó ebben az összefüggésben a *vates* szó használata Lycidasszal kapcsolatban. Mint ismeretes,²⁰ a *vates*-ek eredetileg egy archaikus jellegű kultuszt gyakorló papi rendet alkottak, így említette még őket Ennius (Cicero De div. 58,132)

Sed superstitiosi vates inpudentesque harioli

De még Cicero is (*De nat. deor.* I. 20, 55) a papi rendek között sorolta fel őket: *haruspices, augures, harioli, vates, coniectores*, sőt Vergilius is ilyen jelentésben használta a *vates* szót a Sibyllával kapcsolatban (*Aen.* VI. 211 *vates Sibylla*). A rendelkezésünkre álló adatok szerint Horatius volt az első, aki a római birodalomban a *vates* szót önmagára mint költőre alkalmazta (XVI. *ep.* 66 *vate me*). Következésképpen kézenfekvő arra gondolni, hogy Lycidas neve Vergilius IX. eklogájában Horatiust takarja. Nem alaptalanul merült fel tehát már több mint egy félévszázada az a feltevés, hogy a IX. eklogában Vergilius saját magát a Menalcas, Horatiust pedig a Lycidas név mögé rejtette.²¹ Ezt a kézenfekvő feltevést a XVI. *epodus* és a IX. ekloga összehasonlító irodalom-szemiotikai vizsgálata is alátámasztja. Ha ugyanis a XVI. *epodus* szóképzleti elemeit és szintagmáit kódznak tekintjük, amikor összevetjük velük a IX. ekloga szövegét, akkor létrejön az utóbbi nyelvi elemeinek referenciális funkciója, amely világossá teszi összefüggésüket és költői üzenetük egymáshoz való viszonyát.²² A két költemény között a következő nyelvi referenciák mutathatók ki:

XVI. epodus	IX. ekloga
11. sor <i>urbem</i>	1. sor <i>in urbem</i>
20. <i>lupi</i>	54. <i>lupi</i>
21. <i>pedes quocumque ferent</i>	1. <i>quo te pedes (ferunt)</i>
26. <i>levabo</i>	65. <i>levabo</i>
31. <i>amor</i>	56. <i>amores</i>
32. <i>columba miluo</i>	13. <i>aquila ... columbas</i>
33. <i>credula</i>	34. <i>credulus</i>
36. <i>eamus</i>	64. <i>licet ... eamus</i>
44. <i>floret</i>	20. <i>florentibus</i>
47. <i>cava ... ex ilice</i>	15. <i>cava ... ab ilice</i>
49. <i>veniunt</i>	62. <i>veniemus</i>
50. <i>refertque tenta grex ... ubera</i>	24. <i>distendant ubera vaccae</i>
66. <i>vate me</i>	33—34. <i>me ... vatem</i>

²⁰ T. Köves: Les vates des Celtes. Acta Ethn. Hung. 4 (1955) 171 skk.

²¹ L. Herrmann: Les masques et les visages dans les Bucoliques de Virgile. Paris 1930. 166 skk., J.-Y. Maleuvre: La mort de Virgile d'après Horace et Ovide. Paris 1992. 41 és 120 utalása alapján.

²² E módszer nyelvtudományi elméletét R. Jakobson dolgozta ki: Hang—jel—vers. Budapest 1972. 14, 234 skk., 237 skk.

Érdemes megfigyelni, hogy e nyelvi referenciák közül 10 Lycidas—Horatius beszédébe van beleszőve, tehát fokozott hangsúllyal utal Horatiusra s egyben Lycidas Horatiusszal való azonosságára. E nyelvi referenciák több fontos következtetés levonását teszik lehetővé. Kétségtelenné teszik elsősorban, hogy Vergilius és Horatius ismeretsége és barátsága mindkettőjük életének az Octavianus éa Antonius veteránjai részére történő itáliai földkisajátítások által előidézett nehéz periódusában jött létre. Horatius Vergilius II., III. és V. eklogáját már olvashatta és ezek alapján nagyra becsülhette költői tehetségét. Vergilius viszont Horatius XVI. *epodus*-át ismerte s ennek alapján tudott képet alkotni egyéniségéről, nézeteiről és képességeiről. Ismeretségük és barátságuk tehát korábbi volt, mint Vergilius megismerkedése és kapcsolata Maecenasszal és Octavianusszal.

Minthogy a IX. ekloga korábban íródott, mint az I. és a IV. ekloga, s ugyanakkor nyelvi referenciái világos tanúbizonyságot szolgáltatnak Horatius XVI. *epodus*-ának ismeretére, így megoldódik az a mindmáig vitatott kérdés²³ is, hogy a IV. ekloga vagy a XVI. *epodus* íródott-e korábban. Mivel a IX. ekloga nyelvi referenciái kétségtelenné teszik, hogy írásakor Vergilius már ismerte Horatiust és XVI. *epodus*-át, az évszázados vita lezárható abban az értelemben, hogy Horatius XVI. *epodus*-a Philippi után, Kr. e. 42-ben vagy 41-ben keletkezhetett, míg Vergilius a IV. eklogát a brundisiumi béke után, Kr. e. 40 második felében írhatta. A két költemény által tükrözött történeti hangulat jól meg is felel e két történeti időszaknak: Horatius XVI. *epodus*-a az itáliai földkisajátítások által előidézett zűrzavaros, reménytelennek látszó, külső vagy belső emigrációra ösztönző helyzetet, Vergilius IV. eklogája viszont a brundisiumi béke utáni reményeket és az eljövendő jobb jövőbe vetett hitet tükrözi.

²³ G. E. Duckworth: id. m. 287 a korábbi irodalommal.

ADAMIK TAMÁS

AZ AENEIS MÁSODIK ÜZENETE

1. Néhány évvel ezelőtt két tanulmányban vizsgáltam az Aeneis első üzenetét. Az elsőben *Dido alakjának funkciója az Aeneisben* címen arra az eredményre jutottam, hogy Vergilius eposzának első harmadában két világot ütköztet össze Aeneas és Dido alakjában: a sztoikus és közösségi értékeket egyfelől és az epikureus individualista eszményeket másfelől. A költő szándéka szerint a sztoikus eszmének kellett győztesként kikerülnie ebből a konfliktusból. Ráműtöttem továbbá e tanulmányomban arra is, hogy az *Aeneis* főszereplői — Aeneas, Dido, Turnus — bizonyos szempontból Vergilius korának nagy alakjaira emlékeztetnek: Augustusra, Kleopátrára és Antoniusra.¹

A második tanulmányomban *Az Aeneis VI. énekének szerkezete és funkciója* címen azt a gondolatot próbáltam valószínűsíteni, hogy az *Aeneis* második harmadában Aeneas mellett a másik főhős Róma. Továbbá a 6. ének struktúrájából arra következtettem, hogy Vergilius el akarta háritani Aeneasról a felelősséget Dido haláláért, és az alvilág egész leírását a római hősök seregszemléjének szolgálatába állította. E két tanulmányból levonható az az általános következtetés is, hogy Vergilius eposzában egyfelől a római népet és intézményeit, másfelől e nép ősatyját, Aeneast, illetve Octavianus Augustust és reformjait kívánta felmagasztalni.² Ezt az értelmezést nevezem én az *Aeneis* első üzenetének.

Az *Aeneis* eme első üzenetéről igen sokat írtak a szakirodalomban. A legigényesebben talán két szerző fejtette ki ezt az üzenetet: V. Pöschl *Die Dichtkunst Virgils*³ és Br. Otis *Virgil. A study in civilized poetry*⁴ című könyvében. Eme első üzenettel foglalkozó árnyalt és gazdag szakirodalom bizonyítja, hogy ez az értelmezés valóságos alappal rendelkezik, továbbá azt is, hogy a költő szándékát tükrözi. Véleményem szerint Octavianus Augustus éppen e miatt a világosan megmutatózó első üzenet miatt tiltotta meg, hogy az *Aeneis* kéziratát megsemmisítsék. Vergilius vég-

¹ Adamik T.: Dido alakjának funkciója az Aeneisben. Ant. Tan. 28 (1981) 11—20.

² Adamik T.: Az Aeneis VI. énekének szerkezete és funkciója. Ant. Tan. 40 (1996) 99—117.

³ Wien 1964.

⁴ Oxford 1964.

akarata szerint ugyanis az *Aeneis* mint befejezetlen művet el kellett volna égetni. Augustus felismerte, hogy Vergilius eposza még a befejezetlenség állapotában is hasznos lesz a római nép, saját maga és politikája számára. E felismerését a történelem igazolta, mivel az *Aeneis* az egész császárkorban mindvégig a legfontosabb tankönyvként funkcionált, s a római ifjúságot hazafiságra és erényre oktatta. Ez világosan kitűnik H. A. Gärtner *Imperium Romanum* című tanulmányából.⁵

Az *Aeneis* első üzenete, ha mereven értelmezzük, Velleius Paterculus történeti művének üzenetéhez válik hasonlóvá: amit Octavianus Augustus tesz, az mindig jó. Ami rossz és kegyetlen, azt más emberek teszik. A triumvirek által elrendelt proskripciókkal kapcsolatban például megjegyzi Velleius Paterculus, hogy Octavianus Caesar ellenezte, de kettő ellen nem tehetett semmit: *repugnante Caesare sed frustra adversus duos, instauratum Sullani exempli malum, proscriptio* (2,66). Velleius tehát át akarja háritani a proskripciókért való felelősséget Antoniusra és Lepidusra. Ez a törekvése azonban nem felel meg a történeti igazságnak. Suetonius, aki Augustusról írt életrajzában általában pozitívan értékeli a princeps tevékenységét, a proskripciókkal kapcsolatban elmarasztalja: „A köztársaság újjászervezésére felállított triumviratus tisztségét tíz éven keresztül látta el; ebben a minőségben a proscibálások megszüntetése érdekében egy ideig szemben állt társaival; de mikor elkezdődtek, mindkettőjüknél keményebben viselkedett. Mert társai bizonyos emberek esetében gyakran hajlottak szép szóra, könyörgésre, ő azonban mindenáron arra törekedett, hogy senkit se kíméljenek; száműzetésbe küldte C. Toraniust is, tulajdon gyámját, aki mint aedilis, hivatali társa volt apjának, Octavianusnak” (*solus magno opere contendit ne cui parceretur, proscipitque etiam C. Toranium tutorem suum, eundem collegam patris sui Octavi in aedilitate* 27,1; ford. Kis Ferencné). Hasonló színben tünteti fel Tacitus is: „Majd, amikor sentausi határozattal a praetori jelvényeket és hatáskört kierőszakolta, Hirtius és Pansa eleste után — akár az ellenség ölte meg őket, akár Pansát a sebébe öntött mérge, Hirtiust tulajdon katonái és a csalárság kieszelője, Caesar — mindkettőjük csapatait megkaparintotta. A polgárok proskribálását, a földek felosztását még azok sem helyeselték, akik végrehajtották (*proscriptionem civium, divisiones agrorum ne ipsis quidem, qui fecere, laudatas* Ann. 1,10,2; ford. Borzsák I.). A modern kutatás is hangsúlyozza, hogy a proskripciók árnyékot vetettek Octavianus személyiségére. D. Kienast, például így értékeli a proskripciók bevezetését: „A triumvirek személyes hatalmának biztosítását szolgálták már a bolognai konferencián elhatározott proskripciók, amelyeknek összesen mintegy 300 szenátor és 2000 lovas esett áldozatul, s amelyek még Cicerónak sem irgalmaztak. Ez a véres terror örök időkre komor árnyékot vetett Augustus Caesar alakjára. ... Még ha sok szenátor elnézhette is neki adoptáló atyjának megbosszulását, mert a *pietas* parancsának értelmezte, a proskripciókban való részvételét csak árulásnak tekinthette”⁶

⁵ Reallexikon für Antike und Christentum 17 (1996) 1147—1148.

⁶ D. Kienast: Augustus. Darmstadt 1982. 34.

Nos, a fiatal Vergilius nem a proskripcióktól szenvedett, hanem a földosztástól, és kemény éveket kellett túlélnie addig, amíg Octavianus Augustus támogatását elnyerve nyugodt körülmények között alkothatott. Érzékeny természetű költőként ifjú korának tragédiái súlyosan érintették. Az Eklogákban és a Georgikában észrevehetők e negatív élmények nyomai, ennek ellenére magasztalja Octavianus Augustust. Ugyanez megfigyelhető az *Aeneis*ben is: ahol név szerint említi Octavianus Augustust, ott magasztalja is őt. Ennek ellenére feltételezhetjük, hogy tudott Octavianus kevésbé dicséretes tetteiről is, s mint természettől romlatlan etikus ember, nemtetszését valamilyen módon önkénytelenül kifejezésre kellett juttatnia. Mint fentebb már említettem, Vergilius úgy formálta meg Aeneas alakját, hogy Octavianus Augustus képét idézhesse fel az olvasókban. Egy évvel a *Dido alakjának funkciója az Aeneisben* c. tanulmányom megjelenése után, 1982-ben publikálta D. Kienast nagyszabású Augustus-monográfiáját, s ebben hasonló eredményre jutott: „Ahogyan Aeneas sorsában az egész római történelem szimbolikusan testet ölt, az Itáliáért folyó háborúra ugyanúgy utalás történik, mint a Karthágóval való problémákra, úgy válik Aeneas egyszerre Augustus ősapjává és prototípusává”.⁷ Ha ez a következtetés megállja a helyét, akkor Aeneasnak nemcsak Augustus erényeit kell megtestesítenie, hanem hibáit is. E párhuzam éreztetésével Vergilius poétikailag megteremtette azt a lehetőséget, hogy közvetett módon ugyan, de legbensőbb érzéseinek is hangot adjon, még Octavianus Augustusszal kapcsolatban is.

J. P. Sullivan idézi a neves argentin írótól, Jorge Luis Borgestől a következő gondolatot: „A diktatúra jót tesz az íróknak. A cenzúra arra készíti őket, hogy mondanójukat egyre nagyobb gonddal, egyre árnyaltabban öntsék formába.”⁸ Az első üzenetet olyan pontosan és árnyaltan fogalmazta meg Vergilius, hogy az tökéletesen megfelelt Octavianus Augustus elvárásainak. A kutatás már rámutatott például arra, hogy Aeneas olyan áldozatokat mutatott be az alvilágjárás előtt, amilyeneket pár évvel később a *ludi saeculares* idején mutattak be. Honnan tudta a költő, hogy majd ilyen áldozatokat fognak bemutatni? Nyilvánvalóan onnan, hogy sugalmazták neki, hogy mit írjon. Az igazi nagy alkotók azonban mindig ellensúlyozni tudják a kényszert, s feltételezhetjük ezt Vergiliusról is. Ha tehát olyan kijelentéseket, értelmezéseket, adatokat és jeleket találunk nála, amelyek az *Aeneis* első olvasatának ellentmondanak, ezt nevezzük az *Aeneis* második üzenetének. E módszer alkalmazásának lehetőségét maga Vergilius adja a kutatók kezébe, amikor Sibylla szavairól ezt írja: *obscuris vera involvens* (Aen. 6,100). Az igazi költő mindig Sibylla, márpedig Vergilius igazi költő, minden titkok tudója.

2. Természetesen az a törekvés, hogy az *Aeneis* második olvasatát keressük, nem új. Az ókortól kezdve napjainkig találtak problémákat Aeneas alakjában mind a szépírók, például Ovidius *Dido levele Aeneashoz* c. elégiájában, illetve Hermann

⁷ D. Kienast: i. m. 243.

⁸ J. P. Sullivan: Literature, Patronage, and Politics: Nero to Nerva. In: Mnemai. Ed. H. J. Evjen. Chico, Cal. 1985.

Broch *Vergilius halála*⁹ c. regényében, mind a filológiai irodalomban, például Lactantius, illetve Michael C. J. Putnam.¹⁰ Ezen irányzat eredményei azonban nem mindig kifogástalanok. Putnam például kijelenti, hogy jobb lett volna, ha az eposz végén Aeneas nem ölte volna meg Turnust. Megállapítását így indokolja meg: „Időben a legmegfelelőbb és leghatásosabb lett volna félretenni a gyűlöletet, mind a személyes gyűlöletet Turnusszal, mind a közösségit az itáliai ellenállással szemben”.¹¹ Putnam szerint Turnus megölése ellentmond annak az uralkodói elvnek, amelyet Anchises közöl Aeneasszal az alvilágban: *parcere subiectis et debellare superbos* (6,853).

Részemről nem tudok egyetérteni ezzel az értelmezéssel. Először is: Turnusnak ugyanúgy meg kellett halnia, ahogyan Hektornak az irodalmi mintában, az Iliasban. Másodszor: Turnus az *Aeneis* harmadik harmadában mindvégig *superbus*, csak az utolsó pillanatban változik meg, de akkor már késő.¹² Túlságosan sok vért ontott már ki ahhoz, hogy bocsánatot nyerjen. Harmadszor: amikor Aeneas Euandruszal szövetséget kötött, és az idős király rendelkezésére bocsátotta fiát, Pallast, az ifjú esetleges halála esetén Aeneas kötelességet vállalt a bosszúra. Ez az *officium foederis* bosszúállásra kötelezte a hőst. A jogos bosszút a római felfogás olyan szigorúan értelmezte, hogy a keresztény Theodosius fölött mondott gyászbeszédében Ambrosius püspök a *pietas* megnyilvánulásának értelmezte azt, hogy Theodosius bosszút állt Gratianus és II. Valentinianus haláláért (39). A fentiekből következik, hogy Turnus életének megkímélése az eposz befejezésében olyan naivitás lett volna, amelyet a realista Vergilius nem engedhetett meg magának. De mégis költői és emberi nagyságról tanúskodik az a tény, hogy felvetette az irgalom lehetőségét, jóllehet tudta, hogy az irgalom a római politikában nem lehetséges, mégis érthetően kifejezésre juttatta: milyen szép lenne, ha az irgalom a politikai életben is lehetséges lenne.

3. Dolgozatomban a továbbiakban az *Aeneis* néhány olyan helyét fogom bemutatni, amelyek véleményem szerint ellentétben állnak Aeneas magasztalásával, vagy legalábbis kétértelműek.

Amikor Aeneas bemutatkozik Venusnak, akiben nem ismeri fel anyját, ezt mondja: *Sum pius Aeneas* (1,378). A kommentárok általában megállapítják, hogy a hőskorban a hősök dicsekedhetnek, és példaként Odysseus bemutatkozását idézik¹³:

Én Odüsszeusz, Láertész sarja vagyok, ki ezernyi
cselről elhírhedtem, a hírem felhat az égig (9,19—20; ford. Devecseri G.).

⁹ H. Broch: *Vergilius halála*. Fordította és az előszót írta Györffy M. Budapest 1976.

¹⁰ M. C. J. Putnam: *Virgil's Aeneid*. Chapel Hill and London 1995.

¹¹ M. C. J. Putnam: i. m. 18.

¹² Vö. W. A. Camps: *An introduction to Vergil's Aeneid*. Oxford 1969, 31—40. *Br. Otis*: op. cit. 380—381.

¹³ K. Kappes, M. Fickelscherer: *Virgils Aeneide*. I—III. Leipzig und Berlin 1904. 24.

Ez igaz, ami a hőskort illeti. Vergilius idejében azonban, amikor minden olvasója alapos retorikai képzettséggel rendelkezett, ez az öndicséret negatív konnotációval bírt. Már a *Rhetorica ad Herennium*-ban ezt olvashatjuk: „Litotészről van szó, amikor elmondjuk, hogy van valami kiválóság bennünk vagy azokban, akiket védünk, amit a természetnek, a szerencsénknek vagy a szorgalmunkban köszönhetünk, hogy azonban ne tűnjék féktelen dicsekvésnek, beszédünkkel csökkentjük és kisebbitjük. ...Mert az efféle dolgok az életben irigységet keltenek, a beszédben pedig ellenszenvet, ha meggondolatlanul tálaljuk” (4,38,50; ford. Adamik T.). A litotész igazságát Cicero példájával szemléltethetjük. Quintilianus az illendőséggel (*aptum, decorum*) kapcsolatban megjegyzi, hogy Cicero sok ellenséget szerzett magának gyakori dicsekvéseivel: *reprehensus est in hac parte non mediocriter Cicero* (Inst. 11,117—18). Vergiliusnak tudnia kellett ezt, mégis ezt mondhatja Aeneasszal: *Sum pius Aeneas*. A *pietas* mint a legtipikusabb római erény Octavianus politikájában és propagandájában is rendkívül fontos volt. Amikor Kr. e. 27 január 13-án visszaadta a hatalmat a római népnek, a szenátus az *Augustus* címmel tisztelte meg és egy aranypajzsot ajándékozott neki: *clupeum virtutis, clementiae, iustitiae, pietatis erga deos patriamque*, amelynek egy márvány másolata fennmaradt Arles-ban.¹⁴ Következésképpen nem volt nehéz Vergilius olvasóinak Octavianusra gondolni, amikor gúnyos mosollyal olvasták, hogy Aeneas ezt mondja önmagáról: *Sum pius Aeneas*.

Ezen értelmezéssel összhangban van az a tény, hogy Vergilius Didóval kétségre vonatja Aeneas *pietas*-át. Aeneas kardjával kapcsolatban ugyanis ezt mondja a királynő: *arma viri, thalamo quae fixa reliquit impius* (4,495—6). Ovidius még tovább megy. Dido Aeneashoz intézett levelében világosan kifejezésre juttatja, hogy Aeneas kezdettől fogva becsapta Didót. A nász létrejöttékor a barlangban nem a nimfák, hanem az Eumenisek sikongattak: *Audieram vocem; nymphas ululasse putavi; Eumenides fatis signa dedere meis* (Her. 7,25—26). Említésre méltó, hogy az Eumenisek az *Aeneis* 6. könyvében, az alvilág több helyén szerepelnek (280, 55, 571, 605), és a kommentátorok ezt logikátlanságnak értelmezik.¹⁵ A költészetben azonban csínján kell bánni a logikátlanság ítéletével. Véleményem szerint a költő azzal, hogy több helyen is szerepelteti az Eumeniseket, azt kívánta hangsúlyozni, hogy az *impietas*-ért a büntetés mindenütt várható.

Egyébként Vergilius Aeneas szerelmét ugyanúgy elítéli, mint Didóét. Didónak Aeneas iránt érzett szerelméről ezt mondja: *coniugium vocat, hoc praetexit nomine culpam* (4,173). A *Famaval* pedig ezt mondhatja Dido és Aeneas szerelméről: *turpique cupidine captos* (4,194). A *captos* szó többes számban és hímnemben áll, s ez jelzi, hogy Aeneasra ugyanúgy vonatkozik mind Didóra. Iuppiter is elmarasztalja szerelmüket: *oblitos famae melioris amantis* (4,221). Ha az eposz olvasóit Aeneas Augustusra emlékeztette, akkor Augustus szerelmi kalandjai bizony eszükbe juthattak a

¹⁴ E márvány másolatot közli: K. Galinsky: *Augustan Culture*. Princeton, New Jersey 1996, 87.

¹⁵ Vö. Adamik T., B. Révész Mária, Bollók J.: *Vergilius: Aeneis I—VI*. Budapest 1988, 310.

Dido-Aeneas szerelem kapcsán. Két feleségnek is kiadja az útját, mielőtt „megszöktette Livia Drusillát, Tiberius Nero feleségét, aki pedig éppen gyermeket várt” (Suet. Aug. 62). Suetonius szerint diplomáciai célokból férjes asszonyokat csábított el: „Még barátai sem tagadják, hogy férjes asszonyokkal folytatott viszonyt, de azzal mentegetik, nem kéjvágy hajtotta, meggondolásból tette csupán, hogy ellenségei terveit, szándékait ily módon feleségük révén kipuhatolja” (69).

Az elhagyott Dido megátkozta Aeneast, többek között effélékkel is: *videatque indigna suorum funera* (4,617—618). Mintha ez az átok teljesült volna Augustus családjában, aki összekeverte a szerelmet a politikával, s ezzel bizony sok tragédiát okozott saját családjában. Történelmi tény, hogy leányának és két unokájának halálát okozta. Érdemes talán megemlíteni, hogy Ovidius, aki Dido fiktív levelében Dido minden vádját felerősítve adja elő, a *videatque indigna suorum funera* átkot nem merte megismételni, mert Ovidius idejében már világossá vált, hogy Dido ezen átka megfogant.

A szóhasználat is olyan eszközt ad a költők kezébe, amely lehetővé teszi, hogy indirekt módon olyan véleményt is kimondjanak, amelyeket nyíltan nem mondhatnak ki. Vergilius is él ezzel a lehetőséggel. Ugyanazt a szót használja eltérő szövegösszefüggésben, és az egyik szövegösszefüggés átsugározza konnotációját a másiknak. Jó példa erre Rimócziné Hamar Mártának a *cunctans* jelzővel kapcsolatos értelmezése: az aranyág is *cunctans*, Dido is *cunctans*, amikor Aeneashoz kellene menniük: mintha előre éreznék a veszélyt.¹⁶ A 7. könyvben Latinus király a *tyrannus* szót alkalmazza Aeneasra: *pars mihi pacis erit dextram tetigisse tyranni* (266), a 12. könyvben pedig Turnus nevezi Aeneast *tyrannus*-nak: *Phrygio mea dicta tyranno haud placitura refer* (12,75—75). A kommentárok általában megállapítják, hogy a görög szóhasználat szerint a *tyrannus* királyt jelent, s igazolásul Servius idézik: *Graece dixit, id est regis, nam apud eos tyranni et regis nulla discretio est.*¹⁷ A *tyrannus* szónak mégis lehet negatív konnotációja ezeken a helyeken is, mert e szót olyan szövegösszefüggésekben is használja Vergilius, amelyekben valóban negatív a jelentése, például a kegyetlen Pygmalionra (*quibus aut odium crudele tyranni aut metus acer erat* 1,361—362) és az istentelen Mezentiusra alkalmazva (*Quid memorem infandas caedes, quid facta tyranni effera?* 8,483—484).

Sőt eltekintve a szövegösszefüggéstől, a *tyrannus* szónak Augustus korában csak negatív jelentése lehetett. E megállapítás igazát azokkal a deklamációkkal bizonyíthatjuk, amelyeket az idősebb Seneca fiai kérésére Augustus alatt tevékenykedő rétorok mintabeszédeiből gyűjtött össze. E *conroversiak* között hat olyan beszédet találtam, amelyeknek témája a *tyrannus*: Contr. 1,7; 2,5,13; 3,6; 5,8; 7,6,21; 9,4,27. Az egyik közülük így hangzik: Törvény: „Aki megveri az apját, a keze vágassék le.” Ez-

¹⁶ Rimócziné Hamar Márta: Ramus aureus id est viscum? Antik Tanulmányok 40 (1996) 123.

¹⁷ K. Kappes: Aeneis VII—IX. Leipzig 1892, 15; Gesztelyi T., Havas L., Németh B., Tegyei L.: Vergilius: Aeneis VII—XII. Budapest 1990, 61.

után következik a megoldandó eset: „Egy tyrannus egy apát két fiával együtt a fellegvárba hivatja. Megparancsolja a fiúknak, hogy verjék meg az apjukat. Az egyik fiú leveti magát a fellegvárból, a másik megveri az apját. Ezután elnyerve a tyrannus barátságát, megöli a tyrannust és jutalmat kap érte. Követelik, hogy vágják le a kezét, de az apja védelmébe veszi” (Contr. 9,4,27). Ebből a deklamációból világos, hogy a tyrannust meg kell ölni, és a zsarnokölő jutalomra érdemes. Ezen Augustus-kori iskolai hagyomány alapján érthetjük meg igazán, miért vetítette rá Tacitus és Seneca a tyrannus alakját és *ingeniumát* a rossz császárokra. Amikor Vergilius a *tyrannus* szót Aeneasra alkalmazta, szóhasználatának élét azzal próbálta elvenni, hogy az öreg Latinust is tyrannusnak nevezte, pedig hát ő inkább kényelmes és lojális öregúr volt, mintsem tyrannus.

A karthágói jelenetben van egy sor, amelyet több kiadás elhagy, mert későbbi betoldásnak tekinti. Amikor Vergilius bemutatja, hogy a karthágóiak hogyan építik városukat, a következő sort iktatja közbe:

iura magistratusque legunt sanctumque senatum (1,426, Mynors).

K. Kappers szövegében törli a sort, kommentárjában pedig a következő megjegyzést fűzi hozzá: „Későbbi betoldás, amely tárgyilag nincs összhangban a patriarchális királyság lényegével (vö. 509), formailag pedig félbeszakítja az egymásnak megfelelő *pars* — *alii* alanyokat”¹⁸. A legjobb kódexek azonban itt közlik, ezért több megbízható kiadó eredetinek tekinti, például Mynors is. Az igaz, hogy karthágói szövegösszefüggésben nem lehet *sanctus senatus*ról beszélni, ám annál inkább lehetett volna római szövegösszefüggésben. Vergilius azonban nem nevezhette a római *senatus sanctus*nak (szentnek és sérthetetlennek), mert a korabeli olvasó tüstént Octavianus Augustusnak a római *senatus* ellen hozott intézkedéseire gondolt volna, és felvetette volna azt a gondolatot, hogyan lehet hozzányúlni a *senatus*hoz, ha az szent és sérthetetlen. Suetonius részletesen beszámol arról, hogyan változtatta meg Octavianus a római *senatus* létszámát és összetételét: „Az első kiválogatásnál a *senatus* határozott úgy, hogy minden senator kiválasztott egy másikat, a másodiknál Augustus állítólag úgy elnökölt, hogy ruhája alatt páncélt viselt, derekán kardot, székét pedig tíz nagy erejű senator barátja állta körül. Cordus Cremutius azt írja, hogy még a senatorokat is csak egyenként, motozás után bocsátották elébe” (Aug. 35; ford. Kis Ferencné). A *Res gesta*eben maga Augustus is említi, hogy háromszor hajtott végre revíziót a *senatus*ban (8,2). Az első revízió Kr. előtt 29-ben zajlott le, és 190 szenatort távolítottak el. A másodikra Kr. e. 18-ban került sor, amikor is a senatorok számát ezerről 600-ra csökkentették le. A harmadik *lectio* Krisztus után 4-ben esett meg, s ekkor három szenatort távolítottak el. Suetonius leírásából világosan kitűnik, milyen súlyosan érintette a szenatori rendet ez a háromszoros revízió, s a várható következményektől még Augustus sem érezte magát biztonságban.

¹⁸ K. Kappers: i. m. 27.

Ez a több mint tíz évig elhúzódó revízió kellemetlen légkört teremthetett a senatori rendben, mert tagjai saját bőrükön tapasztalhatták, hogy vége a köztársaság kori szabadságnak. J. M. Carter joggal fűzi a következő megjegyzést a szóban forgó helyhez kommentárjában: „az itt leírt változások annak a ténynek a következményei voltak, hogy *de facto* létrejött a monarchia. Az, hogy minden egyes senator áldozatot mutatott be, amikor helyet foglalt, ünnepélyes és rituális jelleget kölcsönzött a senatus üléseinek, és elfedte azt az igazságot, hogy többé már nem volt jelentőségük” (*ad locum*). Ilyen kényelmetlen politikai helyzetben Vergilius nem jelenthette ki a római senatusról, hogy az szent és sérthetetlen, ám a karthágói senatussal kapcsolatban megtehetette ezt, függetlenül attól, hogy az történetileg nem felelt meg az igazságnak. Mégis megteremtette ezzel a fogással azt a lehetőséget, hogy közvetett módon kifejezésre juttassa: a senatus szent és sérthetetlen.

Végül érinteni szeretném Aeneas *furor*-jának (dühének) sokat vitatott kérdését. Pallas halála után Aeneas féktelen dühöngésbe kezd, és irgalmatlanul kaszabolja a rutulokat és a latinokat. E véres jelenetsorból csak két epizódot emelek ki: az elenséges ifjak feláldozását Pallas temetésekor (10,517—520; 11,81—84) és Haemonidesnek, Apollo és Trivia papjának megölését (10,537—542).

A dühöngő Aeneas elfog négy ifjút, hogy azokat Pallas máglyáján feláldozza. Feltűnő, hogy milyen röviden ábrázolja Vergilius ezt a jelenetet, mintha el akarná rejteni:

*Sulmone creatos
quattuor hic iuvenes, totidem, quos educat Ufens
viventis rapit, inferias quos immolet umbris
captivoque rogi perfundat sanguine flammis* (10,517—520).

Lactantius ezt a cselekedetet impietasnak értelmezte, s Antonie Wlosok a következőképpen kommentálja értelmezését: „Az ő szemléletében Aeneas *impietas*nak bélyegzett cselekedetei a hős *pietas*ának megnyilvánulásai. Lactantius szerint ugyanis a költő az *impius*. Napjaink Aeneas-kritikájában ezzel szemben az a tendencia figyelhető meg, hogy Vergiliust elkülönítsék hősétől, és azzal számolnak, hogy a költő szándékosan destruálta hősét”.¹⁹ Antonie Wlosok itt elsősorban itt M. C. J. Putnam Aeneas-kritikájára gondol.²⁰ A hőskorban valóban előfordult, hogy élő embereket áldoztak fel, Augustus korában az efféle tettek szépirodalmi megjelenítése is etikátlannak és elítélendőnek számított. Vergilius tudta ezt, mégis megírta ezt a feláldozási jelenetet, hogy a dühöngő Aeneas kegyetlenségét kiemelje. Tegyey Imre az *Aeneis* 10. könyvéhez írt kommentárjában idézi Suetoniustól azt a helyet, amelyből kiderül, hogy Octavianus Perugia elfoglalásakor valami hasonlót tett:²¹ „Perusia bevétele

¹⁹ A. Wlosok: Zwei Beispiele frühchristlicher ‘Vergilrezeption’: Polemik (Lact., div. inst. 5,10) und Usurpation (Or. const. 19—21). In: Symposium Vergilianum. Szegeed 1984, 13—14.

²⁰ M. C. J. Putnam: i. m. 172—200.

²¹ Gesztelyi T., Havas L., Németh B., Tegyey I.: i. m. 234.

után igen sok embert halálra ítél, azokat pedig, akik kegyelmet kértek vagy mentegőzni próbákoztak, kurtán félbeszakította: „Meg kell halnotok.” Egyesek szerint a legyőzöttek közül kiválasztott háromszáz szenator és lovagot, és az isteni Iulius tiszteletére emelt oltáron, március idusán áldozati barmok gyanánt leölette őket” (Aug. 15; ford. Kis Ferencné). Érdeemes megemlíteni, hogy J. M. Carter kétségbe vonja e kijelentés igazát: „lehetetlen elhinni ezen emberáldozat történetét, bár Dio Cassiusnál is szerepel (48,14,4)”²², mert egy efféle cselekmény rómaiatlan. D. Kienast viszont, úgy látszik, hitelesnek fogadja el ezt a hagyományt. Közli ugyanis Suetonius beszámolóját, majd egy lábjegyzetben a következő megjegyzést fűzi hozzá: „Lásd ehhez Weinstock, Divus Iulius 398. skk., aki joggal védelmezi e hagyomány hitelességét”.²³ Tulajdonképpen nem lényeges, hogy ez a történet hiteles-e vagy sem. Az viszont lényeges, hogy a közvéleményben ilyen híresztelések terjedtek el, és Vergiliusnak s kortársainak tudomása volt róluk. Amikor tehát a kortárs olvasók az *Aeneis*nek ezt a barbár jelenetét olvasták, önkénytelenül eszükbe jutott ez az Octavianusszal kapcsolatos történet, s alaposan elszörnyedtek rajta.

Apollo papjának a megölését nemcsak művelt rómaiak tarthatták *impietas*nak, hanem az átlag rómaiak is. Egy papot megölni, az szinte minden népnél szentségtörésnek számít. S ha ez a pap éppen Apollo papja, tette még szörnyűbb. Aeneas mentségére felhozhatnánk: nem vette észre, hogy Apollo papját öli meg. Vergilius leírása azonban annyira egyértelmű, hogy észre kellett vennie:

*Nec procul Haemonides, Phoebi Triviaeque sacerdos,
infula cui sacra redimibat tempora vitta,
totus conlucens veste atque insignibus albis.
Quem congressus agit campo, lapsumque superstans
immolat ingentique umbra tegit, arma Serestus
lecta refert umeris tibi, rex Gradive, tropaeum (10,537—542).*

A művelt rómaiak tudták az *Ilias* 1. könyvéből, hogy Apollo papjának megsértése súlyos következményekkel jár. Agamemnón nem akarta visszaadni Apollo papjának a lányát, ezért a pap könyörgésére Apollo pestist küldött a görög seregbe. De még ennél is fontosabb, hogy Apollo Octavianus Augustus kedvelt és előtérbe állított istene volt. Hogy éppen Aeneas, Octavianus prototípusa sértette meg őt a költő ábrázolása szerint, annak különös oka kellett hogy legyen. M. C. J. Putnam iróniát lát ebben a jelenetben: szerinte Haemonides hajszalagja áldozati szerepét szimbolizálja.²⁴

Véleményem szerint többről van itt szó, mint iróniáról. Aeneas megöli Apollo papját, és még ugyanabban a könyvben Iuppiterhez és Apollóhoz könyörög: *Sic pater*

²² J. M. Carter: i. m. 104.

²³ D. Kienast: i. m. 39.

²⁴ M. C. J. Putnam: i. m. 253.

ille deum faciat, sic altus Apollo (10,875). Vergilius éreztetni akarta, hogy azzal a különleges tisztelettel, amelyet Octavianus Apollónak hivatalosan is megkövetelt, probléma van, mert valamiféleképpen Octavianus megsértette ezt az istent. (Talán éppen Gallus öngyilkosságá kergetésével.) Nem lehetetlen, hogy azzal a groteszk ténnyel, hogy Serestus a megölt pap fegyvereit éppen Mars istennek ajánlja fel, Vergilius a tervbe vett *Mars Ultor* templomára céloz, és közvetett módon ugyan, de mégis kifejezésre juttatja, hogy elég már a bosszúból, jöjjön már a kiengesztelés és megbocsátás. Vergilius tudhatott Augustusnak azon tervéről, hogy a *Mars Ultor*nak templomot kíván emelni, s a császár e szándékát sértőnek érezte a polgárháború áldozataira nézve.

4. A fentebb mondottak alapján nem lehetünk megelégedve az *Italia* c. útikönyv következő megállapításával: „I prati della campagna mantovana, immersi in un’atmosfera brumosa e dolce, sotto un cielo frequentemente velato, spiegano la malinconia dell’autore delle Bucoliche, delle Georgiche e di quella Eneide”²⁵ Szerintem Vergilius melankóliájának oka nem a felhős és esős mantuai táj és klíma, hanem az, hogy túlságosan sok kegyetlenséget és bűnt látott a humanizmus ellen, és sóvárgott egy jobb, humánusabb emberi élet, tágabb értelemben valamiféle megváltás után, amely meghozza a szenvedések végét, s békét teremt mind az egyén, mind a társadalom életében. Csak ilyen költői és emberi szemlélet alapján magyarázhatók azok a folytonosan visszatérő sóhajok, kérések, könyörgések és az emlékezés fontosságát hangsúlyozó kitételek, amelyekkel eposzának szinte egész korpusát telehinti. Ezek a szentenciaszerű könyörgések, figyelmeztetések, hitre és reményre sarkalló fohászok kilépnek eposzának szövegösszefüggéseiből, és önálló életet élnek, figyelmeztetve, kérve mindenkit, az egyszerű olvasót ugyanúgy, mint a politikai hatalmaságokat, hogy tartsák be a humanizmus, az isteni és emberi törvény követelményeit, mert a nagy bíró előtt, előbb vagy utóbb, mindenki felel majd tetteiért: *O socii (neque enim ignari sumus ante malorum), o passi graviora, dabit deus his quoque finem* (1,198—199); *Quem das finem, rex magne, malorum?* (1,241); *Hic pietatis honos?* (1,253); *cana Fides et Vesta, Remo cum fratre Quirinus iura dabunt* (1,292); *adflctis melius confidere rebus* (1,452); *sunt lacrimae rerum et mentem mortalia tangunt* (1,462); *at sperate deos memores fandi atque nefandi* (1,543); *si quis usquam iustitiae est, et mens conscia recti, praemia digna ferant* (1,603—605); *non ignara mali miseris succurrere disco* (1,630); *quamquam animus meminisse horret* (2,12); *Una salus victis nullam sperare salutem* (2,354’); *Heu nihil invitis fas quemquam fidere divis* (2,402); *Numquam omnes hodie moriemur inulti* (2,670); *Quid non mortalia pectora cogis, auri sacra fames!* 3,56—57); *Cedamus Poebō et moniti meliora sequamur* (3,188); *Di, ... placidi servate pios* (3,265—266); *Tu ne cede malis, sed contra audentior ito!* (6,95); *alma precor, miserere* (6,117); *Tuque, o, dubiis ne defice rebus* (6,196); *et nimium meminisse necesse est* (6,514); *melioribus utere fatis* (7,546); *Discite iustitiam moniti et non temnere divos* (6,620); *quisque suos patimur manis* (6,743) stb.

²⁵ Italia. Verona, Michelin 1968. 137.

A szemantika tanítása szerint — s ebben az antik, a középkori és a modern elméleti írók egyetértenek —, egy irodalmi alkotás részei az egész mű szövegösszefüggésében kapják meg jelentésüket. Ezen igazság tükrében ama nagyon egyérelműnek tűnő első üzenet talán nem is annyira egyértelmű, mint amilyennek első olvasásra látszik. Ezzel a sorok közé rejtett második üzenettel, amelynek meglétére dolgozatomban rá akartam mutatni, azt sugallja olvasóinak a költő, hogy művének még azon részeit is, amelyekben név szerint magasztalja Octavianus Augustust, komplexebben, árnyaltabban kell értelmeznünk, mint Velleius Paterculus magasztalásait.

HAVAS LÁSZLÓ

EGY ALEXANDROS- VAGY CAESAR-PARÓDIA FLORUSNÁL

(HADRIANUS OECUMENICUS ÁL-TRIUMFUSA)*

Goethe így indítja XV. római elégiáját:

Cäsarn wär ich wohl nie zu fernen Britannen gefolget.
Florus hätte mich leicht in die Popine geschleppt!
Denn mir bleiben weit mehr die Nebel des traurigen Nordens
Als ein geschäftiges Volk südlicher Flöhe verhaßt.

Azaz:

Caesarral nem jártam volna Britannia földjét,
Florus a csapszékbe bezzeg előbb cipel el!
Jobban gyűlölöm Észak ködfelhőit ezerszer,
mint a kövér bolhák déli, serény seregét.

(Vidor Miklós fordítása)

Nincs olyan klasszikus filológus, aki ne ismerné fel, hogy a német költő itt Florus és Hadrianus császár tréfás párversére utal, ahogy e sorok a *Historia Augusta vita Hadriani*-jában olvashatók (16,3):

*ego nolo Caesar esse
ambulare per Britannos,
.....
Scythicas pati pruinas*

*ego nolo Florus esse
ambulare per tabernas
latitare per popinas,
culices pati rotundos.*

* Ez a dolgozat első változatában 1997 májusában hangzott el a szegedi II. Magyar Ókortudományi Konferencián, s nagy örömemre néhány jó szót kapott egykori kedves tanáromtól, a most hetvenéves Szepessy Tibortól. Ez is hozzájárult ahhoz, hogy a téma alaposabb kidolgozásával nem hagytam fel. A tanulmány egy részét ugyan már francia változatában a tárgyban illetékes Borzsák Istvánnak ajánlottam, de a teljes szöveg magyar megfogalmazásban szóljon annak a régi mesteremnek, aki elnöki minőségben ezt az immár teljes változatot is meghallgathatta Piliscsabán az 1998. december 15—16-án megtartott tudományos tanácskozáson (PPKE—KLTE).

A modern magyar klasszika-filológia nagy alakja, Borzsák István, meglehetősen lesújtóan nyilatkozik erről a — szerinte — „bizony meglehetősen igénytelen költői verseny”-ről (Hadrianus „lelkecskéje”, *Dragma I.*, Bp., 1996, 235)¹. Valóban: a két kis költemény nem tartozik a római, még kevésbé a világirodalom nagy alkotásai közé. Mégis olyan kontextusba illeszkednek be, olyan öröknek látszó kérdésekhez kapcsolódnak, mint hatalom és művészet, hatalom és alkotóművész, köz- és magánélet kapcsolata, hogy csak a legnyilvánvalóbbakra utaljak. Ezt, a könnyed felszín mögött meghúzódó mélyebb szellemi háttérrel vehette figyelembe Goethe, aki más-kor is figyelmet szentelt a költő és a császár verses párviadalának, mert különben aligha szőtte volna bele a „Faust” egyik híres jelenetébe, amely „vidám legények dárídója” Lipcsében, „Auerbach pincéjé”-ben². E jelenetben előbb Frosch beszél:

Die Kehlen sind gestimmt.

Singt: Das liebe Heil’ge Röm’sche Reich,
Wie hält’s nur noch zusammen?

Brander: Ein garstig Lied! Pfui! ein politisch Lied!
Ein leidig Lied! Dankt Gott mit jedem Morgen,
Daß ihr nicht braucht fürs Röm’sche Reich zu sorgen!
Ich halt es wenigstens für reichlichen Gewinn,
Daß ich nicht Kaiser oder Kanzler bin.

Frosch: Megvolt a hangolás. (*Énekel*)
„A római szent birodalom
együtt ugyan mitől vagyon még?”

Erre Brander ekképp válaszol:

Be ronda dal! Politikai dal!
Rút dal! Inkább áldanatok az Istent,
hogy Rómához közötök semmi sincsen!
Legalábbis nekem valódi nyereség,
hogy császár nem vagyok, csak kancellár se még;
(2089-2096 — Jékely Zoltán ford.)

¹ Magához a tanulmány címét adó, Hadrianusnak tulajdonított költeményhez I. újabban *E. Andreoni Fontecedro: Animula vagula blandula: Adriano debitore di Plutarco*. QUC n.s. 55 (1997) 59—69. A vers autenticitásával kapcsolatos vitákhoz I. *T. D. Barnes: Hadrian’s Farewell to Life*, *CIQ*, 18 (1968) 384—385; *B. Baldwin: Arguments for Authenticity*. *CIQ* 20 (1970) 372—374. Vannak persze olyan szakemberek is, akik még a Florus — Hadrianus közti verses szóváltás hitelességét is tagadják, vö. *J. Schwartz: Éléments suspects de la Vita Hadriani*. BHAC 1972/1974, Bonn 1976. 248 skk. Ezt azonban már *S. Mattiacci*: meggyőzően megcáfolta (I frammenti dei *poetae novelli*, 1982. 55 skk.).

² Auerbachs Keller in Leipzig (*Zeche lustiger Gesellen*), in (dans): *J. W. Goethe: Faust*, Berlin—Weimar, 1983, 123 skk.

Goethe Frosch szavain keresztül helyesen Hadrianus ama *limes*-építő tevékenységére céloz, amely fölött annak idején éppen Florus öltögette nyelvét, ezért Brander stílusosan vág vissza Froschnak egy nyilvánvalóan Florusra utaló reminiscenciával. Hiszen az ismert goethei szavak: „Ich halt es wenigstens für reichlichen Gewinn, daß ich nicht Kaiser oder Kanzler bin.”³ — egyértelműen az *ego nolo Caesar esse* átköltése. Lehet, hogy a német költő ráérezett arra, hogy a századokkal korábban élt római költő valójában nem csak költői játékba bocsátkozott a birodalom megmentésére elszánt császárral, hanem a tréfa örve alatt arra hívta fel a figyelmet: vége a Római Birodalmat egykor megteremtő és századokon át fenntartó erkölcsöknek, amelyek nélkül az *imperium* sorsa megpecsételődött. Brander tehát jogosan idézné fel ilyen módon Florust, amikor maga a Római Birodalom örökébe lépő Német-Római Császárságot búcsúztatja, igaz — úgy tűnik fel — sokkal vaskosabb formában és durvább hangon.

Ám ezen a ponton meg kell vizsgálnunk a kérdést: valóban jól érzett-e rá Goethe arra, hogy a talán első pillantásra „igénytelen”-nek látszó költői verseny mögött igazából egy birodalom válságának felismerése, egy korábbi helyesnek bizonyult életvitel eltorzulásának észlelése és feltárása, valamint a minderre való megdöbbenő reakció húzódik meg, még ha a megválasztott költői forma eköré valamiféle játékos aurát igyekszik is vonni.

A Florus-Hadrianus párvers kapcsán ma az egyik legmegalapozottabb megközelítési mód az, hogy míg Florus Hadrianus esetében a *bios praktikos*, a *vita activa* hibás kinövéseit leplezi le, addig a császár Florus életvitelében a *bios theórétikos*, a *vita contemplativa* eltorzulásaira mutat rá. Ez így önmagában helyes megállapításnak is látszik, ám igazából akkor foghatjuk fel a játékos szembeállítás igazi súlyát, ha mindezt egy szélesebb kontextusban helyezjük el, szembeállítva a *vita activa* és *contemplativa* torzképét azzal a pozitív felfogással, amelyet a költői vetélkedés kezdeményezője, Florus vallott a császár *bios praktikos*-ának jellegével és rendeltetésével kapcsolatban. Minthogy mára már bizonyosságnak vehetjük, hogy Florus, a költő és a dialógusszerző, valamint a történetíró egy és ugyanazon személy, ezért elég pontos képet alakíthatunk ki magunknak arról: miként is fogta fel Florus a *princeps* és az *imperator* igazi tevékenységének lényegét. A költő szemében mindenestre az uralkodónak ugyanolyan megkülönböztetett szerep jutott osztályrészül, akár csak az igazi versírónak:

*Consules fiunt quotannis et novi proconsules,
solus aut rex aut poeta non quotannis nascitur.*
(carm., l0)

Minden évben újra lesznek consulok s proconsulok,
csak királyt s költőt nem adhat egyre másra minden év.
(Havas L. ford.)

³ Ibid., p. 124.

Ennek megfelelően egyenetlik Róma küldetésének teljesítését Florus szerint Róma jó királyai, akik valamennyien teleologikus módon cselekszenek, s ennek jegyében *bios praktikos*-uk folyamán a legnagyobb feladatokat teljesítik, különösen Romulus, aki mint az első római király *ex variis quasi elementis congregavit corpus unum, populumque Romanum ipse fecit*, vagyis ő alkotta meg magát a történelem főhősét, a római népet. Csupa pozitív jelző, főnév, ige és kifejezés utal a többi római király működésére is mind tevékenységük történeti leírásában (l, l), mind pedig az I. *anacephalaeosis*-ban, összefoglaló áttekintésben. Hasonlóképp az életerő jellemzi az egyik jó *princeps* florusi bemutatását is, hiszen a római nép *sub Traiano principe movit lacertos* (praef., 8). Szerzőnk dialógusa, a *Vergilius orator an poeta* (=VOAP) is úgy emlékezik meg erről az *imperator*-ról, mint akinek az ideje alatt *in foro omni clarissimus ille de Dacia triumphus exsultat*, s aki alatt tökéletesen felragyog a *lux et fulgor felicis imperii, qui in se rapit atque convertit omnium oculos hominum ac deorum*. (VOAP, 1,7—8).

Florus szemében azonban az igazán eszményi uralkodó Caesar Augustus. Szerzőnk történeti munkájának csúcspontja az ő korszakos jelentőségű működésének leírása, mintegy a *populus Romanus* történetének betetőzése, megkoronázása. A történetíró szemében Augustus nem egyszerűen az a személy, aki véget vetve a polgárháborúknak bölcsességével és leleményességével újra talpra tudta állítani a birodalom minden ízében megrendült testét, úgy kormányozva őt fejbólintásával, mint ahogy a lélek meg az értelem igazgat bennünket (ep., 2,14 /4,3/ 5—6), hanem ő az, aki alatt beteljesedett a római nép ama érett férfikora, amikor *apopulus Romanus* az egész világot meghódította (praef., 7). Ennek illusztrálására Florus egy következetes égtáji elrendezés alapján nagyszerű mustrát tart Augustus katonai diadalairól a birodalom határai mentén. Ez az elrendezés a szerző számára annyira fontos, hogy a kronológiára cseppet sem ügyel; s a bemutatást annyira a győzelem határozza meg, hogy a vereség tragikus árnya csak egyszer vetül rá az eseményekre, akkor is az időrend mellőzésével olyan módon elhelyezve, hogy az utána következő ragyogó sikerek elfeledtessek ezt az átmeneti kudarcot (Quintilius Varus katasztrófáját — 2,30 /4,12/ 29 skk.).

Florus először északon vonultatja fel Caesar Augustusnak és hadvezéreinek diadalmas fegyvereit, egyértelműen a földrajzi elhelyezésre és nem a hadjáratok dátumára ügyelve: az első hadszíntér Noricum (Kr.e. 15 — 4,12,4—5, míg a többi esemény: *ibid.*, skk.), majd következik Illyricum (Kr.e. 35—33), Pannonia (Kr.e. 12), Dalmatia (Kr.u.9), Moesia (Kr.e. 28 ?), Thracia (Kr.e. 13), Dacia (Kr.e. 29—28), s ezek után mutatja be a történetíró a szarmatákkal (Kr.e. 12), ill. a germánokkal (Kr.e. 12 — Kr.u. 9) megívott harcokat⁴.

⁴ A Florustól alkalmazott efféle strukturális elrendezésről és csoportosításról a legkörültekintőbben M. Hose írt (Erneuerung der Vergangenheit.... Stuttgart—Leipzig 1994. I. a Florusról szóló fejezetet).

A diadalszemle ezt követőleg az átlósan ellentétes területre: délre helyeződik át, ahol a szerző a *bellum Gaetulicum*-ot adja elő (Kr.u. 6 — 4, 12, 40).

Majd a keleti égtáj vidékére helyeződnek át a katonai események, mert megismerjük az Armeniával kapcsolatos római fellépéseket, mindenekelőtt Gaius Caesar akcióját és sorsát (4,12, 42 skk. — Kr.u. 1). Ha ezt az utóbbi momentumot belengi is egyfajta tragikus hangulat, mégis ezt elfedik a diadalmenetet záró utolsó jelenetek.

Florus ugyanis kelet után a birodalom nyugati határterületére vált át, mintegy a *bellum Cantabricum et Asturicum*-ot mutatva be a *princeps* katonai fellépésének csúcsaként, már csak azért is, mert ebben Caesar Augustus személyesen vett részt (4,12, 46 skk.). Bár ezek a hispaniai események valójában Kr.e. 26—25-ben zajlottak le, a történetíró a döntő győzelmet és ragyogó következményeit kívánva hangsúlyozni, úgy állítja be, mintha ezzel a hispaniai diadallal értek volna véget Augustus hadjáratai, s uralkodott volna el az egész világon a rendíthetetlen hűség és az örök béke (4,12, 59 skk.).

Ezzel Caesar Augustus valójában a római nép történelmi küldetését vitte végbe, hiszen a *populus Romanus* valójában egy világbirodalmat valósított meg, amelyben nyugaton és délen, északon és keleten szinte minden népet a hatalma alá hajtott, s amely népekkel ez még nem történt meg, azok is érzik Róma nagyságát, s tisztelettel tekintenek a nemzeteket legyőző római népre. Caesar Augustus révén tehát megszületett a világbékét szavató Római Birodalom; s ezzel a *princeps* valójában egy új Nagy Sándor inkarnációjaként tűnik fel előttünk, aki újból teljesíteni volt képes Alexandros *oecumenicus* szerepét. Bár Florus ezt így nem mondja ki, mégis a történetíró alkotását lezáró ünnepélyes nagyjelenet vonásai ezt teljesen magától értetődővé teszik.

Braccesi kutatásai⁵ szerint feltehetőleg Kleitarchosra megy vissza az az antik hagyomány, hogy miután Alexandros végrehajtotta a világ meghódítását, halála évében, Kr. e. 333-ban egy *oecumenicus* követség kereste fel Babilónban. Florus kortárs, Arrianos⁶ ezt így adja elő az „Alexandros anabasisá”-ban: Miután Alexandros Babilónba ment, találkoztak vele a libyaiaktól érkezett követek, akik köszöntötték őt, és mint Asia királyának felkínálták neki egy koronát; Itáliából is jöttek követek, akiket ugyanebből a célból a bruttiusok, a lucanusok és az etruszkok küldtek. Azt mondják, hogy egyidejűleg a karthágóiak is menesztettek követeket, ahogy mások is jöttek Etiópiából, az európai szkítáktól, valamint a keltáktól és az ibérektől, hogy

⁵ E jeles padovai professzornak az Alexandros-hagyománnyal kapcsolatban végzett vizsgálatairól l. főképpen: L. Braccesi: *Alessandro e i romani*. Bologna 1975; *Idem*: *L'ultimo Alessandro, dagli antichi ai moderni*. Padova 1986; *Idem*: *Alessandro e la Germania*, Roma, 1991. Kár, hogy e kiváló vizsgálatok nem látszanak tudomást venni a kiemelkedő magyar ókortudós, *Borzásák, I.* hasonló tárgykörben folytatott eredményes kutatásairól, l. alább.

⁶ Vele összefüggésben l. újabban P. A. Stadter: *Arrian of Nicomedia*. Chapel Hill, N. C. 1980, (róla mint Hadrianus egyik barátjáról l. ugyanott pp. 13—14; 168—169), ill. A. B. Bosworth: *A Historical Commentary on Arrian's History of Alexander*. Oxford 1980—, I—; *Idem*: *From Arrian to Alexander: Studies in Historical Interpretation*, 1988; *Idem*: *Arrian and Rome*. ANRW, II/34.1, pp. 226—275.

kérjék Alexandros barátságát, s ekkor történt, hogy a görögök és a makedónok először ismerkedtek meg az ő nevükkel és külsejükkel. Mint mondják: egyesek azt kérték Alexandrostól, hogy ő rendezze el másokkal fennálló vitáikat; s ekkor vált leginkább Alexandrosnak meg környezetének is az a meggyőződésévé, hogy ő minden föld és tenger ura. Nagy Sándor történetírói közül Aristos és Asklépiadés azt állítják, hogy még a rómaiak is elküldték követeiket, és amikor Alexandros találkozott velük, valamiképp megjósolta nekik eljövendő hatalmukat, megfigyelve szervezettségüket, iparkodásukat és szabadságukat, s ugyanakkor tanulmányozva alkotmányukat is (7,15,4—5).

Szemponctunkból itt egyáltalán nem fontos most az az Arrianost foglalkoztató kérdés: hiteles-e ez a közlés vagy sem; az biztos, hogy már jó ideje tudni véltek egyes történetírók egy olyan oecumenicus követségről, amely diadalai csúcán mint valami *kosmokratort* kereste fel Alexandrost Babylónban. Arrianos kortársa, Florus ugyanezzel tüntette ki Caesar Augustust, mert megistenülő személyét a világ legtávolabbi még független népei ugyanúgy felkeresik hódoló követeik révén, mint ahogy annak idején a világ Nagy Sándornak tisztelgett. Most ezek a messi népek mint valami diadalmenetben hajtják meg fejüket a világbíró római nép megtestesítője: Caesar Augustus előtt. Florus szeme előtt szinte ott a térkép, ahogy előbb a szkíták és a szarmaták hódolását írja le; majd pedig a távoli keletről vezetí Rómába a tisztelgőket, elmondva, hogy még a *Seres* is eljöttek, meg a nap tüze alatt élő indiaiak — drágaköveket, igazyöngyöket, sőt elefántokat hozva magukkal ajándékképpen, és leginkább azzal voltak nagyra, hogy milyen hosszú távolságot tettek meg: négy évet töltöttek ugyanis úton. A parthusok is önként visszaadták azokat a hadijelvényeket, melyeket Crassus katasztrófája alkalmával zsákmányoltak (2,34 /4,12/ 62—63). Ennél *oecumenicus*abb követjárást mint valami nagyszerű császári diadalmenetet el sem lehet képzelni! Arra, hogy az Augustust felkereső keleti követségekben az ókori szerzők valóban az egykor Nagy Sándort Babylónban felkereső *oecumenicus* követségek megismétlődését látták, épp azon Orosius a legjobb bizonyíték, akinek egyik fő forrása maga Florus volt, minthogy több alkalommal szó szerint is merített belőle. Szent Ágostonnak ez a munkatársa a következő beszámolót adja: Időközben az in-nenső Hispania Tarraco városában az indiaiak és a szkíták követi végül is rátaláltak Caesar (Augustus)ra, miután bejárták az egész földkerekséget, és tovább már másutt nem kutathatták. Elhalmozták Caesart annak a Nagy Sándornak a dicsőségével, akit miként a Közép-Keleten, Babylónban békeszándékával a hispaniaiak és a gallok követsége keresett fel, ugyanúgy most Hispaniában, a Nyugat legszélén Caesarhoz járult népe ajándékával az indus Kelet és az északi szkíta. Így tért vissza Caesar (mintegy diadalmenetben) Rómába (6,21,19—21).

Az Augustust megillető Nagy Sándor-féle *oecumenicus* hódolat képét egyébként nyilván nem teljesen Florus találta ki, mert az *epitomét* záró világméretű hatalmas tisztelgő tabló voltaképpen már a vergiliusi *Aeneis* 8. énekének finálóját, az augustusi hármast diadalmenet nagyszerű ábrázolását idézi fel

*incedunt victae longo ordine gentes,
quam variae linguæ, habitu tam vestis et armis.
Hic Nomadum genus et discinctos Mulciber Afros,
hic Lelegas Carasque sagittiferosque Gelonos
finxerat; Euphrates ibat iam mollior undis,
extremique hominum Morini, Rhenusque bicornis
indomitique Dahae, et pontem indignatus Araxes.*
(722—728)

Ezeket a sorokat Lakatos I. fordítása így adja vissza:

előtte legyőzöttek hada hosszan,
mint nyelvükre: különböznek fegyverre, ruhára.
Itt a nomádot, az övtelen afrikait s a lelexet
véste ki Mulciber, ott meg a kárt s a nyilast, a gelónust;
hódol a Rhenus, a kétszarvú s a morínus, e messzi
nép, meg a durva dahák s a hidakra dühös, vad Araxés.

Hasonlóképpen részesíti Horatius is *oecumenicus* hódolatban Augustust, és-
pedig többször is. Ezek közül a szövegek közül itt hadd hivatkozzam a *carm.*, 4, 15
ad Augustum-ára, amely ódában többek közt ez áll:

*Non, qui profundum Danuvium bibunt,
edicta rumpent Iulia, non Getae,
non Seres infidique Persae,
non Tanain prope flumen orti.*
(21—24)

Magyarul:

Caesar parancsát nem szegi meg sem az,
ki messze issza a Duna mély vizét,
se géta, perzsa hitszegő, szér,
sem kik a Don közelében élnek.
(Jánossy I. ford.)

Nos, megítélésem szerint ahhoz az *oecumenicus* módon triumfáló augustusi
nagyjelenethez, amellyel Florus történeti munkája a tetőpontján véget ér, kell viszo-
nyítanunk a florusi bökvers Hadrianusról adott bemutatását. Ahogy a történetíró
epitomé-jában a birodalom határait diadallal körbejáró Augustus alakját idézte fel
megannyi, nagyságot sugalló és sugárzó nyelvi elemmel (hogy közülük csak néhányat
idézzek fel: *ferocius agebat, perpacavit, expeditionem ipse sumpsit, percecidit, perpulit,
domuit, compescuit, subigendos dedit* stb. — 2,21 /4,12/ 3 skk.), ugyanakkor a florusi

anacreonteus Hadrianus személyének és működésének leírásában egy olyan katona alakját vetíti elénk, aki valójában méltatlan azon feladatok elvégzéséhez, amelyek őt diadalmenetre érdemesítenék. Az *orbis terrarum*-ot győztesen bejáró Augustus helyett ugyanis egy olyan Hadrianus jelenik meg, aki mintegy pusztá szemlélőként sétál (*ambulare* — nem lehet véletlen, hogy a Róma háborúit bemutató florusi írás ezt az igét sohasem használja!) és hitvány módon ugyanúgy meglapul és rejtőzködik, mint ahogy a teutoburgi katasztrófa alkalmával az egyik római zászlóvivő szégyenletesen megbújik a vértől iszamós mocsárban (2,30 /4,12/ 38); vagy ahogy a VOAP-ban a költő és *grammaticus* Florus kapja meg a szemrehányást, amiért oly roppant tehetségével kész elvállalni azt a megpróbáltatást, hogy Róma helyett egy provincia rejtekében húzza meg magát (*Potesne cum hoc singulari ingenio tantaque natura provinciam latebram pati?* — 1,7). Ez az utóbbi szövegpárhuzam egyébként azt is megmutatja, hogy a florusi anacreonteusban a *pati* ugyancsak nem egy minden megpróbáltatást kiálló hadvezér hősiességére utal, hanem olyan valakire, aki tétlensége miatt van kitéve a nagy hidegnek. Ebben a császárban a költő egyszerre leplezi le azt a személyt, aki egyfelől az epikureus⁷ λάθη βιώσας nyilvánvalóan helytelen elvét követi; másfelől viszont megsérti az ugyanezen iskola ἀπάθεια-ját⁸.

Mindennek figyelembevételével nemigen tévedhetünk akkor, amikor azt állítjuk: míg az *epitomé*-ban Florus az eszményi császár tettere kész, triumpháló alakját jeleníti meg a *vita activa* követelményeinek megfelelően, legyen szó akár Traianusról, akár Romulusról, akár Augustus alexandrosi figurájáról, akikben mintegy megtestesül a római nép birodalomteremtő és -fenntartó életereje; addig Hadrianusban a Florustól megbélyegzett *inertia Caesarum* ölt testet, amely miatt mind a *populus Romanus*, mind az ő *imperium*-a *quasi consenuit atque decoxit*, vagyis szinte megöregedett és kiszikkadt (praef., 8). Ebben a kontextusban tehát, a jó uralkodó eszményével szembeállítva, Hadrianus mintegy a rossz császár szerepét látszik a költő szemében magára öltetni, aki nem képes eleget tenni a *bios praktikos* valódi elvárásainak, mert örökös határjárása nem az *imperator*-tól elvárható diadalmenet, hanem a tehetetlenség megnyilvánulása.

Ám ezen a ponton fel kell vetnünk még egy kérdést: mennyire őrizte meg a *Historia Augusta* idézete a Florustól adott teljes Hadrianus-portrét, melynek elmarasztaló kicsengése tagadhatatlan.

A bökversre adott hadrianusi felelő költemény alapján nyilvánvaló, hogy Florus versikéjének 3. sora elveszett, mivel a két mű párhuzamossága kétségtelenné

⁷ Nem lehet véletlen, hogy Hadrianus egyik titkára, Avidius Heliodorus, feltehetőleg epikureus volt, mely filozófiai iskola hatása a római császárra kétségbe vonhatóan, vö. *M. L. MacDonald: Hadrian's Villa and Its Legacy*. N. Haven—London 14. Hadrianus filozófiai és általános szellemi orientációjáról is jó áttekintést adnak a következő jz.-ben idézett dolgozatok.

⁸ *R. Syme: Hadrian the Intellectual*, in: *Les empereurs romains d'Espagne*. Paris 1965. 243—253; *Idem: Hadrian as Philhellene. Neglected aspects*. BHAC 1982/1983. 341—362.

teszi: a *latitare per popinas*-nak egy hasonló florusi sorra kell felelnie⁹. Az e téren végrehajtott ama szövegjavító kísérletek rendre megbuktak, amelyek vagy a császár egy időben meghatározott *limes*-menti körútját próbálták meg belecsempészni a kiegészítésbe; vagy pedig a rekonstrukciót a 4 soron belül egy olyan elképzelt utazásban gondolták elérhetőnek, amely valamiféle égtáji tájolást követ. Ma már egyre több kutató számára nyilvánvaló, hogy a ránk maradt négy sor a *limes* egyetlen szakaszára, az északi határterületre vonatkozik, mert ennek mentén helyezkednek el a két végponton: egyfelől a *Britanni*, másfelől a *Scythae*. Így csak a közbülső harmadik elem hiányozhat, amelynek Germania vidékét kell szükségképpen jelölnie. Ennek figyelembe vételével született meg Rösinger *per Germanos* konjektúrája, amely azonban metrikailag tarthatatlan, s ezért több esélye van a Steinmetztől javasolt *per Sugambros* kiegészítésnek¹⁰. Mégis magam lehetségesnek tartok egy további, talán az eddigieknél valószínűbb szövegpótlást. Feltűnő, hogy Florus a germániai hadi események során szinte mindig kiemeli e vidék mocsaras jellegét. Caesar itteni expedíciójának leírására ezeket a fordulatokat használja: *in saltus ac paludis*, ill. *fuga rursus in silvas et paludes* (1,45,14—15). Quintilius Varus teutoburgi katasztrófájának előadásakor pedig ezekkel a kitételekkel él a szerző: *nihil illa caede per paludes perque silvas cruentius* (2, 3o, 35), majd a *signifer* már említett története kapcsán ezt mondja: *in cruenta palude sic latuit* (ibid., 38). Érdekes, hogy ezen utóbbi helyen az egyik *codex recentior* (E) egyenesen *latitavit*-ot tartalmaz, ami esetleg egy olyan középkori kéziratból kerülhetett ide egy széljegyzet nyomán, amelyben az esetleg csak később kihullott sor még megvolt. Ennek megfelelően a Florus-bölkvers 3. sorát ekképp tartom helyreállíthatónak: *latitare per paludes*, ami egybevág H. W. Benario megoldási javaslatával, aki azonban eljárását nem indokolja¹¹. Amennyiben pedig ez a szövegkiegészítés helyes, akkor Florus annak a Hadrianusnak az alakját idézte meg, aki a birodalom északi *limes*-e mentén haladt végig, mintegy ál-hadjáratot, vagy ál-diadalmenetet hajtva végre, ahogy Florus Hadrianusnak szóló egyik levelében is

⁹ Kivételes H. Bardon felfogása, aki nem hiszi, hogy elveszett volna egy florusi sor, vö. *Les empeureurs et les lettres latines d'Auguste à Hadrien*. Paris 1940 (= 1968²). 416 sk. A 4. sornak régóta vitatott jellegét mutatja már A. Turnèbe 1580-as magyarázata, aki a részt érdekes módon a *caprificatio*-val hozza kapcsolatba (*Adversorum libri triginta*. Parisiis 1580. 24,8), vö. S. Mintacci: im., p. 62. Általában e korszak költészetéhez, irodalmi és szellemi életéhez l. még. A. Cameron: *Poetae novelli*. HSPh. 84 (1980) 127—175; P. Steinmetz: *Untersuchungen zur römischen Literatur des zweiten Jahrhunderts n. Chr.* G. Wiesbaden 1982. Főképpen 295—373; *Idem*: *Lyrische Dichtung im zweiten Jahrh. n. Chr.* ANRW. II/33.1 (1989) 259—302. Vö. még A. Rostagni: *Storia della letteratura latina*, II, Torino, 1952, 591—595; I. Mariotti: *Note in margine ai poeti novelli*. In: *Munus amicitiae*. Scritti in memoria di A. Ronconi, II Univ. degli Studi di Firenze, Dip. di Scienze dell'Antichità G. Pasquali: *Quad. di Filol. Lat.*, IV.2, Firenze 1988. 11—21; A. La Penna: *La cultura letteraria latina nel secolo degli Antonini*. In: *Storia di Roma*. Torino 1992. II. 3 (főleg pp. 495 skk.).

¹⁰ A számításba jöhető szövegjavításokról l. a közelmúltban megjelent Florus-*editio*-m kritikai apparátusát P. Annii Flori *Opera quae exstant omnia*, curavit et editit L. Havas, Debreceni, 1997. 235. Magához a versformához l. többekközt P. Grimal: *Le lyrisme à Rome*. Paris 1978. 255.

¹¹ H. W. Benario: *A Commentary on the Vita Hadriani in the Historia Augusta*. Chico, California 1980. 106.

talán valamiféle ilyesmire céloz, amikor ezt írja: *quasi de Arabe aut Sarmata manubias* (apud Charis., p. 157, 21 B = ed. P. JAL, II, p. 130). A tréfás-gunyoros Florus-versike tehát azt sugallja, hogy a császár, hibásan értelmezve a *vita activa* elvárásait, egy rossz epikureizmus jegyében csupán egy *triumphus*-ra nem méltó ál-expedíciót bonyolít le a birodalom északi határvidékén. Ha ezt a negatív képet az Augustusszal kapcsolatos bemutatással összevetjük, ahol a *princeps* győzelmi sorozata előbb az északi határvonal mentén elevenedett meg, s csak ezután adta elő a történetíró előbb a délen, majd keleten, ill. a nyugaton lezajlott eseményeket; akkor a párhuzamosságból adódólag van bizonyos valószínűsége annak, hogy a költő az északi álhadjárat felidézése után, talán a császár déli, keleti és nyugati „rejtett” hadműveleteiről is megemlékezett, természetesen hasonlóképp tréfálkozó hangnemben, s csattanóként vagy a *triumphus* elmaradására utalt (hiszen Hadrianus arról volt híres, hogy még a Traianus nyomán őt megillető diadalmenetről is lemondott, ugyanakkor annak tiszteletére egyfajta pszeudo-triumfust tartott (HA, vita Hadr., 6); vagy pedig arra célzott, hogy Hadrianus nem részesült *oecumenicus* hódolatban, mert inkább még ő volt az, aki az idegen országok uralkodóit bőségesen megjutalmazta (vö. *ibid.*, 13 és 17).

Eszerint Florus Hadrianushoz intézett és feltehetőleg erősen megcsonkult *anacreonteus*-a végső soron egy visszájára fordított *triumphus* lenne, s humoros hatását épp ebben a kiforgatott alaphelyzetben kell keresni, amennyiben itt nem a *vita activa* filozófiailag valójában jól körülhatárolható alapértékei és erényei mennek teljesebbé, hanem egyfajta epikureus *λάθε βιώσας* érvényesül a maga torz módján, mert ugyanakkor csorbát szenved az epikureus *ἀπάθεια* is¹². Ám ez a fejetetejére állított diadalmenet aligha teljesen Florus saját leleménye. Költőnk — mint ismert — a *poetae novelli* közé tartozott, akiknek egyik nagy mintája az a Catullus volt, aki, ha más formában is, de élt a kiforgatott *triumphus* mulattató csúfondáros hatásával. Eerre példa a *carm.*, 11¹³, amelynek alapszituációját így vázolhatnók fel: meghíúsult szerelme miatt Catullus a világhódító hadvezér pózában (lásd a nagy szavakat: *penetrabit, gradietur*) be fogja járni a messzi Indiát, ahol a Kelet tengerének visszhangzó hullámai verdesik a partot; vagy átszáguld Hyrcanián és a lágy Arábián, vagy a sagák és a nyilas párhuzosok földjén, vagy azokon a síkokon, amelyeket a hétágú Nílus fest meg; vagy átkelve az Alpok magasain a nagy Caesar emlékműveit veszi szemügyre: a gall Rajnát meg a szörnyű és a világ végén lakó *Britanni*-t. Ezen világ

¹² Hadrianusnak az epikureizmussal való kapcsolatát mutatja többekközt az is, hogy Plotina, Traianus felesége, majd özvegye sürgetésére különleges kiváltságokat adott az athéni epikureus iskolának (IG, II/III, 1098 = ILS, 7784, ill. *E. M. Smallwood*: Documents Illustrating the Principates of Nerva, Trajan and Hadrian. Cambridge 1966. 442). Plotinával kapcsolatban l. még *H. Temporini*: Die Frauen am Hofe Trajans. Ein Beitrag zur Stellung der Augustae im Prinzipat. Berlin—N. York 1978; *M. T. Raepsaet-Charlier*: Prosopographie des femmes de l'ordre sénatorial. Bruxelles 1987. N° 631.

¹³ A Catullus-költemény és a Florus-vers közti párhuzamosságra már *L. Deschamps* felfigyelt: *Subtil Florus!...ou le »poète-Roi«*. REA 91 (1989) 90.

méretű expedíció nyomán azonban a költő nem diadalmenetet tartó hadsereget küld haza, hanem őt elkísérő, gyűlölt vetélytársaival: Furiusszal és Aureliusszal üzeni meg hűtlen szerelmének, hogy az egyetlen igaz szerető elhullt szerelme helyett érje be a végtelen számú (*trecentos* — v. 18) perverz szeretővel. A hadrianusi bökvers alapötletét, a megcsúfolt *triumphus* gondolatát tehát Florus Catullustól kölcsönözhetette, társítva hozzá háttérként Alexandros és Augustus részben a görög történetírókból, részben Vergiliusból és Horatiusból ismert sztóikus színezetű *oecumenicus legatio*-jának kontrasztáló eszméjét. Hogy Florusnál valóban egy tudatos Catullus-*imitatio*-val számolhatunk, azt mi sem bizonyíthatja jobban, mint maga az a tény, hogy már az *Ego nolo Caesar esse* indítás előzménye is fellelhető a veronai költőnél:

*Nil nimium studeo, Caesar, tibi velle placere,
Nec scire utrum sis albus an ater homo.*¹⁴
(carm., 93)

Mindezek után aligha lehet kétséges: Florus főként a catullusi példa nyomán parodizálja a szerinte Caesar és Augustus igazi oecumenikus triumphusával vagy Alexandros valódi világméretű követség-fogadásával szemben pusztán ál-diadalmenetet tartó Hadrianust¹⁵. Egyelőre azonban tisztázatlan maradt az a kérdés: időben mikor képzelhető el egy ilyen jellegű gunyoros megnyilvánulás a római költő részéről. Vagyis: feltétlenül fel kell derítenünk a költemény datálását, amivel a Florus-irodalom mind a mai napig adós. Az eddig elmondottak alapján annyiban magától adódik a válasz: a költő csak azután írhatta meg Hadrianus oecumenicus triumphusának kicsúfolását, hogy a császár már valóban körbeutazta egész birodalmának határát, vagyis már nem csupán É-on fordult meg, hanem D-en, valamint K-en és Ny-on is. Ezért a datálás megállapításához azt a kérdést kell feltennünk: mikor számolhatunk legkorábban a császár világ körüli utazásának teljessé válásával. Sajnos, Hadrianus nem valamennyi császári utazását ismerjük kellő pontossággal, mégis mára már sok minden eléggé világossá vált¹⁶. Az mindenesetre tény: a kortársakra sokkolólag hatottak a császár szinte végeláthatatlan útjai, hiszen ő volt az első olyan római uralkodó, aki nemcsak sokat utazott, hanem utazásai miatt uralkodási idejé-

¹⁴ S. *Mattiocci*: i.m., 63 a florusi megfogalmazásnak még korábbi párhuzamait is megtalálni véli (vö. Naev., com., 36 R; Plaut., Bacch., 58 és 99).

¹⁵ Nem egészen értem M. *Taliaferro Boatwright* megfogalmazását, aki így ír: „alleged« abandonment of expansionism” (Hadrian and the City of Rome. Princeton N. Jersey 1987. 298). Az expanzionizmussal való felhagyás ugyanis éppenséggel nagyon jól megragadható Hadrianus kül- és katonapolitikájában, l. erről. HA, v.Hadr., 9,1; Eutr., 8,6; vö. A. *Garzetti*: From Tiberius to the Antonines.... Transl. by J. R. Foster. London 1974. 380—386.

¹⁶ Hadrianus utazásairól legutóbb l. U. *Sachinger*: Die Reisen des Kaisers Hadrian nach Aussagen der Münzbilder, NZ 104—105 (1997) 83—108. Régebről kiemelendő: J. *Schwartz*: Remarques sur les voyages d’Hadrien. BHAC 1979/1981, pp. 291—301; R. *Syme*: Journeys of Hadrian. ZPE 73 (1988) 159—170.

nek több mint a felét¹⁷, vagy legalábbis közel annyi időt Itálián, de legalábbis Rómán kívül töltött.

Ezek után álljanak itt a tények Hadrianus utazásainak időrendjéről.

a) Trónra jutása (117. augusztus 11.) után Hadrianus egy teljes évet úton volt, s csak 118 júliusában érkezett meg Rómába. Minthogy azonban ez az utazás kizárólag K-en zajlott le, ezért oecumenicus felvonulásról semmiképpen sem beszélhetünk, s ennek megfelelően a florusi költemény sem erre az időszakra vonatkozik. Keletkezését tehát későbbre kell tennünk.

b) A következő nagy utazás 121 áprilisától egészen 125 nyaráig tartott. Az első évben Hadrianus Galliában, Germaniában, a Duna középső vidékén fordult meg a második évben eljutott Britanniába, majd ismét útba ejtve Galliát, Hispaniába ment; a következő esztendőben Syriát, Cappadociát, Bithyniát kereste fel, az év fordulóját Nicaeaban, Nicomediában töltve; a negyedik év Kis-Ázsia nyugati felében, így Ephesosban telt el, majd a császár felkereste Rhodost, s eljutott az európai Görögországba, ahol a császár Athénben töltötte a 124/125-ös telet; az utolsó, az ötödik év a Peloponnésos, ill. Közép-Görögország meglátogatását hozta magával¹⁸, s az uralkodó a nyár közepén Szicíliából tért vissza Rómába. Az öt év alatt ugyan a császár sok földet bejárt, mégis csak a Nyugat és a Kelet volt utazásának színhelye. Így oecumenicus bejárásról most sem beszélhetünk. A Florus-vers tehát szerintem ekkor sem keletkezhetett, annak ellenére sem, hogy a császár és a költő talán épp ezen utazás ideje alatt találkozhatott egymással. Hadrianus ugyanis 122/123 telét abban a Tarracóban (ma: Tarragona) töltötte, ahol Florus a maga utazásainak befejeztével *grammaticusként* és *rhetorként* tevékenykedett.

c) Az *imperator* újabb nagy utazása a 128-as évre esik, amikor a nyár kezdetétől az évszak végéig vagy közepéig tartó idő során a császár a költő szülőföldjére, Africába látogatott el, szemrevételezve Mauretaniát is, ahonnan visszatért Rómába. Láthatjuk, hogy ezzel a császár valóban birodalmát minden égtáj irányában bejárta már. A korábban É-on, majd Ny-on, s később K-en tett útjai után, végighaladt immár a D-i körzetek egy részén is. Florus valójában ekkor ítéltette császára világjárását valóban oecumenicusnak, s ennél fogva *Anacreonteusainak terminus post quem*-jeként legkorábban 128 nyárutóját tarthatjuk számon. Nem zárható ki azonban egy ennél későbbi keletkezés sem.

d) 128 nyarának végén ugyanis a császár ismét elhagyta birodalma központját. A telet újból kedves városában, Athénben töltötte, majd megfordult Ephesosban, Nyugat- és Kelet-Kis-Ázsiában, ill. a Közel- vagy Közép-Kelet olyan helyein, mint

¹⁷ *M. Taliaferro Boatwright*: i.m., p. 135 több mint 12 Rómán kívül eltöltött évről beszél. E munkában további gazdag irodalom is található a császár utazásairól. *W. L. MacDonald*: i.m., 18 kilenc és fél évről ír Itálián kívül.

¹⁸ Hadrianus és a görögök kapcsolatát a császár utazásainak tükrében is érinti *A. R. Birley*: *Hadrian and Greek Senators*. ZPE 116 (1997) 209–245.

Antiochia, Palmyra, Arabia¹⁹, Iudaea, s végül eljutott Egyiptomba: Alexandriába és sor került híres-hírhedt utazására a Níluson is. Ennek során vesztette életét a császár közismert kegyence, Antinous, belefúlva az óriás folyóba. A hírhedt herélt sírja így ugyanúgy Egyiptom lett, mint ahogy Nagy Sándoré is itt volt. A kortársak ezért talán ekkor vonhattak a leginkább párhuzamot Alexandros és Hadrianus között. E párhuzamba állítás során látniuk kellett a nyilvánvaló különbséget. Míg a makedón király útja azért vezetett végig a világon egészen Indiáig, hogy szinte az akkor ismert egész *oikumené*-t leigázza, s Egyiptom ennek a világhódítónak lett végső nyughelye, addig Hadrianus szemükben pusztán kíváncsiságtól²⁰ vezérelve bolyongta be birodalma, s egyben az *orbis terrarum* határait, miközben — Fronto szerint (ep. Ver., 2,1; praef. hist., 10,11) — lerombolta és tönkretette a római hadsereget és fegyelmét, egy eunuchnak emelve obeliszket Nagy Sándor nyugvóhelyének közelében. Hiába vált az egyiptomi kirándulással teljessé Hadrianus oecumenicus birodalomutazása 130/131-ben, teljessé válva a D-i határvonal szemrevételezése is, ez a kaland sok kortárs szemében nem látszott igazából növelni az uralkodó presztizsét, sőt inkább erősen csökkenthette, már ahogy azt akár a *Historia Augusta* alapján, akár a Hadrianus halála utáni elutasító senatusi állásfoglalásból meg tudjuk ítélni²¹. Mindezek alapján úgy vélem: Florus versikéje leginkább talán mégis 132-ben született, amikor a császár visszatért Rómába, vagy pedig az ezután következő években írta meg költeményét a tréfálkozó kedvű poéta. Eszerint a gúnyvers 128—138 (az utóbbi évszám az uralkodó halálának időpontja), vagy méginkább 132—138 közé datálható.

Ezek tisztázása után főként annak a kérdésnek a megválaszolása vár még ránk: valóban van-e alapja annak a feltevésnek, hogy a kortársak megpróbálták valamiféle párhuzamot vonni Alexandros és Hadrianus között, egyáltalán: magának a római császárnak a tevékenysége mutat-e olyan elemeket, amelyek tudatos kapcsolódására utalnak az alexandrosi hagyományhoz?

Egyesek már Hadrianus hatalomra jutását is párhuzamba hozták a Nagy Sándor-féle tradícióval. A *Historia Augusta*-ban olvasunk arról, hogy sokan azon a véleményen voltak: a Nagy Sándor hódító politikáját folytatni szándékozó Traianus az örökösödést is a makedón király mintájára kívánta elrendezni, vagyis maga sem jölt ki utódját (HA, Hadr., 4, 9), azaz Hadrianus egyfajta anti-Alexandros lenne.

¹⁹ Hadrianusnak Arabiával kapcsolatos elképzelését is érinti *H. M. Cotton*: H NEA ETIAPXIA APABIA, The New Province of Arabia in the Papyri from the Judaean Desert. ZPE 116 (1997) 204—208.

²⁰ Vö. HA, v. Hadr., 17,8; I. még 13,3; 14,3; Tert., apol., 5,7. Hadrianus utazásaival kapcsolatban is jó alapinformációt ad *W. Weber*: Untersuchungen zur Geschichte des Kaisers Hadrianus. Leipzig 1907; *A. Garzetti*: i.m., 386—401; *Z. Yavetz*: Hadrianus the Wanderer. In: Commentationes ad antiquitatem classicam pertinentes in memoriam B. Katz. Ed. by *M. Rozelaak*—*B. Shimron*. Tel Aviv 1970. 67—77; I. még *M. K. Thornton*: Hadrian and his Reign. ANRW II/2. 1975. 445—453; *J. Schwartz*: Remarques sur les voyages d'Hadrien. BHAC 1979/1981, p. 291—301.

²¹ Arról, hogy Róma népe gyűlölte volna Hadrianust halála pillanatában, I. HA, v. Hadr., 25,7; 24, 3—5; v. Pii, 2,4—6. Ezen közlések részben vitatható voltáról I. *M. Taliaferro Boatwright*: i.m., p. 16.

Hogy Nagy Sándor mennyire benne volt a korszak egész politikai-szellemi légkörében, vagyis a *Zeitgeist*-ben, ezt épp a már említett Arrianos-féle hét könyvből álló Alexandros-történet is bizonyíthatja, amelynek pontos címét sajnos nem ismerjük. A szerző nem véletlenül volt egyike Hadrianus embereinek, akire a császár hosszú időre rábízta Cappadocia kormányzását²², ráadásul ezt épp utolsó nagy K-i útját követőleg, amikor a tartományát is, mint láttuk, felkereste. Még akkor is, ha ezt a munkáját a szerző esetleg már Hadrianus halála utáni athéni visszaonultságában írta volna, ez az írás jelzi, hogy az Alexandrosszal való egybevetés benne volt a korszaklemben. Ugyanígy az sem lehet véletlen, hogy Arrianus számos további munkája ilyen vagy olyan formában kapcsolatban áll a hadrianusi életvitel egyik leglényegesebb elemével: az utazással, gondoljunk csak a 130 körül született Περίπλους Εὐξείνου Πόντου-ra²³, vagy a további munkákra, mint az Ἰνδική Συγγραφή, a Βιθυνικά és a Παρθικά.

Az persze mindezek ellenére továbbra is kérdés marad, hogy maga Hadrianus, igyekezett-e valamiféle oecumenicus triumphus látszatát kelteni, mintegy Alexandrosra utalva, hiszen az ő megvallott példaképe elsőrendűen Augustus volt, ill. kisebb mértékben Iulius Caesar. Annál feszélyezőbb kérdés ez, mert mint már utaltam rá, magát a hivatalos *triumphus*-t Hadrianus egyenesen visszautasította. Ez utóbbi tény ellenére számos olyan körülmény sorakoztatható fel, amely egyfelől — ahogy erről már szó is esett — a példaképek esetében is nyilvánvalóvá teszi a Nagy Sándor nyomdokába való lépés szándékát, vagy az ennek megfelelő értelmezést; másfelől kifejezetten Hadrianus saját eljárásaiban is vannak olyan elemek, melyek kapcsolatba hozhatók a diadalmenettel.

Iulius Caesar a *pax* helyreállítását kívánva kifejezésre juttatni a világban, négy *triumphust* tartott, mely a kortárs Florus bemutatása alapján eleve a négy égtájnak látszik megfelelni, hiszen az első *de Gallia* történt, vagyis É-ért; a másik Egyiptom jegyében, vagyis D-ért zajlott le; a harmadikra Pharnaces és Pontus tárgyában, azaz K-ért; majd az utolsó Iuba és a Mauri legyőzésén kívül *bis subactam ostendebat Hispaniam*, vagyis Africa térdre kényszerítésén kívül a Ny felett ült diadalt (epit., 2,13/4,2/, 88—89). Arról a körülményről pedig, hogy Florus mennyire oecumenicus értelmezését adja Augustus háborúinak s az ezek miatt ült diadaloknak, már korábban szóltuk, miként az is kiderült, hogy a római irodalom mindezt az Alexandros hagyomány optikáján keresztül igyekezett nézni.

A római elődök példája tehát alapul szolgálhatott Hadrianusnak abban a tekintetben, hogy az *orbis terrarum*-ra kiterjedő birodalomerősítő utazásait mint valamiféle új típusú oecumenicus triumphust mutassa be. De maga a császár tevékenysége is

²² A. B. Bosworth: i.m., ANRW p. 230 ezt Kr.u. 130/131-től keltezi, vö. peripl., 17,3.

²³ A. Silberman: Arrien: „Périple du Pont Euxin”. Essai d’interprétation et d’évaluation des données géographiques et historiques. ANRW II/34.1 pp. 276—311.

tartalmazott olyan elemeket, amelyek uralkodása triumfális jellegét kívánták kiemelni²⁴.

A császár új propagandisztikus kezdeményezései között fontos szerep jut az úttörő kezdeményezésnek: a *Templum Veneris et Romae* felállításának. Ez az addig mind jellegében, mind méreteiben példátlan épület nem véletlenül emelkedett a Titus-diadalív tőszomszédságában, fölébe magasodva a római triumphusok hagyományos útvonálának²⁵. Mint ismeretes, maga Venus már a köztársaság vége óta a trumphatorok *patrona*-ja lett, akinek már Sulla is hatalomra kerülését tulajdonította. A K felett diadalmaskodó Pompeius színháza megépítéskor egy szentélyt ajánlott *Venus victrix*-nek. Ami Iulius Caesart illeti, az ő számára *Venus genetrix* nemcsak a *dictator* világméretű győzelmeinek letéteményese volt, hanem a Iulius-ház, sőt az egész római nép oltalmazója is, ahogy a principatus éveit kifejezetten a *genetrix Aeneadam*-ként tekintettek rá. Ami pedig *Roma* istennőre vonatkozik, neki épp Hadrianus adja meg hivatalosan azt a *Felix* jelzőt (BMC, Emp. II, p. 329, n° 704—706, pl. 60, 19), amely addig a *triumphus* fogalmi körével kapcsolatban Venust²⁶ és az ő védencét, Sullát illette meg. Az sem lehet hangsúlytalan, hogy Hadrianus érméin *ROMA AETERNA* a megszokott *Palladium*-on kívül vagy a *Victoria*-t, vagy a Napot és a Holdat tartja a kezében mint a békét világméreteken biztosító római győzelem zálogát²⁷.

Ugyancsak volt triumfális vonatkozása a viszonylag már korán megtervezett *Mausoleum Hadriani*-nak is. Nemcsak arról a körülményről van szó, hogy ez a létesítmény annak a *Campus Martius*nak mintegy a meghosszabbításában és megnagyobbításában épült, amelyet templomokkal és *porticus*okkal a hajdani *trumphatorok* díszítettek, hanem azért is, mert ez a *Mausoleum* már külső megjelenésében is roppant nagy hasonlóságot árul el nem csupán Augustus síremlékével, hanem az olyan *tropaem*okkal is, mint amilyen a La Turbie-i ill. az Adamklissi-i²⁸. Teljes joggal áll tehát *Mausoleum Augusti*-n az első *princeps* tetteinek öröklemlékezetűnek szánt

²⁴ Talán az sem véletlen, hogy több egykorú Hadrianus-ábrázolást később a Constantinus-diadalív elkészítéséhez is fel tudtak használni, l. erről is: *A. Melucco Vaccaro—A. M. Ferroni*: Chi costruì l'arco di Costantino? Un interrogativo ancora attuale. *RPAA* 66 (1993—1994) 1—60.

²⁵ *M. Pensa*: Rappresentazioni di monumenti sulle monete di Adriano. *RIN* 80 (1978) 51—59; *D. Kienast*, Zur Baupolitik Hadrians in Rom, *Chiron*, 10, 1980, 399—407; *G. Lugli*: *Roma aeterna* e il suo culto sulla Velia, *Accademia Nazionale dei Lincei*, problemi attuali di scienza e di cultura, Quaderno, 11, 8 (Roma, 1949); *G. A. S. Snidjer*: Kaiser Hadrian u. der Tempel der Venus u. Roma. *Jdl* 55 (1940) 1—11; *M. Taliaferro Boatwright*: i.m., 101 (további irodalommal).

²⁶ Mindezzel összefüggésben l. *J. Beajeu*: La religion romaine à l'apogée de l'empire, I: La politique religieuse des Antonins. Paris 1955. 136 skk.; *R. Schilling*: La religion romaine de Vénus depuis les origines jusqu'au temps d'Auguste. Paris 1982². 65—266; *C. Koch*: Untersuchungen zur Geschichte der römischen Venus-Verehrung. *Herm.* 83 (1955) 35—50; vö. még *E. Guarducci*: La religione di Adriano, In: *Les empereurs romains d'Espagne*. Paris 1965. 209—219; *M. Taliaferro Boatwright*: i.m., p. 131.

²⁷ A kérdésnek átfogóbb perspektívába történő állításához l. *N. Belayche*: Du Mont du Temple au Golgotha: le Capitole de la colonie d'*Aelia Capitolina*. *RHR* 214 (1997) 387—413.

²⁸ Az ásításokhoz és történetükhöz l. *S. Aurigemma*: *Villa Adriana*. Roma 1961 [1962]. *Passim*.

feljegyzése: a *Res gestae divi Augusti*. Elgondolkoztató viszont, hogy maga Hadrianus nem helyeztette el saját *Res gestae*-jét *Mausoleum*-án, hanem tetteit az athéni *Pantheon*-ban örökítette meg (vö. Paus., 1,5,5). Lehet, hogy a császár így kívánta elejét venni az ő „haditettei” összehasonlításának elődeivel. A Florus-gúnyvers mögött talán ezt az indítórúgót is kereshetjük, mert a tény szemet kellett hogy szúrjon a kortársaknak.

Arra pedig, hogy nemcsak a kései Alexandros-hagyomány főhőse próbált meg végigtekinteni a magasból az egész világra kiterjedő birodalmán, hanem mintegy Hadrianusnak is ez volt a szándéka, álljon itt egy olyan összefüggés, amelynek — ismereteim szerint — az eddigi szakirodalom talán nem tulajdonított igazi súlyának megfelelő jelentőséget. Hadrianus tiburi *villa*-jának²⁹ arról a vonatkozásáról van szó, hogy a császár mintegy az egész *imperium Romanum* megjelenítőjeként és megtestestítőjeként igyekezett ezt a komplexust kialakítani³⁰, nem pusztán a legnevezetesebb és számára a legkedvesebb létesítményeket, műalkotásokat és helyeket véve számba és másolva le, hanem pl. a római *orbis terrarum* jelképeként, utazásai színterét is feltűntette a *villa*-ban, felállítva ott az egyes *provincia*-k szobrai is. Ma ugyanis feltételesen így szokták értelmezni a *Historia Augusta vita Hadriani*-jának azt a helyét, mely szerint a császár a *villa Tiburtina*-ban³¹ elhelyeztette a provinciák nevének feliratait (26,5). Sajnos, mára mindebből keveset ismerünk. Mindenesetre ide szokták sorolni a *Canopus*-ban talált Nílus-kompozíciót, amelyet Egyiptom provinciája jelképeként értelmeznek, ahogy ez Hadrianus Egyiptom-pénzein számos változatban szerepel. Ugyancsak ide szokták sorolni annak a mauretaniainak a fejét is, melyet a „Mocsár”-ban még Hamilton talált meg 1769-ben³². Ez Mauretania tartományának ábrázolása lenne. Azt is feltételezik, hogy a *villa Hadriana* ephesosi Artemise talán *Asia provincia*-t jelképezte. Hogy Hadrianus ezen törekvését a kortársak mennyire komolyan vették, azt az utód ama gesztusa érzékelteti, hogy Antoninus Pius a provinciák megjelenítését állíttatta fel a *Hadrianeum* mellett³³ a császár halála után.

²⁹ Vö. pl. J. R. Pierce: The Mausoleum of Hadrian and the *Pons Aelius*. JRS 15 (1925) 75—103; M. Taliaferro Boatwright: i. m., pp. 179—180 és 79. jegyzet.

³⁰ Részletesen taglalja a Hadrianustól kimunkált „ecumenical view of Roman empire”-t M. Taliaferro Boatwright: i. m., 132—133; 135. A Hadrianus-féle homogén Római Birodalom gondolatához kapcsolódik a következő újabb tanulmány is: C. P. Jones: The Panhellenion. Chiron 26 (1996) 29—56. A régebbi irodalomból ebben az összefüggésben kiemelendő: J. M. C. Toynbee: The Hadrianic School. A Chapter in the History of Greek Art. Cambridge 1934. 152 és passim. Hadrianus egy másik oecumenicus cselekedete volt, hogy létrehozta Rómában az atléták és a győztesek, valamint a színészek világméretű céhe, *collegium*-a főhadiszállását, vö. M. Taliaferro Boatwright: i. m., 208—210; l. még S. B. Platner—T. Ashby: A Topographical Dictionary of Ancient Rome. Oxford 1929. S.v. *curia athletarum*, ill. CIL, VI, 10 154.

³¹ A Hadrianus *villa*-jára használt különféle megjelölésekre l. pl. M. Taliaferro Boatwright: i. m., 138 (a forráshelyek megadásával). Megállapításaink súlyát növeli, hogy a tiburi villa nem pusztán pihenőhely volt, hanem hivatalos rezidencia is, vö. *ibid.*, p. 141.

³² J. Raeder: Die statuarische Ausstattung der *Villa Hadriana* bei Tivoli. Frankfurt aM. 1983. 133.

³³ Vö. M. Taliaferro Boatwright: i. m. p. 140.

Mindezzel Hadrianus részben szintén az elődök nyomdokain kívánt haladni. Már Pompeius felállította színházában annak a tizennégy népnek a szobrai, amelyet maga hódított meg. Ismert Augustus eljárása is, aki a *porticus gentium*-ban valamennyi népnek a portróját elhelyeztette³⁴. Hadrianus elképzelése szoros kapcsolat mutat ezekkel az előzményekkel, s ennek jegyében bocsátotta ki nagy *provincia-pénzsorozatát* is³⁵. Talán az ő utasítására állították fel az *Olympieion* oszlopai előtt a provinciákat ábrázoló azon bronzszobrokat is, amelyekről Pausanias ad hírt (1,18,6).

Ilyen körülmények között egyáltalán nem különös, hogy a kortársi római szellemi elit a maga világjáró császárat, aki nem hagyományos értelemben valóságosan, hanem mintegy a vallási propaganda szintjén csaknem állandóan triumfálni látszott, természetesen összevetette a világhódító Nagy Sándor, valamint az ő követőjeként felfogott Iulius Caesar és Augustus oecumenicus méretű cselekedeteivel. Különösen magától értetődőnek látszik ez az eljárás annak a Florusnak az esetében, aki történetírói munkásságában sokkal inkább függeni látszik az Alexandroshoz kapcsolódó történetírói hagyományhoz, mint azt mindeddig gondolták.

Régóta sok fejtörést okoz a kutatóknak a római történetíró ama megfogalmazása, amellyel a főműveként számontartott *epitoma*-nak a bemutatási módszerét igyekszik körülhatárolni. A *praefatio* 3. §-ában a szerző a következőképp fogalmaz: *faciam quod solent qui terrarum situs pingunt: in brevi quasi tabella totam eius imaginem amplectar, non nihil, ut spero, ad admirationem principis populi conlaturus, si pariter atque insemel universam magnitudinem eius ostendero*. E sorok értelmezése a szakirodalomban meglehetősen vitatott, miként az például C. Facchini Tosi legutóbbi áttekintéséből is kiderül³⁶. Sokan a *qui terrarum situs pingunt*-ot a térképkészítésre való utalásként értelmezik, párhuzamba állítva az *epitomator* módszerét például azzal az eljárással, ahogy a *tabula Peutingeriana* készült.

Lényegében hasonló irányban kereste a megoldást P. Jal³⁷ is, aki azonban a *tabula* megjelölésben már egy olyan kivonatoló jellegű történeti műforma elnevezését látja, amely mintegy a térképkészítés mintájára bontakozott ki és terjedt el.

Facchini Tosi azonban szerencsésen kibővíti a párhuzamok körét, amennyiben a *pingunt* és *tabella* kapcsán még arra a lehetőségre is rámutat, hogy párhuzam állhat fent azokkal a triumfális festményekkel, amelyeket már a köztársaság diadalmeneteiben is vittek, ezzel is ünnepelni kívánva a győztes hadvezérek tetteit. Így a történetírás szintjén ugyancsak eljutunk Florusnál a triumfális nézőponthoz, amellyel az *Anacreonteus* értelmezését is elvégezhetőnek találtuk.

³⁴ Vö. S. B. Platner—T. Ashby: i. m. p. 426.

³⁵ Vö. J. M. C. Toynbee: The Hadrianic School. A Chapter in the History of Greek Art. Cambridge 1934. 24—160; BMC, CLXXIV—CLXXXI; D. Strong: Roman Art. 1988². 194—195.

³⁶ C. Facchini Tosi: Il proemio di Floro.... Bologna 1990. 90 skk.

³⁷ P. Jal: Nature et signification politique de l'ouvrage de Florus. REL 50 (1965) p. 361; *Idem*: Florus. Oeuvres. Paris 1967. XXI skk.

Mindezt a magam részéről még egy összefüggésben szeretném pontosítani. Borzsák István mutatott rá több dolgozatában arra, milyen gyakori téma mind a historiográfiában, mind a retorikában, mind a keresztény consolatiós és apocalyp-tikus irodalomban a magas hegyről való letekintés, amely tárgy gyakran összefüggésben áll egyfelől a világhódítással, másfelől a *hybris*szel³⁸. A téma ugyanúgy megvan az evangéliumokban is, mint az Alexandros-hagyományban. Egy változat szerint Nagy Sándor „az alexandriai világítótorony tetején egy csodálatos tükröt helyeztetett el..., amelyben Rum országát (Görögországot), a tenger szigeteit, lakóiknak minden lépését...és minden Egyiptom felé tartó hajót szemmel lehetett tartani.” Valahogy ennek mintájára vázolja fel Florus is a világbíró római nép világléptékű történelmének kicsinyített, de a lényegét visszaadó képmását. Mindez meghatározza az egész florusi történelemfelfogást. A *populus Romanus* története Romulusszal, az *amator montium*-mal indul, aki hatalmát Iuppitertől kapja *auspicium* révén a Palatiumon³⁹; míg Augustus, miután a római néphez hasonlóan Hercules módjára mintegy teljesítette a világ megszabadítójának szerepét, szinte végső győzelmének színhelyéről, az *Astures* hegyeiről, csaknem a világ végéről tekint szét, hogy fogadja a korábban már általunk ismertetett oecumenicus *legatio*-t.

Az általam eddig felhozott érveket talán még továbbiakkal is kiegészíthetném, ám idő hiányában ez lehetetlen. Ennyi is elegendő azonban talán ahhoz, hogy belásuk: a Hadrianushoz címzett florusi *Anacreonteus* látszólagos könnyedsége ellenére igen széles politikai-történeti és irodalmi kontextusban vizsgálandó, s rajta keresztül esetleg közelebb juthatunk annak megismeréséhez, mennyire másképp vélekedett a kortárs római elit egy jelentős része arról a Hadrianusról, akit a modern történeti szakirodalom minden bizonnyal joggal ítél meg sokkal méltányosabban. A problémafelvetés számukra valójában nem mellőzött minden filozofikumot sem, amennyiben a vita a látszat és a valóság, ill. a valódi és az ál erkölcsiség körül is forgott.

Azt lehetne tehát mondani, hogy a florusi *Anacreonteus* politikai szempontból ún. kényes témát feszegetett. Hogy mi lett volna ezért egy költő sorsa Nero vagy Domitianus idejében, azt nem nehéz kitalálni. Hadrianus reagálása ezen a téren egészen más, mint amit pl. a *Historia Augusta* bizonyos információi alapján várhatnánk. A császár ugyan a tartalmában végül is kemény kritikára maga is adhatott volna keményebb, sőt nagyon kemény választ. Hogy ezt nem tette, ennek kettős magyarázata lehet. Egyfelől a császár tisztában volt vele: Florus csipkelődésének lényege a játékos felszín alatt olyan jól el van rejtve, hogy legföljebb néhány igen művelt és jó szimatú kortárs fedheti fel, akik előtt már úgyszincs titok. „A császár

³⁸ *Borzák I.*: *Dragma*. I. Budapest 1994. 20 skk.; 54 skk.; 114 skk., főleg p. 117 és 120 (2. jegyzet további irodalommal); II. 1996, 101 skk.; 135 skk.

³⁹ Hadrianus *ROMULUS CONDITOR* feliratú érméi bizonyítják, hogy a császár azzal a városalapítóval is szerette volna magát párhuzamba állítani, aki a hagyomány szerint elsőként tartott Rómában diadalmenetet. A császár így úgy jelent meg, mint az új egységes világbirodalom megteremtője, vö. BMC, Emp., III, p. CXXI; *M. Taliaferro Boatwright*: i. m., 122.

tehát vette a lapot”, ahogy ma mondanók, s válaszát maga is költői módon csak az elitnek tartotta fent. Másfelől arról sem szabad elfeledkeznünk, hogy az újabb kutatások azzal az eredménnyel jártak: a *Historia Augusta* és más negatív hangvételű források⁴⁰ közléseivel ellentétben a Hadrianus által nem kedvelt szellemiségek sorsa közelről sem bizonyult annyira súlyosnak, mint ahogy az erősen elfogult szerzők állították vagy legalábbis sugallták. Mint újabban M. Taliaferro Boatwright rámutatott, lehet, hogy a császár valóban *Heliodorum famosissimis litteris lacessivit* (HA, v. Hadr., 15,5), annak karrierje mégsem szakadt meg teljesen (p.206), s hasonló érvényes mind az alexandriai Eudaemonra, mind pedig Favorinusra (l. HA, v.Hadr., 15,3; 12—13; Cass. Dio 69,3,4; Philostr., VS p. 489)⁴¹. Az általunk elmondottak tehát még Hadrianus árnyaltabb portréjának megrajzolását is elősegíthetik⁴².

⁴⁰ Ezzel kapcsolatban is jól tájékoztat *H. W. Benario*: i. m.

⁴¹ Favorinus száműzetését egy új papírusz világította meg, amelyet a legkielégítőbb módon *A. Barigazzi* publikált, in: *Opere*: Favorino di Arelate. Firenze 1966. 375—409, vö. 409—521. L. még *G. W. Bowersock*: *Greek Sophists in the Roman Empire*. Oxford 1969. 36 és *M. Taliaferro Boatwright*: i. m. p. 206.

⁴² Ehhez a problémakörhöz kapcsolódik még újabban *B. Baldwin*: *Hadrian's Dismissal of Suetonius: a Reasoned Response*. *Hist.* 46 (1997) 254—256. Hadrianusnak a szellemi elithez való kapcsolatáról hasznos információkat ad még *A. Wallace-Hadrill*: *Suetonius*. N. Haven—London 1983. *Passim*.

SZABÓ MIKLÓS

BIBRACTE

TÍZ ÉV MAGYAR KUTATÁSAI AZ EURÓPAI MONT BEUVRAY-PROGRAM KERETÉBEN

A haeduusok központi oppidumának, Bibractének maradványai a Massif Central északi szegélyéhez tartozó mont Beuvray-n találhatóak (1. kép). E hatalmas gall törzs egykori territóriumát nyugaton a Loire, keleten a Saône, délen Beaujolais hegyei és a Roanne-i síkság, északon pedig a Côte-d'Or illetve az Auxerrois platója határolja. A haeduus terület szívében a 900 m-t elérő Morvan masszívum terül el, amely a Loire völgyét elválasztja a Saône medencéjétől és forráshelye a Szajna fő mellékfolyójának, az Yonne-nak. Caesar a Bellum Gallicumban a törzs számos települését említi, s ezek többnyire megnyugtatóan azonosíthatók. (Cavillonum = Chalon-sur-Saône, Matisco = Mâcon, Decetia = Decize, Noviodunum = Nevers (?), Gortona/Gorgobina = Sancerre) (2. kép). Bibractéhez képest azonban az előbbieket, finoman fogalmazva, másodlagos jelentőségűek voltak. A mont Beuvray közelében zajlott le a gall háború első döntő jelentőségű csatája, nevezetesen ez volt Kr. e. 58-ban Caesar győzelme a helvétek ellen. Kr. e. 53-ban a *totius Galliae concilium* itt választotta a gall koalíció vezérévé Vercingetorixot. Végül, az alesiai diadal után, Caesar Bibractében kezdte szerkeszteni „kommentárjait” a gall háborúról.¹

A haeduusok „fővárosának”, amely Caesar szerint *oppidum apud eos maximae auctoritatis*, s emellett méltó volt a *longe maximum* és a *copiosissimum* jelzőkre, lokalizálása hosszú időn keresztül heves viták tárgya volt. Eleinte általában a törzs római kori központjával, Augustodunummal (Autun) azonosították, hogy aztán az attól kb. 25 km-re nyugatra fekvő mont Beuvray-n találják meg. A problémát végül is Jacques-Gabriel Bulliot autuni borkereskedő és amatőr régész III. Napoleon által támogatott ásatásai oldották meg. Az 1867 és 1907 között végzett feltárások, amelyekbe Bulliot unokaöccse, a kelta régészet mindmáig egyik legnagyobb alakja, Joseph Déchelette is bekapcsolódott, nemcsak a konkrét kérdésre adtak választ, hanem a vaskori kelta oppidum-modell kidolgozását is lehetővé tették.² Vagyis a

¹ D. Bertin—J.-P. Guillaumet: Bibracte (Saône-et-Loire). Une ville gauloise sur le mont Beuvray. Párizs 1987; C. Goudineau—C. Peyre: Bibracte et les Eduens. A la découverte d'un peuple gaulois. Párizs 1993.

² Vö. M. Lejeune: Les premiers pas de la déesse de Bibracte. Journal des Savants (1990) 69—96; C. Goudineau—C. Peyre: i. m. 3—6. — A Mont Beuvray-kutatás bibliográfiája: J.-P. Guillaumet: Bibracte. Bibliographie et plans anciens. (Documents d'archéologie française 57.) Párizs 1996, 17 skk.

1. kép. A mont Beuvray látképe

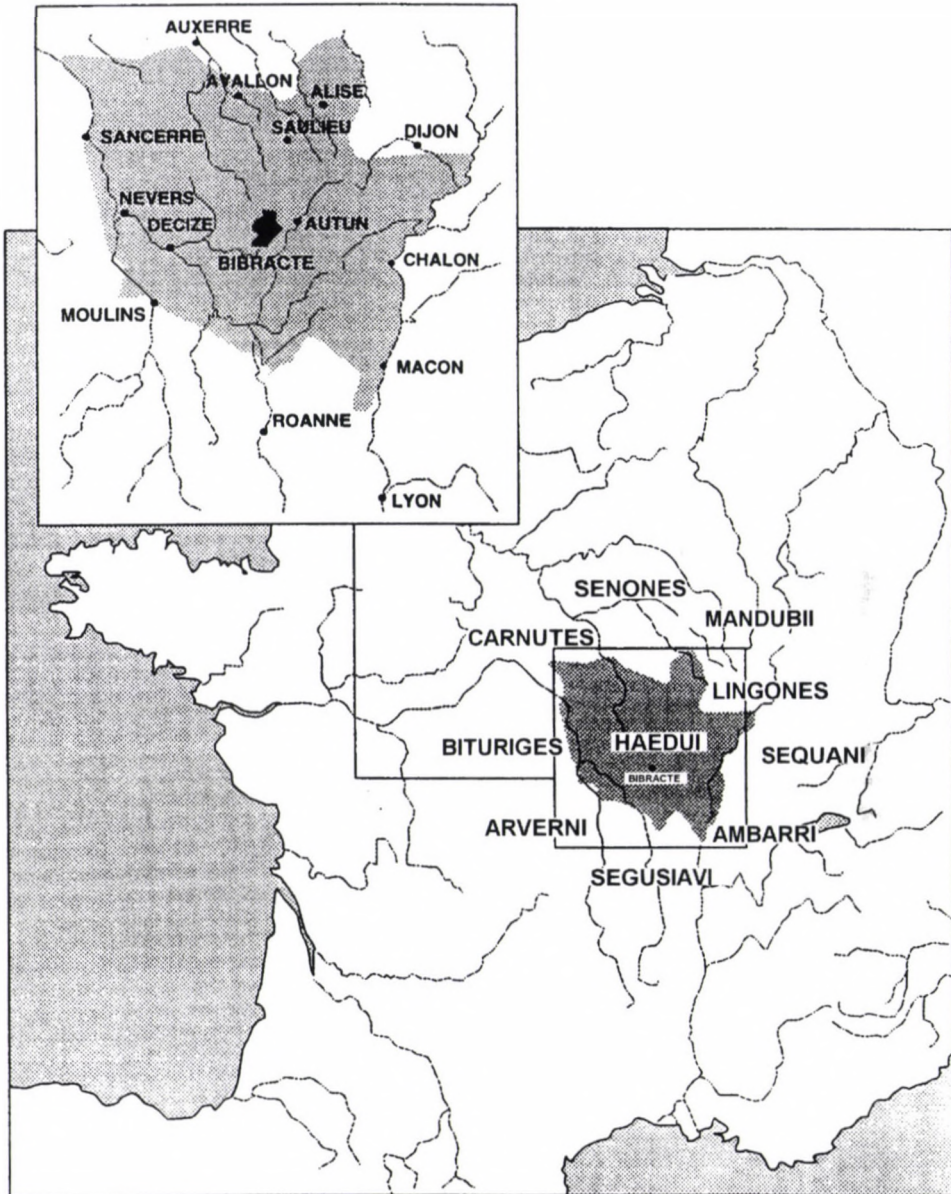
mont Beuvray-i kutatások eredményei európai léptékűnek bizonyultak. Ebből kiindulva rajzolta fel Déchelette *Manuel*-je utolsó kötetében az „oppidum-civilizációt”, amelyre — egyebek között — a városi jellegű települések kialakulása, a kultúra igen nagy területeket érintő uniformázálódása volt jellemző. Az utóbbit Déchelette híres szinoptikus táblázata szemlélteti, amely négy oppidum — Bibracte, a bajorországi Manching, a csehországi Stradonice és Velem-Szentvid — leleteinek összevetésére épül.³

Miske Kálmán rövid idő alatt európai hírűvé vált ásatásainak és publikációinak köszönhető, hogy Velem is bekerült az oppidum-műveltség referencia-lelőhelyei közé.⁴ Ez a koncepció végső soron napjainkig jelen van a kelta kor utolsó két évszázadának kutatásában annak ellenére, hogy az említett bibractei ásatások kritikája kétségtelenné tette, hogy a Bulliot és a Déchelette által napvilágra hozott jelenségek főként a gall háború utáni időszakra keltezhetőek.⁵

³ J. Déchelette: *Second âge du fer ou époque de La Tène*. (Manuel d'archéologie préhistorique celtique et gallo-romaine IV.) Párizs 1927 (2. kiadás), 475—478.

⁴ Károlyi M.: Miske Kálmán 1860—1943. *Vasi szemle* 44 (1990) 389—407.

⁵ Vö. J. Werner: *Spätens Keltentum zwischen Rom und Germanien*. (Gesammelte Aufsätze zur Spätlatènezeit.) München 1979, 1—20.

2. kép. A haedus törzs szállásterülete a gall háború idején

be. Az elnevezések nem bizonyultak hosszúéletűnek,⁶ és 1907 után — Déchelette ásátásainak utolsó éve — mintha a lelőhely is kezdett volna feledésbe merülni.

Mindenesetre 1984-ig kellett várni, hogy Bibracte kutatása újra meginduljon. Érdekes történelmi paradoxon, hogy az újrakezdés a V. Köztársaság egyik elnökének érdeme. Természetesen nem véletlenül, minthogy François Mitterrand politikai pályája nagymértékben Nièvre-hez és a lelőhellyel szomszédos Château-Chinon-hoz kapcsolódott. Ő nyilvánította 1985-ben „nemzeti lelőhelyé” (site national) a mont Beuvray-t, majd pedig 1989-ben ő határozta el európai régészeti központ létrehozását, melynek realizálása a „Secrétariat d’Etat aux Grands Travaux” feladata lett. Ennek egyenes következménye, hogy a régészeti kutatás kivételes lehetőségek birtokában⁷ alkothatta meg az új bibractei programot, amely két fő téma körül szerveződik. Az egyik a kelta *oppidum* létrejöttével kibontakozó urbanizáció, a másik pedig a romanizáció folyamatának feltárása, rekonstruálása és értelmezése. Ez egyúttal a XX. század eleje, illetve vége régészeti problematikájának és technikájának szembeállítását is jelentette, s ezt annyira szó szerint kell érteni, hogy eleinte a Bulliot és Déchelette által már feltárt területek „diagnosztikus” átkutatására került sor annak érdekében, hogy világossá váljék az elődök archeológiai megbízhatóságának mértéke, a fennmaradt dokumentáció teherbíróképessége, s ezentúl a kutatás általuk privilégizált, illetőleg elhanyagolt irányjai.⁸

Emellett Mitterrand felfogásának megfelelően az újrakezdés vezérmotívuma volt a nemzetközi együttműködés előtérbe helyezése. A külföldi szakemberek, köztük e sorok írója, a kutatás újraindításakor a tudományos tanácsba kaptak meghívást. Azonban már 1986-ban megkezdődött a külföldi, elsősorban egyetemi kutatócsoportok részvétele a feltárásokban, először Edinburgh-é majd Bruxelles-é, s 1988-tól, Madriddal, Lausannal egyidejűleg Budapesté, hogy azután folytatódjék a sor Bolognával, Kiellel, majd Zaragozával, Ljubljanával és legújabban Béccsel, Lipcsével. Sőt Budapestet 1992 óta, az ELTE középkoros régészeinek bekapcsolódásával, már két régészecsoporthoz képviseli.⁹

Mielőtt a magyar ásátás bemutatására rátérnénk, röviden áttekintjük a nemzetközi kutatások legfontosabb eredményeit.¹⁰

⁶ Vö. J. Déchelette: i. m. 435.

⁷ C. Gollot (szerk.): Centre européen d’archéologie du Mont Beuvray 1984—1994. Glux-en-Glenne 1994, 4 ssk. és 21 ssk. (az ásátás technikái adottságairól).

⁸ O. Büchschütz: Neue Ausgrabungen im Oppidum Bibracte. Germania 67 (1989) 541 ssk.; C. Goudineau—C. Peyre: i. m. 28 ssk., M. Colardelle—A. Dufay—J.-L. Flouest—C. Landeau: Le Centre archéologique européen du Mont Beuvray. Archéologia 314 (1995) 19 ssk.

⁹ C. Gollot: i. m. 38—41. — L. még a 10. jegyzetben.

¹⁰ A kutatások bibliográfiáját l. az 1. és a 2. jegyzetben. — „Naprakész” információk nyerhetők az 1984 óta folyó ásátásokról az előzetes jelentésekből. A Mont Beuvray-i kutatási centrum évente kiadja a kutatási beszámolókat: Rapport scientifique. Centre européen d’archéologie du Mont Beuvray. Glux-en-Glenne (rövidítve: RS). Az 1993 és 1995 közötti kutatásokról: Bibracte. Rapport triennal 1993—1995. Centre archéologique du Mont Beuvray, Glux-en-Glenne (4 kötet; rövidítve RT). Két évente jelenik meg beszámoló a Revue archéologique de l’Est et du Centre-Est (Dijon) folyóiratban 1987 óta (rövidítve: R. A. E.). L. most: K. Gruel—D. Vitali (szerk.): L’oppidum de Bibracte. Un bilan de onze années de recherche (1984—1995). Gallia 55 (1998) 1—140.

1. Erődítmények (3. kép)

Bár az erdő növényzete erőteljesen leplezi, a mintegy 5 km hosszú sánc kétség-telenül Bibracte leglátványosabb emléke, s egyúttal a kelta világ egyik legjobb állapotban fennmaradt védműve.

A Bibracte-kutatás hőskorának szereplői számára egyértelműnek tűnt, hogy ezzel a monumentális létesítménnyel egyrészt mesterséges határt húztak a város és „vidék” között, másfelől viszont mintegy szimbolikusan hangsúlyozták a település ókori szövegekből ismert főváros funkcióját.

Mindezek tudatában szenzációnak számít a második erődítmény felfedezése a Bibracte-kutatás legújabb korában, elsősorban F. Schubert terepbejárásainak és felméréseinek gyümölcseként. Ez a konstrukció magába foglalja a Bulliot-féle sáncot, s minden eddigi megfigyelés arra utal, hogy annál korábban épült.

Ennek a „leletnek” számos következménye van. Az első mennyiségi természetű, vagyis Bibracte területe 135-ről mintegy 200 hektárra nőtt. Másfelől viszont ezáltal nyilvánvalóan teljesen új megvilágításba került az oppidum „fejlődéstörténete”, s az utóbbi évek kutatásai éppen ezt próbálják rekonstruálni. Mindenesetre az O. Urban által irányított osztrák ásatás 1997-ben igazolta a korábbi geofizikai vizsgálat diagnózisát: a külső sánc *murus gallicus* típusú volt. Ugyanakkor az építési fázisokról, az időrendről egyelőre nincsenek biztos támpontok.

A belső erődítésnek, szemben Bulliot és Déchelette felfogásával, több építési periódusa volt. Ezt hipotézisként a „nagy kapunál” (Grandes Portes) végzett vizsgálatok vetették fel, valójában azonban a Rebout-kapu (Porte du Rebout) újrásása igazolta.

Avaricum Caesar által leírt *murus gallicus*-ának (B. G. VIII, 23) megfelel Bibracte erődítményének fő periódusa. Vagyis belső szerkezete egymást keresztező vízszintes gerendákból állt, melyeket hosszú szögekkel kapcsoltak össze, és a külső falsíkot a gerendavégeket magába foglaló száraz kőfallal képezték ki. Ez a *murus gallicus*-periódus azonban korántsem volt egységes. Megkülönböztethető egy korai, illetőleg egy fő építési fázis, s az utóbbin belül két alfázis. A keltezést illetően biztosra vehető, hogy a legkorábbi *murus gallicus* Kr. e. 90 után épült, továbbá az is, hogy ennek utolsó verzióját a római foglalás idején, de mindenképpen Kr. e. 10 előtt már masszív földsánc fedte, melyet gyakran „belga falként” tartanak számon. Szögezzük le, hogy egyelőre megalapozatlan volna a *Porte du Rebout* építési fázisait (4. kép) az egész bibractei belső erődítésrendszerre kiterjeszteni. További magyarázatot igényel az a felismerés, hogy az egy évszázadnál rövidebb időszakon belül miért ismétlődnek gyorsan az építési, újjáépítési, illetve felújítási fázisok.

Maga a bejárat az oppidumok klasszikus, „folyosós” kapui (*Zangentor*) közé sorolható. 19 m-es szélessége kivételesnek, sőt a kelta világon belül egyedülállóan mondható. Az erózió és a pusztítások sajnos lehetetlenné tették a járósíntek azonosítását, s egyúttal a kapuépítmény rekonstruálását. Aligha valószínű azonban, hogy emeletes lett volna. Egy, jelenleg datálhatatlan átépítés során a bejáratot erő-

4. kép. *Murus gallicus* maradványai a Rebout-kapunál

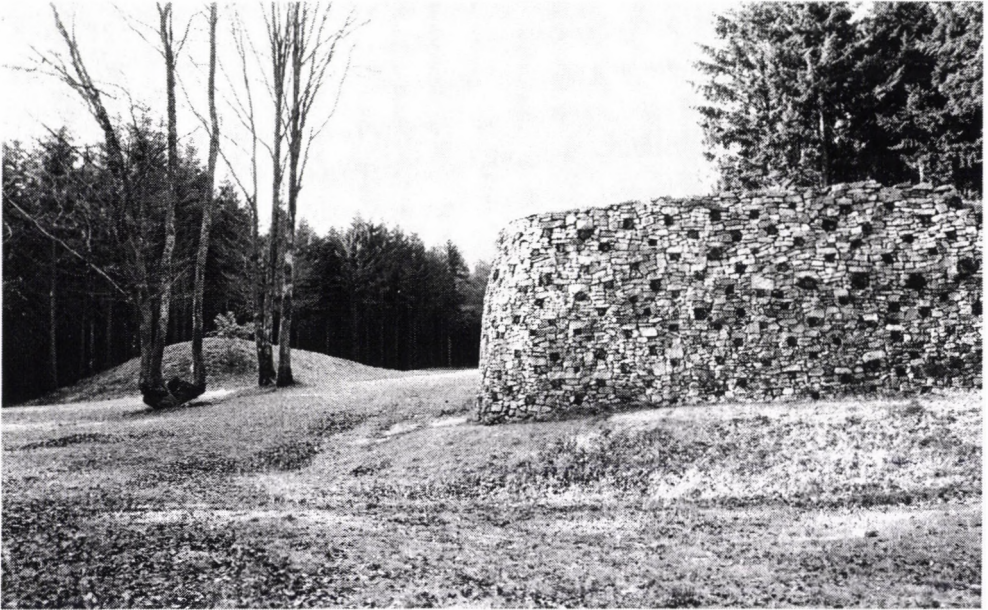
teljesen leszűkítették, majd pedig az oppidum életének utolsó fázisában különböző rendeltetésű épületek (műhely, pince) jelentek meg közvetlenül a kapu előtt, illetőleg a sánc vonulatába beékelődve.

Bibracte erődítményei az oppidum alapvető „kellékei” voltak, hiszen a város határait jelölve, egyúttal annak védelmét szolgálták. Építése során előnytelen természeti környezetbe kellett beilleszteni a védművet; a gyakori átépítések, módosítások, javítások nyilván ezeket a nehézségeket is tükrözik.¹¹

A Bibracte-program részét képező „kísérleti régészet” keretében megvalósult a Rebout-kapu egyik szárnyának részleges rekonstrukciója (5. kép). A munka során szerzett tapasztalatok a vaskori kelta építészeti technikára vonatkozó ismereteinket gyarapítják.¹² Egyúttal megerősítést nyert Caesar dicsérete a *murus gallicus* típusú

¹¹ Ehhez l. *O. Büchsenschütz*: i. m. 542—546; *C. Goudineau—C. Peyre*: i. m. 19—28. — A külső sáncokhoz: *F. Schubert*: Untersuchungen zur Topographie des Oppidums Bibracte auf dem Mont Beuvray. Marburger Kolloquium 1989; *W. Dehn* zum 80. Geburtstag. Marburg 1991, 65—88.

¹² *C. Gollot*: i. m. 46—47.

5. kép. A Rebout-kapu egyik szárnyának rekonstrukciója

védmű előnyös külleméről (*opus deforme non est*).¹³ Ezt azért fontos hangsúlyozni, mert közvetett bizonyítéka annak, hogy az oppidumok nem refugiumok voltak, amelyek a defenzívába kényszerített lakosságot fogadták be. A falak „tükrözték” a törzs hatalmát, illetve az adott település jelentőségét a szállásterületen belül. Ha az is figyelembe vesszük, hogy a Rebout-kapu csaknem 20 m-es szélessége miatt gyakorlatilag védhetetlen volt, újabb bizonyítékát találjuk az előbbi érvelésnek. Ezentúl, az egész erődítésrendszer vonalvezetése további érdekes megfigyeléseket tesz lehetővé. Szemben a mentsvárakkal, melynek sáncai maximálisan kihasználják a terep előnyös adottságait, s szinte megkoszorúzzák a jól védhető magaslat „kontúrját”, Bibracte falai furcsa anomáliákat mutatnak. Némelyik sánc pl. a lejtőn a szintvonalakra merőlegesen húzódik lefelé. Az ilyen és ehhez hasonló megfigyelések alapján a védművek olyan megtervezettségére lehet következtetni, amely elsődlegesen az általuk közrezárt település fejlődéstörténetével hozható összefüggésbe.¹⁴

¹³ B. G. VIII, 23. — Vö. *J. Collis: Oppida. Earliest Towns North of the Alps*. Sheffield 1984, 107–109.

¹⁴ Vö. *C. Goudineau—C. Peyre: i. m.* 19–28.

2. Település

Bulliot idején, de a modern ásátások újrakezdésekor is a mont Beuvray-t főként erdők, s helyenként legelők borították. Ez a természeti adottság a múlt századi kutatásokat erőteljesen korlátozta: a feltárásokra elsősorban tisztásokon került sor.

A XX. század geofizikai módszereivel teljesen új képet lehetett alkotni a beépítettség mértékéről. Ennek jóvoltából ma már egyértelművé vált, hogy az *intra muros*-zónában voltak sűrűn lakott és lakatlan területek (3. kép). Az utóbbiak némelyikének funkcióját is sikerült meghatározni: az oppidum déli részén pl. kőfejtők voltak. A Champlain és a Côme Chaudron térségében kisméretű fa-, illetve kőépületek sorakoztak a Rebout-kaputól felfelé vezető út mentén. A Parc aux Chevaux keleti részén meglehetősen laza elrendezésben nagy lakóépületek találhatók, míg a Pâture du Couvent teraszán sűrűnek mondható, városias jellegű beépítettség mutatkozik.¹⁵

A Bibracte-program keretében a kutatócsoportok arra kerestek és keresnek választ, hogy mikor és milyen módon alakult ki városias jellegű település a mont Beuvray-n. Egyúttal vizsgálat tárgyát képezik azok a korábbi megállapítások is, miszerint az oppidumon belül funkcionális szempontból elkülönülő kerületek (iparos- és kereskedőnegyed, lakónegyed, piac, kultuszhelyek) azonosíthatók (6. kép).¹⁶

a) Közművek

A hegy területén legalább 10 forrással lehet számolni; ezek részint az oppidum belsejében, részint az erődítmények közelében található (3. kép). Ugyanakkor azonban száraz időszakokban komoly vízhiány léphet fel, ami összehangolt vízgazdálkodásra készítette a lakosságot.¹⁷ Az ásátások során a csatornázás különböző kivitelezésű (fa, terrakotta, kő) formái jöttek napvilágra. Külön említést érdemelnek az itáliai boros amphorák összeillesztett testéből kialakított vezetékek. Ezentúl a kolostor zónájában kőből falazott *aquaeductust* fedezett fel Bulliot, amelyet az új ásátások azonosítottak (16. kép).¹⁸

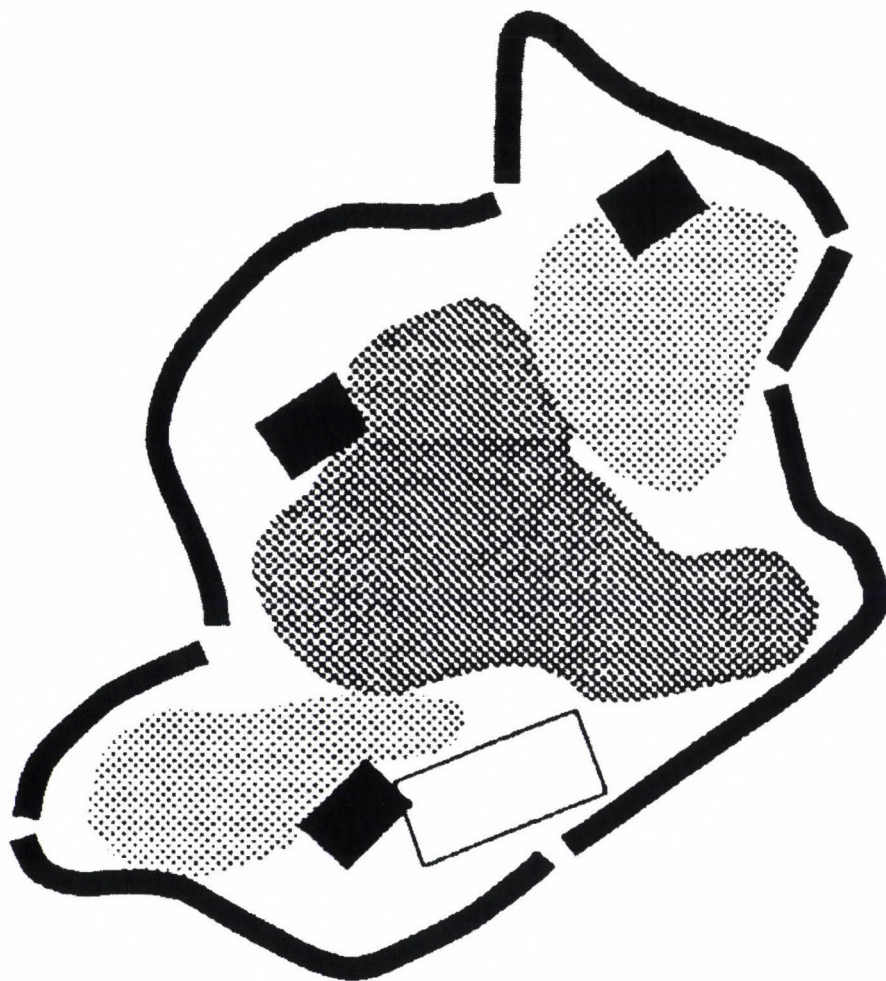
A víz kollektív használatára mindenekelőtt a víztároló medencékből következ-tethetünk, a St. Pierre-forrásnál, a Côme Chaudron-negyedben, a Parc aux Chevaux domusai között és a Pâture du Couvent teraszán.

¹⁵ O. Buchsenschutz—H. Richard (szerk.) L'environnement du Mont Beuvray. (Bibracte 1.) Glux-en-Glenne 1996, 177—191.

¹⁶ C. Goudineau—C. Peyre: i. m. 35.

¹⁷ O. Buchsenschutz—H. Richard: i. m. 23—24.

¹⁸ Vö. J.-G. Bulliot: Foullies du Mont Beuvray (ancienne Bibracte) de 1867 à 1895. Autun 1899, 1. kötet, 307—350.

- iparos- és kereskedőnegyed
- arisztokrata lakónegyed
- piac
- kultuszhely

6. kép. Bibracte teoretikus városi szerkezete Bulliot és Déchelette ásatásai alapján

1987-ben spanyol-francia ásatások tárták fel Bibracte, s talán az egész kelta világ legszebb építészeti emlékét a Pâtüre du Couvent hajó formájú nagy medencéjét (10,48 × 3,65 m),¹⁹ amely gondosan faragott és illesztett gránittömbökből készült. Vízellátását nem sikerült rekonstruálni, ugyanakkor az agyagba ágyazott, s ilyenformán kitűnően szigetelt medence ürítését szolgáló facsatorna maradványai közel 30 m hosszúságban megmaradtak (7. kép).

A „műtárgy” létrejötte nem helybeli, hanem mediterrán iskolázottságú építőknél köszönhető, amire a kőépítkezés tényén kívül a tervezésben a Pythagoras-tétel alkalmazása is utal. Sőt, a publikálók asztronómiai megfigyelések alapján azt is bizonyítani igyekeztek, hogy a medence volt Bibracte *mundusa*, amelyből kiindulva alapították, szerkesztették és szervezték meg a várost. Ez a hipotézis nagy vitákat indukált a kelta oppidum-építészet kutatásában, amelyek jelenleg nincsenek lezárva. De két dologhoz nem férhet kétség, hogy maga a medence rendkívüli, egyedülálló alkotás, s hogy elhelyezését, tájolását topo-asztronómiai spekulációk alapján határozták meg.

A medencét, amint a későbbi ásatások során tisztázódott, Bibracte főútjába építették be (9. kép, felül és 16. kép). Az utóbbi átkutatása a magyar expedíció feladata volt, így a problémára, beleértve a keltezés kérdését, lentebb visszatérünk. Mindenesetre az utcahálózat kiépítésének különleges jelentősége volt Bibracte város fejlődésének történetében. Az említett „tengely” a Rebout-kaputól indul felfelé, a Côme Chaudronon át a Pâtüre du Couvent-ig. Folytatása, dél felé, egyelőre hipotétikus; XIX. századi megfigyelés szerint elérte a Chaume-ot, illetve elágazott a Les Grandes Portes felé, áthaladva a Parc aux Chevaux-n, ahol a PC1 és PC2 házak között egy szakaszát feltárták (3. kép).

További utakat sikerült azonosítani a Chaume és a *Terrasse* zónájában; az egyik a szentélykerületet választja el az utóbbtól, melyet viszont megkerül egy másik. Mindkét utca a B6-os kapuhoz torkollik be.²⁰

b) Közterek, szentélyek

A városi szervezet feltételezi a közös használatra szánt helyek elkülönítését és kialakítását, legyenek azok vallásos, politikai vagy gazdasági célúak.

A mont Beuvray csúcán a kb. 1 hektár területű, sáncsal és árokkal határolt *Terrasse* található (3. kép). Bulliot annak idején római katonai táborra gondolt, de ez az értelmezés teljesen megalapozatlannak bizonyult. A nagyjából négyzet alakú létesítmény a Csehországból, Dél-Németországból és a Párizsi medencéből jól ismert

¹⁹ L. a publikációt: M. Almagro-Gorbea—J. Gran-Aymerich: Le bassin monumental du Mont Beuvray (Bibracte). *Monuments et Mémoires* 71 (1990) 21—41; M. Almagro-Gorbea—J. Gran-Aymerich: El Estanque Monumental de Bibracte (Mont Beuvray, Borgona). Madrid 1991.

²⁰ Vö. egyelőre C. Goudineau—C. Peyre: i. m. 33 skk.

7. kép. A Pâtüre du Couvent hajóformájú medencéje

ún. *Viereckschanze*-ra emlékeztet.²¹ Az 1987 óta elvégzett kutatások kimutatták, hogy a sáncoknak nem védő, hanem legfeljebb szimbolikus funkciójuk volt, s hogy az általuk határolt téren épületek nem állottak. Ezentúl a feltárt kis leletanyag minimális. A déli sáncot erősítő fakonstrukció dendrokronológiai módszerű keltezése alapján a teret a Kr. e. III. században alakították ki, s funkcióját az oppidum törté-

²¹ D. Bertin—J.-P. Guillaumet: i. m. 74; O. Büchschütz: i. m. 548—550; C. Goudineau—C. Peyre: i. m. 90—93. — Vö. O. Büchschütz—L. Olivier (szerk.): *Les Viereckschanzen et les enceintes quadrilatérales en Europe celtique*. (Actes du IXe Colloque de l'A. F. E. A. F. Chateaudun, 16—19 mai 1985). Párizs 1989.

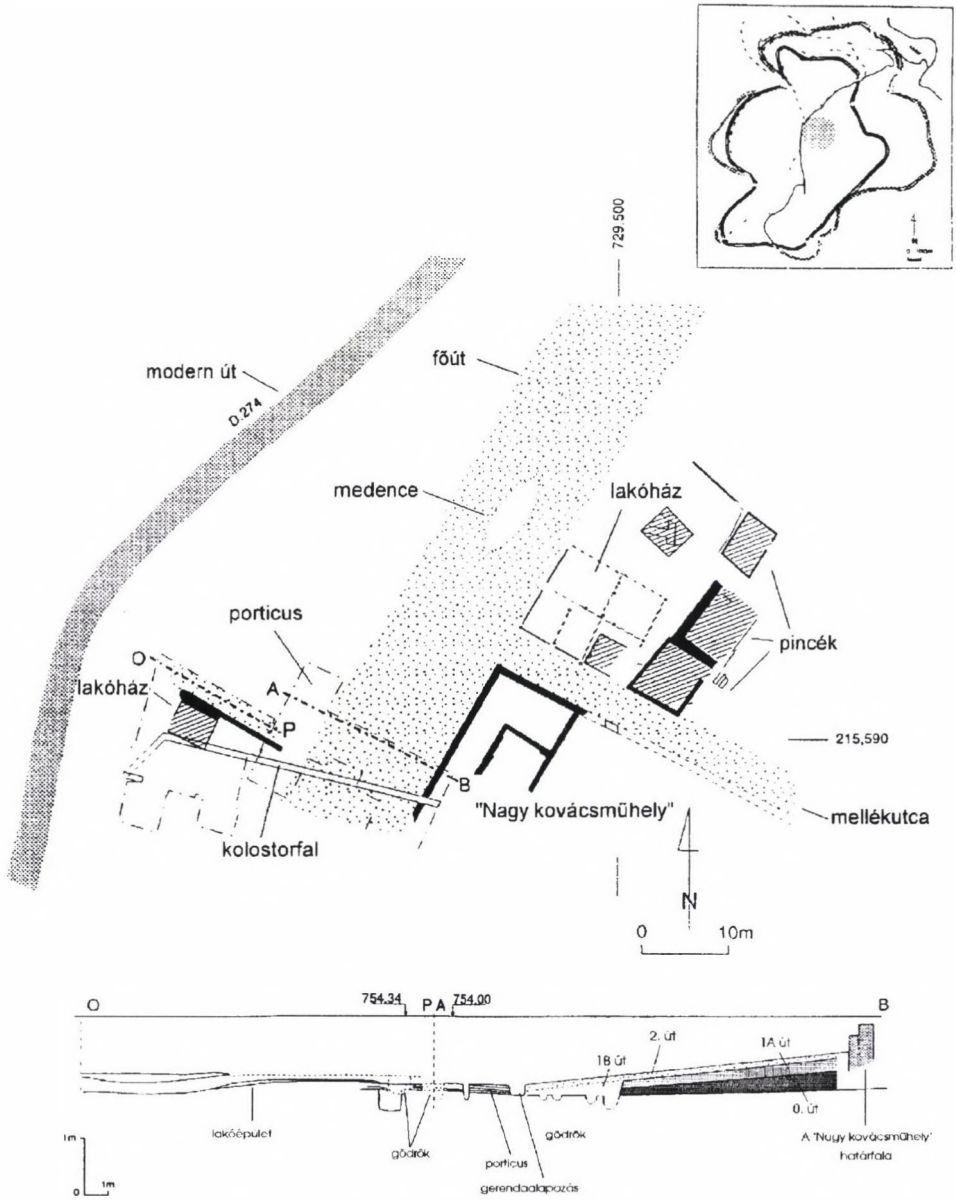
8. kép. Gallo-római *fanum* falmaradványai a Szent Márton kápolnánál

netének utolsó, a gall háborút követő fázisában veszítette el. Mindez azt a feltevést támasztja alá, hogy a *Terrasse* a haeduusok törzsi szervezetének politikai életét (népgyűlés, választás, bíraskodás stb.) szolgálta, amelyről az ókori források tudósítanak.²²

A galloknál mindenfajta közösségi cselekmény a kultusztól elválaszthatatlan volt. A *Terrasse* mellett az ún. Chaume térségében található a hegy szenthelye, ahol ma Szent Márton kápolnája áll. Ennek antik előzményeit már Bulliot feltárta. A 80-as évek ásásai a gallo-római *fanum* maradványait újra megtalálták, (8. kép) s azt is tisztázták hogy a kultusz a V. század közepéig folyamatosnak tekinthető. Másfelől viszont semmi sem utal arra, hogy a szentélynek lett volna előzménye a római foglалás előtti időszakban.²³

²² C. Goudineau—C. Peyre: i. m. 81—83.

²³ F. Beck—J.-L. Brunaux—K. Gruel—J.-F. Enault: Mont Beuvray: Fouilles de la Chapelle (1984—1985). R. A. E. 39 (1988) 107—127.

9. kép. Pâturage du Couvent: a főút mellett feltárt épületek alaprajza és metszetrajza a főút építési fázisaival

A hegy számos forrása közül egyelőre csak a St. Pierre-forrás esetében (*Fontaine St.-Pierre*; vö. 3. kép) sikerült kimutatni a kultusztevékenységet. A La Tène-kor utolsó periódusából való az a 20,5 × 10 m-es négyszögletes építmény, amelybe a forrást befoglalták. A feltárt leletek (bronzkancsók töredékei, pénzek, bronzfűl stb.) meggyőzően *ex voto*-ként értelmezhetőek.²⁴ Ezzel szemben egyelőre eldönthetetlen, hogy a ferences kolostor alatt felfedezett antik falak *fanum*-hoz tartoztak-e, s ilyenformán utalhatnak-e valamiféle kultuszkontinuitásra. Megjegyzendő, hogy ebben a térségben is volt egy forrás, amelynek zónája feltárára vár.

c) Lakóházak, lakónegyedek

A múlt századi ásások nyomán a mintegy 400 m hosszú és 300 m széles pláton, amely a *Parc aux Chevvaux* nevet viseli, a lakóházak egész sora került elő (3. kép). Ezek Bulliot nyilvántartásában, a helynév rövidítésével, PC1-től PC39-ig tartó számozást kaptak; az általában itáliai típusú *domus*ok némelyike nagyméretű volt. Kézenfekvőnek látszott az az értelmezés, hogy az utóbbiakban lakhattak a „gazdag gallok”, mint Divitiacus vagy Dumnorix.²⁵

Az épületek közül a leghíresebb a PC1, amely szinte minden francia kézikönyvben megtalálható. A lausanne-i Egyetem ásatai ennek 5 építési periódusát különítették el; Bulliot valójában az utolsó fázis *domus*át ásta ki.

Az 1. periódust mindössze egy pince képviseli, amely a Kr. e. II. sz. végénél valamivel korábban épült. A PC1 2. periódusa a Kr. e. I. sz. elejére tehető; pontos alaprajza ismeretlen, az azonban kétségtelen, hogy az épület fából volt, s hogy a század 2. negyedében nagy pincét létesítettek alatta. Nem vitás, hogy ezek a konstrukciók a vaskori gall hagyományoknak felelnek meg.²⁶ Más kérdés, hogy a későbbi átépítések miatt alaprajzuk általában ritkán rekonstruálható.

A *Pâturage du Couvent* területén folyó ásások megerősítették azt a megfigyelést, hogy az oppidum kőépületeinek előzményei általában a Kr. e. II. sz. végére mennek vissza. Kezdetben faépületekkel kell számolnia, melyeket alapincéztek, s a pincéket gyakran faborítással látták el.²⁷ A nagy medencétől kissé délkeletre, az útkereszteződésben helyezkedik el az egyetlen olyan épület, amelynek teljes kiterje-

²⁴ C. Goudineau—C. Peyre: i. m. 89; P. Barral-H. Richard: Une applique en bronze à décor zoomorphe découverte au Mont Beuvray. R. A. E. 44 (1993) 193—198.

²⁵ C. Goudineau—C. Peyre: i. m. 54 skk.

²⁶ O. Büchschütz—J.-P. Guillaumet—D. Paunier: Die Chronologie des oppidum Bibracte. Vorbericht. Die römische Okkupation nördlich der Alpen zur Zeit des Augustus. (Kolloquium Bergkamen 1989.) Münster 1991, 35—37. — L. Ehhez. J.-O. Guilhot—C. Goy (szerk.): 2000 m³ histoire. Les fouilles du parking de la mairie à Becançon. Besançon 1992, 52—69; vö. J. Collis: i. m. 109 skk.; F. Audouze—O. Büchschütz: Villes, villages et campagnes de l'Europe celtique. Párizs 1989, 68 skk.

²⁷ P. P. Benonfant. Bibracte, site archéologique européen. Déjà dix ans de fouilles de l'U. L. B. Anthropologie et Préhistoire 107 (1996) 181 skk.

dését ismerjük. Ez 120 m² nagyságú volt, s a feltárt cölöplyukak alapján belső tagolása is rekonstruálható. A fával bélelt pince 4,5 × 4 m alapterületű és 1,8 mély volt (9. kép, felül).

Mai ismereteink szerint a Kr. e. I. sz. 3. negyedében jelentkezett Bibracte építészetiében a mediterrán hatás. Ez a PC1 3. periódusának felel meg: ekkortól kezdve mutatható ki a *tegulae*, az *imbrices*, valamint a meszes vakolat használata. Ezután a romanizáció feltartóztathatatlan volt. Az Augustus-kor legelejétől számolhatunk a kőfalazás elterjedésével, anélkül, hogy ez rögtön általánossá vált volna. A hagyományos alaprajzú, fával bélelt pincéket ekkor kezdték kővel kifalazni: a szabálytalan alakú riolit darabokat meszes habarcsba rakták.

A romanizáció másik jele a mediterrán építészeti típusok átvétele volt; ez elsődlegesen az „arisztokrata” lakóépületeket érintette. A PC1 negyedik periódusa, amely az Augustus-kor elejére tehető, már az itáliai *domus*okra emlékeztet: szimmetrikus beosztás, atrium, vestibulum és hypocaustum megjelenése; s ezentúl az építési technika tekintetében is tökéletesen rómainak mondható (10. kép).

A PC1 5. periódusa, azaz a Bulliot által kiásított *domus* egyike volt a legnagyobb galliai lakóépületeknek 3800 m²-es alapterületével. Az atrium mellett megjelent a peristylum; s a vízellátást gránitmedence szolgálta. A svájci ásatások alapján a Kr. u. I. sz. 2. tizedére keltezhető ez a fázis.²⁸

d) Ipar, kereskedelem

A múlt századi ásatások kimutatták, hogy a Côme Chaudron és a Pâtüre du Couvent zónájában koncentrált a kézműves tevékenység (6. kép).²⁹ 1984 és 1992 között a Rebout-kapunál, a Bulliot-féle erődtámaszon kívül, egy műhely mintaszerű feltárására és rekonstruálására került sor.³⁰

Az első periódusban, amely a Kr. e. I. sz. 2. negyedére keltezhető, a 35 m²-es faépületben kovácsműhely működött. Az Augustus-kor elején a funkció megváltozott: az építményben bronzművesek dolgoztak, akik eyebek között fibulákat készítették.³¹

Bibracte pénzverő műhelyét egyelőre nem sikerült feltárni, viszont az oppidumban előkerült mintegy 1400 pénz a kelta Gallia egyik legfontosabb numizmati-

²⁸ F. Oelmann: Haustypen in Bibracte. *Germania* 4 (1920) 49–60; V. Zwald: Bibracte: Maison 1 du Parc-aux-Chevaux. *Matériaux et techniques de construction des états maçonnés*. (Mémoire de Licence, Université de Lausanne) Lausanne 1996; C. Goudineau—C. Peyre: i. m. 54 skk.

²⁹ C. Goudineau—C. Peyre: i. m. 35 és 111–129.

³⁰ *Ibid.*, 121. — A műhely makettje, a leletanyaggal együtt szerepel a bibractei Múzeum állandó kiállításán.

³¹ M. Pernot—J. Dubos—J.-P. Guillaumet: Technologie de fibules du Mont Beuvray. In: C. Rolley (szerk.): *Techniques antiques du bronze*. Dijon 1988, 59–91; Vö. J.-P. Guillaumet: *Les fibules de Bibracte: Technique et typologie*. Dijon 1994 (2. kiadás).

10. kép. *Opus spicatum* típusú padló a PCI lakóház 4. periódusból

kai együttesét képviseli. Ebben a haedus veretek mellett más törzsek pénzei is jelen vannak, a carnusoké, a sequanusoké, a biturixoké, a lingóké és a senóké; ezek a népek egyébként a nagy folyóvölgyeket, a Saône-ét, a Loire-ét és a Szajnáét ellenőrizték (vö. 2. kép). Mindent összevetve, Bibractében a pénzgazdálkodásra való áttérés nyilvánvaló jelei mutatkoznak, s ha ehhez hozzávesszük, hogy a kelta pénzekkel együtt a massiliai obolusok és azok utánzatai is gyakoriak, nyilvánvaló, hogy ez megkönnyítette a kereskedést a dél-franciaországi görögökkel és Rómával. Ezzel szemben a római pénz csak Augustus korától kezdve terjedt el Bibractében.³²

A kereskedelem színterét, a bibractei piacot egyelőre nem lehet lokalizálni. Bulliot „bazarja” a Côme Chaudronnál értelmezhetetlen. A Chaume „foruma” valójában gallo-római *fanum* volt. Más kérdés, hogy a XIII. század óta itt tartották a mont Beuvray hagyományos vásárait (vö. 6. kép).³³

³² D. Bertin—J.-P. Guillaumet: i. m. 88—90; C. Goudineau—C. Peyre: i. m. 134—137; C. Gruel: Les potins du Mont Beuvray. Gallia 52 (1995) 3—144.

³³ C. Goudineau—C. Peyre: i. m. 129 skk.

Végül említést érdemel a gallo-görög és a gallo-latin edényfeliratok egyre gyarapodó száma,³⁴ amely fontos adalék a bibractei társadalom és a városi struktúra értelmezéséhez.

3. A nekropoliszok

A temetőkről az utóbbi évekig szinte semmit sem lehetett tudni. R. Goguey légifelvételei³⁵ alapján Bibracte 4–8 km-es körzetében 6 temetkezőhelyre lehet következtetni, melyek némelyike, mérete alapján a Luxemburg területén kiásott arisztokratikus sírkerületekkel hasonlítható össze.³⁶

1992-ben a bibractei Múzeum építését megelőző leletmentés során fedezték fel a Croix du Rebout temetőjét, az oppidumba keletről és északkeletről bevezető utak találkozásánál (3. kép). Összesen 70, négyszögletes árokkal körülvett, általában keletre nyíló bejáratú, családi (?) sírkerületet tártak fel. A hamvasztóhelyek (*ustrina*) délen voltak.

A sírokat ugyan az újkori mezőgazdasági művelés gyakran megbolygatta, a feltárt mellékletek alapján azonban a temető használata jól keltezhető a Kr. e. I. sz. közepe és Kr. u. 20 közötti időszakra. A halottak az oppidum nem tehető rétegéhez tartoztak.

A magyar ásatások

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Régészeti Intézete 1988-ban kezdte el ásatásait a már többször említett Pâtüre du Couvent teraszán³⁷ (11. kép). Az elnevezés — a kolostor legelője — onnan származik, hogy a terület északi részét, amely a jelenlegi ismeretek szerint a XIV. század óta létező ferences kolostor falain kívül feküdt, a középkortól kezdve rét borította (3. kép).

Kutatásaink célja kezdetben az 1987-ben felfedezett medencétől délre, illetőleg a már J. Déchelette által legalábbis részben kiásott „Nagy kovácsműhelytől” (Grand

³⁴ M. Lejeune: Recueil des inscriptions gauloises I. Textes gallo-grecs. (Gallia suppl. 45.) Párizs 1985, 348 skk.; F. Laubenheimer: De l'usage populaire de l'écriture grecque dans la Gaule de Centre-Est. R. A. E. 38 (1987) 163–167.

³⁵ Vö. O. Buchsenschutz—H. Richard: i. m. 125—131 (R. Goguey légifotói).

³⁶ J. Metzler et al.: Clémency et les tombes de l'aristocratie en Gaule Belgique. Luxembourg 1991.

³⁷ A munkaközösség állandó tagjai: Szabó Miklós, Borhy László, Czajlik Zoltán, Beck Tamás (ELTE Régészeti Intézet), Cserményi Vajk (Székesfehérvár, Szent István király Múzeum). A kutatások egyes szakaszaiban résztvett: F. Petres Éva (Székesfehérvár), Pető Mária (Budapesti Történelmi Múzeum), Marton Erzsébet (Magyar Nemzeti Múzeum), Kriveczky Béla (ELTE). Évente az ELTE Régészeti Intézetének 10–12 hallgatója dolgozik a ásatáson. — A topográfiai és térinformatikai munka felelőse Czajlik Zoltán, a számítógépes leletfeldolgozásáé Borhy László. A kerámia meghatározásában Beck Tamás vett részt.

11. kép. Pâturage du Couvent: előtérben a kolostor maradványai, hátrébb a magyar, az olasz és a belga ásásokat védő sátrak, valamint a főút a medencével

atelier des forges)³⁸ nyugatra eső zóna feltárása volt. Minthogy kutatóárkainkban mindenütt homogén, kövezett felület jelentkezett, ezt úgy értelmeztük, hogy azt a teret találtuk meg, amelybe a medencét beépítették. A következő években azonban világossá vált, hogy a délen lévő zárófal valójában a kolostor kerítése volt, s hogy ezalatt és ezentúl a kövezés folytatódik. Végeredményben Bibracte már említett főútját találtuk meg, s ilyenformán, egyedülálló módon, a hajó alakú medence ennek tengelyében helyezkedik el³⁹ (9. kép).

Az útvonal kiterjedésének vizsgálata azt az eredményt hozta, hogy keleten a „Nagy kovácsműhely” határolta, mégpedig olyan módon, hogy annak külső falát támfallal erősítették meg, s az utóbbi alapárka átvágta az utat. Emiatt a főutat újabb réteggel töltötték fel. A nyugati részen viszont amphora-cserepekkel borított „járdaszint” jelentkezett (12. kép). Mindezek alapján sikerült meghatározni az útvonal szélességét, ami kb. 14 métert tett ki.

³⁸ J. Déchelette: Les fouilles du mont Beuvray de 1897 à 1901. Mémoires de la Société Éduenne 32 (1904) 6—22, pl. II és IX.

³⁹ Vö. M. Almagro-Gorbea et al.: Les fouilles du Mont Beuvray: Rapport biennal 1988—1989. R. A. E. 42 (1991) 284—287; C. Goudineau—C. Peyre: i. m. 38—40.

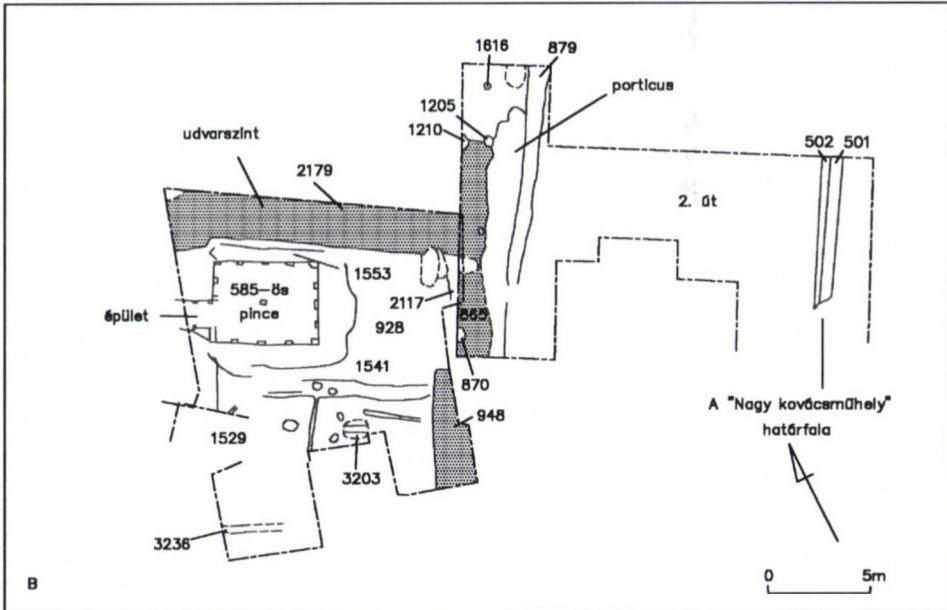
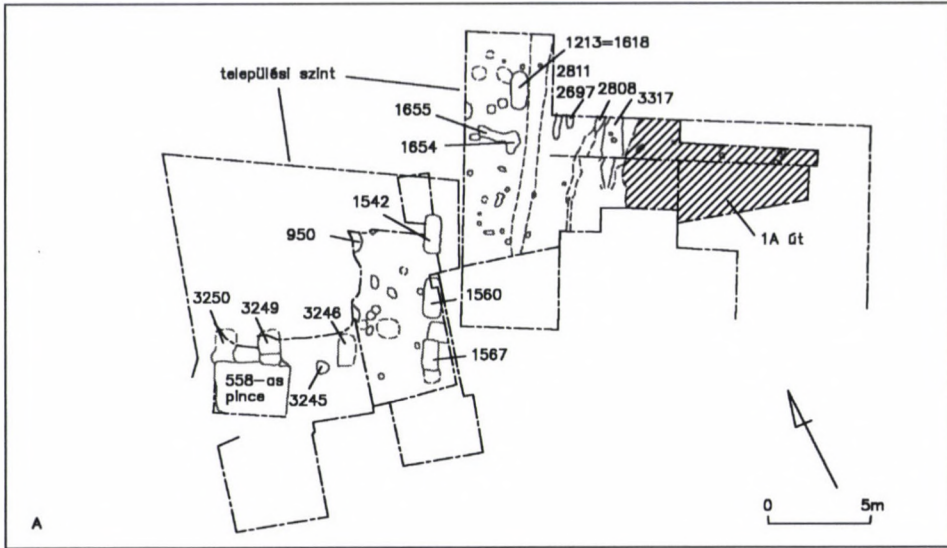

12. kép. Bibracte főútjának utolsó fázisa. Előtérben kövezett járószint, majd porticus-alapozás amphorcserépekből, jobbra a kolostor kerítése, hátul a „Nagy kovácsműhely” határfala

A medencére vonatkozó spanyol kutatások alapján⁴⁰ nyilvánvalóvá vált, hogy a főútvonat létesítése Bibracte városi fejlődésében döntő mozzanatnak számít. Ezért feltárását különös gonddal végeztük. A kolostor területén az ahhoz tartozó gazdasági épületek alapozása miatt a kövezet csak foltokban maradt meg. Emiatt ennek a zónának a feltárását átvette tőlünk a Laszlovszky József irányítása alatt dolgozó középkorosi régészcsoporth⁴¹ (Vö. 16. kép).

⁴⁰ Ehhez l. a 19. jegyzetet.

⁴¹ M. Almagro-Gorbea et al.: i. m. 360—363.

13. kép. A főúttól nyugatra található épület periódusai. (A: korai fázis; B: késői bázis.)

Az 1990 és 1995 között végzett kutatások végeredményben tisztázták az út építésének fő periódusait, de azt is világossá tették, hogy az előbbieken belül gyakoriak voltak a javítások. Ezekre lényegében két ok miatt került sor. Egyrészt az út megépítésekor az azt megelőző időszak települési struktúráit (cölöplyukak, árkok, gödrök) betömték ugyan, de ezek kitöltése gyakran megsüllyedt, s ezáltal egyenetlenségek, repedések jelentkeztek az útfelületen. Másrészt az útépitési technika sem volt tökéletes, vagyis ebből is könnyen adódtak hibák. A kivitelezési módot „vizes makadámnak” nevezik, amelynek lényege, hogy sóderalapba több rétegben kavicssal és homokkal kevert köveket és amphoracserepeket döngöltek (12. kép).

Az útvonal legkorábbi fázisa (0. út) kb. 10 cm vastagságú volt, kavicsból és amphoratöredékekből állott. Ezt fedte be kb. 9,1—9,2 m szélességben a második periódus (1A. út), amelyet keleten a „Nagy kovácműhely” támfalának már említett alapárka vágott át, míg nyugaton 30—35 cm mély árok határolt. Az utóbbit az útvonal nyugati irányban való, kb. 3,2 m-es kiszélesítése során (1B. út) betömték. Nagyon valószínűnek látszik, hogy ez a módosítás a nagy medence megépítésével egyidejű volt, hiszen az utóbbi ezek után került a főútvonal tengelyébe. Végül a támfal megépítésekor a főút teljes felületét (támfal alapárka + 1A. és 1B. utak) egységes útburkolattal borították be (= 2. út) (9. kép alul).

Az útvonal építése relatív időrendjét sikerült összefüggésbe hozni a „Nagy kovácműhely” építéstörténetével. Ennél is fontosabbnak bizonyult azonban a nyugati „járdaszint” feltárása. Ez végeredményben kis *porticus* (7 × 1,5 m) padlószintjének bizonyult (9. kép, felül), amely az 1B. úttal párhuzamosan helyezkedett el, s attól egy talpgerenda ágya választotta el. Nyilván az utóbbira ácsolták a *porticus* fapilléreit. Az építmény padlóját kavicsból és amphoratöredékekből álló rétegre alapozták, majd erre nagyobb amphoracserepekből húztak borítást, amit azután gondosan döngölt és kiegyenlített, kisebb méretű amphoratöredékekből álló réteggel fedtek le (12. kép). Vagyis az itáliai bortároló edények *bibracte*i másodlagos felhasználásának újabb területét azonosítottuk: a cserepeket szigetelőanyagként alkalmazták. Az amphorák nagy többsége a Dressel 1 típust, annak is az úgynevezett 1B variánsát képviseli, amely keltezés szempontjából a Kr. e. I. század eleje és az Augustus uralkodásának kezdete közötti időszakot jelenti. Az amphorák óriási mennyisége egyúttal jelzi a haeduusok köztársasági Rómával folytatott kereskedelmének rendkívüli jelentőségét, s egyúttal *Bibracte* különleges szerepét a latiumi, campaniai, etrusiai bor galliai elterjedésében.⁴²

⁴² A főút történetéhez I. M. Szabó: *Pâtur du Couvent. La voie principale et les bâtiments du côté ouest et du côté est*. RT, 7—9; M. Szabó: *La voie principale et les bâtiments du côté ouest et du côté est de la Pâtur du Couvent*. R.A. E. 46 (1996) 233—234. — A *porticus*hoz: *Ibid.*, 234—235. — A *bibracte*i amphora-anyaghoz: F. Laubenheimer: *Les amphores de Bibracte: Le matériel des fouilles anciennes*. (Documents d'archéologie française 29.) Párizs 1991; F. Olmer—C. A. Paratte—T. Luginbhül: *Un dépotoir d'amphores du IIe siècle avant J.-C. à Bibracte*. R. A. E. 46 (1995) 295—317.

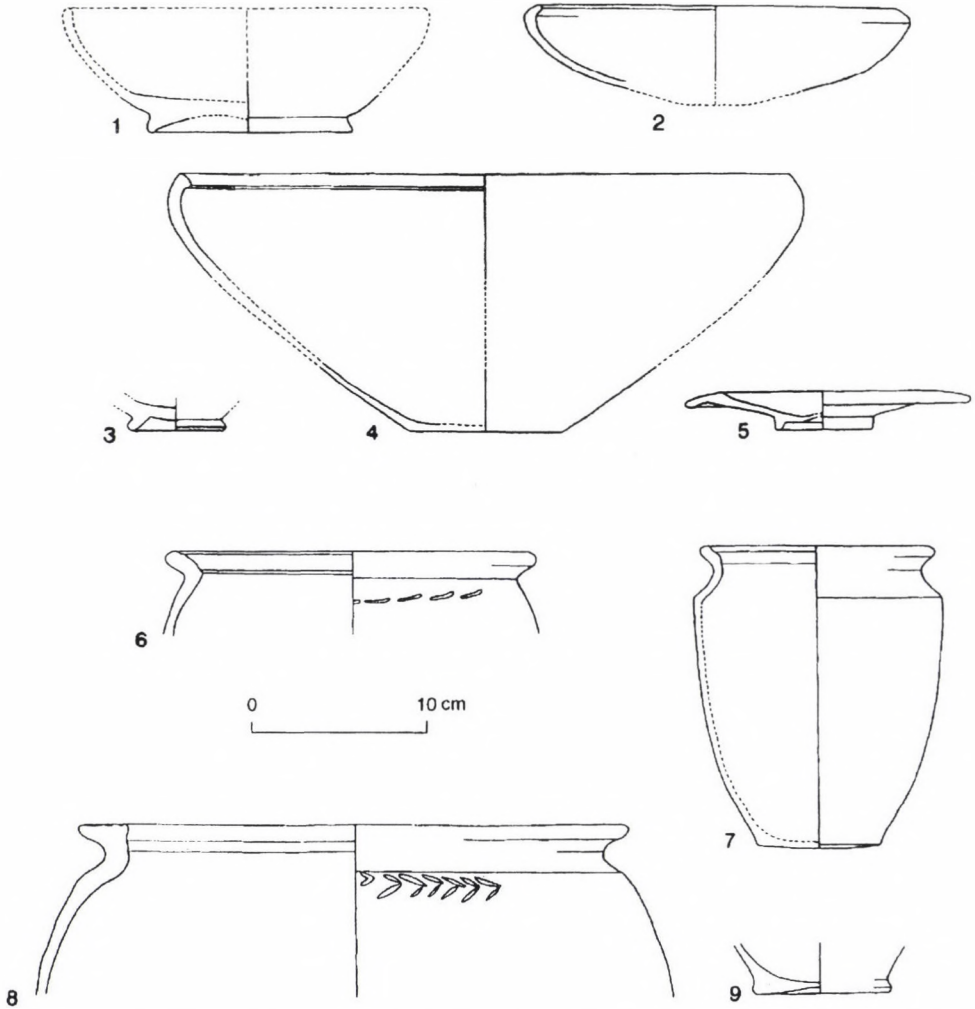

14. kép. A főút és a porticus építését megelőző települési szint: cölöplyukak, gödrök, árkok

Visszatérve a porticusra, ez a feltárt cölöplyukak tanúsága szerint nyugat felé is nyitott volt. Maga az építmény a bolognai Egyetem régészei által feltárt ház Augustus-kori periódusának homlokzatához csatlakozott⁴³ (13/B. kép).

A porticus „járdaszintjének” lebontása után megtaláltuk azt a sárga agyagos szintet, amely az út alatt is folytatódott. A relatív időrend szempontjából a legrégebbi jelenségek (gödrök, cölöplyukak) a „0. út” alatt kerültek elő, ezek azonban

⁴³ Vö. Di. Vitali: Nuove Scoperte a Bibracte. *Archeo* 11 (1996) 99—100.

15. kép. Válogatás a főút építését megelőző települési szint kerámia anyagából. Kr. e. II—I. század fordulója

nem tartalmaztak értékelhető anyagot. Ezzel szemben az „1B. út” (9. kép, alul) és a porticus alatti gödrökből, árkokból, cölöplyukakból (14. kép) fontos leletek jöttek napvilágra. Legelőször is megállapítható volt, hogy a jelenségek tájolása a későbbi főútétól eltér, vagyis az utóbbi az oppidum települési szerkezetét alapvetően megváltoztatta. Egyúttal Bibracte főtengegyének megépítésekor tereprendezésre került sor.

A gödröket, árkokat stb. betöltték, a felületet elegyengették. Ezek kibontásakor rendkívül sok cserepet, továbbá vassalakot, hamut, faszénmaradványt ástunk ki. A fémműves tevékenységre utaló leletek 1997-ben kaptak értelmezést: a bolognai Egyetem régészcsoportja kissé nyugatabbra kovácsműhely maradványaira bukkant (vö. 13/A. kép).

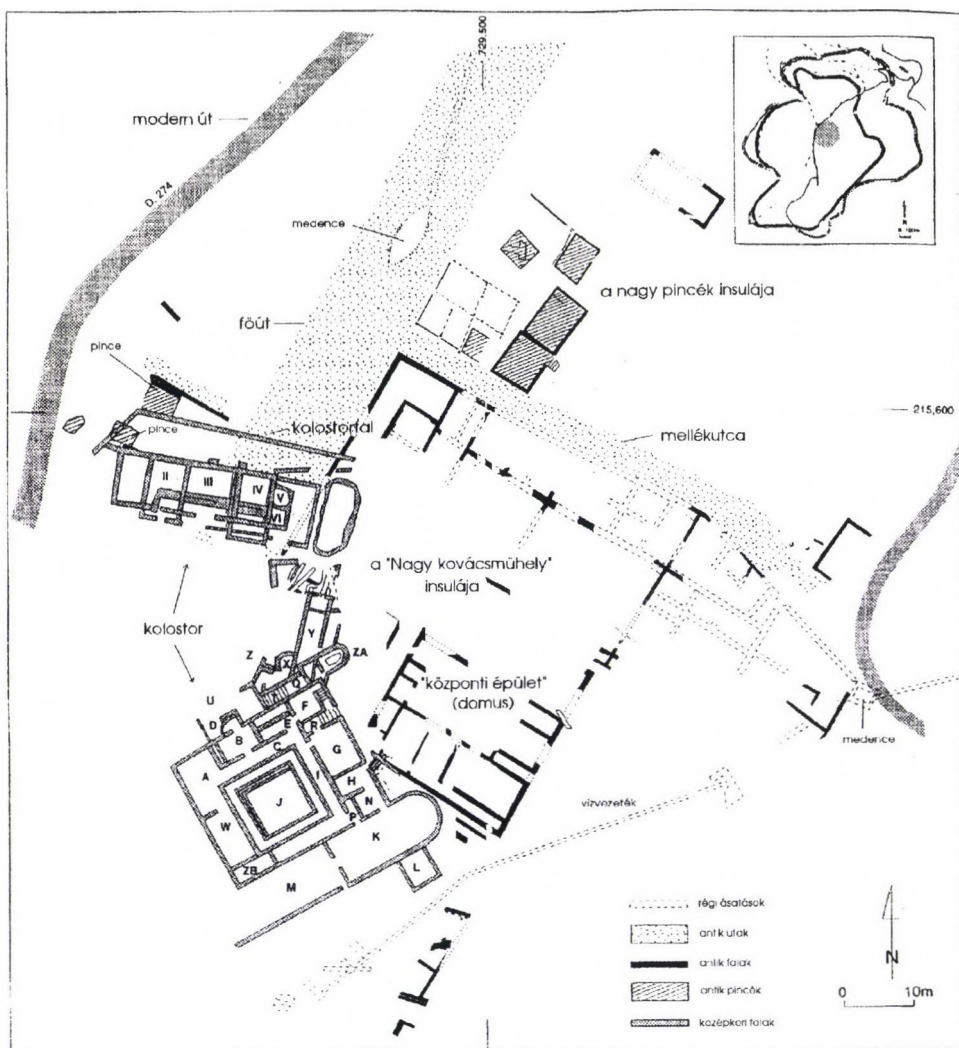
A gödrök kerámiaanyagának feldolgozása a következő eredményt hozta. A cserepek többsége (kb. 80%) itáliai, Dressel 1 típusú amphorákból származik, ezek kb. 20%-a a Dressel 1B variánst képviselte. A feketemázás campaniai kerámiát 1 campaniai B típusú töredék (15/3. kép), ennek ún. Lamboglia 6-os formáját pedig helyi utánzata képviseli (15/5. kép). Jelentős anyag tartozik a regionális finom, szürke korongolt kerámia kategóriájába (15/1., 2., 4. kép), jelen van továbbá a tipikus késő La Tène festett anyag (15/9. kép), valamint a durva házi kerámia (pl. a „Besançon-áru”) (15/6., 8. kép). Ez a horizont összességében jól keltezhető a Kr. e. II. század végére illetve az I. század elejére,⁴⁴ s ez az időpont mint *terminus post quem* használható fel az „1B. út” építésének keltezéséhez. Továbbá, amint erre már utaltunk, ez a dátum egyúttal a nagy medence datálása szempontjából is alapvető fontosságú. Mindez végeredményben azt is jelenti, hogy a Bibracte városi fejlődése szempontjából alapvető fontosságú utcahálózat a római foglalás előtt kialakult, s hozzátehetjük, hogy a 0. és az 1A. utak szükségképpen korábbiak, mint az 1B. úttal bővített főutca (vö. 9. kép, alul). Más kérdés, hogy az időkülönbséget egyelőre nem tudjuk abszolút kronológiailag meghatározni. Ugyanakkor az út vonalvezetése már a legkorábbi építési periódustól kezdve azonos volt.

Az utolsó fázis (2. út) keltezése szempontjából a „Nagy kovácsműhely” építési periódusait kellett megvizsgálnunk.

A „Grand atelier de forges” (16. kép) Déchelette által kiásott traktusát a 80-as években a bruxelles-i Egyetem régészei lokalizálták. A Bibracte főútjának vizsgálata során felvetődött időrendi problémák tisztázása érdekében, 1993-ban, kutatóárkokkal az épület újbóli feltárását kezdtük el. Az északi homlokzat előtt a főútra merőleges mellékutca 2 kövezési periódusát, valamint csatornázás maradványait azonosítottuk. Egyúttal megtaláltuk Déchelette ásásainak nyomait, s megállapítottuk, hogy a nagy előd megelégedett a falak követésével és azok felületi kibontásával. E módszer következményeként nem észlelte például az általa „N” betűvel jelölt helyiség gondosan, szabályos kőblokkokból épített bejáratát, s ezentúl magának a szobának a feltárását sem végezte el. Végeredményben kibontottuk az utolsó építési periódus padlószintjét a falak mentén körbefutó alacsony padkával. Az északi oldalon gazdag kerámia-depóra bukkantunk, amely a vizsgálat eredményeként Augustus-korinak bizonyult.⁴⁵

⁴⁴ M. Szabó: R. A. E. i. m. (42. jegyzet), 234—236, 9. kép. — Vö. P. Barral: Note sur la céramique indigène de La Tène finale dans la vallée de la Saône. In: L'âge du Fer dans le Jura. Cahiers d'Archéologie Romande 57 (1992) 271—278.

⁴⁵ P. P. Bonenfant: i. m. 175—177; M. Szabó: R. A. E. i. m. (42. jegyzet), 235—239; *Idem*: RT i. m. (42. jegyzet), 20—21, 39—43, 1—5. t.

16. kép. A Pâture du Couvent területén feltárt régészeti jelenségek összesített felszínrajza

Ennek a szondázásnak kettős eredménye volt. Legelőször is lehetővé tette a főút utolsó, 2. fázisának keltezését, minthogy az, amint erről már szó volt, egyidejű kellett hogy legyen a „Nagy kovácsműhely” utolsó építési periódusával (12. kép). Márpedig az N-helyiség kerámialelete alapján, ez nem lehetett az Augustus-kornál korábbi. Másfelől bebizonyosodott, s a mi további kutatásainknak is irányt szabott, hogy érdemes, sőt fontos a „Nagy kovácsműhely” ásatásának folytatása, különös

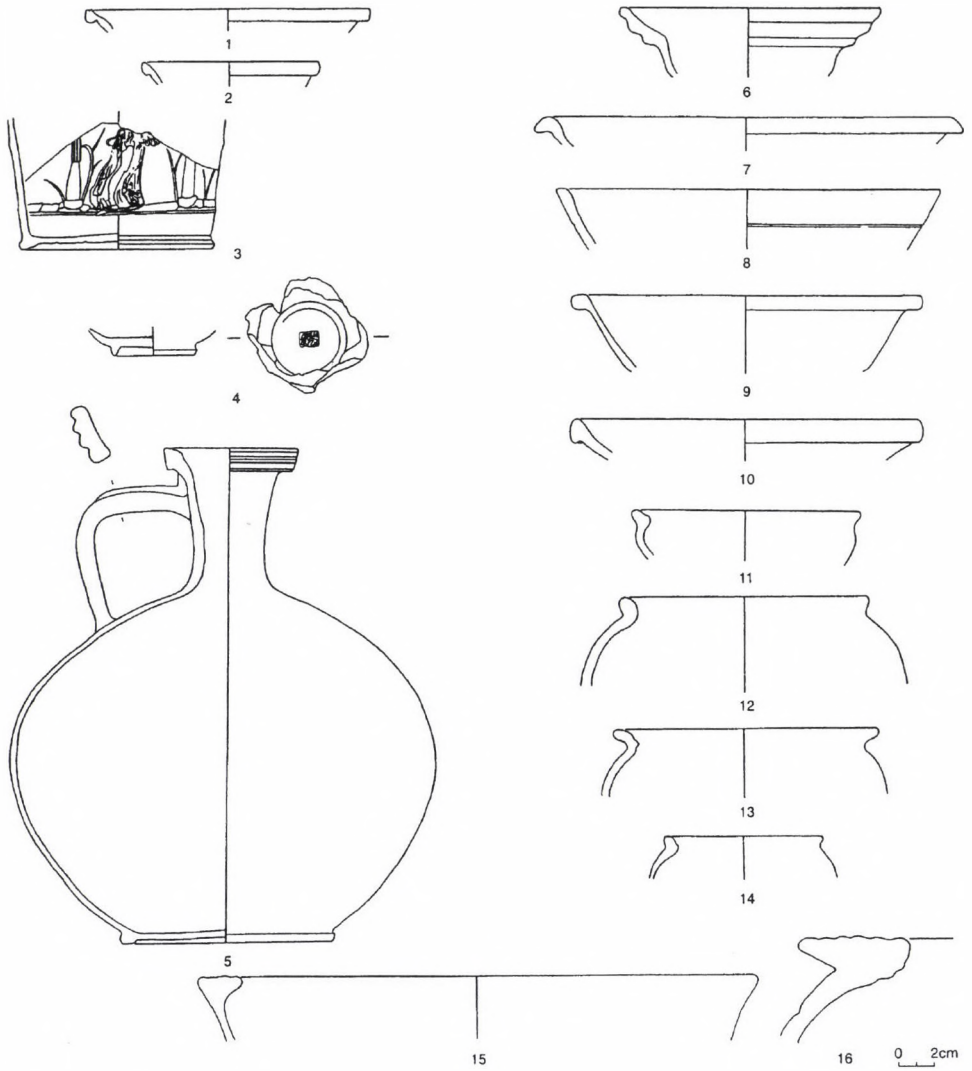
17. kép. Arretiumi terra sigillata *modiolus* töredéke: táncjelenet. Augustus-kor vége

tekintettel teljes kiterjedésének tisztázására, nem hagyva figyelmen kívül a kolostor területét sem. (Más kérdés, hogy alkalmazkodni kellett a középkoros régészek munkájának üteméhez⁴⁶.)

Gyorsan kiderült, hogy a kolostorfalon belül, a főút mentén a középkori gazdasági épületek (16. kép) nemcsak az utat, hanem a „Nagy kovácsműhelyt” is olyan mértékben elpusztították, hogy az antik falak maradványai csak néhány ponton bizonyultak azonosíthatónak. Ezért az épület nyugati, támfallal megerősített határfalától minteg 50 m-re folytattuk kutatásainkat. Ez gyakorlatilag a már említett, az N-helyiséget érintő kutatóárok meghosszabbítását jelentette déli irányban. A kolostoron kívül, a Déchelette által felfedezett Q-helyiségben a korábbi ásások által nem érintett padlószinteket azonosítottuk.

A kolostorfalon belül meglepően jó állapotban megmaradt épületrészekre bukkantunk: a „Grand atelier des forges” tehát folytatódik ebben a zónában, ahol Déchelette egyáltalában nem végzett ásásokat. A kutatóárookban négy egymást követő építési fázishoz tartozó falmaradványok jelentkeztek, s ez a tény alapvetően új helyzetet teremtett az épület kutatásában.

⁴⁶ Vö. P. Beck—J. Laszlovszky: L'occupation médiévale et moderne: Le couvent des cordeliers et ses annexes (XVe—XVIIIe siècles). R. A. E. 46 (1996) 288—290.

18. kép. Válogatás a „Nagy kovácsműhely”-insula domusának utolsó periódusához tartozó kerámiaanyagból. Augustus-kor vége

19. kép. Imbrex- és antefix-töredékek a *domus* utolsó periódusából

1994-ben a ljubljanoi Egyetem geofizikai vizsgálatai a kolostortemplom apszisától kissé északra jelentős falmaradványokra engedtek következtetni. Emiatt érdekesnek tartottuk kutatásaink kiterjesztését déli irányba, egészen az említett templomig. Az eredmény igazolta a várakozást: rendkívül jó állapotban megmaradt antik épületet fedeztünk fel, melynek falai helyenként több mint egy méterrel emelkednek az egykori, gyakran figyelemre méltó fenntartású terrazzo-padló fölé.

Egyúttal kezdett kirajzolódni egy teraszos szerkezetű *insula* körvonala (16. kép), amelyet északon és nyugaton utak, keleten az 1995-ben francia régészek által átkutatott *aquaeductus* zónája szegélyez, míg délen a kolostor központi épülete alatt keresendő a határvonal. A „Nagy kovácsműhely” *insulája* (*Ilot du Grand atelier de forges*) a maga nemében egyedülálló jelenség Bibractében, s komoly előrelépést jelent a romanizált városszerkezet rekonstrukciója szempontjából.

A kolostortemplom mellett azonosított konstrukció a „központi épület” ideiglenes elnevezést kapta (16. kép), azonban már 1995-ben arra következtettünk, hogy egy szinte tökéletesen szimmetrikusan konstruált római típusú *domust* tártunk fel. Ugyanis az épület északnyugati részén lévő helyiségsoron belül azonosítottuk a

tablinumot és a *fauces*-t. Az épület sarkait általában *opus quadratum* technikával emelték, míg magukat a falakat meszes habarcsban rakott, viszonylag jól kalibrált riolítarabokból építették. Számos helyen megmaradt a vakolat, amelyen azonban festésnyomot nem találtunk. A padló általában terrazzo típusú volt, de az egyik helyiségben a római *opus signinum* helyi verzióját tártuk fel, azaz a padlót habarcsba rakott cserепek fedték.⁴⁷

Az épület utolsó periódusának feltárása 1997-ben is folytatódott, s a továbbiakban majd mély ásatásokra is sor kerül. Az ugyanis már most nyilvánvalóvá vált, hogy a *domus*-nak több, valószínűleg legalább 4 építési periódusa volt. Az utolsó fázis falaiban oszlopelemeket (negyeddobok) találtunk, ami arra utal, hogy valamegyik korábbi periódus az architektonikus kivitelezés szempontjából különösen érdekes lehetett.

Egyébként a feltárás alatt lévő utolsó periódust szembeszőkő leletszegénység jellemzi. Ez úgy magyarázható, hogy Bibracte lakosságának Augustodunumba történő áttelepítésekor⁴⁸ az épületeket gondosan kitakarították és az értékeket magukkal vitték. Egyetlen gazdag kerámialelet került elő, a *domus* déli oldalán, egy csatornából. Ebben előfordulnak a Haltern-i ún. 1. készlet sigillátái, valamint egy relief díszítésű *modiolus* (17. kép és 18/3. kép) töredék, továbbá finom falú, engobe bevonatú kancsók (18/5. kép), valamint különböző helyi készítmények. Egészében véve ez az együttes (18. kép), amely nyilvánvalóan az utolsó építési fázissal hozható összefüggésbe, az Augustus-kor végére keltezhető. Alighanem az egyúttal a *domus* feladásának, elhagyásának is a dátuma.⁴⁹

A depóból egyébként palmettás díszítésű antefixek is előkerültek, amelyek szükségképpen az előbb említett periódusba sorolandók⁵⁰ (19. kép).

Az 1984-ben megindított Bibracte-program egyelőre az oppidumnak csak nagyon kis részét érintette. A haladás lassúnak tűnő üteme részint a modern ásatási módszerek következménye, részint azonban váratlan körülményekkel is összefügg. Nevezetesen a különböző helyszíneken, így például a főút általunk feltárt szakszán igen bonyolult rétegsorok jelentkeztek. Márpedig stratigráfia megfelelő tisztázása és értelmezése nélkül lehetetlen a kiásott struktúrák és a hozzájuk tartozó leletanyag keltezéséhez. E tekintetben, bár a program első szakasza csak most jutott el a publikációs fázisba,⁵¹ Bulliot és Déchelette szintéziseihez képest óriási az előrelépés, hiszen kirajzolódik egy megnyugtatóan szilárd bibractei időrend.

A másik elvi probléma, ami immár egy évszázad óta felmerült a szakirodalomban, ez Bibracténak Gallián és a kelta világon belül úgymond egyedülálló helyzete.

⁴⁷ Erről, l. egyelőre *M. Szabó*, RT. i. m. (42. jegyzet), 13—18, 21—23. Vö. *D. Vitali*: i. m. 103.

⁴⁸ *C. Goudineau—C. Peyre*: i. m. 195—198. Vö. Autun — Augustodunum. Capitale des Eduens. (Ville d'Autun — Musée Rolin.) Autun 1985.

⁴⁹ *M. Szabó*, RT. i. m. (42. jegyzet), 22—23, 49—78, 11—30. T.

⁵⁰ *Ibid.*, 78, 40/1. t.

⁵¹ Ehhez l. az 1., 2., 10. és a 15. jegyzetet.

Ennek a felfogásnak a mont Beuvray-n jelenleg is folyó, illetve a más lelőhelyeken elvégzett kutatások határozottan ellentmondani látszanak.⁵²

De foglaljuk össze röviden a Bibractéra vonatkozó legfontosabb eredményeket. Legelőször is, amint a főút térségében mi is tapasztaltuk, az oppidum a Kr. e. II./I. sz. fordulóján intenzíven lakott volt. Ezt a megállapítást a 80-as évek elején senki se merte volna leírni, még akkor sem, ha más galliai oppidumokban (Besançon, Titelberg) ugyancsak a II. századra nyúlik vissza a népesség megnövekedése.⁵³ A pozitív demográfiai változás mellett az is bizonyítható, hogy Bibracte városi fejlődése legalább 1 évszázad alatt zajlott le. Vagyis többé nem arról van szó, hogy az oppidum elhagyásának időszakát tükröző képet kellene a múltba, mindenekelőtt a római foglalás előtti periódusra visszavetíteni. Másképpen fogalmazva, a városiasodás romanizációs szakaszát külön kell választani az urbanizációnak a kelta függetlenség korszakába tartozó szimptomáitól. Az előrelépés e tekintetben is látványos. A főút, Bibracte tengelye a Kr. e. I. század közepénél néhány évtizeddel korábban már létezett, s ezzel együtt kialakultak a városnegyedek, ami az utcahálózatba illeszkedő építkezés egyik következménye volt. Más kérdés, hogy a változatos alaprajzú házakat, műhelyeket fából és agyagból emelték. Bibracte *murus gallicus*-ának, s vele együtt a reprezentatív Rebout-kapunak a megépítése is a fentebb említett szimptomák közé sorolható. (Nem lehetetlen, hogy a főút kiszélesítésével függ össze a monumentális bejárat kialakítása.)

A mediterrán hatások erre a már kialakult városszerkezetre kezdtek „rárakódni”. Eleinte az építési technikát formálták a déli eredetű újítások (kőfaragás, falazás, vakolás megjelenése stb.), s ennek eredményeként realizálódtak olyan jelentős emlékek, mint például a hajó formájú medence. Egyelőre nehéz arra a kérdésre felelni, hogy a Caesar által többször megdicsért bibractei oppidum a gall háborúk idején az átalakulás mely stádiumában volt. Erre ma még nincs kategorikus válasz, hiszen a kutatások csak viszonylag kis területekre korlátozódnak. De az említett medence, továbbá a PC1 *domus* 3. periódusa és a St. Pierre-forrás nagy építménye azt sejteti, hogy az oppidum különböző szektoraiban a mediterrán inspirációk komoly eredményeket hoztak.

A továbbiakban viszont már a romanizáció jegyében zajlott Bibracte városi fejlődése. Ismereteink jelenleg az Augustus-kor első felére nézve gazdagok, amikor is az átvett technikák mellett az épületek, elsősorban a *domus*-ra gondolunk, római típusúak lettek. Ugyanakkor azonban a korábban kialakult városszerkezet lényegében érintetlenül megmaradt, s a változás legfeljebb abban jelentkezett, hogy némelyik nagy *domus* esetében (pl. a PC1 utolsó fázisa) a megnövekedett helyigény miatt több parcellát egyesíteni kellett. Az Augustus-kor nem számolta fel a helyi, bennszülött hagyományt a maga teljességében, amint ezt a szerényebb lakóépületek, pincék, műhelyek mutatják.

⁵² C. Goudineau—C. Peyre: i. m. 28 skk. — Vö. J.-O. Guilhot—C. Goy: i. m. 52—92.

⁵³ J.-O. Guilhot—C. Goy: i. h. (52. jegyzet): J. Metzler: Das treverische Oppidum auf dem Titelberg. Luxemburg 1995, 542 skk.

Külön probléma, s erre egyelőre a válasz erősen hézagos, Bibracte elhagyásának a kérdése, azaz a lakosság átköltözése Augustodunumba. A kronológiai vizsgálatok szerint erre semmiképpen sem egy csapásra került sor a Kr. e. I. század utolsó évtizedében, hanem — legalábbis bizonyos zónákban, mint pl. a PC1-é, — a folyamat akár Tiberius uralkodásának idejére átnyúlhatott.⁵⁴

Ezek után térjünk vissza az eredeti kérdésre, amely általánosító fogalmazásban úgy hangzik, volt-e protohisztórikus város; konkrétan viszont úgy, hogy egyáltalán volt-e Bibractében város a római hódítás előtt?⁵⁵ A II. világháború után a régészek a válaszadás alól jó ideig kibúvókat kerestek, és az urbanizáció prehisztórikus, embriónális formáiról vagy éppen „primitív városokról” beszéltek.⁵⁶

Az áttörést a manchingi ásatások hozták, melyek nyilvánvalóvá tették, hogy ebben a republikánus Rómától és Dél-Galliától egyaránt igen távol eső oppidumban a településszerkezet az utakkal, a terekkel, a kultushelyekkel, a boltokkal és műhelyekkel övezett utcákkal *urbánus* karakterű volt.⁵⁷ Ezt a fajta városi fejlődést azonban nem a görög-római városokkal való szembeállítás, hanem az ún. preindusztriális városmodell alapján lehetséges definiálni.⁵⁸

Azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy az urbanizációs processust a kelta világban azok a gazdasági változások készítették elő, amelyek a Kr. e. III. században elsősorban az italo-kelta környezetből indultak ki, de felgyorsulásukban a hellénisztikus világgal kialakult új típusú kapcsolatok is szerepet játszottak.⁵⁹

Bibractében, ilyen típusú megközelítés szerint, nyilvánvalóan volt város Caesar előtt, s e tekintetben a már felhozott érvek a manchingiaknál nemcsak teherbíróbbak, de sokkal látványosabbak is. Az viszont a haedusok speciális helyzetéből (földrajzi tényezők, a Rómához fűződő rendkívül előnyös kapcsolat) adódik,⁶⁰ hogy az oppidum és lakossága már a gall háborúk előtt fokozatosan integrálódni kezdett a mediterrán kultúrkörbe, s a romanizáció ilyen értelemben a megkezdett folyamat elmélyítését és felgyorsítását jelentette Róma közvetlen fennhatósága alatt, a gall függetlenség elvesztése után.

⁵⁴ L. ehhez a 25. és a 28. jegyzetet.

⁵⁵ C. Goudineau—C. Peyre: i. m. 15 skk.

⁵⁶ Vö. J. Collis: i. m. 65 skk.; A. Audouze—O. Buchsenschutz: i. m. 307 skk. — L. még az 59. jegyzetet.

⁵⁷ Vö. O.-H. Frey—V. Kruta—B. Raftery—M. Szabó: Les Celtes. Milano 1991, 530—531.

⁵⁸ Erről, részletesen J. Collis: i. m. 121—136.

⁵⁹ Vö. C. Goudineau—V. Kruta: La ville antique. In: G. Duby (szerk.): Histoire de la France urbaine I. Párizs 1980, 139—231.

⁶⁰ C. Goudineau—C. Peyre: i. m. 171 skk.

HARMATTA JÁNOS

A HUNOK EREDETE

Amióta a 18. század közepe táján M. Deguignes a hunok eredetét a kelet-ázsiai hsiung-nu-kra vezette vissza,¹ azóta az idevágó kutatások erőfeszítései közel két évszázadon keresztül lényegében a hunok és *hsiung-nu*-k (főleg pedig nevük) azonosságának bizonyítására irányultak.² Csak 1945/46-ban mutatott rá O. Maenchen-Helfen arra, hogy a hunok eredetének problémája valójában sokkal bonyolultabb s nemcsak a nevek azonosságát, hanem a kérdésnek valamennyi, történeti, etnikai, társadalmi és kulturális vonatkozását is figyelembe kell venni.³ Ez a követelmény azonban azóta sem valósult meg kielégítő mértékben. Ezért minősíthette D. Sinor még 1990-ben is a *hsiung-nu* — hun azonosság elméletét úgy, mint „a widely accepted but unproven theory, the Huns are the descendants of the Hsiung-nu, an identification ... which has little else in its favor than the fortuitous consonance of the two names, one known only in Chinese transcription”.⁴

Vizsgáljuk meg először a *hun* és a *hsiung-nu* nevek összefüggésének kérdését. Ebbe bele kell vonnunk azonban a hun név más nyelvekben előforduló alakjait is. A főbb adatok a következők: latin *Hunni*, *Chuni*, görög *Xοῦνοι*, *Οὔνοι*, szogd *χῦν* (íráskep *xwn*), középperzsa *χῦν* (íráskep *hywn*), óind *hūna*-. A kínai *hsiung-nu* névalak ókínai **χʰwong-nuo*, archaikus kínai **χʰiung-no* előzményei egyformán egy palatális spiráns *χʰ*-vel kezdődő **χʰu(v)no*, illetve **χʰwo(v)nu* idegen nyelvi alakra mutatnak mint forrásra. Ez kétségtelenül összefügg a középperzsa *hywn* = *χῦν* változattal, amelynek írásképe a palatális *χʰ* pontos visszaadására való törekvésről tanúskodik. Hangalakja alapján ítélve ez a név semmi esetre sem lehet török eredetű, ellenben minden nehézség nélkül megmagyarázható mint az óiráni **χʰšaivana*- ‘uralkodó, király’ szó kelet-iráni **χʰšāvana*- > *χʰšāvonu* > **χʰvonu* > **χʰiūn* fejleménye. A *χʰ*- > *χʰ*- hangváltozás jólismert a kelet-iráni nyelvekben, így a xvārizmiben és a waxiban

¹ M. Deguignes: *Histoire générale des Huns, des Turcs, des Mogols et des autres Tartares*. Paris 1756—1758.

² A *hsiung-nu* — hun azonosítás történetéről *Ligeti Lajos*: *Attila hunjainak eredete*. Attila és hunjai. Szerk. Németh Gyula. Budapest 1940. 11 ssk.

³ O. Maenchen-Helfen: *Huns and Hsiung-nu*. *Byzantion* 17 (1944—1945) 222 ssk.

⁴ D. Sinor: *The Hun Period*. *The Cambridge History of Early Inner Asia*. Cambridge 1990. 177 sk.

(pl. óiráni *xšapa- > xvārizmi 'xyb, 'xb, xb 'éjszaka', óiráni *vaxšu- > waxī Wuχ 'Waxan'). Ezt a χ'vonu > χ'ūn alakot tükrözik még a szogd xūn, a görög Χοῦνοι és a latin Chuni (Orosiusnál) névformák. A két utóbbi nyilván szogd forrásból származhat, mert a szogdban a -y- mássalhangzó után eltűnt s így a xyūn alakból xūn fejlődött, míg a középperzsbán a xyūn alak mindvégig megmaradt.

Mínt hogy a perzsák a hsiung-nu-k nevét nem a kínaiak révén, hanem közvetlenül vagy valamelyik közép-ázsiai iráni nyelv (de nem a szogd) közvetítésével ismerték meg, e név minden valószínűség szerint a hsiung-nu-k önelnevezése volt. Ebben találhatjuk meg a magyarázatát annak a feltűnő jelenségnek, hogy a hsiung-nu < χ'ūnu névalak csak Kr. e. 200 körül, a hsiung-nu-k nomád birodalma megalakulása-kor jelenik meg hiteles kínai forrásokban.⁵ A hsiung-nu-k törzseinek nevei nyilván régóta léteztek már, de a törzsszövetség 'uralkodó, királyi' jelentésű összefoglaló nevét csak a létrejötte után adhatták maguknak.

Később, valószínűleg a Kr. u. 3.—4. század folyamán a χ'ūnu > xūn alak hūn-ná fejlődött a kelet-iráni nyelvekben (vö. pl. χ'varāšān 'kelet' > hephthalita horsāno) s ez vált azután ismertté Indiában hūna-, a görög és a római íróknál pedig Οῦνοι, Hunni alakban. Ugyanakkor azonban a perzsák továbbra is a rigbb χ'ūn alakot használták s ennek átírása (a görög *Χιωνίται írásképp közvetítésével) a latin Chionitae névváltozat. Mint láthatjuk, nyelvtörténeti szempontból ma, az iráni nyelvek hangtörténetének pontosabb ismerete alapján, a hsiung-nu és a hun név hasonlóságát nem tarthatjuk véletlen egybeesésnek, hanem azonosságuk és történeti összefüggésük világosan bizonyítható, mégha egyelőre a görög Χοῦνοι és latin Chuni névalakok történeti magyarázatával nem foglalkoztunk is.

Mielőtt ezek nyelvészeti és történeti magyarázatát megkísérelnénk, célszerű megvizsgálnunk egy olyan kínai tudósítást, amely alkalmas arra, hogy a hsiung-nu-k és a hunok története közötti hézagot bizonyos mértékben áthidalja. Ez a tudósítás a Wei-shu-ban (102, 7a) található és szövege fordításban a következő:⁶ „Su-tê országa a Ts'ung-ling-től (a Pamírtól) nyugatra fekszik. Ez a régi Yen-ts'ai. Másik neve Wên-nasha. Egy nagy tónál fekszik északnyugatra K'ang-chü-től. 16000 li távolságra van Tai-tól (a Wei dinasztia fővárosától). Korábban a hsiung-nu-k megölték királyát és elfoglalták az országot. Hu-yi király már a harmadik generáció. Ennek az országnak a kereskedői nagy számban szoktak Liang vidékére menni, de Ku-tsang bevételekor (ez Kr. u. 439-ben történt), valamennyien fogságba estek. Kao Tsung uralkodása (Kr. u. 452—466) kezdetén Su-tê királya követséget küldött, hogy kérje a kiváltásukat, amit kancelláriai rendelettel engedélyeztek. Azóta több követség nem érkezett, hogy adót

⁵ G. Haloun: Zur Üe-tsi — Frage. ZDMG 91 (1937) 306, 1. jz. Ligeti L.: Az ázsiai hunok. Attila és hunjai. Szerk. Németh Gyula. Budapest 1940. 32 szerint a hsiung-nu-k neve Kr. e. 318-ban fordul elő először. Ez a véleménye G. Halounnak M. de Groot: Die Hunnen der vorchristlichen Zeit (Berlin—Leipzig 1921) c. könyvéről írt kritikájára támaszkodik: OLZ 25 (1922) Sp. 435—438. Elkerülte azonban figyelmét, hogy Haloun fentebb idézett tanulmányában visszatért e közlésre és elvette saját korábbi felfogását, megcáfolta a hsiung-nu-k Kr. e. 318-ra tett első említésének hitelességét.

⁶ A következőkre O. Maenchen-Helfen: id. m.

hozzon.” Erre a tudósításra Fr. Hirt hívta fel a figyelmet, azonban történeti szempontból teljesen téves magyarázatát adta.⁷

A tudósításban szereplő három ország közül ugyanis Hirth *Su-tê*-t (ó-kínai *sjuk-d'ak* = **Suɣda*γ) a Krím-félszigeten fekvő *Sugdaia* várossal azonosította, hogy az események színterét Európába tehesse át és *Su-tê* elfoglalását a *hsiung-nu*-k által az európai hunok által az alánokra mért vereséggel azonosíthassa. Ezt azzal a gondolatmenettel kísérte meg bizonyítani, hogy a *Wei-shu* tudósítása szerint *Su-tê* azonos a régi *Yen-ts'ai*-al, amely viszont egy másik kínai forrás, a *Hou-han-shu* (118 c.) szerint a nevét *Alan*-ra változtatta. Így tehát szerinte a *hsiung-nu*-k voltaképpen az alánokat győzték le, amikor *Su-tê*-t elfoglalták.

Amióta azonban Hirth szenzációt keltő tanulmányát 1900-ban közzétette, a sinológia is filológiai tudománnyá fejlődött s a *Wei-shu* idézett tudósítására vonatkozó újabb kutatások alapján teljesen más kép alakult ki a benne leírt eseményekről. Elsősorban arra kell rámutatni, hogy a *Wei-shu* idézett 102. fejezete a 11. század előtt elveszett s azt *Sung*-kori kiadói a Kr. u. 644-ben megjelent *Pei-shih*-ből pótolták. A *Pei-shih* szerzője viszont ezt a részt a 8 évvel korábban közzétett *Chou-shu*-ból vehette át, amelynek szövege szerint azonban *Su-tê* csak „feltehetőleg” azonos a régi *Yen-ts'ai*-al. A régiebb kínai történeti források (pl. a *Hou-Han-shu*) szerint pedig *Su-tê* nem volt azonos *Yen-ts'ai*-al. A *Wei-shu* idézett tudósításában szereplő mindhárom ország, *Su-tê*, *Yen-ts'ai* és *K'ang-chü* a különböző kínai források segítségével teljes biztonsággal azonosíthatók. *Su-tê* a Közép-Ázsiában, a Zerafsán folyó völgyében fekvő Sogdiana, *K'ang-chü* és Ču és a Tálás folyók és a Sir-darya középső folyásának vidéke, a *K'ang-chü*-től északnyugatra egy nagy tónál fekvő *Yen-ts'ai* pedig az Aral-tótól északra fekvő ország volt, amelynek neve, archaikus kínai **jam-ts'ad* = **Hamcād* pedig arról tanúskodik, hogy lakossága alánokból állott, mert az óiráni **hamčyatā* ‘nyugalom, pihenés, szálláshely’ szónak az alánban fejlődött a jellegzetes *č > c* hangváltozással **hamcād* alakja (vö. oszét *āncad* ‘nyugalom’). *Yen-ts'ai* későbbi a neve a *Hou-Han-shu* (118 c.) szerint valóban *A-lan* volt, de éppen e forrás szerint nem volt azonos *Su-tê*-vel. Csak egyes kínai források azonosították 430 után tévesen a két országot.⁸

A *Wei-shu* szerint tehát a *hsiung-nu*-k a Közép-Ázsiában fekvő Sogdianát foglalták el 370 körül, de ezek a *hsiung-nu*-k nem hunok, de még csak nem is *hsiung-nu*-k, hanem hephthaliták voltak, akikre ebben a tudósításban és más forrásokban is

⁷ Fr. Hirth: Ueber Wolga-Hunnen und Hiung-nu. SBAW Bd. II/II. München 1900. 245—277 és Die Ahnentafel Attila's nach Johannes von Thuróc. Bull. de l'Acad. Imp. d. Sc. de St.-Peters-bourg. Ve Série, Bd. XIII/2. St. Petersburg 1900. Hirth feltevéseit részletesen cáfolta már *Kurakichi Shiratori*: A Study on Su-t'ê or Sogdiana. MRD of the Toyo Bunko 2. Tokyo 1928.81 skk., kül. 87 skk. anélkül azonban, hogy a tudósítás történeti összefüggéseit tisztázni tudta volna. Hirth Attila családfájáról kifejtett elméletét meggyőzően utasította el *Ligeti L.*: Attila családfája. Eötvös-Füzetek 5. sz. Budapest 1926. Később a *Wei-shu* tudósításának megítélésében is csatlakozott *K. Shiratori* id. m.-jában kifejtett véleményéhez: Attila hunjainak eredete. Attila és hunjai. Szerk. *Németh Gyula*. Budapest 1940. 19 skk.

⁸ Ld. *O. Maenchen-Helfen*: id. m.

átvitték a *hsiung-nu*-k nevét. A hephthalitákat a középperzsa tudósítások *xyün*-nak, a bizánci források *Oῦννοι*-nak, sőt egyenesen „fehér hunok”-nak (középperzsa *spēd-xyün*, bizánci *Λευκοὶ Οὔννοι*) nevezték. Minthogy viszont a *hsiung-nu*-k = *xyün*-ok = *Chionitae* Sogdiana felől törtek be *Kušānšahr*-ba és foglalták el 350 körül fővárosát, Balχot, nyilvánvaló, hogy a *Wei-shu* tudósításában *hsiung-nu* néven szereplő hephthaliták Sogdianát az igazi *hsiung-nu*-któl (chionitáktól) hódították el.⁹

Hogy a hephthaliták előtt valóban a *hsiung-nu*-k voltak Sogdiana urai, azt a perzsa *Kušānšahr*-nak a chioniták (= *hsiung-nu*-k) által történt elfoglalásán kívül *Su-tê* másik neve, *Wên-na-sha* is bizonyítja. Ennek ókínai *u-an-nā-ša* alakjában ugyanis a *hun* népnév és az óiráni **nisāya*- ‘település, szálláshely’ szó kelet-iráni (hun) *naša* fejleménye ismerhető fel, az egész **hun-naša* kifejezés jelentése tehát ‘hun település, Hunország’ lehetett.¹⁰ Ez az elnevezés maguktól a *hsiung-nu*-któl származik, mert hangalakja nem szogd jellegű s azt bizonyítja, hogy nyelvükben időközben végbe ment a *χun* > *hün* változás, amelyet az a tény is igazol, hogy az 5. század elején Indiában *hūna* néven jelennek meg. Hogy a perzsák ugyanezeket a hunokat még a régebbi *xyün* (= *Chionitae* Ammianus Marcellinusnál) néven említik, annak az a magyarázata, hogy a *hsiung-nu*-k nevét még akkor ismerték meg, amikor annak hangalakja **χün* volt.

A *Wei-shu* 102. fejezetének *Su-tê*-re vonatkozó tudósítása tehát az európai hunok és az ázsiai *hsiung-nu*-k történeti azonosságát vagy kontinuitását ugyan nem igazolja, de mégis alapvetően fontos forrás az utóbbiak nyugat felé való vándorlására és nevük hangalakjának *χun* > *hün* fejlődésére vonatkozólag.

Ezek után megvizsgálhatjuk Ptolemaiosnak azt az adatát, amely szerint a *Χοῦνοι* már a Kr. u. 2. század első felében a Dnyeper-vidéken éltek (Ptolemaios III., V. 10: *μεταξὺ δὲ Βαστερνῶν καὶ Ῥωξολανῶν Χοῦνοι*). A Ptolemaios-kutatók körében jól ismert, hogy a népneveknek a térképen való elhelyezésében Ptolemaiosnál sok a pontatlanság. Az asztronómiai adatokon és a itineráriumokon kívül ugyanis Ptolemaios utazások leírásait (I. 2,2: *ἱστορία περιοδική*) és földrajzi térképeket is használt (I. 19: *ἐν τοῖς ἀκριβεστέριος πίναξι*), amelyeknek a földrajzi képe azonban nem volt azonos a saját kartográfiai projekciójával. Ennek az lett a következménye, hogy a népek kartográfiai elhelyezése sokszor téves még a Római Birodalom területén is. Magától értetődik, hogy Kelet-Európa és Közép-Ázsia jóval kevésbé ismert hatalmas területein még sokkal több a tévedés a népek és törzsek térképen való elhelyezésében. Ha megvizsgáljuk *Sarmatia Europaea* és *Sarmatia Asiatica* térképét Ptolemaiosnál, mitikus, eltűnt vagy valóban létező, de máshol lakó népek zavaros keverékét találjuk rajta.

⁹ J. Harmatta: Chionitae, Euseni, Gelani. Acta Ant. Hung. 31 (1985—1988) 43 skk., kül. 51.

¹⁰ O. Maenchen-Helfen: id. m. 231 a *Wên-na-sha* nevet **Hun-sha* ‘the kings of the Huna’-nak értelmezi. Ha *Wên-na-sha* kínai elnevezés volna, ezt az értelmezést el lehetne fogadni, mert a kínaiak egy-egy országot olykor uralkodójának méltóságnévéről nevezték el. Ez a gyakorlat azonban az iráni névadásban nem fordul elő.

Szerencsére a *Xoῖνοι* esetében lehetőségünk van arra, hogy Ptolemaios tévedésének forrását meghatározzuk s e nép valóságos földrajzi helyzetét tisztázzuk. Már J. Markwart megfigyelte, hogy Ptolemaios Kelet-Európa leírásában olyan térképet használt, amely azonos folyónak tüntette fel a Tanais-Dont és a Tanais-Sirdaryát. Ennek az volt a következménye, hogy Ptolemaios Nagy Sándor oltárait a Tanais-Sirdarya mellől a Tanais-Don mellé helyezte át (II. 5,12). Ugyanennek a tévedésnek a következtében megkettőzte a *Rhoboskoi* népet és leírásában egyszer *Sarmatia Europaea*-ba, majd még egyszer *Scythia intra Imaum*-ba helyezte.¹¹ Mint ismeretes, a Don folyónak és a Sirdaryának téves azonosítása Nagy Sándorra és történetíróira megy vissza és nemcsak egyik hadvezérének és seregének a katasztrófáját okozta, hanem a későbbi földrajztudósoknál egész sor nép téves kartográfiai elhelyezéséhez vezetett (vö. pl. Plinius *n. h.* VI. 20—22 *n. h.* VI. 48—50).¹²

Így világosan bizonyítható, hogy Ptolemaios munkájában egy vagy több olyan forrást is felhasznált, amely a Tanais-Dont a Tanais-Iaxartes-Sirdaryával azonosította. Ennek következtében több olyan népet, amely a földrajzi valóságban a Sirdaryától északra élt, a Dontól nyugatra helyezett el térképén és leírásában. Forrása a *Xoῖνοι*-t az azonos folyónak képzelt Tanais-Don/Tanais-Sirdaryától északra tette, s Ptolemaios, aki a Tanais-Dont és a Tanais-Sirdaryát két különböző s egymástól távol eső két folyónak tekintette, egyéb támpont hiányában helytelenül értelmezte forrása adatát s e népet a Dontól nyugatra, a Dnyeper-vidékére helyezte térképén. Orosius meg is őrizte ennek a forrásnak az adatát (I. 45): *a fontibus Ottorogorrae usque ad civitatem Ottorogoram inter Chunos Scythas et Gandaridas mons Caucasus*. E forrás szerint tehát a *Chuni Scythae* Gandhāratól s a Hindukust, a Pamír-fennsíkot és a *Tien Shan*-t jelölő *mons Caucasus*-tól északra laktak. Ez a helymeghatározás a Tálás és a Ču folyó vidékét, azaz *K'ang-chü* területét foglalja magába és a *Chuni* említése itt azt bizonyítja, hogy a *hsiung-nu*-k e területre valamikor Ptolemaios művének keletkezése előtt vándoroltak be.

Erre az utóbbi eseményre a kínai források alapján következtetve két időpontban volt lehetőség: 1) egyrészt Kr. e. 40 körül, amikor *Chih-chih shan-yü* néhány évig *K'ang-chü*-ben igyekezett megszervezni hatalmi központját, 2) másrészt Kr. u. 91-ben, amikor az északi *hsiung-nu shan-yü* a kínaiaktól elszenvedett vereség után átkelt az Altaj hegységen és *K'ang-chü*-ben telepedett le, míg népének az a része, amely nem tudta követni, az Ili folyó felső folyásának völgyében maradt vissza s ott létrehozta *Yüeh-pan* országát. Ez még a Kr. u. 5. században is fennállott és megőrizte *hsiung-nu* eredetének hagyományát. A két időpont közül az első látszik valószínűbbnek, mert a *hsiung-nu shan-yü*-nek Kr. u. 91-ben *K'ang-chü* be történt meneküléséről a kínaiak is csak jóval később, *Yüeh-pan* ország történeti hagyományából szereztek

¹¹ J. Markwart: Ujb 4 (1924) 269—270.

¹² J. Harmatta: L'apparition des Huns en Europe orientale. Acta Ant. Hung. 24 (1976) 280.

tudomást. Régibb időpontra mutat a görög *Xoῦνοι*, latin *Chuni* névalak is, amelyet a görögök és rómaiak csak szogd közvetítéssel ismerhettek meg s ugyancsak korai, Kr. e. 40 körüli időpontra utal a *hsiung-nu* név *χῦν* alakban való megjelenése a pártusoknál és a perzsáknál. A *Chih-chih hsiung-nu* fejedelemeire vonatkozó kínai tudósításokból ugyanis sikerült megállapítani, hogy Crassus római hadvezér Kr. e. 54-ben Carrhae-nál foglyul ejtett legionáriusait a pártusok birodalmuk északkeleti határán, Margianában telepítették le, ahonnan azonban *Chih-chih* zsoldjába fogadta őket.¹³ Kézenfekvőnek látszik, hogy általuk jutott el a *hsiung-nu*-k neve és híre a pártusokhoz, a perzsákhoz és a Római Birodalomba is. Ptolemaios *Xoῦνοι* adata tehát nem a hunok korai európai megjelenését bizonyítja, hanem fontos eleme azoknak az adatoknak, amelyek a *hsiung-nu*-k nyugat felé, Közép-Ázsiába való húzódásáról tanúskodnak. Így végeredményben megerősíti a *hsiung-nu* — hun történeti kontinuitás feltevését.

Orosius adatának hitelességével szemben a történeti kutatásban mindenesetre kételyek merültek fel. Plinius és más történeti források ugyanis e korban Közép-Ázsiában a *Τόχαροι*, *Φροῦνοι*, *Σήρες* illetve a *Phuni et Thocari* népneveket említik s vannak, akik úgy gondolják, hogy Orosius *Chuni* népneve egyszerűen a *Phuni* alak romlásából keletkezett.¹⁴ Ezzel a felfogással szemben azonban be lehetett bizonyítani, hogy mindazok a források, amelyek a *Phuni et Thocari* népneveket említik, Apollodorosra mennek vissza és a *Yüeh-chih* vándorlás előtti és az azt követő évek, azaz Kr. e. 2. század közepe körüli időpontra vonatkoznak, míg Orosius forrásának leírása a Kr. e. 40 körüli történeti helyzetet tükrözi. Kétségtelen az is, hogy a *Phuni* a romlott alak s a népnév helyes formáját a *Φροῦνοι* adat őrizte meg. Ez a nép Kína északkeleti szomszédságában, azaz Kelet-Turkesztán keleti részében lakott és semmi köze sem volt a *hsiung-nu*-khoz.¹⁵ Orosius szövege sem a *Thocari*, sem a *Seres* népnevet nem említi, hanem teljesen más történeti és földrajzi horizontot tükröz, független Apollodoros tudósításától s így történeti hitelességéhez nem férhet kétség.

Az északi *hsiung-nu*-k történetének utolsó szakasza, a közép-ázsiai *χῦν*-ok, *χῦν*-ok szereplése és az európai hunok megjelenése között kétségtelenül kronológiai hézag áll fenn, ezt azonban a kínai források alaposabb vizsgálatának segítségével át lehet hidalni. Az északi *hsiung-nu*-k nyugat felé irányuló mozgása *Chih-chih shan-yü* rövid ideig tartó nyugati hódításaival már Kr. e. 40 körül megkezdődött, azonban az északi-*hsiung-nu* törzsszövetség egészen Kr. u. 153-ig fennállott, amikor utoljára említik a kínai források. Súlypontja azonban Kr. u. 91 után már egyre inkább Dzungáriába, az Ili folyó vidékére tevődött át, ahol a *hsiung-nu*-k egyik része tartósan

¹³ H. H. Dubs: An Ancient Military Contact between Roman and Chinese. *AJPh* 62 (1941) 3 skk. és legutóbb V. A. Livšic: *Переднеазиатский сборник* 2 (1966) 151 sk.

¹⁴ O. Maenchen-Helfen: *id. m.* 232 sk., *idem*: The Legend of the Origin of the Huns. *Byzantion* 17 (1944—1945) 248 skk., *idem*: Pseudo-Huns. *CAJ* 1 (1955) 102 skk., *idem*: The World of the Huns. *Studies in their History and Culture*. Berkeley—Los Angeles—London. 1973. 444 sk.

¹⁵ J. Harmatta: *Sino-Indica*. *Acta Ant. Hung.* 12 (1964) 9—12.

megtelepült s *Yüeh-pan* államát hozta létre, amelynek neve, archaikus kínai **djwat-b'wân*, ó-kínai *jwät-b'uân*, északnyugat-kínai **jwaδb'ân* egy *hsiung-nu* **varpân* alakra mutat, amely még a *hsiung-nu*-k régi iráni nyelvéből származhat s jelentése 'várvédő, várlakó' lehet s e *hsiung-nu* csoport megtelepült életformájára mutat. Már *Chih-chih shan-yü* is várat épített magának *K'ang-chü* területén.

Yüeh-pan ország *hsiung-nu* lakossága azonban csak a további vándorlást vállalni nem tudó törzsi kötelékekből került ki, míg az északi *hsiung-nu shan-yü* a kínaiaktól elszenvedett vereség után Kr. u. 91-ben a *Pei-shih* (97. c.) szerint (nyilván a harcok törzsi arisztokráciával együtt) *K'ang-chü*-be vonult. Kr. u. 158-ban azután az északi *hsiung-nu*-k a *Wei-shu* 102. c., *Pei-shih* 97. c. (*Yüeh-pan chuan*) szerint Kelet-Turkesztánt is feladták, és nyugatra, *K'ang-chü*-be és az attól északra elterülő kirgiz steppékre, a mai Kazahsztánnak a Balhaš-tótól északra fekvő területeire települtek át. Helyüket Kr. u. 166-ban Kelet-Turkesztán és a *Wu-sun* terület birtokában a *hsien-pi*-k foglalták el.¹⁶

K'ang-chü a Kr. u. 1. század végétől a Kr. u. 3. század hetvenes éveig jelentős, a *hsiung-nu*-któl független ország volt, amelyet nomád iráni törzsek laktak. Nyelvük első írásos emléke egy csontlapra bekarcolt felirat formájában nemrégén került napvilágra.¹⁷ *K'ang-chü* hatalma kiterjedt Sogdianára is, ezért azt a Kr. u. 226-ban Iránban uralomra jutott Sāsānida-dinasztia nem is tudta birodalmához csatolni. Kínával *K'ang-chü* diplomáciai kapcsolatokat tartott fenn, ahová azonban Kr. u. 270 után nem érkezett több követség onnan. Minthogy hozzávetőleg egy évszázaddal később e területet — Sogdianát is beleértve — a hephthaliták foglalták el, ugyanakkor viszont Kr. u. 350-ben Sogdiana területéről a *xyün*-ok (*Chionitae*) törtek be és szállták meg a Sāsānida-Iránhoz tartozó *Kušānšahr* területét,¹⁸ kétségtelennek látszik, hogy 270 után *K'ang-chü*-t és Sogdianát a *hsiung-nu*-k = *xyün*-ok (= *Chionitae*) kerítették hatalmukba s 370 tájáig tartották kezükben. Az események menetét valószínűleg úgy rekonstruálhatjuk, hogy a *K'ang-chü*-be Kr. u. 91-től tömegesen bevándorló *hsiung-nu*-k fokozatosan megerősödtek s Kr. u. 270 táján magukhoz ragadták az ország fölötti uralmat.

A *hsiung-nu*-k délnyugati ága és a Kelet-Iránba (*Kušānšahr*-ba) Kr. u. 350-ben betörő *xyün*-ok (*Chionitae*) között a történeti kontinuitás tehát nagy valószínűséggel tehető fel. Ugyanakkor kétségtelen, hogy az európai hunok nem lehetnek a *xyün*-okkal azonosak, mert a hephthaliták Sogdiana elfoglalásával Kr. u. 370 körül a Volga-vidéki hunok és a *Kušānšahr*-t elfoglaló *xyün*-ok közé ékelődtek s ha korábban kapcsolatban állhattak is egymással, a hephthaliták támadása után ez az érintkezés köztük megszakadt.

¹⁶ G. Uchida: Chronologische Übersicht über die Westwanderung der Nord-Hiung-nu. Kyodoshi Kenkyu (Studien über die Geschichte der Hunnen, Tokyo 1953) 151—153 nyomán *Fr. Altheim—H. W. Haussig: Die Hunnen in Osteuropa. Palaeologia* 6 I (1957) 1—145, kül. 5,5 jz.

¹⁷ Harmatta J.: Eltűnt nyelvek nyomában Közép-Ázsiában. MNy 92 (1996) 396 sk.

¹⁸ J. Harmatta: Chionitae, Euseni, Gelani. *Acta Ant. Hung.* 31 (1985—1988) 43 skk., kül. 51.

Hogy a Kr. u. 4. század második felében a Volga vidékén megjelenő hunok a Kr. u. 3. század folyamán, sőt még a 4. század elején is kapcsolatban álltak a *Kušānšahr*-t elfoglaló *xyūn*-okkal, annak tárgyi bizonyítékai is vannak. Az egyik Šāhpuhr *kušānšah* (kb. Kr. u. 281—293) bronzpénze, amely a Győr — Széchenyi-téri hun kori temető 5. sírjából került elő.¹⁹ Minthogy a kušāno-sāsánida pénzek csak *Kušānšahr* területén voltak forgalomban, ez a bronzérme csak a Sogdianát hatalmukban tartó *xyūn*-ok (*Chionitae*) útján kerülhetett az európai hunok Kazahsztánban élő elődeinek a kezébe s azok hozhatták azt magukkal Közép-Európába.

A másik tárgyi bizonyíték a wolfsheimi lelet híres arany nyakcsüngője, amely az *rthštr* (= *Ardaxšahr*) középperzsa feliratot viseli és Valens császár (Kr. u. 364—378) nem kopott aranyérmével került elő.²⁰ E csüngő nem lehetett az első sāsánida uralkodó, I. Ardaxšahr tulajdona, mert éremképei alapján következtetve e király hatágú csillag alakú csüngőt viselt nyakában. Felmerült az a gondolat is, hogy II. Ardaxšahr sāsánida uralkodónak (Kr. u. 379—383) volt a nyakcsüngője.²¹ Ennek az elgondolásnak három áthidalhatatlan nehézsége is van. 1) A betűformák alapján ítélve a felirat nem lehet későbbi a 3. század végénél. 2) Éremképei alapján ítélve II. Ardaxšahr nem viselt nyakcsüngőt. 3) Uralkodása alatt a hunok és a perzsák között semmilyen harci cselekményre nem került sor. Volt azonban a kušāno-sāsánida királyok között is egy Ardaxšahr nevű, aki kb. Kr. u. 303-tól 310-ig uralkodott. A középperzsa *Xvadāy-nāmag*-ban megőrzött hagyomány szerint, amikor II. Ohrmazdot Kr. u. 309-ben kiskorú fia, II. Šāhpuhr követte a trónon, a „turkok” és az arabok, az északi és a déli ellenségek, kedvet kaptak Irán területére és betörték.²² A *turk* név a perzsa történeti hagyományban a *xyūn*-okat jelölő modernizálás. E tudósítás alapján valószínűnek látszik, hogy a kiskorú II. Šāhpuhr trónra léptekor a *xyūn*-ok betörték *Kušānšahr*-ba s Ardaxšahr *kušānšah* ellenük harcolva 310-ben elesett s így kerülhetett arany nyakperece a nevét viselő csüngővel együtt a *xyūn*-ok kezébe. Amennyire kis bronzérméinek éremképén ki lehet venni, Ardaxšahr *kušānšah* a wolfsheimi darab alakjára emlékeztető, alul háromszögű csúcsban végződő nyakcsüngőt viselt.²³ A *xyūn*-ok betörésében az északabbra, Kazahsztán területén élő törzsek is részt vehettek s a zsákmány egy része, a nyakpercec és a csüngő, amely a perzsáknál fontos méltóságjelvény volt, az egyik olyan törzsfő tulajdonába kerülhetett, aki a hunok egy részével később Európába vonult.

Hogy a *K'ang-chü*-től északra eső területeken is éltek *hsiung-nu*-k, az északi *hsiung-nu*-k nyugatra vándorolt leszármazottai, azt az Ob felső folyása, az Irtis és az

¹⁹ M. Párducz: Die ethnischen Probleme der Hunnenzeit in Ungarn. Budapest 1963. 25.

²⁰ Fethich N.: A hunok régészeti emlékei. Attila és hunjai. Szerk. Németh Gyula. Budapest 1940. 242—243, VII. t. 1—1a kép.

²¹ Bóna István: A hunok és nagykirályaik. Budapest 1993. 174.

²² Th. Nöldeke: Geschichte der Perser und Araber. Aus der arabischen Chronik des Tabari übersetzt von ~ Leyden 1879. 53.

²³ A. D. H-Bivar: The Kushano-Sassanian Coin Series. JNSI 18 (1950) 32, III. t. 22,22a.

Isim vidékén előkerült, Kr. u. 2—3. századi, az európai hunok leleteivel szoros kapcsolatban álló régészeti hagyatékuk is bizonyítja (fontosabb leletek, ill. lelőhelyek: Koš-Agač, Borovoe, Kara-kengir, Barmašnoe, Biisk, Akmolinsk).²⁴ Ezek alapján valószínűnek látszik, hogy a Közép-Ázsiába vonult *hsiung-nu*-k a Kr. u. 4. század közepe felé bizonyára a hephthaliták nyomása alatt két részre szakadtak és Közép-Kazahsztánban élő csoportjuk a Volga vidékére húzódott, míg déli csoportjukat 370 körül szorították ki a hephthaliták Sogdianából a Sāsānida Irán keleti részében fekvő *Kušānšahr* területére.

Kétségtelen tehát, hogy a *hsiung-nu*-k és az európai hunok között a történeti kontinuitás bizonyítható, a kérdés csak az, hogy ez a kontinuitás teljes nyelvi, etnikai, társadalmi-szervezeti és antropológiai azonosságot is jelent-e vagy pedig a nyugatra vándorlás során a *hsiung-nu*-k nyelve, etnikuma, társadalmi szervezete és antropológiai típusa bizonyos változásokon ment keresztül.

A *hsiung-nu* törzsszövetség kettészakadása északi és déli *hsiung-nu*-kra, az északi *hsiung-nu*-k fokozatos elvándorlása Közép-Ázsiába, majd ott további kettéválása a Kelet-Iránba és Észak-nyugat-Indiába behatoló s ott nagy területek felett hatalmat gyakorló déli hunokra (*xyün*, *hūna*) és a Kelet-Európában megjelenő kazahsztáni hunokra, már eleve kétségtelenné teszi, hogy a *hsiung-nu* törzsszövetség szervezete mélyreható változáson ment keresztül. Sem a nyugati, sem a déli hunoknál nem találjuk nyomát a *hsiung-nu*-k vezértörzseinek, a *Lüan-ti* — *Hsü-lien-ti* (**Bravantig* — **Xorantig* ‘uralkodó, király’) törzsnek, amelyből a *hsiung-nu shan-yü*-k, uralkodók kikerültek, sem pedig a *Hu-yen* (**Xogan*) törzsnek, amelynek a fejét a kínaiak a *wang* ‘király’ címmel illették s amelynek neve az óiráni **χšavan-* ‘király’ szóra megy vissza s átvétele a *hsien-pi*, majd a türk *qaγan* méltóságnév. Ez arra mutat, hogy a *hsiung-nu* törzsek erőviszonyai alaposan átrendeződtek a nyugatra való vándorlás során s a vezető szerepet más törzsek vették át. Ezek egyike lehetett a *hsiung-nu Lan* (archaikus kínai **Glân* < kelet-iráni **Grân* < **Vrân* < *Varhrân*) törzs, amelyet Ptolemaios VI. 13,3 Sogdianától északkeletre, a Pamírtól északra említ *Γρυνάοι Σκυθαι* néven. Ebben az elnevezésben a *hsiung-nu* **Grân* törzsnév a jellegzetes kelet-iráni (szaka) *ā* > *ō/ū* hangváltozással *Grūn* alakban jelenik meg, *-aioi* végződése szír kereskedők közvetítésére mutat. Bizonyára a *Grūn* volt a *K’ang-chü*-t és Sogdianát elfoglaló *hsiung-nu*-k (*xyün*-ok) vezértörzse, mert ugyanez a törzsnév ismerhető fel a *Chionitae* királyának, *Grumbates*-nek (**Grūn-pati-* ‘a *Grūn* (törzs) ura’) a nevében is, aki Kr. u. 350 körül *Kušānšahr*-ot Kelet-Iránban elfoglalta.²⁵

A *hsiung-nu* törzsszövetség felbomlása s a *hsiung-nu* törzsek egy részének nyugatra történt vándorlása magától értetődően a *hsiung-nu*-k etnikai összetételében is változásokat eredményezhetett. Míg a kínaiak által feljegyzett *hsiung-nu shan-yü*-

²⁴ S. I. Rudenko: Сибирская коллекция Петра I. Москва—Ленинград 1962.

²⁵ J. Harmatta: Acta Ant. Hung. 31 (1985—1988) 51.

nevek, egyes szók és az egyetlen mondat mind kelet-iráni eredetű nyelvből származnak²⁶ s csak a *T'u-ko* (archaikus kínai **d'o-klāk* < **To rak*) törzsnév látszik más eredetűnek és a legkorábbi török nyelvi adatok a *hsiung-nu* Északi *Liang*-dinasztia idejéből, Kr. u. 422 tájáról származnak *Kao-ch'ang* (Qočo) környékéről,²⁷ addig az európai hunok névanyagában a keletről hozott kelet-iráni (*hsiung-nu*) eredetű nevek mellett más iráni és főleg török eredetű nevek is megjelennek. Ez arra mutat, hogy a *hsiung-nu* törzsszövetség északi, kazahsztáni ága, Közép-Ázsiában újjászerveződött s kötelékébe különböző iráni és török törzsek is belekerültek. A hunok eredetének kérdése tehát leegyszerűsítve úgy fogalmazható meg, hogy milyen más iráni és milyen török etnikai elemeket hoztak a hunok magukkal Európába.

Erre vonatkozólag értékes adatokat találunk az európai hunok eredetmondájában, amelyet Priskos jegyzett fel és legteljesebb formában Iordanes tartott fenn számunkra. Eszerint a vadászó hunokat egy nöstény szarvas vezette át a Meotis ingoványain. E mondai keretbe azonban történeti események is vannak beleszöve s ennek elbeszélése Iordanesnél (126. c.) a következő: *nam mox ingentem illam paludem transierunt, ilico Alpidzuos, Alcildzuos, Itimaros, Tuncaros et Boiscos, qui ripae istius Scythiae insedebant, quasi quaedam turbo gentium rapuerunt. Halanos quoque pugna sibi pares, sed humanitate, victu formaque dissimiles, frequenti certamine fatigantes, subiugaverunt.* Hogy Iordanes elbeszélésének ez a része történeti valóságot tükröz, azt egyrészt az bizonyítja, hogy Ammianus Marcellinus (XXXI. 3,1) is tudósít arról, hogy a hunok legyőzték a Don-vidéken lakó alánokat (*Alanos Tanaitas*), másrészt pedig az, hogy az említett népek — igaz ugyan, hogy más összefüggésben — szerepelnek Priskos egyik töredékében (*Ex.de leg.121 De Boor*) is: *ὅτι Ρούα βασιλεύοντος Οὐννων, Ἀμιλζούροις καὶ Τιμάροις καὶ Τούνσουρσι καὶ Βοϊσκοῖς καὶ ἐτέροις ἔθνεσι προσοικοῦσι τὸν Ἰστρον καὶ ἐς τὴν Ῥωμαίων ὀμαιχμίαν καταφυγάνουσιν ἐς μάχην ἐλθεῖν προηρημένος ...* E tudósításokkal kapcsolatban két jelenségre érdemes felfigyelnünk. Az egyik az, hogy Priskosnál csak négy népnév szerepel a Iordanesnél felsorolt öt helyett. Erre több magyarázat is lehetséges. A szövegfilológiai magyarázat szerint az első két népnév helyett, amelyek hasonlítanak egymáshoz is és Priskos *Amilzuroi* alakjához is, eredetileg csak egy állt a szövegben, a másik mint olvasási vagy átírási változat föléje vagy a lapszélre volt írva, de később egy másoló bevette a szövegbe.²⁸ A másik magyarázati lehetőség az, hogy eredetileg Priskos szövegében is több név állott, azonban az excerptum készítője ezeket kihagyta a *καὶ ἐτέροις ἔθνεσι* kifejezéssel lerövidítve a szöveget. A másik ennél sokkal fontosabb megfigyelés a következő. Iordanes elbeszélése szerint ezeket a népeket a hunok még az alánok

²⁶ H. W. Bailey: Iranian in Hiung-nu. *Acta Iranica* 21 (1981) 22.26, *Harmatta J.*: Előszó „Attila és hunjai” 1986. évi kiadásához. Budapest 1986. XIV—XVII.

²⁷ I. Ecsedy: Ancient Turk (T'u-chüeh) Burial Customs. *Acta Orient. Hung.* 38 (1984) 263—287, *Harmatta J.*: 26. jz-ben idézett mű, XVII—XVIII.

²⁸ M. Krašeninnikov: Византийское обозрение 1 (1915) nyomán O. Maenchen-Helfen: *The World of the Huns*. Berkely—Los Angeles—London 402.

előtt győzték le és csatolták törzseikhez. Minthogy ebben a korban az alánok a hunok megjelenése előtt egész Kelet-Európát hatalmuk alatt tartották, a felsorolt népeket a hunok még nyilvánvalóan Nyugat-Ázsiában győzték le és onnan hozták magukkal Európába. A Meotishoz fűződő csodaszarvas-monda miatt az események földrajzi színterét Priskosnak meg kellett változtatnia, azonban az események történeti sorrendje változatlan maradt. Az alánok legyőzése előtt felsorolt népekben tehát azokat az etnikai elemeket kell látnunk, amelyek Nyugat-Ázsiában kerültek a hun törzsszövetség állagába s így azonosításuk döntő fontosságú az európai hunok eredete szempontjából.

Mint láttuk, Priskos *Ἀμιλζουροι* népvénének Iordanes szövegében *Alpidzuri* és *Alcildzuri* felel meg. Minthogy Priskos Iordanes által használt szövegének még álló unciális írással kellett leírva lennie, amelyben az *A, A* egymással és *M*-vel valamint a *AK*-val könnyen összetéveszthető volt, a két latin névalak közül *Alcildzuri*-t tekinthetjük a görög *Ἀμιλζουροι* téves átírásának. Ha viszont Priskos szövegében az *Alpidzuri* népvénnek is volt megfelelője, akkor annak alakja legvalószínűbben **AMINZOYPOI* lehetett. Minthogy az *iota* ebben az álló unciális írásban a függőleges szárú betűkhöz kapcsolható volt, az *IN* ligatúrát *Π*-nek is lehetett olvasni s így az **AMINZOYPOI* írásképet Iordanes tévesen *Al(l)pidzuri*-nak értelmezte. A görög *Ἀμιλζουροι* és **Ἀμίνζουροι* írásképek mögött álló hun népvéneket legvalószínűbben **Emil-čur*, illetve **Emin-čur* alakban rekonstruálhatjuk. Hogy a hun birodalomban az utóbbi nevű törzs is valóban létezett, azt az is bizonyítja, hogy Attila egyik rokona az *Emnetzur* = **Emen-čur* nevet viselte (Iordanes, 266. c.).

E törzsnövek második eleme az iráni eredetű török *čor/čur* méltóságnév, első *Emil*, illetve *Emin* elemüket pedig *Yen-mieh* (ó-kínai *i-ən-miǎ*, északnyugati *T'ang in-mi* < *Imil*), illetve *Yen-mien* (ó-kínai *i-ən-mien*, északnyugati *T'ang in-min* < **Imin*) alakban megtaláljuk a kínai forrásokban, amelyek a „három *Yen-mieh* (illetve *Yen-mien*)” törzset a Balhaš-tótól keletre említik. A kínai elnevezés ingadozása azzal magyarázható, hogy a három törzsből álló törzscsoport első két törzse az *Imil* és az *Imin* volt s a kínaiak hol az egyik, hol a másik nevét használták a törzscsoport megnevezésére.²⁹ E két törzsnek bizonyára csak egyik része vonult a hunokkal Európába, mert később megtaláljuk őket a *kimäk* törzsszövetségben is, amelyben az első két törzs nevét Gardīzī *'ymy*, illetve *'ymy'k* ~ *'ymk* alakban közli.³⁰ Az arab írásban a betűk pontozásának megváltoztatásával ezek írásképet minden nehézség nélkül *'ymn*-re illetve *'ym*-re lehet javítani és *Imin*-nek, illetve *Imil*-nek lehet olvasni. Az *Imin* törzsnév ismert volt még a mongol korban is.³¹

A Priskosnál említett népek közül a *Τούνσουρες* nevének *Touv-* alapalakját **Dun*-nak értelmezve a szaka dokumentumokban többször is előforduló *Dum-* kö-

²⁹ E. Chavannes: Documents sur les Tou-kiue (Turcs) occidentaux.2 Paris é.n. 123, 1.jz. folytatása a 122. lapról. A nevek rekonstrukciójáról W. B. Henning: Argi and the „Tokharians”. BSOS 9 (1938) 557.

³⁰ V. Minorsky: Hudūd al-'Ālam. London 1937. 304 sk.

³¹ P. Pelliot: Notes sur l'histoire de la Horde d'Or. Paris 1949. 49—50.

zép-ázsiai törzsnévvél³² azonosíthatjuk, amennyiben feltesszük, hogy eredeti alakja **Dum-čur* volt, azonban ennek görög **Τούνζουρες* átírásában egy másoló az unciális NZ betűket tévesen NC-nek olvasta, amire a Z-nek 5. századi unciális alakja lehetőséget is adott. A *Βοῖσκοι* törzs nevét is azonosíthatjuk a szaka nyelvű Stael-Holsteintekercsen említett közép-ázsiai *Bāsākātā* törzs nevével.³³ Ez a szakában kinaiból átvitt névalak, amely a kínai írásjelek archaizáló császári udvari kiejtését adja vissza. Az északnyugati T'ang nyelvjárást³⁴ és a szaka ortográfiát alapul véve a törzsnév valódi alakját **Bosku* vagy **Busku* formában rekonstruálhatjuk. A görögben *oi* az diftongus ebben a korban már *u*-vá, *ü*-vé monoftongizálódott (vö. a latin *quaestor* görög *κοιαιστροπος* átírását), így a görög *Βοῖσκοι* átírás eléggé pontosan adta vissza e közép-ázsiai törzsnévet.

A görög és latin forrásokban említett többi hun törzsnevet a keleti forrásokból nem tudjuk kimutatni, de valamennyi értelmezhető a kelet-iráni nyelvek (főleg a szaka) segítségével: *Ἰτίμαροι* < (*Hitimaru* 'erős, hősies', *Οὐλτινζουροι* < **Ultin-čur* 'felséges čur', *Ἀγγισίρι* < **Hangi-skir* 'teljesen vörös', *Βιττουγυρες* < **Bid-Tuγiri* 'töredék *Tuγiri* (*hsiung-nu* törzs)', *Βαρδορες* < **Bardōr* < **Vara-dāra* 'várlakók', *Βουρουγουνδοι* ~ *Οὐρουγουνδοι* < **Vuru-gund-* < **Vāru-gund-* 'széles seregű'.

Összegezve a fenti fejtegetéseket, a hunok eredetére vonatkozólag a következőket állapíthatjuk meg. Kétségtelen, hogy az európai hunok neve és ethnikai magja, valamint annak nyelve az ázsiai *hsiung-nu*-k nevére, nyelvére és ethnikumára megy vissza. Az ázsiai *hsiung-nu*-knak azonban csak kisebb része jutott el Európába a Volga-vidékre. Törzsszervezetük nyugati vándorlásuk során teljesen átalakult. Ethnikai állaguk nemcsak az alánokkal bővült, ami régóta közismert volt s akiktől a koponyatorzítás szokását is átvették, hanem egész sor különböző kelet-iráni törzsszel, akik velük rokon nyelveket beszéltek,³⁵ mint ezt tárgyalt törzsneveik tanúsítják, ezenkívül csatlakoztak hozzájuk olyan török törzsek is, amelyek már akkor Közép-Ázsiában a Balhaš-tó vidékén éltek és amelyeket most sikerült azonosítani. Azok a hunok tehát, akik Kelet-Európában a 4. század második felében megjelentek, Közép-Ázsiában és Nyugat-Szibériában formálódtak különböző ethnikumokból álló törzsszövetséggé, amelynek összetartó ereje csak nagy uralkodó egyéniségek alatt volt igazán magas fokú, mert a később, rendszerint kényszerből csatlakozott törzsek gyakran fellázadtak a hun vezértörzsek ellen, mint ezt éppen Priskos fentebb idézett töredéke is bizonyítja.

³² *H. W. Bailey*: A Khotanese Text concerning the Turks in Kantsou. AM NS. 1 (1959) 49.

³³ *W. B. Henning*: id. m. 555.

³⁴ Az északnyugati T'ang nyelvjárásról *Luo Changpeir*: The Northwestern Dialects of T'ang and Five Dynasties. Shanqhai 1933. és *G. Haloun*, in: *H. W. Bailey*: Khotanese Texts. IV Cambridge 1961. 171 skk.

³⁵ A *hsiung-nu*-k nyelvéről ld. a 26. jz-ben idézett munkákat.

A (KÉSŐ)ANTIK HORATIUS-MAGYARÁZÓK*

Horatius — költői nagyságának tudatában — több alkalommal megjósolta hírének halhatatlanságát, pályafutásának nem is akármilyen fordulóján: az ódák második könyvének végére hagyott versekben (C. II 20, 5 skk. *non ego... obibo... , me et ultimi noscent Geloni, me peritus discet Hiber Rhodanique potor*), és az első corpus öntudatos zárónyilatkozatában (C. III 30, 7 skk. *usque ego postera crescam laude recens, dum Capitolium scandet cum tacita virgine pontifex*), majd a levelek első könyvének záródarabjában — stílusosan, a lefegyverző önirónia jegyzében — (Epist. I 20,17 sk.): *hoc quoque te* (ti. a nagyvilágba kikívánkozó könyvet) *manet, ut pueros elementa docentem occupet extremis in vicis balba senectus*. (Tréfás visszautalással az elsőnek említett óda bejelentésére, C. II. 20,17 sk.: *me discet Hiber...*) Ennek a sajnálkozó önértékelésnek prelúdiumával találkoztunk már a szatirák első könyvének maga-magához intézett figyelmeztetésében (S. I 10, 74 sk.): *an tua demens vilibus in ludis dictari malis?* (Vö. Epist. I 19,39 sk. *non ego... grammaticas ambire tribus ... dignor.*) Persze ez is „Fortleben”, nem is éppen dicstelen „utóélet”, ha az iskolai szerzők évezredek galériájára gondolunk: Homéros, Vergilius, Dante, Shakespeare...

Horatiusnak ez a „szomorú” utóélete a grammatika tanítóinak iskoláiban nem sokkal halála után be is következett. Quintilianus — hosszú évszázadok tanítómestere — mindenesetre nem titkolta erkölcsi természetű fenntartásait és az iskolai változás elkerülhetetlenségét (Inst. I 8,6 *Horatium nolim in quibusdam interpretari*).^{1/a} M. Valerius Probus, akit az utókor a legjelentősebb római „szövegkritikusként” tartott számon, olyan könyvek birtokában, amelyeket a fővárosban már nem, de távoli tartományokban még olvastak, a korábbi szerzők kritikai tanulmányozására adta a fejét, ebbeli tevékenységét azonban csak a recensio-ra korlátozta. (Suet., De gramm.

* Az Enciclopedia Oraziana III. kötetében (Roma 1998, 17—23) megjelent „Esegesi antica” című szó magyar változata.

^{1/a} Minden időkből általános iskolai gyakorlat: ezt figyelhetjük meg a Theokritos-scholionok változataiban is, pl. abban, hogy az éppen Quintilianus korába tehető Pap. Berol. 7506 iskolamester szerzője az V 41 skk. sorok magyarázatát (nyilván obszcén tartalmuk miatt) hallgatólagosan mellőzte, vö. C. *Wendel*, Überlieferung und Entstehung der Theokr.-Scholien. Abh. Ges.-Wiss. Göttingen. Phil.-hist. Kl. 17/2 (Berlin 1920) 170.

24 *legerat in provincia quosdam veteres libellos... multaque exemplaria contracta emendare ac distinguere et adnotare curavit, soli huic nec ulli praterea grammaticae parti deditus.*) Ezek szerint Probus tudós tevékenységét az auktorok kritikai tanulmányozására összpontosította, vagyis a grammatikát nem önmagáért művelte. „Annotációi” azonban nem korlátozódtak a pusztá szövegkritikára, hanem kiterjedtek a logikára, a vizsgált művek esztétikai és nyelvi vonatkozásaira is. Mindenesetre alkalmazta tevékenysége során az alexandriai kezdeményezők „jeleit” (*notae*): az *asteriscus*-t (esetenként *cum obelo*), az *antisigma*-t, a *diplē*-t stb.^{1/b} Mindezekről olvashatunk a Suetoniusra visszavezethető ún. *Anecdoton Parisinum*-ban (Cod. Par. Lat. 7530, saec. VIII ex. = GL VII 534; Reifferscheid p. 138): *his (sc. notis) usi sunt Vargunteius... et postremo Probus, qui illas in Vergilio et Horatio et Lucretio apposuit.* A „jelek” az illető szóhoz (helyhez) fűzött magyarázatokra utaltak;² feltehetőleg az ilyen kiadások élén kaptak helyet a szerzők életrajzai. Sajnos, Probus neve a Horatius-scholionokban sehol sem szerepel, de az egységesnek mondható Horatius-szöveghagyomány egy kritikusai kéz közbejöttére enged következtetni, kérdéses csak az marad, hogy ez a kéz éppen Probusé volt-e.

A Horatius-kéziratokban különböző módon hagyományozott címek (*tituli, inscriptiones*), amelyek megnevezik az ódák (kevésbé rendszeresen az epódoszok) címzettjét, kólónok szerint meghatározzák az illető vers mértékét, majd röviden, de nem minden esetben találóan utalnak a tartalomra és a költemény jellegére (pl. C. I 1 *ad Maecenatem de vario hominum scribit officio, pragmatice monocolos*; I 2 *ad Augustum proseutice tetracolos*; I 37 *prospphonetice ad sodales*; *Augusti Caesaris victoriam Alexandrinam describit*; IV 12 *veris descriptio ad Virgilium, quod tempus mortalibus est gratissimum: paraenetice tetracolos*, stb.),³ valószínűleg a hamarosan Horatiusra is alkalmazott filológiai ténykedés gyümölcsei; az viszont megint csak kérdéses, hogy első gyümölcsei-e. Fr. Klingner ezekre a *titulusokra* alapozva szerkesztette meg a Horatius-szöveghagyomány osztályozását⁴ és 1935-ben megjelent (majd változatlanul 2. és 3. kiadásban is megjelentetett) Teubner-kiadását. Ennek az elvnek és gyakorlati megvalósításának felülvizsgálatára vállalkoztunk több tanulmányunkban, majd az *editio Klingneriana* helyébe lépő lipcsei Teubner-kiadásunkban.⁵ Nyílt kér-

^{1/b} Vö. A. Gudeman: *Grundriss der Gesch. der klass. Phil.* Leipzig—Berlin 1909, 94 skk.; E. Bickel: *Lehrbuch der Gesch. der röm. Lit.* Heidelberg 1937, 43; L. D. Reynolds—N. G. Wilson: *Scribes and Scholars.* Oxford 1974, 20 és 217, további bibliográfiával és Probus helyenkénti túlértékelésének józan kritikájával.

² *Notas apponere* term. techn., vö. Cic., In Pis. 30,73; Ad fam. XIII 6,2; Quint., Inst. I 7,2—3 és XI 2,28; I. még Gudeman: i. m. 94 skk.; Reynolds—Wilson: i. m. 10 sk. és 26.

³ Vö. B. L.: *Sambucus Hor.-kódexe.* Ant. Tan. 19 (1972) 41 skk.

⁴ F. Klingner: *Über die recensio der Horazhandschriften.* Hermes 70 (1935) 249 skk. és 361 skk. (=Studien zur griech. und röm. Lit. Zürich—Stuttgart 1964, 455 skk.

⁵ Hor. *Opera*, ed. St. B. Lipsiae 1984; Zur Überlieferungsgesch. des Hor. *Acta Ant. Hung.* 20 (1972) 77 skk.; Die Scholien des Hor. Bodmerianus (P). Zur Überlieferungsgesch. des Horaztextes. *Acta Ant. Hung.* 25 (1977) 417 skk. — A kérdés irodalmának tárgyilagos ismertetését I. E. Doblhofer: *Horaz in der Forschung nach 1957.* Darmstadt 1992, 12 skk.; vö. H. Tränkle: *Von Keller—Holder zu Shackleton Bailey, Prinzipien und Probleme der Hor.-Edition.* *Entretiens Hardt* 39 (1993) 1 skk.

désként tartandó számon az is, hogy Porphyriónak egy megjegyzéséből (*ad Sat. I 3,21 és 90: qui de personis Horatianis scripserunt*) kiindulva beszélhetünk-e a Horatiustól említett személyeket tárgyaló holmi „kisebbfajta irodalmi ágról” (ein kleiner Literaturzweig über die Personen bei Horaz).⁶ A kérdéssel kapcsolatos megjegyzés mindenesetre tanulságos: *aiunt* (kik?) *Maenium et scurilitate et nepotatu notissimum Romae fuisse... Hic fertur (!) domo sua divendita unam columnam inde sibi excepsisse, unde gladiatores spectaret, quae ex eo Maeni columna nominabatur, cuius et Lucilius* (frg. 1208 M. = 1226 Kr.) *sic meminit*. Kissé rövidített fogalmazásban ugyanezt olvassuk a *columna Maeniana* elnevezésének magyarázataként a ps.-asconiusi Cicero-kommentárban is (*ad Div. in Caec.*, p. 201,15—19 Stangl), ami annyit jelent, hogy egy bizonyos scholion-állag — többszörös változtatással — egyik nemzedékről a másikra hagyományozódott. Figyelemre méltó ebben az összefüggésben R. Merkelbachnak a Nagy Sándor-regény szövegváltozataival kapcsolatban tett megállapítása: „Unterhaltungsliteratur und Scholien haben niemals einen festen Text.” Utalhatunk itt H. Gärtner Scholion-cikkére (Kl. Pauly V 25), amelyből megtudjuk, hogy a (késő)antik scholion-szövegek kiváltképpen „védtelenek” (ungeschützt), amennyiben a folyamatos kontamináció, rövidítés vagy megtoldás, esetleg mechanikus csonkítás eredményeképpen állandó változásnak vannak kitéve. Tulajdonképpen ugyanezt a folyamatot mutatta be újabban H. Maehler, aki a papiruszokon fennmaradt scholionokat vizsgálta „a kéziratokon nyugvó scholion-corporaokhoz való viszonyukban.”⁸ Kár, hogy annak idején (1923-ban) A. Gudeman igényes, de befejezetlen RECikkében csak Aristotelésig jutott és így a latin scholionokat már nem tárgyalta. Csak futólag említette Asconius és Valerius Probus, mint akik igyekeztek elsajátítani Alexandria nagyjainak módszerét: „Die sog. ‘Kommentare’ z. B. eines Eustathios, ... des Porphyrio oder Servius unterscheiden sich prinzipiell in nichts von den anonymen ‘Scholien’ des Homer, des Horaz oder den Scholia Danielis” (629; vö. 627).

A „magyarázók” ugyanakkor nemcsak a Horatiusnál szereplő „személyek” kiváltával, hanem egyéb témákkal, mindenféle különlegességgel is foglalkoztak, amire éppen felfigyeltek. Így például Favorinus, a „Buntschriftsteller” szónok egyebek közt *de vento Iapyge deque aliorum ventorum vocabulis* is értekezett; az egy bizonyos

⁶ Schanz—Hosius: *Gesch. der röm. Lit.* II⁴ (München 1935) 154.

⁷ R. Merkelbach: *Die Quellen des griech. Alex.-romans*. München 1954, 39.

⁸ H. Maehler: *Die Scholien der Papyri in ihrem Verhältnis zu den Scholien corpora der Handschriften*. Entretiens Hardt 40 (1994) 95 skk. Tanulságos fejtegetéseiből egyetlen részletet emelünk ki (118 sk.): A III—IV. század fordulójára tehető Pap. Berol. 13419¹ kiadója, Wilamowitz (SB. Berlin 1918/36, 749 sk.) annak idején túl egyszerűnek képzelte a tényállást, már mint az illető Pindaroshypomnémának a kézirat scholionokhoz képest megállapítható többlet-tudását: szerinte egyetlen példány jutott el Bizáncba; a későbbi scholionok ennek az egyetlen példánynak volnának különb-különb feldolgozásai. Maehler szerint már a késői császárkorban több — a szövegtől külön hagyományozott hypomnéma formájában képzelendő — változattal kell számolnunk. Az Augustus-kori Theon és Didymos összeállításából a későbbiek *válogattak* és magyarázataikat a maguk szája íze szerint formálták; „was von diesen unterschiedlichen Fassungen nach Byzanz gelangt war, wurde dort irgendwann, vielleicht zur Zeit des Photios und Arethas, auf den Rändern von grossen Codices vereinigt.”

carmen Latinum-ból kimazsolázott *Iapyx* (vö. Gell. II 22,2) alkalmasint Horatius Galatea-ódájának (C. III 27,20) vagy a Vergilius-*propemptikonnak* (C. I 3,34) olvasása közben hívhatta fel magára a társaság figyelmét, tekintettel a valamivel később (25) említett *Horatianus Atabulus*-ra (vö. Sat. I 5,78). Azt a kérdést, hogy efféle „vizsgálódásokra” ki érezhetett indíttatást, inkább mellőzzük (Nigidius Figulus, akire Gellius a fejezet végén hivatkozik, „*De vento*” c. traktátusában nyilván nem térhetett ki Horatius „szeleire”); de ne feledjük, hogy Macrobius *Saturnalia*-jában — tehát a késő-római arisztokrácia elitjének társaságában — is vitatkoztak olyan „témákról”, mint pl. *de nucum generibus* (III 18) vagy *de poculorum generibus* (V 21).

Mielőtt rátérünk a Pomponius Porphyrio kommentárjában ránk maradt Horatius-magyarázatokra, jelezzük a közbeeső korszakból származtatható szegényes maradványokat. A Pseudo-Acro-féle scholionok Horatius-életrajzának végén ezt találjuk: *commentati in illum sunt Porphyrius, Modestus et Helenius Acron; Acron omnibus melius*. Ehhez járul Porphyriónak egy megjegyzése (*ad Sat. II 3, 83*): *Anticyra oppidum et insula hoc nomine, sicut Claranus testatur... et est Propontidis insula*. De bizonyos érdekléssel bírhat Porphyriónak egy másik megjegyzése is (*ad Sat. II 2,32 pontisne inter iactatus, sc. lupus, azaz egy halféle*): *quidam pro 'Pontias insulas' acceperunt, male*. Ezek szerint régebbi keletű félreértéssel van dolgunk. Hasonló scholiasta-ből-csességel találkozunk a Bodmerianus 88 (olím Phillippsianus 16392) jelzésű kódexnek az ódák III. könyvéhez (20,16 *aquosa raptus ab Ida*, azaz Ganymedes jelzőjéhez) írott glosszájában, amely szerint a szép ifjú égbe ragadásának színhelye nem az Ida-hegyi erdő, hanem sziget (*insula*) lett volna.⁹

Martialis (X 21,1 sk.) Modestus és Claranust említi költők magyarázóiként; Porphyrio egy jegyzetében (*ad Sat. II 5,92 capite obstipo*) a *'tristi ac severo'* értelmezéshez Scaurusét fűzi (*'inclinato'*). Nehezen tudnánk válaszolni arra a kérdésre, hogy Bordeaux városának tudós tanárai a IV. században első kézből ismerték-e azokat a neveket, amelyeket Ausonius *Ad Ursulum grammaticum* intézett levelében (Epist. 13, 27 skk. Peiper) felsorakoztat: *quem Claranus, quem Scaurus et Asper, quem sibi conferret Varro priorque Crates, quique sacri lacerum corpus Homeri, quique notas spuris versibus adposuit*, vagy inkább csak szokványos tudós-katalógusra kell gondolnunk. (Vö. még Aus., Praef. 1,18—22; Praef. 15,12 és 20,7, ahol Ausonius ismételtelen kellő tisztelettel említi Aemilius Aspert, Terentius Scaurust és Probust.)

Aufidius Modestus a Vat. Lat. 3317 jelzésű kódexben (Verg., Georg. II 497 kapcsán) Vergilius magyarázójaként van említve. Feltehetőleg ugyanarról a személyről van szó, aki Horatiust magyarázta, és aki — mint Plutarchos kortársa — Domitianus uralkodása alatt működött. Claranusról semmi egyebet nem tudunk. Az idézett Martialis-részleten kívül csak Ausonius említi (Epist. 13,27 skk.) Scaurusszal, Asperrel, Varróval és az alexandriai tudósokkal egyetemben. De talán ugyanerre a

⁹ Vö. B. I.: Die Scholien des Hor. Bodm. (P) Acta Ant. Hung. 25 (1977) 428, 29; hasonló „ostobaságok” (törichte Behauptungen) gyűjteménye G. Noske disszertációjában: Quaestiones Pseudacronae. München 1969, 274, 75. j.

személyre vonatkozik Serv. (Dan.) *ad Aen.* XI 316: *quod etiam Claranus ait.* A Martialis-hely alapján Claranust is Domitianus korára tehetjük.

Ami most Helenius Acrót illeti, aki Horatiust „mindenki másnál jobban” magyarázta (a II. század végén vagy a III. század elején; mindenesetre Gellius *után*, mivel a *Noctes Atticae* összecédulázója *nem* említi), tudomásunk van Terentiushoz és Persiushoz írott kommentárjáról is.¹⁰ Tájékozódási pontként szolgálhat Porphyriónak egy megjegyzése (*ad Sat.* I 8,25 *memini me legere apud Helenium Acronem Saganam nomine fuisse Horati temporibus Pompei † sagam senatoris, qui a triumviris proscriptus est.*¹¹ A szóban forgó helyekkel kapcsolatban A. Kiessling¹² feltételezte, hogy a Horatiusnál szereplő személyekről hasonló megjegyzéseket használt fel Acro is kommentárjában. (Vö. CGL V 613,45 *zanga pellis: Acro nigris medium impediit crus pelibus*; Ps.-Acro ΓbV scholionjaiban az I 6. szatíra 28. sorában olvasható *pellibus* magyarázata: *calciamentis, zangis*; vagyis az illető feltűnni vágyó bolond — *insanus* — elpuhultságra valló parthus lábbeli viselésével keltett feltűnést.)

Miért is jelölik a Horatius-kéziratokban hagyományozott scholion-masszát „*Scholia (Ps.) Acronis in Horatium*” címmel? Ennek kalandos történetét tisztázta legutóbb a Klingner-tanítvány G. Noske (i. m. XVI sq.): A „Bern. 516” jelzetű berni papírkódex scholionjait (Horatius szövege nélkül!) 1472-ben Petrus Marsus olasz humanista másolta Viterbóban (I. fol. 289^r). Későbbi tulajdonosa, Pierre Daniel¹³ a 166. lap verzőjára ezt jegyezte fel: „*Glossae Acronis grammatici*”. Ugyanennek a lapnak recto oldalán már Jacques Bongars (†1612) tüntette fel az „ACRON” nevet, amely különben a kódex egyetlen más helyén sem bukkan fel.

A Porphyrio neve alatt ismeretes grammatikai, retorikai és esztétikai kommentár ránk csak rövidített változatában maradt.¹⁴ Erre több hely utalásából következtethetünk. Például az I 9. szatíra 22. sorához ezt a megjegyzést olvassuk: *de Visco infra dicitur*; „*alább*” azonban (*ad I* 10,83) semmit sem találunk az illető testvérpárról (*Viscorum uterque*). Cruquius (I. *alább*) ide vonatkozó kijegyzése — *Visci duo fratres fuerunt optimi poetae et iudices critici, quorum pater etc.* — feltehetőleg a Porphyrio-kommentár teljes szövegű redakciójából származik. A másik példa az I 6. szatíra 41. sorához fűzött Porphyrio-jegyzet: *patre libertino natum esse Horatium et in narratione, quam de vita illius habui, ostendi.* A kommentár elé bocsátott költő-életrajz így kezdődik: *Quintus Horatius Flaccus poeta lyricus libertino patre natus etc.* Alig valószínű, hogy Porphyrio az *ostendi* igével az imént idézett helyre utalt volna.¹⁵

¹⁰ Vö. Schanz—Hosius: i. m. III³ 165 sk.

¹¹ Vö. a IV 9. óda 37. sorához tartozó Γb scholionokat: *Acron interpretatur: Lollius*; ugyanezt a glósszát találjuk a ΓfV és a P (Bodm.) scholionokban is, de nem a 37., hanem a 33. sorhoz; ezzel kapcsolatban vö. Noske: i. m. 237.

¹² A. Kiessling: *De personis Horatianis commentatio.* Diss. Greifswald 1880, 9.

¹³ Az orléans-i kéziratgyűjtőről, egyebek közt a teljesebb (auctus) „Servius Danielis” kiadójáról l. L. D. Reynolds—N. G. Wilson: i. m. 157.

¹⁴ Vö. A. Gudeman: i. m. 136 sk.

¹⁵ Vö. Schanz—Hosius: i. m. III³ 168, ill. II⁴ 115.

Mindkét helyen olyan magyarázatra történik utalás, amely a rendelkezésünkre álló Porphyrio-szövegben nem található.

De a szöveghagyományban lacunákat is kitapinthatunk. Hiányzanak például a II 3. szatíra 103—141., valamint a II 6. szatíra 72—117. soraihoz írott magyarázatok. A Porphyrio-féle kommentár eredetileg a költő szövegkiadásához kapcsolódott.¹⁶ Erre több megjegyzésből következtethetünk. Például az I 9. szatíra 52. sorához ez a felvilágosítás járul: *ubi duo puncta interposita sunt, alteram personam loqui intelligas*. (A beszélő személyek szerepfelosztásáról van szó a továbbiakban is, 67 skk.; vö. *ad Sat. I 2,120 haec distinguenda sunt, ut singula legantur*, Quintilianus is tárgyalja a *lectio* módjait: Inst. I 8,1 *in qua puer ut sciat, ubi suspendere spiritum debeat, quo loco versum distinguere, ubi claudatur sensus* etc.) A források név szerinti feltüntetése ritka (Clarus: Sat. II 3,83; Terentius Scaurus: Sat. II 5,92; Suetonius: Epist. II 1,1; *qui de personis Horatianis scripserunt*: Sat. I 3,21 és 90), általában be kell érünk olyan megjelölésekkel, mint *alii, nonnulli veterum grammaticorum, quidam; dicitur, fertur, legitur, traditur; sunt, qui dicant*.

A. Gudeman általános jellemzésén („grammatisch-rhetorisch-aesthetischer Kommentar”) túlmenőleg Porphyrio kommentátori tevékenységét aligha választhatjuk külön az antik iskolai gyakorlattól. Mindenesetre nincs itt szó rendszeres nyelvtani megfigyelésekről, legfeljebb alkalmi megjegyzésekről, mint pl. a *Persicos odi, puer-óda myrtus-ának* (C. I 38,7) nyelvtani nemével kapcsolatban megállapítható tévedésről: a plautusi *Vidularia myrtus*-a nőnemű, de a többes számú *myrteta* már nem. Akárhányszor elemi ismeretek súlykolásával találkozunk, mint például a *Carmen saeculare* 43. sorának „magyarázatában” (mármint hogy *relictis* a többes számú *relicta* ablativusa). Nehezen barátkozunk meg a *risero* (Ep. XV 24) fut. perf.-ának értelmezésével: „*modo coniunctivo dicitur tempore futuro*.” A késő-antik kommentátor már nem érzékeli a hosszú és rövid magánhangzók közti különbséget: az utolsó epódosz 52. sorában az *exilis* (= *exsilis*) igét hosszú *i*-vel ejtendő *exilis*-nek,^{17/a} tehát jelzőnek véli, *quasi puerperio facta sit deformis per exilitatem corporis*. Félreérti az I 6. szatíra 122. sorában olvasható *lecto*-t (a *lego* ige gyakorító alakjának, holott *lecto aut scripto* csonka abl. abs.).^{17/b}

Ilyen-olyan félreértések másutt is akadnak Porphyrio kommentárjában. Jó példa a II 3. szatíra 8. sorának (*iratis natus paries dis*) okoskodó magyarázata: *incerare parietes soliti erant poetae et ibi scribere, siquid noctu in mentem venisset*. (Ez a „magyarázat” a Ps.-Acro-féle scholionban még kevésbé világos.) Valójában a költő elátkozottnak mondja szobájának falait, mint amelyek „az istenek haragjának jegy-

¹⁶ Vö. A. Gudeman: i. m. 136, 3.

^{17/a} Vö. a fentebb (1/a.jegyz.) idézett iskolai Theokritos-magyarázat tévedésével (*ad V 38*): *κοινῶν* (*κοινῶν* helyett): az illető iskolamester és tanítványai már *i*-nek ejtették az *oi*-t ugyanúgy, mint az *v*-t.

^{17/b} Ehhez l. R. Bentley (alább még ismertetendő) megjegyzését az illető sorhoz: „... miseret me illorum, qui *lecto* hic et *scripto* verba esse volunt (tehát akik elhiszik Porph. helytelen magyarázatát), pro *lectito* et *scriptito*; verba utique inaudita et in ultimam Barbariam releganda.”

ben” (vagy: „súlya alatt”) akadályozzák gondolatainak szabad szárnyalását (vö. Sat. I 5,97 sk. *Lymphis iratis*; vagy II 7,14 *Vortumnis... natus iniquis*; pozitív változatban C. IV 5,1 *divis orte bonis*). Az Augustus-levéiben (II 1,252 sk.) olvasható *arcus montibus impositae* sem a. m. *conditae a Caesare civitates* (Porph.), hanem ugyanúgy, mint a Drusus-ódában (C. IV 14,11 sk.) megénekelt *arcus Alpibus impositae* az alpesi törzsek megvívhatatlan hegyi várait jelenti, amelyeket Drusus *auspiciis Augusti* mégis elfoglalt. Vagyis Porphyrio kommentárjában is szembesülhetünk azzal a bizonyos „scholiasta bölcsességgel.” A Nisbet—Hubbard szerzőpáros (az ódák I. könyvéhez írott kommentárjában, p. XLVIII) méltányosan ítéli meg Porphyrio helyes magyarázatai (good moments) mellett a tagadhatatlan fogyatkozásokat (deficiencies).

Porphyrio kommentárját joggal minősítik retorikai jellegűnek, bár természetesen nem holmi szabályos *institutio oratoriava* van dolgunk. Mindvégig érzékelhetjük a késő-ókori szónokiskola légkörét, például amikor ismételten olvassuk a helyes előadásra intő figyelmeztetéseket (*pronuntiare cum admiratione, percontative, interrogative, hortative, gravi sono, singillatim* stb.). Ugyanezt mondhatjuk el az „esztétikai” jellegű megjegyzésekről: *belle, suaviter, eleganter, iucunde, facete, venuste, urbanissime, perquam urbane, commode, decenter, parum decore, ioculariter, grate, audenter, mire, poetice, figurate, signate* stb. (az utolsó adverbiumról vö. Gell. II 6,6): olyan kifejezések és *terminus technicusok*, amelyek akárhányszor szinte gépiesen (fürtökben, „fészkekben”) halmozódnak.

Külön kitérést érdemel az *energia (mira energia)* vagy görög betűkkel írva évεργόνv kérdésé. Szinte mindenütt, ahol ez a kifejezés előfordul, szövegkritikai probléma is adódik: ti. a megfelelő retorikai szakkifejezést (pl. Aristot., Rhet. 1411b 28, ahol évεργεια a. m. ‘hathatós, erőteljes, szemléletes stílus’) már nem értették, vagy nem helyesen értették, ezért — téves etimológiával — *otiosum*-nak vagy *otiositas*-nak „magyarázták” (a szókezdő görög *en-t in privativum*nak véelve), mint pl. C. II 1,17 *iam nunc minaci murmure cornuum: iam — inquit — videor mihi videre et audire ea, quae historia* (vagyis Asinius Pollio történeti műve) *refert, per quod significat vim eloquentiae Pollionem, id est otiosum in relatione pugnarum inducere*. Ezt az értelmetlenséget W. Meyer, Porphyrio régi (1874) kiadója úgy próbálta értelmessé tenni, hogy *Pollionem* után a görög évεργόνv-t iktatta a szövegbe, míg M. Petschenig a lémma után pótolta volna az évεργῶς-t. A mondat értelme világosnak látszik: Pollio írói művészete ‘erőteljes’ lehetett a *motus civicus* csataleírásaiban. Az imént említett oxfordi szerzőpáros Horatius szavaiban az évάργεια hellénisztikus követelményére való célzást gyanítana; csakhogy az évάργεια-t bajosan lehetne *otiositas*-szal „magyarázni”. Három helyhez (C. II 12,18 *interdum rapere occupet; 19,5 euhoie, recenti mens trepidat metu; Sat. I 5,73 nam vaga per veterem* etc.) Porphyrio a „*mira energia*” megjegyzést fűzi, az elsőhöz utólag még hozzátéve az *otiositate*-t is. A glósszák bejegyzőjének bizonytalanságát mutatja Porphyrio szövege *ad C. IV 11,11 non otiosum energos*; vö. *ad Sat. I 2,132 energos hoc est otiose*. Tanulságos a szöveg értelmetlen formálása *ad Ep. VII 15: tacent et albus ora pallor inficit: elegans otiositas*, ahol a már nem

értett görög ἐνέρπεια kifejezés kihullott, és csak a később odabiggyesztett (és értelmetlen) *otiositas* maradt. (A görög term. techn.-t Petschenig iktatta a szövegbe.)¹⁸

Az antik (és középkori) kommentátorok ténykedése elképzelhetetlen a hagyományos etimológiák (ἐτυμολογία=*veriloquium*) nélkül. Ilyen „etimológiákat” Porphyrio kommentárjában is gyakran találunk, mint pl. *ad C. I 14,19 freta dicuntur quod semper ferveant* (hasonlóképpen *C. II 13,14 freta a ferve dicta existimantur*); *Cocytia sacra dicuntur... quod Cocytus fluvius sit inferorum* (*ad Ep. XVII 56*), amihez megjegyzendő, hogy a thrák *Koty(t)ó* orgiasztikus kultuszának (*Kotyttia*) ‘eláztatását’ (vö. Eupolis: *Baptai*) később (keresztény környezetben) még a pokolbeli „Jajfolyó” (*Cocytus*) kínjaival is megtoldották; *ad Sat. I 2,31 macte... magis aucte, id est cumulate*; *ibid. ad v: ambubaiae... quibus nomen hoc causa vanorum et ebrietate balbutientium verborum videtur esse inditum; nonnulli tamen ambubaiaes tibicines Syra lingua putant dici* (az utóbbi etimológia helyes); *ad Sat. I 2,2 balathrones a balatu* (nyilvánvalóan téves, akárcsak a *blatero* igével való rokonítás; valójában a. m. a görög βάραθος, vö. *Lucr. III 954 és 966*); *Sat. I 5,62 Osci quasi Obsceni*; *ibid. 100 Apella, quasi pellem in parte genitili Iudaei non habeant*; *Epist. I 11,13 furnos hoc est <furvos> a nigro colore ... propter fuliginem vel obscuritatem* (*furvos* add. Meyer); *Epist. I 17,55 catena, quod canem teneret*; *Epist. 11 2,209 Lemures quasi Remulos a Remo* (kalandos „magyarázattal”); *Ars p. 277 putant quidam tragoediam appellatam quasi trygadiam, quia faecem τρύγα Graeci appellant* stb. Jellemző a kommentátor(ok) görög tudásának bizonytalanságára a *seri studiorum* (*Sat. I 10,21*) helyes magyarázatához (a. m. ὀψιμαδεῖς) fűzött tudálékos kiegészítés: *id est, qui vultu docti sint*, amely az ὀψέ és az ὀψις összekeveréséről tanúskodik. Bonyolultabb az *Ars poet. 471.* sorához írott „helyesbítés” kérdése: *errant, qui putant ab agna dictum bidental*; vö. G. Wissowa, *RuKdR*² 517,2 (a villám ‘eltemetésének’ helyét aligha a *bidens*-áldozatról nevezték el; inkább etruszk villám-szimbólumra gondolhatunk).

Görög előzményekre utal a gyakran ismétlődő megjegyzés: *ordo est* (az iskolás szórend megadása), egy alkalommal (*ad Sat. II 2,29*) görögül: τὸ ἐξῆς, valamint a görög szakkifejezések sűrű alkalmazása: *e contrario est antitheton*; *hac parecbasi ostendit*; *bona epanalempsis*; *zeugma* (*syllempsis*, etc.); *per epitropen ostendit*; *tropus metonymia est* (akárhányszor görög betűkkel kiírva). De egyéb vissza-visszatérő formulák (mint pl. *adnotandum*) is Aristarchosék gyakorlatára vezethetők vissza (vö. *Ars p. 450 hic Homeri carmina adnotavit, vagnis notis instruxit*; *Sat. II 4,2 ponere signa* mindenesetre nem szövegkritikai, hanem mnemotechnikai szakkifejezés). Ugyanígy a görög scholiasták gyakorlatát tükrözi a gyakran használt *intellege, intellegendum est* vagy *scilicet* is (a. m. a hagyományos ἰστέον). Porphyrióra vonatkoztatva is érvényes Ed. Norden megállapítása Serviusról, a szerény *magister*-ről, aki — közvetve — sok becses anyagot mentett át a tudományos igényű Vergilius-magyarázat I—II. századi

¹⁸ Itt hivatkozunk a „magyar Horatius” több alkalommal emlegetett „*energiás*” soraira: meggyőződéssünk szerint Berzsenyi alapos Horatius-ismeretét a Porphyrio-kommentár forgatása is elmélyíthette.

aranykorából: Porphyriót se csak az „érdekes” helyek értelmezéséhez lapozzuk fel, hanem tekintsük *olvasmány*nak. Igaza van Nordennek: „Nur wer sich dieser entscheidungsvollen Arbeit unterzieht, ist vor der Gefahr unbedachten Schöpfens aus einer stark getrübbten Quelle einigermaßen gesichert.”¹⁹ Valóban, aki csakugyan *olvassa* a maga Porphyrióját, nemcsak úgynevezett „scoliasta-bölcsességeket”, tehát szimpla banalításokat vagy éppen butaságokat fog benne találni, hanem becses tudnivalókat is, mint például a *de personis Horatianis* értekezők prozópográfiai ismereteit (néha persze pusztá feltevéseket és kombinációkat), például (*ad Sat.* I 3,21) Maenius kivoltáról, becses Lucilius-idézettel megtoldva (l. fentebb); itt-ott finom megfigyeléseket, mint például (*ad Sat.* I 10,40) azt, hogy az illető szatíra megírásakor Horatius még csak az eklogákat és a Georgicát ismerhette Vergiliustól. Vagy M. Antistius Labeo személyéről, aki *multa... adversus Caesarem dixisse et fecisse dicitur, propter quod nunc Horatius adulans Augusto insanum eum dixit* (*ad Sat.* I 3, 82 sk.; vö. Gell. XIII 12,2, ahol Labeo ellenfelének, Ateius Capitónak egy leveléből vett idézetet olvashatunk: *agitabat hominem — sc. Labeonem — libertas quaedam nimia atque vecors*; ehhez l. Tac., Ann. III 75,1 és Suet., Aug. 54; a Gelliustól idézett levelet Suetonius bányászhatta elő). Horatius „hízelgését” körülbelül úgy kell megítélnünk, mint a suetoniusi Horatius-életrajz hírhedett passzusát: *primo Maecenati, mox Augusto insinuatus non mediocre in amborum amicitia locum tenuit*. Ennek a „befurakodásnak” valódi jelentését helyesen hámozta ki E. Fraenkel (Horatius-monográfiájában, Oxford 1957, 15 sk.).

Porphyrio persze még nem rendelkezett olyan lexikográfiai segédeszközökkel, mint mi, de a régebbi irodalom ismeretében nyugodt lelkiismerettel állíthatta, hogy az *otior* igét (*Sat.* I 6,128 *domesticus otior*) Horatius alkotta (*finxit*, vö. *Ars* p. 50). A modern lexikonok használó tudhatják, hogy az *otior*-t — a *negotior* ellenpárjaként — Cicero találta ki (*De off.* III 14,58).

Tanulságosak azok a helyek, amelyek Porphyrio helyrajzi ismereteiről árulkodnak, mint például az első levélben (I 1,53) említett Ianusokról: *sunt in regione basilicae Pauli... , unus in summo, alius in imo*, vagy a Sulpicius-féle raktárakról (*C.* IV 12, 18): *Sulpicii Galbae horreis dicit; hodieque autem Galbae horrea vino et oleo... referta sunt*. (Kiessling—Heinze kommentárja szerint: „in den grossen Speichern am Emporium unterhalb des Aventin”, pontosabban E. Nash „Bildlexikon”-ában, I 481 sk.) Vagy az *Ars poetica* 32. sorában említett *Aemilius ludus*-ról: *Aemilii Lepidi ludus gladiatorius fuit, quod nunc* (ez idő szerint) *Polycleti balineum est*. (Pontos lokalizálását l. C. O. Brink *Ars* p.-kommentárjában, *ad loc.*)

Meglepő Porphyrio kommentárja a *Vile potabis...*-óda (*C.* I 20) 5 sk. sorához: *Vaticanum... montem non longe a theatro Pompei esse scimus, quem resonuisse simul cum ripis Tiberis plausu populi dicit*. A Pompeius-színház valójában jókora távolságra van a túloldali *mons Vaticanus*tól, azonkívül a színház *cavea*-ja Kelet felé nyílik,

¹⁹ *Ed. Norden: Orpheus und Eurydike. SBPrAW 1934, 627 skk.*

és az épület háttal van a Tiberisen túli városrésznek, így Horatius „aligha észlelhette a leírt akusztikai jelenséget a valóságban” (Heinze). A valóságban nem, de olvasmányokban, így a regényes hellénisztikus historiográfiában igen. A Nagy Sándor-hagyomány „legzajosabb” jelenetét Arrianos örökölte meg (VI 13,3): amikor a súlyosan megsebesült királyt katonáinak megnyugtatóására nemcsak messziről mutatják meg, hanem még lóra is ültetik, és mindenki láthatja, hogy él, „az egész sereg hatalmas tapsviharban tört ki, aminek hangját a közeli völgyek parszegélyei még erősebben verték vissza.” (Isméltendő motívum; vö. Curt. Ruf. IX 9,26 *plausus militum... insperatam salutem inmodico celebrantium gaudio litoribus ripisque resonabat.*)²⁰

Porphyrío időbeli elhelyezését a *hodie(que)*-féle megjegyzések nem könnyítik meg. Például a Numida-óda (C. I 36) 12. sorában említett Salius-papok táncáról ezt olvassuk: *Salii... sacerdotes Martis hodieque tripudiare in sacrificiis Martis dicuntur; a dicitur (dicuntur)*-jellegű megjegyzéseknél többet mond a szemtanúi vallomás (*ad C. III 11,6 et amica templis*, sc. *testudo*): *fidicines hodieque Romae sacrificiis adhiberi videmus* (tehát a lantszóval kísért kultikus szertartás még eleven gyakorlat volt). Hasonló következtetésre juthatunk az *Ibam forte via sacra* (Sat. I 9) 35. sorának (*ventum erat ad Vestae*) magyarázatából: *sic denique nos hodie 'in Claudii' vel 'in Telluris' dicimus, nec addimus 'aedem' aut 'templum'*. A Vergilius-propemptikon (C. I 3) 2. sorához írott magyarázat szövege sajnos romlott: *constat autem hodieque inter nautas Castoris et Pollucis stellas plerumque navibus infestas (? manifestas conii. Meyer, salutiferas Petschenig) esse*. Az I 5. óda 12 sk. sorához fűzött megjegyzés nem köthető egy bizonyos időponthoz, mivel mindmáig tartó gyakorlatról van benne szó: *videmus hodieque pingere in tabulis quosdam casus*; ugyanígy nem tudhatjuk pontosan, hogy március elseje meddig volt a matronák ünnepe (*ad C. III 8,1 Kalendae Martiae hodieque matronarum dies festus est*; hasonlóképpen *ad Sat. I 3,10 sk. Canephoroe hodieque Athenis appellantur*; Ps.-Acro kommentárjában ugyanígy, csak *apud Athenas*). Ugyanennyit segít, ill. nem segít az *adhuc* emlegetése (pl. *Ars* p. 399, vagy *Ep. VIII 11 sk.*). Nem tesz lehetővé pontosabb időmeghatározást az *Iter Brundisinum* 46. sorában említett *parochus*-ok egyedülálló megjelölése (*copiarum*) sem. Így hát nem tehetünk mást, mint hogy csatlakozunk P. L. Schmidt Porphyrio-cikkének (Kl. Pauly IV 1063 sk.) megállapításához: „Suetonius után és Iulius Romanus előtt, vö. Charis. 285,12 skk. Barw.” (= GL I 220, 27 *sarcte pro integre*, utalással Porphyriónak az első Florus-levél [I 3] 31. sorában olvasható *male sarta*-magyarázatára), vagyis a III. század elején.

Hasonló jellegű vizsgálódások valamivel többet segíthetnek az ún. Ps.-Acro-féle későbbi scholionok sokaságának tisztázásában. (A „Ps.-Acro”-elnevezésről l. fentebb; a továbbiakra vonatkozólag alapvető G. Noske id. disszertációja, amelyben elmélyült elemzések alapján, konkrét módon tanulmányozhatjuk a teljes hagyo-

²⁰ Vö. B. I.: A Nagy Sándor-vulgata és Livius. Ant. Tan. 27 (1980) 69 sk. Kiegészítésül l. Arr., Anab. VI 3,3; Iust. XXIV 6,8; Ed. Norden: Ennius und Verg. Leipzig—Berlin 1915, 110 sk.

mányt.) Bizonyítottnak tekinthetjük A. Langerhorst következtetését,²¹ amely szerint az A-kódex (Par. Lat. 7900 saec. X) scholionjainak szerzője felhasználta a Servius-féle Vergilius-kommentárt, vagyis a scholionok eme részének *terminus post quem*-jét a 400. körüli évekre tehetjük. Ugyanerre az időszakra utalnak az AΓ^bV scholionok *ad C. II 11,1 Scythes: gens septemtrionalis, post Hunnorum dicta* (vö. Oros. VII 34,5 *maximas illas Scythicas gentes formidatasque*), vagy *ad C. IV 15,22 Getae: Gothi* (AV; vö. Oros. I 16,2 *Getae illi, qui et nunc Gothi*). Ugyancsak erre mutat az a tény, hogy számos régi (pogány) római szokás már csak múltbeliként szerepel, vagyis az illető jegyzetíró olyan korban élt, amikor már nem volt szabad áldozni a régi isteneknek, tehát a IV. század utolsó tizede után. Figyelmet érdemel az a tény, hogy a pogány kultuszra vonatkozó, Porphyrióból merített megjegyzésekben a *jelen* idő helyett következetesen *múlt* idejű igei alakokat találunk.

Az imént idéztük Porphyriónak a Numida-óda első sorában (C. I 36,1) említett *fidicen*-jeihez fűzött magyarázatát: *fidicines hodieque Romae ad sacrificia adhiberi videmus*; ebből az AΓV scholionokban *fidicines sacrificiis adhiberi consueverant* lesz; ugyanitt (Porph. *ad v. 11*) a *hodieque tripudiare dicuntur*-ból *dicebantur*; a Kleopatra-óda 2. sorának Porphyrio-értelmezéséből (*sacerdotales cenae... dicuntur esse amplissimi apparatus*) *dicuntur fuisse* (AΓαV); Ps.-Acro *ad C. II 6,11 sk. (calentem favillam): antiquorum mos erat mortuorum cadavera concremare* (AΓαV); Porphyrio az *Otium divos rogat...*-óda *salinum*-át (C. II 16,14) még olyan *patella*-nak magyarázta, amelyen a termés zsengejét az isteneknek felajánlják (*dantur*), ezt később már csak múlt időben mondhatták (*offerebantur*); az első római óda kezdősorának *profani*-ját Porphyrio még *dicuntur*-ral mondja 'beavatatlanoknak', amiből később megint csak *dicebantur* lesz. Ugyanígy C. III 5,11 Vesta „örök tisztelete” (*coluntur*) már a múltba transzponálódik (*colebantur*); március *Kalendae*-ját, mint a matronák volt ünnepét (C. III 8,1) már említettük; ugyanígy járt Faunus ünnepe is (C. III 18,10); az utolsó olympiai játék (393) *után* a scholiasta már csak a múltban beszélhetett a költők megkoszorúzásáról (C. IV 2,13); a „*Beatus ille...*” *Terminalia*-ját (Ep. II 59) hovatovább már csak plusquamperfectumban lehetett ünnepként említeni (*dies fuerat constitutus*), stb.

Csak kevés jel vall arra, hogy a scholionok szerzője esetleg már keresztény volt. Prometheus *princeps limus*-ából (C. I 16,13 sk.) egy scholion (Γ) már nem „az embert”, hanem Ádámot származtatja; Mercurius ψυχοπομπός a „bűnösök árnyalakjait” (*levem turbam peccatricem*) tereli az elysiumi mezőkre (*ad C. 10,18 sk.: Γ'απ*); Noske (i. m. 269,61 és 272) keresztény scholiastát gyanít a VII. epódosz „hallgató” bűnöseinek megítélésében (Porph.: *conscientia sceleris*, Ps. Acro: *velut qui conscientiam peccati monstraret*). Ez mindösszesen nem sok, de ne feledjük Fr. Klingner megfigyelését²² a Symmachus-kör szellemi légköréről: „Man weiss nicht, ob man es

²¹ A. Langerhorst: De scholiis Horatianis, quae Acronis nomine feruntur quaestiones selectae. Diss. Bonn 1908, 30.

²² Röm. Geisteswelt. München 1961, 530.

vornehm oder hochmütig nennen soll, dass Macrobius so tut, als gebe es das Christentum nicht.”

Az ún. Ps.-Acro scholionjainak erényeit és fogyatkozásait (*virtutes — vitia*), a „sokféle forrásból táplálkozó anyag furfangos tömkelegét” a Nisbet—Hubbard-kommentár szerzői tanulságos módon ismertetik (id. m. XLIX sk.), mindenesetre még G. Noske eredményeinek ismerete híján: „A compiláció magva minden valószínűség szerint az V. század elején alakult ki”, a 394 utáni években, „amikor a (pogány) áldozatokat betiltották.” A Ps.-Acro testimoniumainak alapján megállapíthatjuk, hogy az illető scholionok derekas része „inkább emlékeztet a VI. századi Priscianus módszerére, mint a IV. századi Charisiuséra vagy Diomedesére”, és hogy ez a scholion-corpus (collection of scholia) folyamatosan bővült, gyarapodott. Ezzel kapcsolatban tartjuk számon az *Iter Brundisinum* (Sat. I 5) 97. sorához fűzött bVcζ-scholionok jegyzetét: *ut dixit grammaticus Theotistus* (=Theoctistus), valamint a „nagy” Maecenas-óda (C. III 29) 4. sorához iktatott Isidorus-hivatkozást (Γγab), de még későbbi (középkori) gyarapodásokkal is számolhatunk, „as was natural in a text preserved in such a way.” Ennek felderítéséhez sokban járult hozzá Noske; jó néhány ilyen „gyarapodás” eredetét és forrásait próbáltuk kitapogatni a „Horatius Bodmerianus (P)” scholionjainak kusza szövevényében.²³

Noske joggal hívta fel a figyelmet ennek a konglomerátumnak későbbi elemeire. Ezeknek a scholionoknak keletkezési idejét és helyét nem könnyű meghatározni: az a b és f kéziratokét talán a X. századra tehetjük és francia közegben kereshetjük (Noske, 175); az „expositio A” és a „§”-kommentár eredetileg két — egymástól független — Horatius-kommentár lehetett. A „§”-archetipus keletkezési ideje továbbra is bizonytalan: nem 800 előtt, de mindenesetre a IX. század vége előtt, talán nem sokkal a Parisinus Lat. 7900 (A) redakciója előtt. A „§” archetipusának keletkezési helye alkalmasint Franciaországban keresendő (Noske 268 skk.). Bizonyos belső kritériumok arra a periódusra utalnak, amikor kísérletek történtek az antikvitas megmentésére és a meglévőnek a veszendőbe menttel való integrálására (Noske, 269,61). Annak bizonyítására, hogy a szerző keresztény volt, a fentebb említett helyeken kívül érdemes megemlíteni a Mercurius megszólitásával kezdődő III 11. óda 29. sorához írott ΓbV scholiont, amely szerint a bűnösök *sub Orco* (vagyis a pokolban) *non solum damnantur in aquae penuria, sed etiam infernali cruciantur igni*. Aki csakugyan olvassa a maga Ps.-Acroját, tapasztalhatja, hogy milyen fogyatékosak benne az antik mitológiai ismeretek. Így például a *Festo quid potius die...* (C. III 28) 12. sorában olvasható *spicula Cynthiae* „magyarázata” a következő: *spicula Veneris a monte Cyntho*, vagy a *Dive, quem proles...* (C. IV 6) 28. sorában felbukkanó (rejtélyes) *levis Agyieu* (Agileus AVc) scholiasta-értelmezése: *Agyieus Apollo dicitur, quia in omnibus vicis colitur; agyias enim dicunt Graeci vicos* (Γγab). Saját értelmezési kísérletünket²⁴ itt mellőzve O. Keller utólagos (1902—04) *addendumára* hivatkozunk (II

²³ B. I.: Die Scholien des Hor. Bodm. (P).Acta Ant. Hung. 25 (1977) 417 skk.

²⁴ Ant. Tan. 21 (1974) 237 sk.

510): *Sanctus Agileus celeberrimus martyr fuit Carthaginensis*. De Kisázsiában is tisztelték keresztény vértanúként egy bizonyos *Achilleus* nevű szentet. Végezetül Keller (egy másik *addendum*-ában, II 394) az I 1. levél 88. sorában olvasható *caelibē vita* magyarázó szándékú, fölöttébb keresztény csengésű glósszára utal: *hoc est casta vita*.

Az, amit Norden annak idején Serviusszal kapcsolatban megjegyzett, érvényes nemcsak Porphyrio folyamatos olvasására, hanem — helyel-közzel — a Ps.-Acro nevével jelzett, reménytelenül zavaros scholion-masszára is, amelyben igenis akadnak érdemleges megfigyelések.

Nemrégiben M. Massaro²⁵ Porphyriónak a IX. epódosz 7 sk. sorához írott kommentárját (*Neptunium... Sex. Pompeium noli simpliciter dictum accipere, quasi quod in mari dux fuisset, sed quod ad eam stultitiam processisset inflammatus pro marinorum rerum felicitate, ut Neptuni filium se diceret et cyanea veste obduceretur*) Livius (elveszett) 128. könyvére próbálta visszavezetni. Porphyrio tömör magyarázatát a Ps.-Acro-scholionok (Γb) meglehetősen felhígították: *Neptunium... non ita debemus accipere, quod in mari dux fuerit, sed quod ea fuerit elatus insania* (mint a Klingner-féle „E” osztály cím-megjelölése a VI. epódosz élén), *ut Neptuni se esse filium iactaret, vel quod ea veste uteretur, qua Neptunus usus fuerit*. Ennek változatát találjuk a Bodmerianusban (P): *qui sese dicebat filium esse Neptuni, ut Livius dicit; aut Neptunius dux, quoniam multa prospera egisset in mari, aut quia in habitu Neptuni pugnasset*. De ugyanitt (a folio bal „karaján” olvasható még egy bejegyzés (=γ), amely betűről betűre egyezik a Ps.-Acróval. Persze nem Liviusról van szó, hanem a *De viris illustribus* c. írásról, amelyben egyebek közt ez áll: *cum mari feliciter uteretur, Neptuni se filium professus est eumque bobus auratis et equo placavit* (84,2). Az ún. *Origo gentis Romanae* két kéziratában — az elején és a végén — hagyományozott életrajz-gyűjteményt az *Origo*-val együtt emlegették „Livius”-nak vagy „*Historia Liviana*”-nak, vagyis a késő középkorban ezt a szegényes római történeti kivonatot Livius-kivonatként tartották számon. Ami az obskurus scholion-gyártók stilisztikai ügyességét illeti, itt csak Sallustiusra (Iug. 5,2 *eo vecordiae processit, ut...*) és Velleius Paterculusra utalunk (II 80,2 *Lepidus... inflatus legionum numero in id furoris processerat, ut...*, — közvetlenül Sex. Pompeius végének leírása után). Meggyőződésünk, hogy Porphyrio szövegében sem *inflammatus*-t, hanem *inflatus*-t kell olvasnunk (vö. még Cic., *De lege agr.* II 97 *elati et inflati*; Suet., Nero 37,3 *elatus inflatusque tantis velut successibus*; Iust. II 10,23; XXXIII 1, 3).

A Horatius-szöveg kommentálásának folyamata századokon át tartott, még a késő középkorban is.²⁶ A scholionok nagyrésze a longobárd inváziót (568) megelőző korszakban keletkezett, de a továbbiakban is egyre duzzadt. „Szigeti” befolyásokra vezethető vissza a λφψ-scholionoknak az *Ars poet.* 50. sorához írott megjegyzése,

²⁵ M. Massaro: Il mantello azzurro di Sesto Pompeo e un frammento trascurato di Livio. RFIC 108 (1980) 403 skk.

²⁶ L. a Keller—Holder-kiadás előszavát (1899); Noske: i. m. 270 sk.; B. I.: Die Spuren des sprachlichen Substrats in der hor. Textüberlieferung. Acta Ant. Hung. 23 (1975) 319 skk.

amely szerint a hajdani *Cethegi cinctuti* tunikái olyanok lehettek, *quales adhuc Scotti gestant*; vö. mindenesetre a Paris.Lat. 178997 és 8223. sz. kódexekben az I 18. óda (*Nullam, Vare, sacra...*) 9. sorához írott bejegyzést is: *inebriantur sicut Scoti*.

A Horatius-scholionoknak ezekben a későbbi rétegeiben a magyar történészek is egy érdekes részletre bukkanhatnak: a ψ kódex (Paris.Lat. 7974, saec. X init., olim Remensis) egyik glósszájának szerzője a Trebatius-szatíra „epikus” csataleírásának *pilum*-át (Sat. II 1,13 sk. *horrentia pilis agmina*) a következő módon értelmezi: *pila dicuntur arma in summitate rotunda in modum cunctorum* (*contorum* helyett; az elírás francia másolóra vall), *quibus utuntur Hungri* (a Keller-féle Ps.-Acro-kiadás függelékében, II 391). A kódex valószínűleg észak-franciaországi eredetű, a bejegyzés pedig őseink odáig terjedő (X. század eleji) kalandozásainak emlékét őrzi.

Ejtsünk végül néhány szót a mindmáig vitatott, ún. *Commentator Cruquianus*-ról. Ezzel az elnevezéssel azokat a magyarázó jegyzeteket szokás illetni, amelyeket Jacobus Cruquius (Cruucke) flamand humanista örökített meg kiadványaiban (1565—1579). Ezeket Cruquius különféle kéziratokból és nyomtatványokból, egyebek közt az ún. *Codices Blandin(ian)i*-ből másolta ki, melyek azonban a Gandhoz közeli Mont Blandin „hegyén” épült bencés kolostorral egyetemben (1566-ban) elégték. A Cruquiustól kijegyzetelt Blandinianus-kódexekben a ránk hagyományozott Horatius-szövegtől független olvasatok is lehettek. A legismertebb ilyen eltérő olvasat az I 6. satíra 126. sorának értelmét világítja meg: *fugio campum lusumque trigonem* (l. hozzá R. Bentley megjegyzéseit).²⁷ Cruquius (1573. évi satíra-kiadásában) csak ennyit ír: „Codex Blandinius habet *f. c. l. tr.*, sed supposita sunt puncta (tehát a kérdéses szövegrész „alá van pontozva”), vulgataque lectio est adnotata: *fugio rabiosi tempora signi*.” A Bland. vetustissimus olvasatának hitelességét bizonyíthatja egyebek közt Cruquiushoz a II 6. satíra 49. sorához fűzött jegyzete: *solebant autem Romani in Campo Martio ludere pila trigonali*. (Vö. Ps.-Acronak ugyanehhez a sorhoz írott kommentárjával: *solebant enim veteres Romani filios suos ad Campum Martium mittere, ut illic pila luderent*; Porphyrio nem kommentálja a sort.)

Ami a *Commentator Cruquianus* megbízhatósága körül támadt vitát illeti (legelszántabb ellenfeleiként az érdemes O. Kellert és A. Holdert tarthatjuk számon, l. Keller kirohanását a Ps.-Acro-kiadás II. kötetének előszavában: p. X skk.). A bonyolult kérdés legkonciliánsabb megítélését F. Plessis és P. Lejay kommentárjának beve-

²⁷ Valóságos értekezés! Annak idején *Ed. Norden* (Einl. I 567) Bentley Horatius-kiadásának (Cambridge 1711) kritikai jegyzeteit nyomatékosan a *studiosi philologiae* figyelmébe ajánlotta: „Die Lektüre ...seiner Ausgabe... kann noch jetzt, wo wir wissen, dass seine radikale Kritik ein Fehler war, wegen der erfrischenden Genialität, die hindurchweht, und der erstaunlichen Fülle sprachlicher und metrischer Observationen als eine der reizvollsten Beschäftigungen der jungen” — és nemesak a fiataloknak! — „Philologen bezeichnet werden.” Az itt felsorolt helyeken kívül jó lélekkel ajánlhatjuk a „*fugio campum lusumque trigonem*”-hez írott „jegyzet” tanulmányozását is — érdemeivel és hibáival együtt: amennyire tanulságos a Blandinianus olvasatának pozitív értékelése, ugyanannyira intő példa Bentley *ratio* diktálta túlzása: pl. a *lusus* (*ludus*) „javítása” *nudus*-ra.

zetésében (1903, XLVI) találjuk: „Cruquius, travaillant depuis 1566 d’après des notes, ne se retrouvait pas toujours lui-même dans ses papiers”, felületessége nem tagadható, de azért hamisítónak vagy misztifikálónak sem kell bélyegeznünk. Tárgyilagosan értékeli D. Bo is (I p. XV sk.): „Nullo decipiendi studio motus Cruquius multa inania et commenticia attulit, quae a sinceris et veris haud dubie secerni debuerant...Munere suo non omni ex parte tam religiose functus videtur, ut uniuscuiusque libri varias lectiones distinctas proferret ea diligentia, quam nostris temporibus consecramur... Quae tradit in commentario, acri iudicio perpendere oportet, ne vera falsis misceantur.” (Cruquius megbízhatóságáról l. *ibid.* XVIII 1. j.) C. O. Brink (*Ars poetica*-kommentárjában, Cambridge 1971, 39) a derék humanista munkálkodásának eredményét — nem valami finoman — „kotyvaléknak” (hotch-potch of comments) minősítette ugyan, mindazonáltal (47 skk.) az *Ars poetica*-ra vonatkozó excerptumait teljes terjedelmükben lenyomatta, megjegyezvén, hogy az illető anyag „esetenként különös figyelmet érdemel” (39). És ez nagyjából a Horatius-kommentárok egészére vonatkozólag is megáll.

HAJDU PÉTER

CORIPPUS KÍSÉRLETE A FOLYAMATOS ELBESZÉLÉS VISSZAHÓDÍTÁSÁRA

Az utóbbi években egyre nagyobb érdeklődés mutatkozik Corippus *Iohannis* című eposza iránt, és a római irodalom ezen igazán kései darabja mintha felértékelődött volna.¹ Ha valaki azt gondolná, hogy ez a megnövekedett érdeklődés a mű viszonylag (elsősorban a korszakhoz viszonyított) magas költői minőségének köszönhető, meglepőnek fogja találni, hogy milyen kevesen foglalkoznak vele irodalmi szempontból. És ezen kevesek is csak összehasonlítják Vergiliusszal.² Az összehasonlítás létjogosultságát az adja, hogy Corippus gyakran idézi és imitálja az *Aeneist*, és a mű felépítése is a vergiliusi mintát követi. Mindazonáltal kissé különösnek tűnik, hogy egy költőt egy hatszáz évvel korábban élt másik költővel való összevetés alapján értékeljünk. Ezt megemlítette Marion Lausberg is, aki azért tartotta irodalomtörténeti szempontból jelentősnek Corippus *Iohannis*-át, mert az volt az első történelmi-heroikus tárgyú keresztény eposz, avagy az első keresztény beállítottságú történelmi eposz.³ De még az ő cikke is arról szól, hogyan használja Corippus Vergiliust, és úgy tűnik, mintha inkább Vergiliust akarná megérteni késő-ókori recepciója által, mintsem magát Corippust.

A latin nyelvű költészet 3. századi újjáéledése után a késő ókor kialakította saját irodalmi normáit. Konzervatív költészet volt ez, ami azt jelenti, hogy orientációs pontja az Augustus-kori irodalom volt. A 4. század vége azonban új virágkort hozott, valóban első rendű szerzőkkel, és ez lett a késő ókor második orientációs pontja,

¹ Fontos Diggle és Goodyear szövegkiadása: Flavii Cresconii Corippi Iohannidos sive De bellis Lybicus libri VIII. Cantabrigiae 1970. A tudományos érdeklődés felkeltése szempontjából úttörő jelentőségű volt Jürgen Blänsdorf tanulmánya: *J. Blänsdorf: Aeneadas rursus cupiunt resonare Camenae: Vergils epische Form in der Iohannis des Corippus. Monumentum Chilonense, Festschrift Burck, Amsterdam 1975, 524—45.* Egyéb cikkek: *E. Burck: Die „Iohannis“ des Corippus. Das römische Epos (ed. Burck). Grundriß der Literaturgeschichte nach Gattungen, Darmstadt 1979. 379—99; V. Tandoi: Corippo. Enciclopedia Virgiliana 1, Roma 1984. 890—2; W. Ehlers: Epische Kunst in Coripps Iohannis. Philol. 124 (1980) 109—35; M. Lausberg: Parcere subiectis: Zur Vergilnachefolge in der Iohannis des Coripp. Jahrbuch für Antike und Christentum 32 (1989) 105—126.*

² Ehlers: i. m. tekintetbe veszi az ezüstkori epikusokat is, elsősorban Lucanust.

³ Lausberg: i. m. 113 sk.

amely immár valóban a sajátja volt. Claudianus hatalmas befolyással volt az elkövetkezendő költőkre, és szintén „klasszikus” költővé vált.

Számomra evidensnek tűnik ugyan, hogy egy hatodik századi költőt inkább lehet megérteni a késő ókori irodalom folyamatában, mintsem egy régen elmúlt korszakéval összevetve, mégis kiemelek néhány olyan momentumot a *Iohannis*ből, amely bizonyítja, hogy a késő-ókori hagyomány — középpontjában Claudianusszal — fontos volt Corippus számára.

Hivatkozhatok először is néhány Claudianustól kölcsönzött kifejezésre és képre. Ezek nem túl érdekesek, és nem is különösebben jelentősek az értelmezés szempontjából, jelzik viszont, hogy Corippus jól ismerte Claudianus költészetét.

Meg kell említeni az eposz disztichonokban írt Praefatióját. A költeménytől metrikailag és tematikusan elkülönülő praefatio, amely a költői tevékenységre vagy a felolvasás szituációjára reflektál, a latin költészetben Claudianus újítása volt.⁴

Az első könyvben található egy hosszabb eposzi hasonlat, amely Iohannes buzdító beszédét hasonlítja Iuppiteréhez, melyet az istenekhez intézett a gigászok elleni harc előtt. A hasonlat eleje így szól:

*sic Iuppiter ille,
ut veteres aiunt gentili carmine vates...*
(1,451—2)

Kik ezek a költők? A kézenfekvő példa Claudianus, aki írt egy latin és egy görög Gigantomachiát, és aki gyakorta utalt erre a mítoszra.⁵

Szoros párhuzamot mutat a corippusi és a claudianusi hasonlat a hyrcaniai anyatigrisről, melynek kölykeit egy lovas rabolta el, hogy a perzsa királynak ajándékozza. Bár Corippus csak néhány szót tart meg változatlan formában, a hasonlat menetének teljes azonossága (kivéve a végpontot) nyilvánvalóvá teszi, hogy éppen a claudianusi hasonlat átírásáról van szó.⁶

⁴ A Claudianus utáni, metrikailag elkülönülő praefatiók listája: Ehlers: i. m. 109, 1.j. Szerinte Corippus közvetlen mintája Sidonius Apollinaris praefatiója a 4. panegyricushoz.

⁵ Legbővebben a Panegyricus dictus Honorio Augusto VI consuli praefatiójában.

⁶
*arduus Hyrcana quatitur sic matre Niphates,
cuius Achaemenio regi ludibria natos
avexit tremebundus eques; premit illa marito
mobilior Zephyro totamque virentibus iram
dispergit maculis iamiamque hausura profundo
ore virum vitreae tardatur imagine formae.*
(Claud. DRP. 3,263 skk.)

*Mater ut Hyrcanos catulis furit orba per agros
tigris anhele suis, raptos quos forte cubili
Caucasio subtraxit eques — spectacula Persis
regibus ille ferens ferrata calce fatigat
cornipedem pavidus — similis tunc illa marito
et levior Zephyro teneros dolet aspera fetus
atque volat: sic dux populis concurrere certat.*
(Cor. Joh. 6,713 skk.)

A negyedik könyv egyik hasonlata leír egy alvilági haditanácsot. Feltűnő, hogy ezt a haditanácsot maga Dis tartja, aki éppen háborút indít az égi istenek ellen, és az egész részlet a felfegyverező alvilági hatalmak felsorolása. A hasonlat vehiculumának elvben valami olyasminnek kellene lennie, ami jól ismert a hallgató számára. Ebben az esetben ez csak Claudianus költeményének, a *De raptu Proserpinae*nak nyitó jelenete lehet, mert ez az egyetlen hely, ahol maga Dis készül háborút indítani égi testvére ellen.⁷

A hatodik könyvben Carcasan olyan félrevezető jóslatot kap, amely mintha diadalt ígérne, holott ironikus módon a bukását jósolja. A jóslatnak csak a Carcasanra vonatkozó részét idézem:

*celsas Carthaginis urbes
Carcasan ductor portis ingressus apertis
altior et placidus populo comitante feretur
urbem per mediam.*

(6,169 skk.)

Corippus nem akarja, hogy hallgatói sokáig várjanak a talányos jóslat magyarázatára, rögtön elmondja, hogy mi mit jelent benne.

*celsas Carthaginis urbes
Carcasan ductor populis comitantibus altus
per medias ibat, tunc cum ceruice recisa
infixum rigido vidit caput Africa conto.*

(6,184 skk.)

Ez a jóslat, különösen az *altior* szóban rejlő ironikus értelme nagyon emlékeztet Rufinus álmára, amely szintén a bukást jövendöli meg, bár úgy hangzik, mintha dicsőséget ígérne:

*haec requiem rebus finemque timori
allatura dies: omni iam plebe redibis
altior et laeti manibus portabere vulgi.*

(Claud. In Rufinum 2,331 skk.)

Érdemes megfigyelni, hogy Claudianus költői tömörsége hogy „hígul fel” Corippusnál: ő megmondja, miről van szó, a *Hyrcana mater* nem elég világos, legyen *mater tigris per Hyrcanos agros; cuius natos avexit helyett catulis suis, raptos quos forte cubili Caucasio subtraxit* áll, *tremebundus* helyett *ferrata calce fatigat cornipedem pavidus*, az *Achaemenio regi ludibria* attributum átírása (*spectacula Persis regibus*) mellé a világosság kedvéért kiteszi, hogy *ferens*; a *mobilius* attributumból *similis et levior* lesz. Ezzel a bővítéssel természetesen együtt kell hogy járjon a többi, mellékesnek vagy talán túl bonyolultnak ítélt momentum teljes elhagyása. Persze ha valaki túl tömörnek, „barokkosnak” találja Claudianus szövegét, akkor előnyben részesítheti Corippus változatát.

⁷ 4,322—8. E hellyel kapcsolatban Claudianust mint párhuzamot említi Lausberg: i. m. 117, 55. j., anélkül, hogy közvetlen kapcsolatot feltételezne.

Az *altior* azonos metrikai helyzetben szerepel, és ráadásul ugyanazt is jelenti. Claudianus is utal rá (*nec capitis sentit praesagia fixi* — 2,335), de teljesen világos az elkövetkezendő eseményekből lesz:

*caput, quod iam de cusvide summa
nutabat digna rediens ad moenia pompa.*

(Claud. In Rufinum 2,434 sk.)⁸

Iohannes buzdító beszéde az első könyv végén a fegyelmezett római katona és a gyáva, legfeljebb a cselvetésben bízó barbár katona szembeállításának közhelyére épül. Ez a közhely természetesen nem késő-órkori eredetű: legalább Xenophón Anabasisáig vezethető vissza, és például Sallustiusnál is meghatározója az africai törzsek valamint hadviselési szokásaik ábrázolásának. Ez a közhely azonban a késő ókorban is rendkívül népszerű volt, ami talán furcsának tűnhet egy olyan korszakban, amikor a rómaiaknak közvetlen tapasztalataik voltak a barbár törzsek katonai erejéről. Persze az aulikus költészet számára a kortárs hadtörténet csakis sikersorozat lehet, melyet legfeljebb a balszerencse vagy a barbár cselvetés kevésbé jelentős pillanatai szakíthatnak meg. Érdekes viszont, hogy buzdító beszédet, amely éppen a fegyelmezett római és a gyáva, csalárd barbár szembeállítására épül, Claudianusnál is találunk.⁹ Maga a csata előtti buzdítás nem része az eposzi cselekményelemek kánonának, valójában a történetírás kedvelt eszköze.

A második könyv közepén Iohannes az africai civil lakosságért aggódik, amelynek ez a háború szörnyű szenvedéseket fog okozni. Ez az aggodalom az africai civil lakosságért azonos Stilichóéval a *De consulatu Stilichonis* első könyvéből, ahol úgy dönt, hogy azért nem megy személyesen Gildo ellen, mert akkor a lázadó, biztos lévén a vereségben, az ártatlan népességen bosszulná meg magát.¹⁰

⁸ Hasonló a szövegek folytatása a jóslatok után is: *Has canit ambages. Occulto fallitur ille / omine* (Claud. In Ruf. 2,334 sk.); *Dum canit haec vates, conturbans spiritus ora / obstruit et miseris mentes errore fefellit* (Cor. Joh. 6,177 sk.), ezután következik Claudianusnál a célzás a jóslat valódi értelmére, Corippusnál a tételes kifejtés. A jóslat első fele egyébként (*aeterno tempore Mazax / Byzacii campos magna virtute tenebit* 6,168) így értelmeztetik: *nam Mauri tempore cuncto / Byzacii tenuere quidem semperque tenebunt / ossibus arva suis* (6,181 sk.), ami Alaric kijelentésére emlékeztet a *Bellum Geticumból*: *Hanc ego vel victor regno vel morte tenebo / victus humum*. (530 sk.), ami éppen azelőtt hangzik el, hogy a Róma nevére vonatkozó csalárd jóslatot felidézni.

⁹ De bello Gildonico 435—50, Honorius buzdítása a háborúba induló hadsereghez.

¹⁰ *Blänsdorf*: i. m. 536 sk. szerint ez a jelenet az Aeneis 8. könyvének azon jelenetét imitálja, ahol Aeneas az éppen kirobbanó háború miatt aggódik: leírtnak az aggodalom testi szimptomái, és a segítség kívülről érkezik. Úgy vélem közelebbi párhuzamot találhatunk abban a jelenetben, ahol Dido küzd szenvedélyével. Aeneas lelkében szó sincs két érzelem közötti küzdeletről, ő egyszerűen csak tanácsstalan. Aztán elalszik, és álmában megjelenik egy isten, hogy megmondja, hogy mi a teendő. Egy isten nem ad tanácsot, hanem megmondja a halandónak, hogy mit kell tenni. Dido esetében viszont lelki harcra van szó (éppúgy, mint Iohannesnél), és ő is egy hozzá közel álló személytől kap tanácsot, ti. a testvérétől.

A pontos hely Cor. Joh. 2,287 skk., melyet *Blänsdorf* 536 hibásan ad meg.

Ezeket a helyeket csak azért említettem meg, hogy világossá váljon: Corippus Claudianust is forgatta. Ezek a rövid részletek azonban nem vezethetők vissza a késő ókori elbeszélés sajátosságaira, és nem is fedik fel azokat. Többnyire ugyanez a helyzet a mű keresztény elemeivel is, melyeket Blänsdorf összegyűjtött és Lausberg elemzett¹¹, bár ezek is emlékeztethetnek minket a késő-ókori kontextusra. Egy igen érdekes részletet azonban ki kell emelni. Az ötödik könyvben Ierna úgy próbál elmenekülni a veszített csatából, hogy a pogány istenség, Gurzil nagyméretű szobrát is magával viszi. A narrátor viszonylag hosszú beszédet intéz hozzá, a keresztény apologetika stílusában fejtegetve, hogy egy fémből vagy egyéb földi anyagból készült tárgynak nem lehet isteni hatalma.¹² Érdekes kontrasztimitációja ez a *pious Aeneas* történetének, aki kimentette az isteneket az égő Trójából. Az azonban, hogy a narrátor beszédet intézzen egy szereplőhöz, szokatlan az ókori eposzban. A narrátor érzékelhetetlen szokott lenni.¹³ Természetesen minden eposzban vannak olyan megjegyzések, amelyek jelzik jelenlétét, amikor elárulja érzéseit és vélekedéseit az adott szereplővel vagy eseménnyel kapcsolatban, de ezek a megjegyzések többnyire nagyon rövidek. Egy szereplő megszólítása, ami a narrátort egy szintre helyezi a szereplővel, szintén lehetséges, de sohasem hosszan és sohasem ennyire reflexív módon.¹⁴ Bár ez a technika a történeti eposzban idegenszerűnek hat, vannak a késő ókorban olyan hexameteres műfajok, amelyekben alapvető jelentőségű. Egyik a Iuvenus utáni keresztény eposz. A narrátor, mind a bibliai, mind a hagiografikus változatban, miután elmesélt egy eseményt, kommentálja is, mégpedig reflexív és ön-reflexív módon: kifejtve saját érzelmeit, nézeteit és értelmezését. A másik műfaj a panegyricus¹⁵, ahol a címzettet többnyire a tettei miatt dicsérik, és emiatt szükséges a tettek elbeszélése is. Ezért aztán az elbeszélés és az elbeszéltre való reflexió váltakozása jellemző a műfajra. Claudianus valószínűleg utolsó eposzában a panegyricus reflexió behatol az eposzi elbeszélésbe. Azt is mondják, hogy új, késő ókori műfaj alakult ki, a panegyricus eposz.¹⁶ Amikor tehát a narrátor azért a váratlan könyörületességért dicséri Iohannest, hogy az ellenséges követeket nem végeztette ki azonnal, és ebben

¹¹ Blänsdorf: i. m. 525; Lausberg: i. m. 110–123.

¹² 5,494–502.

¹³ Az érzékelhető és érzékelhetetlen narrátorról vö. *M. Bal*: *Narratology: Introduction to the Theory of Narrative*. (2) Toronto 1997. 25–29. Ez a kifejezés találóbbrak tűnik, mint az amúgy gyakorta használt *objektív* elbeszélő hang, amely terminológia a romantika öröksége: *Friedrich Schlegel* írta át az akkor már a líra-dráma-epika műnemi hármassággal azonosnak tekintett platóni-arisztotelészi modális hármasságot a szubjektív-objektív fogalom párral. (Vö. *G. Genette*: *Introduction à l'architexte*. Paris 1979. 43 skk.)

¹⁴ A narrátor csak azért van fölényben a szereplővel szemben, mert ismeri a későbbi eseményeket is, nem pedig, mint Corippusnál, azért, mert egy másik, ti. a „helyes” világkép birtokában van.

¹⁵ A latin 'panegyricus' alakot magára a műfajra és a műfajba sorolható műre alkalmazom, míg 'a panegyricus műfajjal kapcsolatos', 'a panegyricus műfajra jellemző' jelentésű melléknév panegyricus lesz.

¹⁶ *H. Hofmann*: *Überlegungen zu einer Theorie der nichtchristlichen Epik der lateinischen Spätantike*. *Philologus* 132 (1988) 101–159.

a nemes és hatalmas római politika méltó példáját ismeri fel,¹⁷ akkor a panegyricus hatol be az eposzba, ami a késő-ókori elbeszélés egyik jellegzetessége. Hasonlít ez az érzékelhető narrátornak a keresztény epikában elterjedt reflexív behatolásához, vagy akár tekinthető e keresztény technika egy változatának is.

Ötven évvel ezelőtt Friedrich Mehmel az izolált képek technikájával jellemezte a késő ókori elbeszélést.¹⁸ Szerinte az ilyen eposz elkülönült részekből épül fel. A költőt az izgatja, hogy ezeket a részeket mint önálló mesterműveket kidolgozza, és egyáltalán nem érdekli a részek összekötése. Mehmel számára az elbeszélés folyamatosága magától értetődő érték volt, és ezért természetesnek tekintette, hogy felismeréseiből az egész késő-ókori epikát illető negatív esztétikai értékítélet következik. Az utóbbi évtizedekben a kutatók egyre több megértést tanúsítanak a késő-ókori költészet iránt, és a késő-ókori epika értelmezése többnyire az izoláció vádjának cáfolatára épül. Nem tűnik már igaznak, hogy az egyes részek nem kapcsolódnak össze: összekapcsolódnak, csak hogy nem a történet szintjén, nem az elbeszélte események folyamatosága révén, hanem metaforikus szinten. Metaforikus egységet alkotnak.

Csak hogy az egyes részletek diszkontinuitását ezen az alapon nem lehet tagadni. Az egység nem az egyes részek egymásutániságának következménye. Ellenkezőleg: minden különálló résznek megvan a maga metaforikus értelme, és ezek a különálló értelmek lépnek kapcsolatba egymással, mégpedig metaforikus módon. (Hogy az egymásutániság milyen szerepet játszik az egyes metaforikus egységek közötti kapcsolatok létesítésében és az egész metaforikus egység létrehozásában, kidolgozásra érdemes szempont volna, de mindeddig még nem próbálták ki.) Paulinus Petricordiae költeménye Martinus életéről jellemző példa minderre. A szentnek általában nincs élettörténete.¹⁹ Már születése előtt kiválasztott. Mindössze az a személy ő, akiben a cselekvő erény megnyilvánul, és ezért életében és személyiségében nem lehet fejlődés. A hagiográfiát nem az ilyesmi érdekli: nem az élettörténet vagy a személyes fejlődés, hanem a cselekvő erény megnyilatkozása, amely a szent minden egyes csodájában újra és újra megismétlődik. A legendának azonban mégis szokott lenni narratív kerete. A szent születésével szokott kezdődni és a halálával vagy postumus csodáival záródni. A kettő között a csodák parataktikus sora áll, amely azonban legalábbis sugall némi kronológiai rendet. Ennek a rendnek azonban nincs jelentése. A jelentés metaforikus és többé-kevésbé minden részletben azonos: a szent erénye, mely a csodában manifesztálódik. Paulinus költeményének második fele (4—6. könyv) extrém módon példázza ezt. Az első három könyv Sulpicius Severus *Vita Sancti Martini* című művét szedte versbe. A harmadik könyv végén tehát elolvastuk Martinus halálát. Az eposz azonban folytatódik. Paulinus versbe szedi

¹⁷ 1,500—508.

¹⁸ F. Mehmel: Virgil und Apollonius Rhodius. Untersuchungen über die Zeitvorstellungen in der antiken epischen Erzählung. Hamburg 1940. 99 ssk.

¹⁹ Cf. A. Jolles: Einfache Formen. Tübingen 1965. 23—59.

azokat a csodákat is, amelyeket Sulpicius másik művében, a *Dialogus*ban elszórtan és minden narratív összefüggés nélkül mesélt el. Paulinusnál ez csak afféle függelék lehet, amely nemcsak hogy nem mutathat semmiféle narratív kapcsolatot az egyes csodák között, de még visszamenőleg is megkérdőjelezi az első három könyv élettörténet jellegét. Ugyanakkor azonban ugyanazt a metaforikus egységet mutatja, immáron a cselekményvezetés bármilyen álcája nélkül.

Világos, hogy a narratív és reflexív részletek váltakozása szétrombolja az elbeszélés folyamatosságát. Fentebb két példát idéztem Corippus *Iohannis*ából a reflexió behatolására, egyet a panegyrikus és egyet a keresztény változatra. Az ilyen részletek azonban ritkák. Jelzik azt, hogy Corippus ismerte a késő-ókori elbeszélés jellemző technikáit, de nem jellemzőek a *Iohannis*ra. Másrészt azonban több jele is van annak, hogy Corippus harcol a késő-ókori narratív módok nyomása ellen. A *Iohannis* kísérlet a folyamatos elbeszélés visszahódítására, ezt a kísérletet azonban a diszkontinuus elbeszélés két évszázados hagyománya nehezíti. Ez a hagyomány határozza meg az asszociációkat, az eposz és az eposz egyes részei számára alkalmas témákat és a közönség elvárásait. Ezért annyira fontos az *Aeneis* imitálása: az ismert folyamatos elbeszélésé, amely nemcsak ismerős, de teljességgel elfogadott is mind a közönség, mind a szerző részéről. Ez az *imitatio* azonban nem iktathatja ki a gondolkodás és alkotás késő-ókori módjait. Az *Aeneis* inkább kód, mint modell.

Úgy tűnik, hogy Corippus néha megpróbálja kivédeni a reflexív narrátori behatolást. Az első könyvben van két jelenet is, mely a panegyricus számára hagyományosan alkalmas témával foglalkozik. Ezek a kis panegyricusok azonban nem úgy adódnak elő, mint a narrátor reflexiói az elbeszéltekre, hanem mint egyes szereplők gondolatai. A késő ókori eposz modorára nagyon is jellemző lett volna egy olyan eszmefuttatás, hogy Iohannes, aki fiával Phrygiából Africába hajózik, hasonló Aeneashoz, aki egyébként szintén az uralkodó lányát vette feleségül. Corippus eposzában ez nem hangzik el, ezt csak gondolja Petrus, Iohannes fia, amikor a flotta elhajózik Trója előtt. Ő dolgozza ki részletesen Iohannes és Aeneas családjának összevetését. Egyrészt a (talán túlzott) dicséretet mérsékli az a tény, hogy egy gyermek elméjében született; másrészt a narrátornak nem kell megállítania az események menetét. E kis panegyricusrészletnek maga a jelenléte jelzi a késő-ókori hagyomány nyomását; jelenetként való kidolgozása jelzi azt a törekvést, hogy a narrátor lehetőleg ne törje meg az elbeszélést.

Iohannes sikereit a keleti fronton nem a narrátor meséli el, hanem Iustianus császár idézi fel és értékeli őket gondolatban. Hasonlít ez persze Odysseus és Aeneas visszatekintéseire, melyek lerövidítik az elbeszélte idő tartamát. De hasonlít a későantik panegyricusra is, amely nem hagyná említetlenül a címzett egyetlen jelentős tettet sem. Ez a részlet egyébként a történet alakulásában is fontos szerepet játszik, hiszen ezeknek a felidézése alapján jelöli ki a császár a hadvezért. A részlet végén új szereplő jelenik meg. Urbiciusnak hívják; ott áll Iohannes diadalának helyszínén és azt mondja:

“*tibi gloria semper,
summe deus, victos tandem post tempora Persas
cernere quod merui nostri virtute Iohannis.*”
(1,197—9.)

Ez az egyetlen hely az eposzban, ahol Urbicius megjelenik. Ő a *resonneur*. Igazából nem játszik szerepet a történetben; felléptetésének egyetlen célja, hogy szubjektív módon reflektáljon az eseményekre. A késő-ókori elbeszélésnek általában nincs szüksége ilyen szereplőre, hiszen a narrátor maga adja elő saját szubjektív reflexióit, csak hogy az szükségképpen megállítja a cselekményt.

Ez az Urbicius nevű szereplő a *Iohannis* még egy fontos jellegzetességére hívja fel a figyelmet: arra az erőfeszítésre, hogy jeleneteket alkosson. Itt Iustinianus gondolatai mennek át jelenetbe: ő idézi fel emlékezetben Iohannes tetteit, és egyszer csak Urbiciusra gondol, aki ott áll, és aki elkezd beszélni. A jelenet eltűnése a késő ókori elbeszélés egyik érdekes jelensége volt, amelyet már Iuvenusszal kapcsolatban is leírtak.²⁰ A jelenet lelke a szereplők beszéde. Sőt, a jelenetet többnyire úgy definiálják, mint az elbeszélés és az elbeszélte idejének egyenlőségét,²¹ ami leginkább a szereplők beszédének egyenes idézése folytán lehetséges. A késő ókori elbeszélésben azonban az egyenes beszéd szinte kizárólag a főszereplőnek van fenntartva. És ez a beszéd is időn és téren kívül hangzik el, mellékszereplők helyett pedig névtelen árnyakhoz szól. Így tűnik el a jelenet: ha az elbeszélte világban nincs semmi, amihez az elbeszélte időt mérhetnénk, a két idő egyenlőségének sincs többé értelme. A beszéd egyetemes érvényű, de ez egyben azt is jelenti, hogy többé már nem egy valódi jelenetben elhangzó beszéd, hanem a főszereplő beszédeinek és tetteinek összefoglalása.²²

Hogy folyamatos elbeszélést írhatson, Corippus megpróbálja visszahódítani a jelenet-összefoglalás-jelenet-összefoglalás ritmusát. És hogy jeleneteket alkothasson, szüksége van mellékszereplőkre is. Csak hogy már egyáltalán nem magától értetődőek számára azok a technikák, amelyekkel a mellékszereplőket meg lehet alkotni. Az igekezet nyomot hagy az eposzon. Az összes mellékszereplő mintegy az utolsó pillanatban jelenik meg. Ricinarius első megjelenése jellegzetes példa. Ezúttal tudjuk meg róla, hogy Iohannes *hunc habet in saevis fidum sociumque periclis* (2,315). A *fidus* szó azt sugallja, hogy Ricinarius Iohannes *fidus Achatese*. (Ez a példa is támogatja azon állítást, hogy az *Aeneis* a kód, amely segít megérteni a helyzetet.)

²⁰ Cf. R. Herzog: Die Bibelegik der lateinischen Spätantike. Formgeschichte einer erbaulichen Gattung I. München 1975. 124—154; I. Opelt: Die Szenerie bei Iuvenus. Ein Kapitel historischer Geographie. *Vigiliae Christianae* 29 (1975) 191—207.

²¹ G. Prince: *Narratology. The Form and Functioning of Narrative*. Berlin/New York/Amsterdam 1982. 54—60.

²² „Összefoglaláson” itt azt a technikát értem, amelyet angolul *summary*-nak, franciául *sommaire*-nek neveznek. *Sepeghy Boldizsár* kivonatol elbeszélésnek fordítja: Az irodalom elméletei. I. Pécs 1996; 79.

Természetes, hogy Iohannesnek van ilyen bizalmasa. Mindazonáltal Ricinarius nem jelenik meg, sőt még a neve sem fordul elő a második könyv második feléig, ahol is egy jelenet fogja megmutatni Iohannes lelki küzdelmeit és Ricinarius bölcs tanácsát. Maga a jelenet a Corippus által visszahódított folyamatos elbeszélés jellegzetessége. Az előkészítés hiánya, az a zavarba ejtő tény, hogy egy olyan fontos szereplőt, mint Ricinarius, egészen a kulcsjelenetig nem léptet fel, nyoma a késő antik elbeszélés-módnak.

Végezetül fel kell tennünk a kérdést, jelent-e valamit önmagában egy elbeszélés folyamatossága. Mi az elért eredmények jelentősége Corippus olvasásában? Amikor a késő-ókori narrátor behatol az elbeszélésbe és előadja saját értelmezését, egyúttal azt is sugallja, hogy az elbeszélés eseményeknek csak egy helyes értelmezésük van. Sőt, az olvasónak még azt sem engedi meg, hogy keresse ezt az értelmezést: el kell fogadnia úgy, ahogyan azt a narrátor kínálja neki. Maga az összefoglalás is sokkal értelmezőbb, mint a jelenet, hiszen az csak egy válogatás az eseményekből, és ezt a válogatást a narrátor már eleve elvégezte. Az értelmező behatolás nélküli folyamatos elbeszélés, amely jeleneteket tartalmaz, melyek legalábbis azt a benyomást keltik, hogy olyannak mutatják a dolgokat, amilyenek önmagukban, teret nyit az olvasó értelmezésének, és több aktivitást követel tőle.

Az Ószövetség keresztény értelmezése a különböző, de egyaránt érvényes értelmezések elméletén alapult. Azt feltételezték, hogy a szövegnek egyszerre van szó szerinti vagy történelmi, tipologikus és allegorikus értelme. Ez a gondolkodásmód a keresztény lírában és Prudentius *Psychomachiájában* vált költészetté. Másrészt azonban a keresztény egyház (vagy egyházak) az újtestamentumi események egyetlen helyes értelmezését kereste (keresték). Maga az *orthodoxia* szó is ezt jelenti. Úgy tűnik, hogy az egyházi kötöttségű keresztény epika ehhez az autoriter egy-értelmezés elméletéhez igazodott. Politikai költészetében Claudius Claudianus nem kevésbé igyekezett az események egyetlen érvényes értelmezését az olvasóra erőszakolni, ami ezúttal a császári udvar, a központi hatalom értelmezése volt.

Persze Corippus elbeszélése is tartalmazza az események narrátori értelmezésének jeleit. Mégis sokkal kevésbé tolatkodó a késő ókorban megszokottnál, és annak is jelét adja, hogy igyekszik visszavonni azt az értelmező megszállást, amelyet a késő-ókori narrátor általában gyakorolt. Emiatt lehet talán vonzó a modern olvasó számára.

IUSTINIANUS KÉPE A KORTÁRS TÖRTÉNETÍRÓKNÁL

Flavius Petrus Sabbatius Iustinianus, ismertebb nevén I. Justinianus császár, kétség kívül a történelem egyik nagy uralkodója volt. 527-től állt császárként a birodalom élén, 565-ben bekövetkezett haláláig. Ehhez az önmagában is tekintélyes időtartamhoz azonban bizvást hozzávehetjük még azt az időt is, amíg nagybátyja, I. Iustinus volt a bíbor viselője (519-től 527-ig). A nagybácsi ugyanis nem készült császárnak. Egy eldugott balkáni faluban született, parasztyereknek, fiatalkorát disznók mellett töltötte. Mint egy népmese, hangzik az a történet, hogyan indult el három legény, köztük Justinus, Bederianából, pogácsa a tarisznyájukban, szerencsét próbálni. Mint a mesében, katonának állt — s gyorsan emelkedett a ranglétrán. Anastasius alatt az excubitores, a palotaőrség parancsnoka; a hadjáratok és a szolgálat nyilván nem tette lehetővé, hogy hiányosságait pótolja; állítólag később császárként, ha egy iratot alá kellett írnia, egy sablonon vezették végig a kezét a hivatalnokok, s ő szépen engedte, noha fogalma sem volt arról, hogy mit ír alá.

Justinianus ifjúkora már más volt; korán a fővárosba került, s nagybátyja, akkor még csak magas rangú tiszt, gondoskodott neveltetéséről. Iustinus alighanem neki köszönhette trónját is; Anastasius halálakor ui. az eunuch Amantios praepositus sacri cubiculi, vagy főkamrás (maga fogyatékosága miatt nem szerezte meg az uralmat) egyik emberét, Theokritost akarta hatalomra juttatni, s a közvélemény megdolgozása végett sok pénzt adott át Iustinusnak — a pénz biztosan felhasználásra került, csak éppen nem annak érdekében, akinek szánták. Bár forrásaink nem beszélnek ebben az epizódban Justinianus szerepéről, igen valószínű, hogy nem az ez időben már hetven felé járó és lassú gondolkodású testőrparancsok, hanem a becsvágyó és még ellenségei szerint is gyors eszű Justinianus ismerte fel és ragadta meg az alkalmat, trónra segítvén nagybátyját.

Mint mondtam, hogy Iustinus hatalomra jutásában Justinianusé volt a főszerep, arra csak következtethetünk; arra azonban, hogy az új rezsim alatt, az első pillanattól kezdve, döntő beleszólása volt az államügyekbe, azt számos tudósítás bizonyítja. Így 46 esztendőn át irányította — a római? bizánci? — birodalom sorsát. E közel fél évszázados kormányzás a birodalom hatalmának és tekintélyének óriási kiterjesztését eredményezte. A Földközi-tenger medencéjét egybefogó római birodalom,

amely joggal azonosította magát a civilizált világgal, az 5. sz.-ban végveszélyben látszott. Britannia, a gall tartományok, az Ibériai-félsziget, a római Afrika egymás után kerültek barbár kézre, majd maga Itália és a *caput orbis*, Roma is. A nagy vállalkozást: a *restitutio orbis*t, a birodalom helyreállítását talán már 518-ban, az új rezsim kezdetén tervbe vették. Erre mutat legalábbis az a körülmény, hogy Justinus trónra lépte után az első lépések egyike a római egyházzal való viszony rendezése volt. Talán indokolt az a feltételezés, hogy — más szempontok mellett — az is szerepelt e lépés indokai között, hogy az elveszett nyugati területek mind a római szék tekintélyét követték, s aligha fogadtak volna szívesen „szakadár”, vagy pláne „eretnek” felszabadítókat. Ha a szándék talán már megvolt 518-ban, a végrehajtás még sokáig váratott magára. A feltételek 532-ben kedvezőnek tűntek fel ahhoz, hogy a római Africát uralmuk alatt tartó vandálok ellen induljanak. A vállalkozás fényes sikerrel járt; egy viszonylag kis expedíciós haderő, 30 000 katona két hónapos hadjáratban megdöntötte a vandál királyságot, s Africa visszatért a birodalomba. A következő lépés már korántsem bizonyult ilyen könnyűnek: az Itáliáért és Rómáért a keleti gót királyság ellen megkezdett küzdelem már nem villámháború volt, hanem hosszú, mindkét felet kimerítő viaskodás. A befejezés csak húszévi küzdelem után érkezett el: végül Itália ismét a birodalomé lett; sőt ezalatt még Hispánia déli harmadát is sikerült megszerezni. A birodalom helyreállítása végül is nagyrészt sikerült, de milyen áron! A hadszínteret — az egész Appennini-félszigetet — húsz-évi háború dúlta fel és néptelenítette el; s a birodalom is ereje fogytán volt. Az Itáliáért fizetett árba bele kell számítanunk még azt is, hogy a háború miatt elhanyagolták a birodalom létfontosságú tartományainak a védelmét: a Balkán-félszigetét és az Oriensét; ez utóbbit különösen fájdalmas csapás érte: Az újperzsa birodalom uralkodója, Chosroés betört Szíriába, jóformán ellenállásba sem ütközött, s egészen Antiochiáig tört előre, s a várost, melyet csekély katonaság és a polgárság védett, rövid ostrom után bevette, falait lerombolta, lakosságát Mezopotámiába telepítette át, s még a szobrokat is magával hurcolta.

Justinianus uralkodásának persze csak egyik vonatkozása a *reconquista*. Emlékeztetésül utalok néhány másra is, olyanokra, amelyeket mind a mai napig számon tartunk és a császár nevével kapcsolunk össze. Ilyen a római jog összefoglalása és kodifikálása, a klasszikus ókori civilizáció egyik legnagyobb hatású alkotása; benne nemcsak egy adott (és már rég elmúlt) korban érvényes jogszabálygyűjteményt kell látnunk, hanem az emberek közti viszonyoknak az igazságosság és a méltányosság szempontjai szerinti rendezésére, amely az emberi gondolkodás nagyszerű teljesítménye, és keletkezési helyétől és kialakulásának konkrét viszonyaitól eltekintve egyetemes érvényű téma es aei.

A másik nagy alkotás, amelyik elválaszthatatlanul összefonódott a császár nevével, a Hagia Sophia székesegyház, amely — Justinianus uralkodásának sok száz, vagy inkább sok ezer építkezése közül talán egyetlenként — mind a mai napig áll a hajdani székvárosban.

Justinianus uralkodása, látjuk, jelentős és következményeit tekintve is fontos

szakasz a késő ókor vagy ha úgy tetszik, a középkor történetében. A császár uralkodói tevékenységének a megítélése a történettudományban azonban meglehetősen ellentmondásos. Már céloztam rá, hogy a nagy hódítások (a pontosság kedvéért meg kell említeni, hogy e hadjáratokat a császár és legtöbb alattvalója sem tekintette hódításoknak, hanem birodalmi területek visszaszerzésének), egyszóval a háborúk, még a dicsőségesek is, aránytalanul nagy áldozatokat követeltek, nemcsak a veszteségek, hanem a győztesek részéről is. S ha tekintetbe vesszük még azt is, hogy csupán 3 évvel a császár halála után a langobard invázió következtében Itália jelentős része elvész, a balkáni tartományok dúlása a 6. sz.-ban tovább folyik, s 602 után a félsziget néhány tengerparti terület kivételével szinte teljes egészében elvész Bizánc számára, s csupán kétszáz évvel később válik lehetővé visszaszerzése; s hogy az általa gondosan került konfliktus a perzsa nagyhatalommal utódai alatt hosszan elhúzódó háborút, majd a legértékesebb keleti tartományok feldúlását vonta maga után, s ennek csupán betetőzése volt a 7. században (még száz év sem telt el Justinianus halála óta) az arab támadás, s ennek következtében Arménia, Mezopotámia, Szíria, Libanon, Palesztina, Egyiptom végleges elvesztése a birodalom számára, s egyben az antik örökséget a kereszténységgel együtt folytató európai kultúra számára is. Ha ebből a szemszögből nézzük Justinianus uralkodását, a mérleg teljesen negatív lesz. Az említett bajokért természetesen a császár utódainak hibás döntései vagy mulasztásai is felelősek. Lehetséges méltányosabb megítélés is, de fenntartás nélkül panegirikusszal e vonatkozásban nem találkozunk. Mi most nem is ezzel kívánunk foglalkozni, vagyis azzal, hogyan ítéli meg a modern kutatás, ill. hogyan ítélnék meg mi Justinianus császárt, annál is kevésbé, mert az ilyen vizsgálódás burkolt formában ugyan, de valójában a „mi lett volna, ha” kérdés boncolgatásába torkollik. Célunk szerényebb, de talán nem kevésbé érdekes: hogyan látták a császárt a kortárs vagy majdnem kortárs történetírók.

Abban a ritka helyzetben vagyunk, hogy négy kortárs történetíró munkáját olvashatjuk, még hozzá eredeti formájukban, s nem későbbi íróknál megőrződött — úgy lehet az eredetit nem egészen híven közvetítő — töredékekben. A négy közül kettőt antik értelemben is igazi historiographosnak nevezhetünk: Prokopiost, aki Justinianus háborúit írta meg nyolc könyvben, s emellett ránk maradt még két másik kisebb munkája is, az egyik Justinianus építkezéseiről, a másik a hírhedt Anekdota, amelyben a szerző saját állítása szerint megírta mindazt, amit a történeti mű nyolc könyvében okosabbnak látott nem elmondani. Prokopios könyvei az ötvenes évek elejéig haladnak; folytatója a már említett *Agathias*, akinek ifjúkora még Justinianus idejére esett, művét azonban öregkorában, 580 körül írta. Írása befejezetlen maradt, csak 552—558-ig halad. A másik két szerzőnél már kissé kérdéses a történetírói besorolás. *Ioannés Malalas* egy keresztény világkrónika szerzője, e műfaj első ránk maradt képviselője. A világkrónika a történelem egész folyamát akarja bemutatni, alapvetően keresztény szemléletben: természetesen a világ teremtésével kezdődik, magába foglalja az ószövetségi történeti anyagot, majd a görög múltat, még a mítikus történetet is (ezt Euhémeros és Palaiphatos nyomdokain értelmezi, az istenek jó

királyok voltak, akiket emiatt az utódok tiszteltek, a Szfinx pedig egy rablóbanda főnöke, aki az arrajáró utasokat megölte stb.); ezután a római történet következik, lényegében a császárkor, s ezt egészen a maga koráig folytatja. A krónika a maga módján részletesen tárgyalja Justinianus uralkodását, melynek az utolsó, 18. könyvet szenteli, a vége azonban elveszett, s csak 563-ig terjed. A negyedik író, Ioánnés Laurentios *Lydos*, Iustinus idején a birodalmi bürokrácia tagja, több, régiségekkel foglalkozó munka szerzője. Ezek közé tartozik a *De magistratibus populi Romani* címen ismert mű, melyben, némiképp eltérve tárgyától, külön is foglalkozik Anastasios, majd pedig Justinianus uralkodásával. Munkáját *Lydos* is, éppúgy, mint *Prokopios*, az ötvenes évek során adta közzé.

Mindjárt *Prokopios*nál nem is egy képet kapunk Justinianusról, hanem legalább kettőt. Az építkezésekről szóló munkában Justinianust így jellemzi:

„A mi időnkben Justinianus lett a császár, aki átvéve a baljósan ingó államot azt kiterjedésében nagyobbá és sokkal fényesebbé tette, kiűzve onnan a barbárokat, akik régóta erőszakkal hatalmukban tartották, ahogy a háborúkról szóló könyvemben részletesen elmondtam. Azt mondják ugyan, hogy hajdan Themistoklés, Neoklés fia azzal dicsekedett, hogy ért hozzá, hogyan kell egy kis várost naggyá tenni. Justinianus pedig azzal foglalkozik, hogy más államokat szerez meg. Már sokat hozzácsatolt a római birodalomhoz, melyek tőle idegenek voltak, és számtalan olyan várost teremtett, amelyek korábban nem voltak. Amikor pedig látta, hogy korábban az istenhit tévelygett és sok helytelen irányba kényszerült menni, elzárt minden utat, amely a tévelyhez vezetett és ezzel elérte, hogy a hit szilárdságában egyetlen talapzaton áll. Ezenfelül foglalkozott a törvényekkel, mert bár nem kellett volna, igen nagyszámúak lettek, és összezavarodván nyilvánvalóan ellentmondtak egymásnak; megtisztította őket a szószálhasogatás terhétől, egymástól való különbségüket határozottan megerősítve megőrizte. A császár az ellene törőknek önként megbocsátott, a rászorulókat dúsgazdaggá tette, legyőzte az őket fenyegető sorscapásokat, s így összeházasította a boldog életet és a birodalmat.”

Ha viszont az *Anekdota*t lapozzuk fel, a fenti magasztalás minden részletének cáfolatával találkozhatunk. Két fő vonását emeli ki a császárnak, a kapzsiságot és a vérszomjat. Az államban éppen Justinianus teremtett teljes zűrzavart örökös változtatásaival és újításaival. Háborúival egész földrészeket pusztított ki, Afrikában, írja *Prokopios*, ritka és említésre méltó esemény, ha hosszú utazás során szembe találkozzunk valakivel. Ha ötmillióra tesszük az Afrikában Justinianus miatt elpusztultak számát, meg sem közelítjük a valóságot — írja. A hit védelme csak ürügy a császár számára, hogy üldözhesse és pusztítsa az úgynevezett eretnekeket. A nagy törvényalkotó sem talál kíméletet kritikusanál: Hitvány haszon kedvéért sohasem röstellt törvényt hozni, majd pedig el is törölni. De nem is a maga hozta törvények szerint ítélkezett, hanem aszerint, hogy hova vonta őt a nagyobb és fényesebb haszon reménye. ... Amíg ő uralkodott a rómaiakon, csalóka volt a hit és az istenbe vetett remény, ingatag a törvény, érvénytelen minden szerződés.

A két mű szöges ellentétben áll egymással. Nem csoda, hogy az *Anekdota* fel-

fedezésekor, a 17. században kétségbe vonták hitelességét; különösen a jogtudósok tiltakoztak hevesen a Corpus Juris civilis megalkotójára szórt méltatlan rágalmak ellen. A hitelesség teljes bizonyítása a századfordulón Haurynak sikerült, de ezzel a probléma még nem oldódott meg, miképp írhatott ugyanaz a szerző ennyire ellentétes műveket. Magyarázatul születtek különféle pszichologizáló elméletek, azt hiszem azonban, kielégítő magyarázat, ha a munkák műfaját vesszük tekintetbe: az építkezésekről szóló munka panegirikus, magasztaló irat, míg az Anekdota a támadó invektívákhoz tartozik. Mind a kettőben a szerzőnek nemcsak szabad volt a megcélzott személy viselkedését, minden tettét (akár a valóság eltorzításának árán is), magasztalnia, ill. ócsárolnia, hanem egyenesen ez volt a feladata.

Éppen ezért, ha Prokopios valódi Justinianus-képét meg akarjuk ismerni, az író főművéhez, a Háborúk történetéhez kell fordulnunk: A cím: Justinianus háborúi találó, egyezik a tartalommal: ezeket a háborúkat Justinianus parancsára vívják katonái, a sikerek az ő dicsőségét gyarapítják, amint pl. a vandál hadjárat leírásának végén ezt meg is fogalmazza a szerző. Ám a császár csak ritkán bukkan fel a mű lapjain. A csaták, ostromok, cselvetések, az egész hadakozás részletes leírásában az igazi főszereplő nem a távoli Konstantinápolyban lévő monarcha, hanem a hadszíntéren küzdő hadsereg, s főképp annak főparancsnoka, Belizár. A leírás során azután nem is egyszer bírálja is Prokopios a császárt. Igaz, ez nem az Anekdota mindenre kiterjedő nyílt és gyűlölködő támadása, hanem csak a háború terhét viselő seregnek az értetlen és kicsinyes hátország iránti haragja. A gót háború leírásában (3, 1, 28 skk.) elmondja, hogy Konstantinápolyból különböző pénzügyi vagy közigazgatási instrukciókkal a sereghez érkezett Alexandros logothetés, egy vezető hivatalnok, aki kíméletlen eljárásával, önkényeskedésével és kapzsiságával a rómaiak (vagyis Belizár és serege) ellen hangolta a terület egyébként jóindulatú és lojális lakosságát, s ami még végzetesebb, még a katonákat is megkárosította, s emiatt nem akartak tovább harcolni. „Ő maga ismeretlen emberből gyorsan méltóságos lett, szegényből dúsgazdag, s a császárnak is bárki másnál nagyobb pénzösszegeket szerzett, de minden ember között ő a fő felelős azért, hogy kevés a katona, s azok is szegények, s vonakodnak a veszélyek vállalásától.” Másutt arról ír, hogy Belisariosnak az itáliai hadszíntérről való második visszahívása után a császár másik főparancsnok és sereg kiküldését tervezte. „Ha megtette volna ... a háború gyorsan véget ér; ... ám később valami más dolga támadt, s szándékát feladta.” Vagy még nyíltabban: „A császár kijelentette, hogy az itáliai helyzettel maga fog törődni, de főleg a keresztény tanokkal foglalkozott ... Ez történt Bizáncban” (3, 35, 11).

Mint láthatjuk, a történeti műben sem hiányzik a fenntartás Justinianusszal szemben, de az író itt méltányosabb és kiegyensúlyozottabb ítéletre törekszik. Egyébként bármilyen nagy különbség van is a három munka tendenciáját illetően, néhány alapvető kérdésben meglepő egyezés állapítható meg. Így mind a háromban a császártól függ minden: minden építkezés a birodalomban, akár a legeldugottabb zugában is, neki köszönhető, az ő alattvalók iránti gondoskodásának jele; ugyanígy, az Anekdotában, minden rosszért ő a felelős (groteszk túlzással: még a földrengése-

kért és áradásokért is!). Ilyen vonása még a császárnak a vallásos buzgalom és a helyes hitről való gondoskodás is: e vonását kiemeli mind a három munka, persze, az értékelés gyökeresen különböző.

Mint mondtam, Prokopiosszal egy időben készült Ioannés Lydos munkája. Ezt írja: „Midőn az államot ilyen viharok dobálták, a Sors (Tyché) régi mulasztását jóvátévő törődést tanúsított és az állam élére Justinianust állította, aki minden császár közül a legvirrasztóbb, aki élete értelmének tekintette, hogy mindenki vele együtt virrasszon és küzdjön az államért, hogy mindazt, ami egykor a rómaiaké volt, majd az elődök nemtörődömsége miatt elveszett, megkapják, sőt még azt is, ami az ellenségé.” Ezután méltatja a perzsa háborúkat, majd a vandál hadjáratot, s végül megemlékezik Itália megszabadításáról is a barbár geták (vagyis a keleti gótok) uralma alól.

Érdemes idézni egy másik helyet is, ahol a császár egyik adminisztratív intézkedéséről van szó: „Miután Justinus nyugalomban töltötte életét és semmi újat nem talált ki, aki utána jött, az unokaöccse, arra törekedve, hogy minden jó dolgot biztosítson a köznek, az ősi dísz teljes büszkeségét újjáélesztette: először is kitalálta a Skythia proconsula hivatalát. Mivel bölcs ember volt, s a könyvekben azt találta, hogy ez a vidék kincsekben gazdag és fegyveres erőben hatalmas most is, és régen is az volt.” E fejezetet így zárja le a szerző: „Nem csoda, hogy minden sikerült neki, ahogy kívánta, mert nemcsak Trajanust követte a fegyverekben, hanem magát Augustust is jámborságban és viselkedésének szerénységében, Titust nemességében (kalokagathia), Marcust (ti. Marcus Aureliust) pedig okosságában múlta felül.”

E magasztalás után azt hihetnénk, hogy Lydus leírásában Justinianus kora igazi aranykor volt. Ez egyáltalán nincs így. Később részletes, s az ismertetett magasztalásnál sokkal hosszabb leírás következik két főhivatalnok, Ioannés Logothetés és Ioannés praef. praetorio garázdálkodásáról, fosztogatásairól, zsarolásairól, a törvények semmibe vételéről. Ezzel kapcsolatban említi a Nika-lázadást is (amely így, ha nem helyeselhető is, de érthető kitörése az elégedetlenségnek). Ez a szakasz akár Prokopios Anekdotáiban is állhatna, ha Lydus nem tartaná fontosnak ismételt emlékeztetni arra, hogy a jóságos (épios) császár semmiről sem tudott; „mert miképp is tűrhette volna ezt” mondja a szerző. Senki sem merte figyelmeztetni, annyira félt mindenki a gonoszok befolyásától. Végül a császárné, Theodora nem nézhette tovább gonosz tetteiket, s nem mérsékelt szavakkal felfegyverkezve felkereste a császárt és elmagyarázta neki mindazt, amit addig nem látott, s hogy nemcsak az alattvalók pusztulnak el a nyomorban, hanem szinte maga az állam is inog. Persze a császár, aki jóságos volt, s nehezen szánta rá magát a gonoszok elleni fellépésre, teljes zavarban volt, s nem talált lehetőséget arra, hogy a kormányzatból eltávolítsa a pusztító szörnyeteget.”

Lydus védőbeszéde a császár mellett arra utal, hogy Justinianus kormányzata korántsem volt népszerű, s Prokopios Anekdotájának vádjai nem a szerző rosszindulatának és betegesen torz gyűlölködésének a termékei, hanem olyan dolgokat hangoztat, amelyek jellemezheték a közvéleményt. E visszásságokat persze az Anekdo-

ta sok helyen eltúlozza, s mind Justinianus számlájára írja; Lydus is elismeri őket, de mentegeti a császárt. Apológiája az autokratikus rendszerek szokásos érvelését alkalmazza: nem a legfőbb úr a rossz, hanem a gonosz tanácsadók, akik beférköztek a kegyes uralkodó bizalmába, visszaélnek jószágával.

Agathias történeti munkája időrendben Prokopioséhoz csatlakozik és 558-ig halad. Kerek jellemzést vagy méltatást nem találunk nála a császárról, ennek oka nyilván az, hogy ilyenre vagy egy uralom kezdetén vagy a végén lehetett sort keríteni; Agathias, aki Justinianus uralkodása közben kezdi munkáját, bizonyára a császár halálának elbeszélésére tartogatta a jellemzést — de munkája félbeszakadt, s megírására már nem került sor. Egy eseménnyel kapcsolatban azonban mégis behatóbban értékeli a császár tevékenységét, igaz, csak egy szempontból. A kutrigrók 558. évi pusztító balkáni betöréséről szólva elmarasztalja a császárt amiatt, hogy elhanyagolta a birodalom védelmét, hagyta, hogy a katonaság megfogyatkozzék és lezüljön (mint Lydus, ő is megemlíti az állami főhivatalnokok bűneit, de ez nála nem szolgál a császár felmentésére). Magyaratzként Agathias megemlíti, hogy Justinianus, aki fiatalkorában hatalmas háborúkat vívott, s úgyszólván az egyetlen a Bizáncban római császári méltóságot viseltek közül, aki a valóságban is méltónak bizonyult az autokrator névre, ekkor már megöregedett, életének vége felé járt, s már belefáradt a küzdelmekbe. — Ez az állítás egyébként megfelel az ismert életrajzi tényeknek: a húszas és harmincas évek valóban lázas és sokirányú: diplomáciai, katonai, törvényhozói aktivitása után, mintegy a negyvenes évek közepétől alig kezdeményez valamit. Jellemző adat, hogy a fennmaradt novellák (törvények) közül 546 és 565 között mindössze hús keletkezett, míg pl. 535-ben, egyetlen évben 35-öt publikált.

Malalas Justinianusáról kell még röviden szólnom. A krónikában, mint mondtam, terjedelmes rész foglalkozik uralkodásával, évek szerint haladva igen sok eseményt jegyez fel a krónikás anélkül, hogy fontos és mellékes között különbséget tenne. Jól ismert példa az athéni újplatonikus iskola 529. évi bezáratása (ezt egyébként Prokopios nagy és részletes művében meg sem említi, Lydus sem beszél róla, egyedül Agathias említi meg mellékesen egy történet kapcsán — neki persze időhátára elé esik). Nos Malalas az 529-es év eseményei között ezt írja: „Ebben az évben a császár rendeletet küldött Athénba, megparancsolva, hogy senki se tanítson filozófiát, s ne foglalkozzék törvényt magyarázattal, és hogy egyetlen városban se játsszanak kockajátékot, mivel Bizantionban akadt néhány kockajátékos, akik szörnyű káromkodásokat zúdítottak egymásra, s levágták a kezüket és tevén körbevittek őket a városban”. Ennyi ez a hír. Az előtte levő Mundusnak, Illyricum katonai parancsnokának egy betört hun csapat fölött aratott győzelméről szól, a rákövetkező mondat pedig egy konstantinápolyi jótékonyági intézménynek adott császári juttatásról. Ez Malalas: a filozófia és a kockázás tilalma egyetlen mondatban, s ha figyelmesen olvassuk, azt is látjuk, a kockázás talán jobban is érdekelte. Justinianus jellemzése nála: „Termete alacsony volt, széles mellű, szép orrú, fehér bőrű, kerek szemű, jó alakú, kopaszodó, pirosposzsgás, haja és szakállja őszbe vegyülő, nagylelkű, keresztény.”

Nem szabad megfélekednünk arról sem, hogy Justinianus maga is igyekezett alattvalóiban valamilyen képet kialakítani magáról. Ehhez két eszköze volt: a róla készült ábrázolások, valamint a novellák (új törvények) bevezetői.

„Minden nappalunkat és éjszakánkat csupa virrasztással és töprengéssel szoktuk tölteni, miközben szüntelenül azt fontolgatjuk, miképp részesíthetnénk alattvalóinkat valami hasznos és Istennek tetsző dologban. Virrasztásunkat nem semmiségre fordítjuk, hanem olyan terveknek szenteljük, átdolgozva a napokat és az éjszakákat is nappallá téve, olyannyira, hogy alattvalóink jólétre jutnak, minden gondtól mentesülve, amíg mi magunkra vállaljuk a gondoskodást mindenkiről. Elvégeztünk mindenfajta kutatást és lelkiismeretes vizsgálatot, mert olyan intézkedésekre törekszünk, amelyek alattvalóink javára bevezetve meg fogják szabadítani őket mindenfajta teherrel és az állami adón, valamint mindenfajta, a méltányos és megszokott adón felüli, kívülről származó veszteségtől.” (Justinianus, Nov. VIII. praef. p. 64. anno 535.)

„Hozzánk, akik az egész államrend gondjaival vagyunk elfoglalva, és nem valami aprósággal nem kívánunk törődni, hanem azzal, hogy a perzsák nyugton legyenek, a vandálok és a mórok engedelmeskedjenek, a karthágóiak visszakapván régi szabadságukat élvezzék, a tzanok, akik most először kerültek a római államhoz, alattvalóink legyenek (ez olyan esemény, amelyet még sohasem adott meg Isten a rómaiaknak, csak a mi uralkodásunk idején), folyamatosan elérkeznek magánjellegű gondok is, melyeket alattvalóink terjesztenek elő, melyek mindegyikének megfelelő intézkedést adunk.” (Justinianus Nov. I p. 1 anno 535)

Justinianust igen sok szobor ábrázolta. Ezek közül a legfontosabb volt a palota előtti főtéren, az Augustaionon felállított bronz lovasszobor. Ez az egyetlen, amelyről több leírással is rendelkezünk, a legfontosabb épp Prokopiosnak az építkezésekről szóló iratában található. A szobor hős harcosként ábrázolta a császár „achilleusi díszben”, mondja Prokopios; nyilván a dicső győzelmeket arató hadvezért akarták bemutatni, éppúgy, mint az aranypénzek hátoldalán, ahol a császár sisakos, lándzsás mellképét látjuk. A szobor Kelet felé nézett, „nyilván a perzsák ellen indul” mondja ismét Prokopios. Hogy ez volt a legreprezentatívabb ábrázolás, azon kissé elcsodálkozhatunk: Justinianus ugyan sok háborút vívott, de egyetlen egyben sem vett részt: ki nem mozdult Konstantinápolyból. Az is különös, hogy éppen a perzsák elleni fellépését sugallja a szobor, mikor valóságos diadalokat csak Nyugaton aratott, a perzsák ellen éppen nem. A császári propaganda számára persze a keleti rivális nagyhatalom volt a méltó ellenfél, ez magyarázhatja a beállítását.

Az imperiális gondolat elvéve bukkan a törvények bevezetőiben is, a hangsúly azonban itt inkább a császárnak alattvalói jólétéért végzett erőfeszítéseire esik. Íme két példa:

Abból, amit itt elmondtam, adódik néhány tanulság. Az első talán az, hogy milyen alapvetően meghatározza egy-egy forrás jellegét a műfaj, amelyben íródott. A másik: a forrás létrejöttének időpontja, konkrét körülményei — ha ismerjük őket — kulcsot adhatnak az abban foglaltak értékeléséhez. Mind a két megállapítás persze

közhely. A harmadik a propaganda hatékonyságára vonatkozik: az alattvalói jólétéért éjt nappallá téve dolgozó uralkodó és a diadalmas hadvezér képe, amelyet a justinianusi propaganda sugallni igyekezett, nyilvánvalóan hamis volt. Egyrészt Justinianus nem volt sem jó, sem rossz hadvezér. Másrészt bizonyára lelkiismeretes uralkodó volt, sokat dolgozott, még éjszaka is, ám munkálkodásának igazi célja a birodalmi eszme megvalósítása, az állam méltóságának emelése, valami elvont, általa helyesnek tartott rend megvalósítása volt — ez biztosítja majd az alattvalók jólétét, vélhette, s ezért áldozatot is kell hozni: az alattvalóknak. Közvetlenül jólétükkel nem törődött: ezért volt hamis a propaganda, s ezért hatástalan is: egyedül Lydusnál találjuk nyomát a szüntelenül fáradozó császár képének, de még nála is inkább a császár jósága, s nem tevékenységének hatékonysága domborodik ki. Prokopiosnál is többször fölmerül az éjszaka is dolgozó császár képe, de az Anekdótában még éjjel is alattvalói kifosztásán és elpusztításán munkálkodik, a történeti munkában pedig ahelyett, hogy a harcoló sereggel törődnék, idézem: „vénséges vén papokkal a keresztények könyveit bújja”.

Justinianus nagy uralkodó volt: így kezdtem ezt az előadást, s most sem vonom vissza. Egy fontos uralkodói képesség bizonyosan hiányzott belőle: alattvalói szívét nem tudta megnyerni; hízelgői lehettek, igazi híve nem volt (vagy ha volt is, írásművet nem hagyott hátra).

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

BORZSÁK ISTVÁN

PETŐFI ÉS TACITUS

Annak idején Marót Károly 70. születésnapjára Tacitus magyarországi utókorának alkalmi felvázolásával róttam le tiszteletemet. (Ant. Tan. 2 [1955] 181 skk.) Az érdemes tudós a magyar irodalomnak is kiváló ismerője volt. Egy régi dolgozatában (Irodalomtörténet 1913, 70 skk.) Petőfiről mint Tacitusnak nemcsak lelkes olvasójáról, hanem tolmácsolójáról is írt, akinek azonban „Tacitusból fordított töredékei — úgy látszik — örökre elveszek” (utalással a Szépirodalmi Figyelő 1862. évf. II. 299. lapján olvasható jegyzetre). Később (Irodalomtört. 1930, 165) a költő Tacitus-ismeretének újabb bizonyítékaként az 1848. decemberében írott „Vesztett csaták, csúfos futások” c. — az akkor hadihelyzet ismeretében érthetőleg keserű hangú — vers egyik sorához („Te inkább sírba fekszel, mint mocsárba...”) azt a megjegyzést fűzte, hogy a hajdani germán jogszokás szerint „a gyávákat... mocsárba rekkentették”, hivatkozással a tacitusi Germania 12. fejezetére: *ignavos et imbelles caeno ac palude mergunt*. (Vö. G. Perl Germania-kommentárjával, Berlin 1990, 167 sk.; a kutatás ezernél is több ilyen mocsári „elrekkentést” tárt fel.)

Akkori szemlének summázásaként Tacitus helyét Petőfi olvasmány- és élményanyagában tényszerűen megállapíthatónak véltük, és ezt a vélekedésünket azóta Lukácsy Sándor újabb adalékokkal támogatta meg: egy rádiós beszélgetésben (1988. febr.) felelevenítette Petőfinek azt a feljegyzését, amelyben a fiuk születését váró *feleségével együttes Tacitus-olvasásukról* van szó. Szendrey Júlia ilyen jól tudott volna latinul? Talán valami fordítást olvashattak közösen? Baritz György kezdeményezése 1822-ben, Szenczy Imre Agricola-fordítása 1847-ben jelent meg (korábbi „mutatványai” 1837-ben); Czuczor Gergely Agricola-”próbája” ugyancsak ekkortájt; Cserei Miklós *Historiae-magyarítása* 1840-ben.

Hogy is ne foglalkoztatta volna a zsarnoki önkény tacitusi ábrázolása azt a költőt, akinek a szabadság volt életeleme? A fentebb idézett versben is azért érzi elátkozottnak hazáját, mert a szabadság mifelénk „örökké csak földönfutó” lehet, hiszen három évszázad óta nem tudtuk „lerázni hősleg a bilincseket,

S kardunk mindig behullt a vérfolyóba,
Mely meghasított keblünkéből eredt,
S ájulva mint a földön feküdtünk,
Kacagva tombolt a zsarnok fölöttünk.”

A kanonizált *tyrannus*nak ezt a megjelenítését annak idején csak általában hasonlítottuk a tacitusi Tiberius-, Nero- vagy Domitianus-portréhoz. Azóta a hajdani zsarnok tetteit (melyeket Kölcsey Parainesise szerint Tacitus „a történet évkönyveibe való színekkel nyoma be”), a mindenható kegyenc Seianus letaszítatása utáni megtorlás tacitusi ábrázolását (Ann. VI 19,2 *iacuít immensa strages... custodes corpora putrefacta adsectabantur, dum in Tiberim traherentur...*) a samosi Duris „tragikus” történeírásából (a szicíliai Agathoklés zsarnoki tombolásának hátborzongató megörökítéséből) sikerült eredeztetnünk (Ant. Tan. 31 [1984] 224 sk.; vö. Diod. XX 71 skk.): az embertelen mézárulás áldozatainak véréből a tenger valósággal vöröslött; a halálra kínozottak szenvedéseit még tetézte a bámsz tömeg asszisztálása (vö. *Dragma I* 270 sk.).

Petőfinek nálunk alaposabb ismerője — ha Tacitust is alaposan ismerné, — alkalmasint könnyűszerrel szaporíthatná a római írónak köszönhető (vagy esetleg vele kapcsolatba hozható) egyezéseket. Mi most csak egyet emelünk ki: a nem éppen lélekemelő „Salgó” (1846) rémtörténetének befejezését. A III. Endre után fejtelten országban garázdálkodó zsvány-dinasztia elvetemült sarja — a vadromantika kedvéért a „mindenható szerelem” unszolására — kész teljesíteni az elrabolt özvegynek „oly hangon” kimondott feltételeit, „mikéntha lett volna a halálnak angyala”: akkor hajlandó férje gyilkosához menni feleségül, ha Kompolti Dávid nemcsak hasonszőrű bátyját, hanem a haramia fiaihoz méltó apát is megöli. A szerelmi vágy, ez az „örök rejtélyű érzés” — „nagy folyó, mely egyszer szemetet, máskor virágot hordoz” — Dávidot nem angyallá, hanem még ördögébbé változtatja, úgyhogy rááll az alkura:

Derült kék éj volt, tiszta csendes éj,
Vidáman néztek felhőtlen magasból
A földre a hold és a csillagok,
Olyan vidáman!... Hah, pedig mi történt
A földön? Apa- s testvérgyilkolás...

E sorok olvastán melyik Tacitus-ismerőnek nem Nero anyagilkossági kísérlete jutna az eszébe? Nero is gondosan kitervezeti azt a bizonyos halálhajót, amelynek széthullása és elsüllyedése örökre elsüllyesztené terhére lett anyját, Agrippinát is. *Noctem sideribus inlustrem... quasi convincendum ad scelus di praebuere* (Ann. XIV 5,1). Tacitus kedvelői itt óhatatlanul visszaemlékeznek az Annales I. könyvének arra a helyére, ahol a „Lichtgestalt” Germanicus sikeres hadi vállalkozásáról van szó (I 50,4): *iuvit nox sideribus inlustris...* A figyelmes olvasó okkal veti fel a kérdést: véletlen szövegezés, vagy művészi szándék? A *variatio* mestere feltehetőleg igenis szándékosan utalt tulajdon korábbi szóhasználatára: a germaniai „mondbeglänzte Zaubernacht, die den Sinn gefangen hält”, amely annak idején segített Germanicus haditervének megvalósításában, íme az unoka (Nero) elvetemültségének égi tanúja *ad scelus convincendum*; az istenek közömbösen nézik, hogy az itt mindenkinél különbnek ábrázolt Germanicus eszményinek remélt uralkodása helyett *mi* valósul majd meg: egy anyagilkos örjögése. E. Koestermann kommentárjában (*ad* XIV 5,1) számon tartja a kifejezésbeli egyezést („fast konnte man von tragischer Ironie sprechen”); a kitűnő F. R. D. Goodyear sem szentel a helynek különösebb figyelmet („cf. 14,5,1”). Pedig Tacitus tudatos művész: gondoljunk csak például az Annales IV. könyvének látszólag közömbös zárószavaira (c. 75): „Egyébként (*ceterum*) Tiberius úgy rendelkezett, hogy Germanicus leányának házasságkötését a fővárosban kell megülni”, ti. Cn. Domitius nagyanyjaként Octaviára és az ő révén nagy-nagybátyjaként Augustusra hivatkozhatott (*nam is aviam Octavianam et per eam Augustum avunculum praeferebat*). Hasonlítsuk össze ezt az előző (III.) könyv zárófejezetével: ott is az ősök „elöl-hordozásáról”, de a köztársasági ősökéről volt szó, csakhogy míg 23-ban még Cassius és Brutus dicsőségét tárhaták ország-világ elé (*praefulgebant*), az Augustus személyére alapozott principatus jövője — immár visszavonhatatlanul — Nerót ígéri. (Vö. *Dragma* III 220 skk.; a tacitusi szóválasztás tudatosságáról: *Ant. Tan.* 41 [1997] 87 skk.)

Hasonlóan tudatos (ironikus? mérgezetten célzatos?) önisméltésről Petőfi verseiben már csak a műfajok követelményeinek különbözőségére való tekintettel sem beszélhetünk. Egyetlen példát idézünk: ugyanabban az évben (1846 novemberében, de *Koltón* és nem *Dömsödön*) is „világoskék a csillagos éjszaka...”, csakhogy a költő itt nem Tacitusra és nem a zordon hajdankorra gondol, hanem az égre tekintve is „angyalának ölében” érzi a lelkét.

Amint *Lukácsy Sándor* ünnepi beszédéből (A hazudni büszke író. Bp. 1995, 289 sk.) tudjuk, az 1846 tavaszán *Dömsödön* töltött hónapról csak anekdotikus emlékezések szólnak. Pedig „ez időre esik (Petőfi) gondolkodásának és költészetének hirtelen forradalmi változása... Mi érthette azon a tavaszon a költőt, miféle élmény, könyv, tanács hatása, miféle eszmeüstökössel való találkozás...?” Sajnos, az emlékjújtogatók *erről* nem kérdezték Pálffy Albertet, dömsödi lakótságát, aki „hallhatta a költő töprengő szavait, bepillantott olvasmányaiiba...” A fentiek alapján meg merjük kockáztatni azt a sejtésünket, hogy Petőfi ez alkalommal nem (vagy nemcsak) azt a bizonyos „zseb-Horácát” vette elő, hanem — esetleg — Tacitus-olvasmányainak emlékfoszlányai is előkíváncoztak.

LILYBAEUM

Több mint egy évtizede G. Nenci professzor (Pisa) azzal a kérdéssel fordult hozzám, hogy lehetséges-e a pun *Lilybaeum* helynévnek olyan értelmezése, amely szerint jelentése „Libya felé” (t. i. fekvő vagy néző) volna vagy pedig helyesebb lenne a *lascivia*-t megtestesítő *Liliθ* istennő (a héberben női démon) nevét keresni benne. Ami az első magyarázatot illeti, ez minden bizonnyal kizárható. Nincs ugyanis példa olyan helynévre, amely — mint a feltett **lālūβīm* névalak (cf. héber לָלִיבִים és לִיבִים) a *l* előljáró szó és egy helynév összetételéből alakult volna. Ezenkívül tárgyi szempontból sem fogadható el ez a magyarázat, mert *Lilybaeum* nem Libya, hanem nyugat felé „nézett” mint ezt Stephanos Byzantiosnak a *Λιλιβαίων* címszóhoz fűzött ἡ πρὸς δὴσιν ἄκρα τῆς Σικελίας megjegyzése bizonyítja.¹ Ezzel szemben e helynév minden nehézség nélkül magyarázható a **Liliθ* (*rabba θ*) *bai θā* „Liliθ a szentély (úrnoje)” elliptikus szintagmából. Helynévként használt szintagmára példaként idézhetjük többek közt Jeruzsálem egyik tornyának *הַבַּיִת הַקָּטָן* „El könyörülj!” nevét. A *θ* mássalhangzókapcsolat a **Liliθ-bai θā* névalakban *-bb-*vé hasonult (vö. pl. proto-sémi **gadpin* > bibl. arameus *gappin* ‘szárny’²), az *i* a *b* előtt pedig *u*-vá labializálódott (vö. pl. proto-sémi **dibbu* > arameus *dubbā* ‘medve’, proto-sémi **gibbu* > zsidó arameus *gubbā* ‘árok, ciszterna’³). Így tehát e hangváltozások eredményeképpen **Lilu(b)bai θā* alak jött létre. Ami a név végződését illeti, a *bai θā* ~ *bē θ* alak mellett már az óarameusban és a birodalmi arameusban megjelent a *bē* (esetleg *bai*)⁴ alak is. Következésképpen **Lilubai θā* mellett párhuzamosan létezhetett egy **Lilubē* vagy **Lilubai* névváltozat. Így a görög *Λιλιβαίτης* (Diodoros) és *Λιλιβή* (Dionysios Periegetes), valamint a latin *Lilybaetanus* (Cicero) és *Lilybeius* (Vergilius) alakok bizonyára a sémi **Lilubai θā* (esetleg *Lilubai θ*) illetve a sémi **Lilubai* ~ **Lilubē* névváltozatokat tükrözik.⁵

Liliθ ismeretéről a föníciaiknál (punoknál) egy Arslan Taşnál előkerült, a Kr. e. VII. századból származó felirat tanúskodik.⁶ Ezen az istennő neve *𐤋𐤋* alakban fordul elő. Ha a szicíliai punoknál is feltehetjük ennek az alaknak a létezését, akkor a *Lilybaeum* helynév magyarázatánál a **Lilubai θā* alakból indulhatunk ki s így a név hangfejlődése egyszerűbb lehetett.

Figyelemre méltó *Liliθ* képzetének szívós továbbélése mind Elő-Ázsiában, mint Szicíliában. A szír varázscsészék felirataiban *Liliθ* még a Kr. u. VII. században is szerepel *Lilin* és *Lilith* alakban,⁷ Szicíliában pedig az Eryx hegyi Aphrodite templomában virágzó szakrális prostitúció hagyománya az újkorig tovább élt.⁸

¹ Erre G. Nenci: Pentatlo e i Capi Lilibeo e Pachino in Antioco. Annali della Scuola Normale Superiore di Pisa. Cl. LeF. Ser. III. 18 (1988) 322, 13. j. z. hívta fel a figyelmet.

² H. Bauer—P. Leander: Grammatik des Biblisch-Aramäischen. Hildesheim 1962. 34.

³ H. Bauer—P. Leander: id. m. 41.

⁴ Ch.-F. Jean—Hoftijzer: Dictionnaire des inscriptions sémitiques de l'ouest. Leiden 1965. 35.

⁵ Így Nenci: id. m. 322 bizonyára helyesen lát kapcsolatot Lilybaeum neve és az Eryx hegyen az Aphrodite-szentélyben virágzó szakrális prostitúció között.

⁶ H. Donner—W. Röllig: Kanaanäische und aramäische Inschriften. Bd. I. Weisbaden 1962. 6, Nr. 27, 20. sor, Bd. II. Wiesbaden 1954. 43 skk., 46.

⁷ H. Donner—W. Röllig: id. m. 46.

⁸ G. Nenci: id. m. 322 és 15. jz.

SZ. GÁBOR ÁGNES

GELLIUS ÉS FAVORINUS

Favorinus, Gellius felnőttkori mestere,¹ a *Noctes Atticae* egyik szöveghelyén (17,10), miután elismerő szavakat szolt a műveit medve módjára világra hozó Vergiliusról, nagyon elmarasztalja a költő Aetna-leírását (*Aen.* III. 570 skk.), mondván, hogy az meg sem közelíti mintáját, Pindaros ódáját (Pyth. 1,21 skk.). A Mester fejtegetése Gellius számára érdekes, lejegyzésre érdemes lehetett, de egyetlen cáfoló felsort sem fűzött hozzá e szövegrészben. Nyilvánvalóan visszatartotta ettől a tisztelet, de Favorinus lesújtó véleményét biztosan nem osztotta. Hogy ezt bizonyítani tudjuk, alaposabban meg kell vizsgálnunk ezt a szöveghelyet. Már a *lemma* sem érdektelen, sőt tudományos kérdést ígér: *Quid de versibus Vergilii Favorinus existumarit, quibus in describenda flagrantia montis Aetnae Pindarum poetam secutus est: conlataque ab eo super eadem re utriusque carmina et diiudicata.*

A témát novellisztikus félkeret² vezeti be (Gellius meglátogatja Favorinust antiumi villájában), a fejezet végére viszont Favorinus, aki végig beszélt, úgy látszik, már annyira lenyűgözte hallgatóját, hogy hű tanítványa a csodálkozástól megfélekedzik a zárómondatról. A szöveg tehát meredek zuhanással a főrész tetőpontján ér véget, de szerkezete nem rétorikus, mert Favorinusnak nincs vitapartner, a Pindaros- és Vergilius-kérdések legfőbb szakértőjeként uralkodik a társaságon és az egész szövegrészen is. Ennek következtében csak *egy* véleményt van módunkban hallani az imitáció kérdéséről³ és konkrétan a két költőről.

A novellisztikus bevezetés után sajátosan Gelliusra jellemző átkötés következik a főrészhez: Vergilius állítólagos önvallomása (...*dicere eum solitum ferunt, parere se versus more atque ritu ursino* ...). Ehhez az átkötéshez Favorinusnak még dicsérő szavai kapcsolódnak a tökéletesre csiszolt Vergiliushelyekről, majd „finom átmenettel” közeledik a szöveg főrészéhez, s ez az átmenet már általánosító elmarasztalás: *nam quae reliquit perfecta expolitaque quibusque inposuit census atque dilectus sui supremam manum, omni poeticae venustatis laude florent; sed quae procrastinata sunt ab eo, ut post recenserentur, et absolvi, quoniam mors praeverterat, nequaquam poetarum elegantissimi nomine atque iudicio digna sunt. Itaque cum morbo obpressus adventare mortem viderat, petivit oravitque a suis amicis impense, ut Aeneida, quam nondum satis elimavisset, adolerent* (*Noct. Att.* 17.10,5—7).

¹ Favorinusról I. B. Baldwin: *Aulus Gellius and his Circle*. In: *Studies on Greek and Roman History and Literature*. Amsterdam 1985.287 sk., R. Marache: *La critique littéraire de langue latine et le développement du goût archaïsant au IIe siècle de notre ère*. Rennes 1952.308, D. W. T. Vessey: *Aulus Gellius and the Cult of the Past*. In: ANRW II/34/2. 1890, L. Holford—Strevens: *Aulus Gellius*. London 1988. 89. Gelliushoz alább vizsgálandó szöveghelyéről Vergilius (és Horatius) Pindaros-utánzásával kapcsolatban I. Borzsák István: *Dragma*. II. 1996. 92 sk.

² A műszo jobb híján az enyém. A „félkeret” általában a nehéz, hosszan kifejtendő témánál fordul elő, a novellisztikus lezárás ezeknél komolytalan lenne, méltatlan a főrészhez. Bevezetéként viszont „kedvesináló”, ellensúlyozza a lemmát, amelyben elhangzik a komoly téma.

³ Az *imitatio*-ról I. U. Schmitzer: *Zeitgeschichte in Ovids Metamorphosen*. Stuttgart 1990. 21.

A főrészen Favorinus mindjárt Pindarost és Vergiliust kezdi összevetni, és mielőtt idézné a két költő összehasonlított versrészletét, kissé befolyásolni igyekszik az egyébként néma hallgatóságot: *in his autem, inquit, quae videntur retractari et corrigi debuisse, is maxime locus est qui de monte Aetna factus est. Nam cum Pindari, veteris poetae, carmen quod de natura atque flagrantia montis eius compositum est, aemulari vellet, eiusmodi sententias et verba molitus est, ut Pindaro quoque ipso, qui nimis opima pinguique esse facundia existimatus est, insolentior hoc quidem in loco tumidiorque sit. Atque uti vosmet ipsos, inquit, eius quod dico arbitros faciam, carmen Pindari quod est super monte Aetna, quantum est mihi memoriae, dicam ... (Noct. Att. 17.10,8—9).*⁴

Pindaros és Vergilius szóban forgó szöveghelyei a következők:

Pindaros *Pyth.* 1, 21 skk.

τᾶς ἐρεῦγονται μὲν ἀπλάτου πυρὸς ἀγνόταται
ἐκ μυχῶν παγαί· ποταμοὶ δ' ἄμέραισιν μὲν
προχέοντι ῥόον καπνοῦ
αἰθῶν· ἄλλ' ἐν ὄφρναισιν πέτρας
φοίνισσα κυλινδομένη φλόξ ἐς βαθειᾶν φέρει
πόντου πλάκα σὺν πατάγῳ.
κεῖνο δ' Ἀφραΐστοιο κρουνοῦς ἐρπετόν
δεινοτάτους ἀναπέμπει· τέρας μὲν θαυμάσιον
προσιδέσθαι, θαῦμα δὲ καὶ παρεόντων ἀκούσαι.

Vergilius *Aen.* III 570 skk.

*Portus ab accessu ventorum immotus et ingens
ipse, sed horrificis iuxta tonat Aetna ruinas
interdumque atram prorumpit ad aethera nubem
turbine fumantem piceo et candente favilla,
adtollique globos flammaram et sidera lambit;
interdum scopulos avulsaque viscera montis
erigit eructans liquefactaque saxa sub auras
cum gemitu glomerat fundoque exaestuat imo.*

Az elfogult összevetés főbb kifogásai Vergiliusszal szemben az alábbiak:

1) *Pindaros a valóságot követi*, amennyiben leírásában az Aetna nappal füstöl, éjjel lángol (*Pindarus, veritati magis obsecutus, id dixit ... interdus fumare Aetnam, noctu flammigare*), Vergilius viszont összekeveri az időket a hatásvadászat kedvéért (*Vergilius autem, dum in strepitu sonituque verborum conquiando laborat, utrumque tempus, nulla discretionem facta, confudit*).

2) *Pindaros élénken festi le magának a kitörésnek a részleteit* (... *ille Graecus quidem fontes imitus ignis eructari et fluere amnes fumi et flammaram fulva et tortuosa volumina in plagas maris ferre, quasi quosdam igneos angues, luculente dixit ...*), Vergilius viszont a hatásos kifejezéseket nehézkesen és terjengősen adja vissza (... *hic noster ... interpretari volens, crasse et inmodice congescit, ... duriter et ἄκύρωσ τρανστulit ... vacanter accumulavit et inaniter*).

Ezekkel a súlyos szavakkal Favorinus a következő „rossz” imitációkra céloz:

a) <i>atram nubem turbine piceo et favilla fumantem</i>
(<i>crasse et inmodice congescit</i>)	← ῥόον καπνοῦ αἰθῶνα
b) <i>globos flammaram</i>
(<i>duriter et ἄκύρωσ τρανστulit</i>)	← κρουνοῦς
c) <i>sidera lambit</i>
(<i>vacanter hoc etiam accumulavit et inaniter</i>)	← nincs megfelelője Pindarosnál

Favorinus kritikája csúcspontját a végén éri el: *Neque non id quoque inenarrabile esse ait et promodum insensibile, quod 'nubem atram fumare' dixit 'turbine piceo et favilla candente'. Non enim fumare, inquit, solent neque atra esse quae sunt candentia; nisi si 'candenti' dixit pervulgate et inproprie pro ferventi favilla, non pro ignea et relucenti. Nam 'candens' scilicet a candore dictum, non a calore. Quod 'saxa' autem*

⁴ Favorinus az Aeneisből vett idézetét a következő kritikusszavakkal vezeti be: *audite nunc, inquit, Vergilii versus, quos inchoasse eum verius dixerim, quam fecisse.*

'*et scopulos eructari et erigi' eosdemque ipsos statim 'liquefieri et gemere atque glomerari sub auras' dixit, hoc, inquit, nec a Pindaro scriptum nec unquam fando auditum et omnium, quae monstra dicuntur, monstruosissimum est (Noct. Att. 17. 10, 17—19).* Ezen a ponton, a bírálát csúcspontjának pillanatában meredek zuhanással végződik a szöveg. Úgy tűnik, hogy az első benyomással szemben Favorinus előadására nagyon is jellemzők a rétorikus elemek, sőt a szónoki fogások is. Mi jellemzi Favorinus Vergilius-kritikáját?

Azon túl, hogy a görög óda műfaji követelményei nyilvánvalóan mások voltak, mint az epikus leírás római (és vergiliusi!) sajátosságai, meghökkentő az a myopia, amellyel megverten Favorinus képtelen Vergilius leírását egy pillanatra *önmagában* szemlélni. Göröcsösen görög—latin párhuzamokhoz köti ítéletét, ami még nem volna baj, de nem a tárgy lényegét és a szövegösszefüggést teszi vizsgálat tárgyává, hanem kizárólag a szó (vagy inkább betű) szerinti megfelelések hiányát veti Vergilius szemére. Mintha jeltől, szószervezetektől nem is hallott volna, ami természetesen nem képzelhető el, de Favorinus magatartása itt hangsúlyozottan és szándékosan merev és vaskalapos. Szónokias póza ellenére mintha megfedkedznék arról, hogy éppen a rétorika alapelve az *in utramque partem* tárgyalás. Szemlélete mindkét költő esetében teljesen egyoldalú. Azonban összevetésének bevezetéséből már sejteni lehetett, hogy egyetlen célja Vergilius elmarasztalása lesz.

Aeneaszék Szicília felé közeledve hajóznak el az Aetna mellett, de ez a részlet a titán Encelados (másutt Typhon) mítoszáat is tartalmazza, akinek lángoló testét az Aetna mélye nem tudja befogadni, s így füsttel borítja be az eget.⁵ Az epikus előzmények tárgya, szókincea és a leírás kompozíciós okokból korlátozott terjedelme mind befolyásolták az Aetna vergiliusi megjelenítését.⁶

Hogy ebből a szövegrészről kideríthető-e bármi is Gelliusról, s tisztázható-e, hogy egyetért Favorinussal, vagy sem, nehezen megoldható kérdés. Szerencsére azonban vannak a szövegben bizonyos áruló jelek, amelyek támpontul szolgálhatnak a kérdés megválaszolásához. Ilyen áruló jel mindjárt az, hogy Favorinus egy barátja nyaralójában „élősködik”, s Gellius ezt rögtön az elején hangsúlyozza (másutt soha): *...cum in hospitii sui Antiatem villam aestu anni concessisset ...* Hasonló utalás (még mindig az első mondatból) a következő kitétel is: *...memini super Pindaro poeta et Vergilio in hunc ferme modum disserere ...A ferme 'körülbelül, majdnem, csaknem' — ez a Gelliustól kissé „hányaveti” szó —, az egész szöveg monológ jellege, valamint a Favorinusra tehető bármiféle dicsérő, óvatosan ellentmondó vagy élesen tiltakozó megjegyzés elmaradása azt valószínűsíti, hogy Gellius — finoman fogalmazva — nem rokonszenvezett kedves mesterével ezen a képzeletbeli vagy valóságos antiumi találkozáson. Ugyanígy árulkodó jel Favorinus szerénykedő mentegetőzése a Pindaros idézet előtt: *... quantum est mihi memoriae, dicam ...* A memóriára történt álszerény célzás után ugyanis Favorinus 14 soron át szavalja Pindarost és Vergiliust. Végül félreérthetetlen utalás az a sok válogatottan negatív értelmű-árnyalatú határozószó és állítmánykiegészítő, amely az indulatokat és az érvek gyengeségét tükrözi: *rudis esse facie et imperfecta, procrastinata, sententias et verba molitus est, insolentior ... tumidiorque sit, in strepitu sonituque verborum conquirendo laborat, nulla discretione facta, confudit, crasse et inmodice congestit, duriter transtulit, vacanter accumulavit et inaniter, inenarrabile ... et propemodum insensibile, nisi si dixit pervulgate et improprie, omnium quae monstra dicuntur monstruosissimum est.**

Mivel a téma megőrkítője, a szöveg írója Gellius, mi más lehet ez a sok apró jel, ha nem Gellius teljes távolságtartásának, elhatárolódásának a jele? Ő mint egymondatos locutor élesen elkülönül attól, aki beszél és attól, amit itt elhangzik. Kommentár nincs, zárómondat nincs, közbevetés nincs. Vajon tagadható-e, hogy információ értékű ez a „hallgatás”? Favorinus mintha légüres térben beszélne. *Vos* megszólítással fordul hallgatóságához, de — mint a késői Fellini-filmekben — apránként eltűnik mögüle

⁵ L. Adamik T.: Vergilius Aeneis libri I—VI. Auctores Latini XXI. Budapest 1988. 167.

⁶ Érdemes idézni Servius kommentárját: *prorumpit nubem nova elocutio; nec enim possumus dicere 'prorumpo illam rem', potuit enim recte dici 'nubes prorumpit'; candente favilla id est scintillis. et bona paraphrasis; nam favilla est deserta igni scintilla, quamvis saepe viderimus de Aetna sicut nigrum fumum, ita et candidum et pinguem manare (Servius, Comm. ad locum. I. 439.)*

az antiumi villa elképzelt kertjének díszlete, s a délutáni napsütésben üres etruszk ívű székeknek és közönyösen zümmögő bogaraknak szónokol. A Gellius-kutatás napjainkban egyre inkább megérti az írónak ezt a nyomasztó hallgatását, s le is vonja belőle a Favorinust megillető következtetéseket.⁷

⁷ L. pl. *D. W. T. Wessey*: op. cit. 1890 „Favorinus censures and censures. To him, Virgil has corrupted Pindar in the process of aemulatio. Though we may spurn his criteria and his conclusion, we are nonetheless constrained to think in our own — if not Virgil's defence”, továbbá *L. Holford-Strevens*: op. cit. 89, 92 jz. „On Vergil's independence of Pindar see Pontanus ... No doubt Vergil read all descriptions available, and depended on none. Favorinus merely assumes that Pindar is scientifically correct in distinguishing smoke by day from flame by night, and Vergil wrong in deviating from him. Both Pontanus and Turnebus insist on Vergil's truth to fact ...”.

KAPITÁNYFV ISTVÁN

KONSTANTINOS MAGYAROKRA VONATKOZÓ TUDÓSÍTÁSAINAK FORRÁSAI

A magyarságnak korai történetéről tudósító források között különleges helyet foglal el Bíborbanszületett Konstantin császárnak a birodalom kormányzásáról szóló munkája, kiváltképp a magyarokkal foglalkozó három fejezet. Kutatók sora vizsgálta ezt a viszonylag rövid szöveget, de számos kérdés ma sem jutott elfogadott megoldáshoz.

A *De administrando imperio* (= DAI) valamiképp végigkíséri ünnepeltünk pályáját. 1946-ban írt dolgozata a színes lovú népekről a császár munkájának a besenyőkről szóló részéhez kapcsolódik, s azóta is ismételten visszatér e témához; tavaly, vagyis éppen 50 évvel az említett dolgozat után jelent meg fontos tanulmánya e forrásról (Konstantinos Porphyrogenetos magyar vonatkozású művei, a Honfoglaláskor frott forrásai c. kötetben).

Ebben a munkájában Harmatta János felsorolja azokat a feladatokat, amelyeket még el kell végezni ahhoz, „hogy a DAI tudósításait a korai magyarság története szempontjából teljes értékű forrásként hasznosítani tudjuk”. Az elvégzendő teendők között említi a DAI forrásainak a felderítését és a DAI és forrásai történeti beállítottságának tisztázását. Ezen feladatok megoldásához szeretne adalék lenni az, amit most elmondok.

A magyarokról szóló 38–40. fejezetek forrásaként Deér József nagy hatású 1946-os dolgozata óta magyar szóbeli információkat tételez fel a hazai kutatás. Deér a 38. fejezetről úgy találja, hogy az a „legkevésbé praktikus” fejezete a munkának, ráadásul „bizánci vonatkozásai ... egyáltalán nincsenek”; következőképpen „nem alapulhat ... bizánci forrásokon, de még élő udvari hagyományon sem”. Csakugyan, azon régen (*to palaion*) történt dolgoknak, amelyekről a 38. caput szól, (mint a magyarok korábbi szállásterületei, Lebédia és Etelköz, Levedi története, a kazár kagán és Levedi tárgyalása, s ennek nyomán Árpád fejedelemmé emelése) a munka keletkezésének idején, a 950-es években, a bizánci politika szempontjából semmi elvi vagy gyakorlati jelentőségük nem volt. Ennek belátása után nem volt nehéz megtalálni a császár magyar informátorait sem: a 40. caputban azt olvassuk: „Tudnivaló, hogy Teveli meghalt, és az ő unokája barátunk, Tercacsu, aki a minap jött fel [ti. Konstantinápolyba] Bulcsuval”; ez a látogatás 948-ban történt; maga a *De administrando* írásának vagy inkább összeállításának az ideje az ötvenes évekre tehető, jogosnak tűnhet tehát az a feltételezés, hogy a néhány évvel korábban ott járt magyar előkelők beszámolóját örökítette meg a császár. Valóban, a szövegben találunk olyan részeket, amelyek egyértelműen a 10. sz. közepére utalnak, s tartalmilag is ezekről az informátorokról erednek. Ilyen pl. a 40. c. végén álló *ιστεον* öt-vel bevezetett hat mondat, amely Árpád utódait sorolja fel, s köztük van az imént idézett, Tercacsut említő szöveg is.

De — visszatérve a 38. fejezetre — miért került ez a legkevésbé praktikus, s bizánci vonatkozás nélküli szöveg a császári munkába? Deér megelégedett azzal, hogy Konstantinos átvette a beszámoló informátorától, aki „nem időrendjére ügyelő tudákos krónikás, hanem a népi és dinasztikus hagyománynak a szó igazi értelmében vett 'naiv' elbeszélője volt”. A későbbi kutatók már megkíséreltek választ adni a miérte is, Deér hipotézisére (ti. hogy az informátor a 948 táján Konstantinápolyban járt előkelők egyike volt), újabb hipotézist építve.

Ezek a kutatók nem találták meggyőzőnek a magyar adatközlőre Deér minősítését a „naiv elbeszélő”-ről (s legyünk őszinték, a 38. fejezet szövege nem is vall ilyesmire). Már csak ezért is, a Deér utáni vizsgálatok a magyar törzsszövetségben a 10. sz. közepén fennállt vagy inkább kikövetkeztetett aktuális helyzetben kerestek magyarázatot a 38. fejezetben előadottakra. Az egyik elképzelés szerint Termacsu ezzel akarta igazolni Árpád legitimitását, mert császári vendéglátója, aki (e feltételezés szerint) tudott arról, hogy a magyaroknál megvolt a kettős királyság intézménye, sőt arról is, hogy a honfoglalás idején Kurszán volt a főuralkodó, tudakozódott a kündü felől, s Termacsu ezzel a hazug történettel válaszolt, amelyben előadta Levedi és Árpád történetét (Györffy). Egy másik elképzelés szerint nem is Termacsu, hanem Bulcsu volt az elbeszélő, s a nagy hatalmú karchas, aki maga szerette volna elfoglalni a törzsszövetségben a főhatalmat, éppen nem igazolni, hanem leleplezni akarta az Árpádokat (azzal ti., hogy kazár csatlósok voltak), (Dümmerth D.).

Ezek a magyarázatok azonban legföljebb azt világítják meg, hogy miért adta elő Termacsu vagy Bulcsu ezt a történetet, azt azonban nem, hogy miért vette fel előadásukat a császár a DAI szövegébe. Miért érdekelt volna Konstantint akár Kurszán kündü sorsa, akár Árpád és utódai uralmának legitimitása, vagy az a történet, hogyan lett Árpád — a kazárok kegyéből — az első fejedelme a törzsszövetségnek. Igazi legitimitást — bizánci szemszögből — egyedül és kizárólag csak az egyetlen keresztény birodalom főhatalmának elfogadása, s az ezzel kiérdemelt császári kegy adhatott, aki ezenkívül maradt, az bitorló volt, függetlenül attól, hogyan jutott hatalomra.

Az az állítás, hogy mindaz, amit a 38. fejezetben olvashatunk, idejétmúlt, legföljebb régiségteni érdekességgel bíró anyag volt, és az egykorú hatalmi helyzet vagy birodalmi külpolitika tekintetében semmi aktualitással nem rendelkezett, valóban igaz, ha a DAI keletkezésének idejét, vagyis a 952 körüli éveket tekintjük. Nem igaz azonban, ha azt az időszakot tekintjük, amikor a hírek vonatkoznak; akkor, amikor a magyarság önálló politikai-katonai egységként először tűnt fel a Fekete-tenger északnyugati partvidékén, a birodalom külpolitikai horizontján.

A bíborbanszületett császár idején ezen a területen már a besenyők éltek. A birodalom északi szomszédai közül ez az a nép, amelyikkel a császár a legtöbbet foglalkozik. Hogy miért, azt is világosan megfogalmazza: „Ha a rómaiak császára a besenyőkkel békében van, sem az oroszok, sem a türkök nem tudnak fegyveres erővel rátörni a rómaiak birodalmára, de még nagy és mértékellen követeléseket sem támaszthatnak a rómaiakkal szemben a béke fejében, mert félnek e nép haderejétől, amelyet a császár ellenük fordíthat, mialatt ők a rómaiak ellen hadat viselnek. Mert a besenyők, amennyiben kötelezi őket a császár iránti barátságuk, és az ő levelei és ajándékai megnyerik őket, könnyen rátörhetnek mind az oroszok, mind a türkök földjére, asszonyaikat és gyermekeiket rabságba ejthetik, és földjüket végigzsákmányolhatják” (4. c.). A továbbiakban arra is rámutat a császár, hogy a besenyők felhasználhatók a bulgárok ellen is (5. c.).

E fontosságuknak megfelelően nagy figyelmet szentelt a központi diplomácia a besenyőkkel való jó viszony ápolására, a folyamatos kapcsolattartásra:

„Úgy vélem, hogy a rómaiak császárának mindig nagy előnye származik abból, hogy békés viszonyban áll a besenyők népével, baráti szerződéseket és egyezményeket köt vele, és évente követeket küld innen hozzájuk illő és e népnek megfelelő ajándékokkal és onnan kezeseket hoznak magukkal, vagyis tűszokat és követet” (1,16—21).

Szemmel látható, hogy 950 tájékán a birodalomnak ebben a térségben folytatott külpolitikájának sarkköve a besenyőkkel való jó viszony fenntartása, s ennek megfelelően szoros kapcsolatban állnak ezzel a néppel, s mint a DAI rájuk vonatkozó fejezeteiből kitűnik, a bizánci udvar ismerte szervezetüket, a törzsek nevét, szállásterületét stb. Mindezek az ismeretek, amelyeket a DAI rögzít, igen értékesek voltak mind a külpolitikai döntések meghozatalánál, mind a mindennapos diplomáciai érintkezés során. A besenyők e kitüntetett figyelmet annak köszönhették, hogy a bizánciak felismerték, milyen érdek fűződik ahhoz, hogy e néppel a jó viszonyt ápolják.

Azért foglalkoztam kissé hosszabban az iratnak a besenyőkre vonatkozó részeivel, mert — amint jól tudjuk, s amint maga a császár is ismételtelen megemlíti — az a terület, ahol Konstantin idején a besenyők éltek, a magyar törzsek szállásterülete volt. Éppen ezért joggal tételezhetjük föl, hogy amíg ott

laktak, a bizánci diplomácia velük is olyan kapcsolatokat igyekezett kialakítani, mint amilyeneket később a besenyőkkel tartott fenn. Azt persze nem tudjuk, hogy a magyarokhoz is évente mentek-e ajándékokkal császári megbízottak, hogy Konstantinápolyban magyar kezesek tartózkodtak-e a szerződések biztosítékaként, s hogy a többi érdekes részlet, amelyről Konstantin a besenyőkkel kapcsolatban beszámol, valóban ugyanúgy volt az etelközi magyarokkal is. Azt azonban biztosan állíthatjuk, hogy amikor a magyarság önálló etnikai-politikai képződményként megjelent ezen a Bizánc számára geopolitikai szempontból oly fontos területen, akkor igyekeztek megfelelően tájékozódni róluk. A birodalom alapvető érdeke volt, hogy minél több és minél pontosabb híreket gyűjtson róluk. Bizton állíthatjuk, mondtam, mert erre bizonyítékunk van: A DAI 38. fejezete. Mindaz ugyanis, ami 950 táján minden aktualitását elvesztett anyag lehetett, mintegy 100–120 évvel korábban a birodalom számára elsőrendűen fontos információ volt. A nép neve, szállásterülete, kapcsolata szomszédaival, s legkivált viszonya a regionális vezető hatalommal, a kazárokkal (erről szól ui. az egész Levedi-történet, s Árpád fejedelemmé-emelése is!). Ezek a fontos adatok valamiképpen írásba is foglaltattak, s az udvari irattárban fennmaradtak, s így kerültek azután VII. Konstantinnak a birodalom koránzásáról szóló művébe.

Az előzőekben elfogadtam Deérnek azt a megállapítását, hogy a 38. fejezet mondanivalója 950 k. már minden időszerűség híján volt. Ha kétségbe vontam azt, hogy Konstantin fölvette munkájába a magyar előkelők állítólagos közlését, mert hogy annak Bizánc számára akkor már semmi jelentősége nem volt, akkor indokolnom kell, hogy miképp került bele ez az anyag mégis a munkába.

Ez a kérdés a DAI sajátos jellegével függ össze. A könyv készültét széles körű irodalmi és irattári anyaggyűjtés előzte meg. Az így összegyűlt anyagot a császár vagy egy szerkesztő rendezte, felületesen „modernizálta” azzal, hogy a saját korára utaló megjegyzéseket szűrte bele, továbbá összekötő szövegekkel látta el, s helyenként Rómanos trónörökösöz intézett intelmekkel egészítette ki. A magyar fejezetek nagy része is ilyen összeállítás, csupán a 40. c. végén már említett hat rövid mondatról állíthatjuk bizonyosan, hogy a DAI keletkezésével egykorú, s a 948 táján Konstantinápolyban járt magyar előkelők közlésén alapul. A 38. fejezet, ha következtetésem helyes, az ott elbeszélte eseményekkel egykorú feljegyzésen alapul.

MEGEMLEKEZÉSEK

IN MEMORIAM MATTHIAE GYÓNI

Ma egy éve, hogy kartársunk, barátunk, sokunknak felejthetetlen Eötvös-collegiumi családtagja vagy intézeti munkatársa, Gyóni Mátyás tragikus hirtelenséggel távozott körünkől. Hiába mondják, hogy az idő a legjobb orvos: az akkor ütött sebek ma sem gyógyultak be teljesen, a professzortársunk elhunytával mutatkozó veszteség mind emberi, mind tudományos szempontból ma is pótolhatatlannak látszik. Ezzel szemben ugyancsak az idő, mint a legcsalhatatlanabb ítélőbíró, ma is értékálló, sőt továbbra is irányt szabónak mutatja sajnálatosan nélkülözött egyéniségének maradandó részét: tudományos munkásságát.

Gyóni Mátyás uralkodó vonása a szerénység, gyakran túlérzékenységre valló visszahúzódság volt. Életében biztosan nem ismerték annyian pályafutásának kívülálló számára eligazításul szolgáló mérföldköveit, mint most, amikor barátai tudományos folyóiratokban és egyébütt az utókor számára összefoglalták élete külső eseményeit, méltatták teljesítményeit. Neve alapján csak sejtették az emberek, hogy rokonságban volt Gyóni Gézával, a nem kevésbé tragikus sorsú költővel, de közelebbi családi körülményeiről, fiatalságának élményeiről és peripeteiáiról tőle alig tudhattak. Örömeit, sikereit, munkájának eredményeit is csak legközelebb álló barátaival közölte, gondjait, önmérsztő vívódásait a maga számára tartotta fent. A szokásos életrajzi adatok keretül szolgálhatnak csupán, amelyet — tudományos életművének mégoly alapos ismeretében is — csak olyanok tölthetnek ki, akiket bizalmára, szeretetére, barátságára érdemesített.

Budapesten született 1913. december 18-án. Édesapja az Eötvös-Collegium legendás nagyaival együtt töltötte egyetemi éveit a Csillag utcában. Majd a budapesti ev. gimnáziumban működött, mint a klasszikus ókor nyelveit és irodalmát tanító, de a legújabb kor haladását nem kevésbé szívén viselő tanár. Az 1932-ben kitüntetéssel érettségizett fiú csak némi kerülővel tért rá az apától már megjárt útra: a főiskolai tanulmányait a soproni teológiai karon kezdte (de már itt is elsősorban az újszövetségi görög nyelv problémái érdekelték), és csak két év elmúltával iratkozott át egyetemünk bölcsészettudományi karára, hogy mint görög-latin-magyar szakos hallgató, a Ménesi úti Collegium könyvtárában és „tisztos együttélésében” keresse azt, amit Sopronban nem talált. Eredeti nevét (Szolár) is ekkor magyarosította: felvette azt a nevet, amelyet anyai nagybátyja, Gyóni (Achim) Géza viselt és költészetével híressé tett. Kitérő nélkül él emlékezetünkben a nyurga, törekeny Gyóni Mátyás, amint együtt görnyed velünk auctoraink fölött, együtt éli a kollégisták bizonyos gondoktól mentesítettebb, másféle gondokkal — az igazságkeresés csillapíthatatlan vágyával — viszont tetézett életét; amint — Bartoniek Géza és Gombocz Zoltán szelleméhez híven — nemcsak a vizsgákon és csakhamar a tudományos orgánumok szerkesztői előtt, hanem a fehér asztal mellett és az alkalmilag átrendezett collegiumi ebédlő síkos parkettáján is kitűnően megállja a helyét.

Tudományos fejlődésére kezdettől fogva elhatározó befolyással volt atyjának fiatalabb kollegistatársa, neki magának a szó legigazibb értelmében atyai jóbarátja és mestere, Moravcsik Gyula. Ilyen irányítás mellett a szép reményekre jogosító tudósjelölt mindjárt a nélkülözhetetlen („klasszikus”) alapok lerakása, az ókori Görögország és Róma lelkiismeretes tanulmányozása közben megkezdte tulaj-

donképpen tudományszakjának: a bizantinológiának céltudatos, módszeres művelését. Érdeklődése a bizantinológián belül is a középkornak ama területei felé irányult, amelyeknek felkutatása a magyar nép régi történetének megismerése szempontjából szinte felmérhetetlen fontossággal bír. Elsőnek közzétett dolgozata („Kalizok, kazárok, kabarok, magyarok”) máris azt az alaposságot, sokoldalúságot és a részadatokon felülemelkedő áttekintő képességet mutatja, amely további tudós pályája során mindvégig jellemezte. Érdekes azt is megfigyelni, hogy mit hozott magával a teológiáról, és ezt hogyan hasznosította minden esetben pozitív módon. Közben 1937 nyarán csereösztondijasként a bizantinológia fellelegvárában, a müncheni egyetem közép- és újjörög szemináriumában egészítette ki tanulmányait. Nem kívánkozik a tudománytörténet lapjaira, e sorok írójának mégis emlékezetes marad kettőnk doktori értekezésének „keletkezéstörténete”: 1936-ban megjelent („Magyarország földje az antik irodalom tükrében” c.) disszertációmát a tragikus sorsú Soltész János, majd („Magyarország és a magyarság a bizánci források tükrében” címmel) Gyóni Mátyás folytatta. Ezzel a komoly tanulmánnyal, amelyet a Magyar Tudomány Akadémia is dicsérettel tüntetett ki, szerezte meg 1940-ben „sub auspiciis gubernatoris” a doktori címet. A disszertáció méltán keltett visszhangot a nemzetközi tudományos életben: nemcsak azt mutatta be, hogy a bizánci tudósítások hogyan tükrözik Magyarország és az akkori magyarság képét, hanem a forrásokban található magyar nyelvi anyagot is mintaszerű feldolgozásban ismertette.

Egyetemi tanulmányai után 1939-től három éven keresztül az aszódi ev. Petőfi-gimnáziumban dolgozott. A vidéki tanárkodás csak a gyengéket törheti le: Gyóni Mátyás pedagógus-munkájának lelkiismeretes és eredményes végzésén kívül időt és módot talált arra is, hogy szépen induló tudományos munkásságát maradandó értékű írásokkal gyarapítsa. Itt készült el „A magyar nyelv görög feljegyzései szórványemlékei” c. jelentős monográfiája (Budapest 1943), amely — megelőző disszertációjának tematikáját bővítve és elmélyítve — a bizánci források feljegyzéseiben megőrzött magyar nyelvi szórványemlékeket gyűjtötte össze és vizsgálta nyelvészeti, filológiai és történeti szempontból egyaránt gyümölcsöző („komplex”) módszerrel. Nagy munkáján kívül még egy sereg kisebb-nagyobb cikke, tanulmánya, számos recenziója született meg aszódi működésének éveiben. Ezeket itt nem is soroljuk fel, hanem a teljes Gyóni-életmű adatai iránt érdeklődőket a Moravcsik Gyula összeállításában az „Antik Tanulmányok” 1956. évfolyamában megjelent bibliográfiára utaljuk.¹

1942-ben felkerült Budapestre és mint beosztott középiskolai, majd intézeti tanár a Teleki Pál (Kelet-európai) Tudományos Intézetben bizantinológiai és balkáni referensként folytatta tudományos működését. Tanárségédi minőségben bekapcsolódott egyetemünk Görög Filológiai Intézetének munkájába is. Nagy monográfiája alapján 1944 elején a bölcsészettudományi kar a „középgörög filológia, különös tekintettel Bizánc és a délkelet-európai népek kapcsolataira” c. tárgykörből egyetemi magántanárrá habilitálta. Ez a tárgykörmeghatározás egyúttal azt a nagyszabású tudományos tervet is jelzi, amely Gyóni Mátyásban már aszódi tanárkodása, majd főleg nyugodtabb körülmények közt végzett kutatómunkája során alakult ki. Elhatározta, hogy összegyűjti és gondos kritikai feldolgozás tárgyává teszi a román történet bizánci forrásait, így derít világhosszú egy sokat vitatott kérdésre: a román történet kezdeteinek kérdésére, amelynek boncolgatói az elmúlt időszakban mindkét oldalról sok esetben nem a tudomány eszményeire voltak tekintettel, hanem az uralkodó nacionalista és sovíniszta szempontoktól vezetettve az egymásra utalt szomszéd népek között a kölcsönös megértés ápolása és egymás megbecsülése helyett inkább csak az ellentéteket élezték és az indulatokat fűtötték. Gyóni Mátyást ennek a tervének elgondolásában és megvalósításában is kizárólag az igazság megismerésének vágya, a tények feltétlen tisztelete, a tudományos lelkiismeret irányította. Nagy munkájához gyűjtött anyagot már 1941 nyarán a bécsi Collegium Hungaricumban is.

Terveit és tudományos munkásságát azonban — mint annyunkét — megzavarta és egy időre lehetetlenné tette a második világháború, az idegen megszállás tragikus eseménysorozata, a hádfogság, — a nemzet katasztrófája közepette a jobb sorsra érdemes emberi egyedek megannyi megpróbáltatása. Az orosz fogságból azonban már 1945 nyarán hazatérhetett és a Magyar Történettudományi Intézetben

¹ L. még: *Moravcsik Gyula*: Gy. M. emlékezete. MTA I. OK 8 (1956) 299 skk.; B. I.: Gy. M. Századok 89 (1955) 964 sk.; Magyar Nemzet 1955. okt. 5.

újából megkezdhetette munkáját. Egyetemünkön is folytatta magántanári előadásait, majd egy újabb külföldi tanulmányutat, 1948. évi római tartózkodását is főleg arra használta fel, hogy hosszú évek óta melengetett és előkészített nagy tervét a megvalósításhoz közelebb vigye.

Az egyre szélesedő kutatások során az eredeti terv, amely a 40-es évek eleje óta állandóan foglalkoztatta, jelentős mértékben kibővült. Világossá vált előtte, hogy a román történet kezdetének megvilágításához nélkülözhetetlen ugyan, de korántsem elegendő a bizánci források ismerete, hanem az 1300 körüli időkhöz fel kell ölelnie mindazt az anyagot, amit a szerteágazó témára vonatkozólag egyéb (latin, német, francia, óizlandi, szláv, arab, héber, örmény és szír) forrásokban találhat. Ilyen értelemben tárta a Magyar Tudományos Akadémia elé végleges tervét 1953. november 2-án, akadémiai székfoglaló előadásában. Három kötetben szándékozott a román nép történetének kezdeti (X—XIII. századi) szakaszára vonatkozólag az elérhető összes forrást kritikai tanulmányok kíséretében közreadni. Előkészítésül számos részlettanulmányt publikált folyton terebélyesedő kutatásainak köréből a hazai és külföldi szakfolyóiratokban. Ezekben egy-egy forrás (vagy forráscsoport) román vonatkozású tudósításait elemezte és a közben felmerülő változatos problémákat taglalta. Több alkalommal tért ki a bizánci irodalomban gyakori archaizáló népnevek használatának, ill. valódi jelentéstartalmuk kérdéseire; máskor egészen szerénynek látszó adatokat, hétköznapi tényeket, pl. a balkán-félszigeti vlahok juhsajt-termelését és szóttes-készítését állította általános történeti szempontból is fontos összefüggésbe; a messze ágazó kutatások során elkerülhetetlen másodkézből való tudomásulvétellel meg nem elégedve annyira ment, hogy pl. a harcosszentek bizánci legendaváltozatainak nyomozása közben még az óizlandi filológia részletkérdéseiben is maga tájékozódott.

Gyóni Máttyás idegen nyelveken közzétett dolgozataival a nemzetközi *res publica litteraria* előtt is ismertté tette nevét. Nem csekélyebb jelentőségű munkát végzett azzal, hogy a magyarországi bizantinológia eredményeit összefoglaló tanulmányokban és rendszeres kritikai ismertetések formájában közölte a vezető külföldi szakfolyóiratokban.

Fiatalkorunk² megalakulása óta büszkén tartotta számon Gyóni Máttyást erősségei között. Annyi bizonyos, hogy az Eötvös Loránd Tudományegyetemen folyó történeti oktatás és a középkori egyetemes történet európai színvonalú művelése elképzelhetetlen lett volna Gyóni Máttyás közreműködése nélkül. Más lapra tartozik az, hogy a hazai és nemzetközi bizantinológiának ez a tudásban nagy, tudós erőfeszítésben mindenre képes, de testben törekeny és különben is természetből fogva túlérzékeny lelkű képviselője hivatalos egyetemi ténykedésében olyan feladatokkal szembesült, amelyekről azt hitte, hogy meghaladják erőit. Gyóni Máttyás pedig minden feladatát csakis egyféleképpen tudta elvégezni: a lehető leglelküimeretesebben. Önbizalmának megszilárdításához nem járult hozzá a külön bizantinológiai tanszék felállításának elhúzódnása, majd a középkori egyetemes történeti tanszék vezetésével való megbízás egy némely mozzanata, — és ennyiben mindannyiunkat terhel a felelősség tragikus elhunytáért. Legfeljebb az nyugtathat meg bennünket, hogy kari munkatársai — mindnyájan — csak azt adhattuk neki magunkból és magunktól, amit ő nekünk: szeretetet, megbecsülést, baráti érzést, a tudásának kijáró tiszteletet.

1955. október 5-én temették el. Gyóni Máttyás pályája lezárult, életműve derékba tört. Ahelyett, hogy átvehette és továbbvihette volna az élet és a tudomány fátylóját — *vitai lampada* — tudós elődeitől, mesterének kellett őt búcsúztatnia. Eltávozott, de szeretetre méltó egyénisége továbbra is él emlékeztünkben. Nevének fennmaradását biztosítja tudományos életműve, szaktudományának fenntartásáról pedig gondoskodni — bármennyire pótolhatatlan is a veszteség, — nem utolsó sorban karunk kötelessége.*

1956. szeptember 28.

Borzsák István

² 1953-ban az egyetem bölcsészkarából kivált és I. Tóth Zoltán dékánága alatt külön szervként működött a Történettudományi Kar.

* Ez a megemlékezés annak idején a kari évkönyvben jelent volna meg, de közlése a közbejött történelmi események folyamánaképpen az akkori (1957) egyetemi vezetőség részéről — az időközben eltávozott szerző személyére való tekintettel — nemkívánatosnak minősítettet és így mindmáig kéziratban maradt.

EMLÉKEZÉS GYÓNI MÁTYÁSRA

(1913—1955)*

A századunk tizes éveiben született tudósnemzedék sok tekintetben szerencsés, de még több tekintetben szerencsétlen volt. Szerencsés volt abban, hogy az első világháború idejét és a közvetlenül rákövetkező állapotokat mint gyermek vészelte át, aztán mint középiskolás, majd mint egyetemista már rendezett életkörülmények között kaphatta meg azt az erkölcsi és szellemi nevelést, azt a szilárd világnézeti alapot, amelyre egész életén keresztül támaszkodhatott. Szerencsétlen volt viszont abban, hogy a békeidőben oly biztosnak látszott pályákra is, mint a tanárság, berontott a második világháború és az azt követő zűrzavar. akik a frontszolgálat és hadifogság megpróbáltatásainak nem estek áldozatul, azok a politikai változásokkal az állandó egzisztenciális bizonytalanság, fenyegetettség, kiszolgáltatottság állapotába kerültek, és mint másként gondolkodók a rendszer potenciális ellenségeinek listáján voltak. Ehhez a tudósgenerációhoz tartozott Gyóni Mátyás is. 1913-ban született, középiskolai tanulmányait a fásori evangélikus gimnáziumban végezte. Abban az intézetben, amely számos szellemi kiválóságot nevelt, és amely neki is szolid klasszikus képzést adott.

Az ilyen alapvetés után Gyóni további tudományos fejlődését lényegében két intézmény határozta meg: Az Eötvös-Collegium és később a Teleki-Intézet történettudományi részlege. Nagyon alapos szellemi felkészültséggel került az egyetemre mint latin-görög szakos hallgató és mint az Eötvös-Collegium tagja. A kollégiumról már többen írtak, de igazi jelentőségét még senki sem elemezte. Szakmai szempontból fő jelentősége abban állt, hogy az egyetemi tanulmányok mellett a kollégisták külön képzésben is részesültek. A saját kollégiumi tanárok vezetésével szakjuk egy-egy területéről kisebb-nagyobb referátumokat tartottak, így dolgozva bele magukat a különböző kérdéskörökbe.

Gyóni Mátyás hallgató korában Moravcsik Gyula, az akkor már neves bizantinológus volt a klasszika filológiának az egyik kollégiumi tanára. Ebbe a korba nyúlik vissza az ő hatása, amely Gyónit egész tudományos pályafutásán végigkísérte. És nyilván e hatás alatt választotta Gyóni a bizantinológiát tudományos tevékenysége fő területéül. Moravcsik Gyula egyike volt azon tanároknak, akikre minden tanítványuk csak tisztelettel és szeretettel tud visszaemlékezni. Szolid, jóságos embersége, a fiatalabbak, a kezdő tudóspalánták iránti atyai gondoskodása, szakmai segítőkészsége nemcsak az elismerő, buzdító szavakban nyilatkozott meg, hanem többek között abban is, hogy páratlanul gazdag magánkönyvtárából szívesen adott kölcsön másutt fel nem lelhető műveket, különnyomatokat. Ilyeneket magam is kaptam tőle használatra. Gyóni cikkeit olvasva lépten-nyomon olyan ritka művekből merített idézetekkel találkozunk, amelyek csak a Moravcsik-könyvtárból származhattak. Egy ilyen vezető tanár egyúttal példakép is volt, aki a fiatalabb kollégát minden különösebb látványos ráhatás nélkül a legtermészetesebb módon a maga tudományos ambícióinak folytatójává nevelte.

Miután 1939-ben tanári diplomát szerzett, Gyóni Mátyás ugyancsak 1939-ben Aszódra került gimnáziumi tanárnak. Ekkor már elkötelezett híve volt a tudományos munkának, és amennyire ideje engedte, bejárt az Eötvös-Collégium könyvtárába. Magam, aki ekkor már mint végzett tanár a katonaságot is leszolgáltam, és tüdőbajomból egyévi pihenés után kigyógyulva mint óraadó a kollégiumban magyar nyelvészeti órákat vezettem, gyakran találkoztam vele, amint a nagykönyvtár leghátsó rekeszében, ahol a görög és latin anyag volt elhelyezve, szorgalmasan jegyezgetett.

Mint többünknek, így Gyóninak életében is nem remélt kedvező fordulatot hozott 1942-ben a Teleki Pál Tudományos Intézet megalapítása. Ennek három részintézete volt, az Államtudományi, Ma-

* A szerző gépirásos hagyatékából. A szöveget *Kiss Lajos* gondozta. — A szövegben szereplő rövidítések: AECO = Archivum Europae Cenro-Orientalis; ÉSR = Études Slaves et Roumaines; I: OK = A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei; RHC = Revue d'Histoire Comparée.

gyarságtudományi és Történettudományi Intézet. Ez utóbbinak igazgatója kezdetben Deér József, később Kosáry Domokos volt. Ebben az intézetben lelkes fiatal kutatókból álló munkatársi gárda toborzódott össze, amely már az első évben egy a friss kutatási eredményeket közlétező Évkönyvet jelentetett meg, egy-egy kisebb monográfiát kitevő cikkekkel. Ebben az intézetben Gyóni az alapításától (1942) egészen 1950-ig dolgozott. Erre a korszakra esik életének legtermékenyebb szakasza, amelynek elismeréseként 1948-ban a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja lett. De 1945 után az akkori áldatlan intézeti állapotok nemegyszer tették próbára érzékeny idegrendszerét. Közben ugyanis az egész magyar tudományos élet kommunista irányítás alá került. Maga az intézet is, 1948 óta Kelet-európai Tudományos Intézet néven teljesen átalakult. A Történettudományi Intézet jól összeszokott és produktív gárdájából tizenkettőt máshova helyeztek, a helyükre jött tizenhárom új tag közül tizenkettő elkötelezett (vagy legalábbis magát annak mutató) marxista volt, akik kíméletlen módon tudtak elképzeléseiknek érvényt szerezni. Ez a türelmetlen szellemi nyomás és mellette a megfélemlítés, a lelki terror (éjszakai íróasztal nyitogatások) ugyancsak próbára tették az erősebb idegzetűek tűrőképességét is. Gyóni 1950-ben a pesti Bölcsészettudományi Kar görög filológiai tanszékére került mint intézeti tanár, itt 1953-ban tanszékvezető docens, majd 1954-ben a középkori egyetemes történeti tanszéken az időközben nyugállományba helyezett Váczy Péter helyén tanszékvezető egyetemi tanár lett. Ekkor már pszichiátriai kezelés alatt állt, és 1955-ben maga vetett véget életének, követve halálba halálba kollégiumi jó barátját és aszódi tanártársát, a tehetséges történész Guoth Kálmánt.

Ez tehát nagy vonásaiban az a tudósi életpálya, amely a legtermékenyebb szakaszában egy nagy tudományos terv megvalósítása előtt oly fájdalmasan szakadt meg.

Gyóni Mátyás tudományos teljesítményét úgy tudjuk legkönnyebben áttekinteni, ha sorra vesszük azokat a területeket, amelyek különösképpen foglalkoztatták. Bizantinológus volt, tehát Bizánc szemszögéből nézte a görög birodalommal érintkező népek középkori történetét. Munkássága lényegében két nagy körben mozgott. I. Bizánc és a magyarság, II. Bizánc és a románság. Az első nagy témakörbe ilyen kérdések tartoztak: Magyarország és a magyarok a bizánci források tükrében; görög feljegyzésű magyar nyelvemlékek; a bizánci egyház terjeszkedésének nyomai a középkori Magyarországon.

A második nagy témakör szinte párhuzamos az elsővel: A románság etnogenezisének folyamatai, *vlácho*k megjelenése a bizánci forrásokban; korai román nyelvi emlékek bizánci feljegyzésben; tévesen románokra vonatkoztatott népnevek bizánci és egyéb forrásokban.

E két nagy témakör Gyóni Mátyásnak egész fiatal életét kitöltő feladatot jelentett. Első nagyobb műve, a doktori értekezése, „Magyarország és a magyarság a bizánci források tükrében” (Budapest 1938. Magyar-görög tanulmányok, 7. sz.) már a kész tudóst mutatja. Ezt megelőzően egy részlettanulmánya jelent meg „Kalizok, kazárok, kabarok, magyarok” címen (Magyar Nyelv 34 [1938] 86–96 és 159–168), amely mintegy előkészületül szolgált a disszertációhoz. Ez utóbbi megtervezés, beosztás és kivitelezés szempontjából a nagyra becsült mester, Moravcsik Gyula nyomdokain halad. A három részre tagolódó munka első része a források részletes felsorolását adja a vonatkozó szövegrészek pontos kijelölésével. A második rész a források tudósításait dolgozza fel. Ezek a magyar állam területére, főleg déli határaitra, magára a magyar népre, az államszervezetre, hadseregre, harcmodorra és fegyverzetre vonatkoznak. A harmadik rész a forrásokban megőrződött magyar tulajdonneveket és közszavakat sorolja fel a görög alfabétum szerint a leőhelyek pontos megjelölésével. E harmadik rész nyelvi anyaga kibővíve, nyelvtörténeti elemzéssel, az egykori feltételezhető kiejtés rekonstrukciójával mint külön mű jelent meg „A magyar nyelv görög feljegyzéses szórványemlékei” címen (Bp. 1943).

1938-ban Szent István király halálának ezredik évfordulója alkalmából számos cikk foglalkozott a korabeli egyház működésével, többek között a keleti kereszténységnek, a bizánci egyház hatásának nyomaival hazánkban. Ez az általános érdeklődés keltette fel — mint maga említi — Gyóni figyelmét is, de csak évekkel később kapcsolódott a kutatásba egy ilyen irányú dolgozattal: „A keleti egyház jelentkezése a Temes vidékén Szent István korában” (Magyar Nyelv 42 [1946] 43–49). II. Basileios császár 1019-ben és 1020-ban kiadott három oklevelének, valamint egy 1519 táján írt népszerű krónikának adatai alapján megállapítható volt, hogy a keleti egyházhoz tartozó nagy kiterjedésű achridi (=ohridi) érsekség területe nemcsak a Száván nyúlt át Szerémségbe, ami már régóta ismeretes volt, hanem Szendrővel

szemközt északra a Dunán is áterjedt a Temes mellékre. Így a keleti egyháznak két olyan pontja is volt az egykori Magyarország déli részén, ahonnan befolyását északra tovább terjeszthette.

Bizánc és a román nép középkori kapcsolatainak kiterjedt témakörében Gyóni a Történettudományi Intézet légkörében került érintkezésbe. Itt egy fiatal kutatói gárdából azok, akik valamiképpen a magyarság és a szomszédos népek együttélésének múltjával foglalkoztak, egészen új szemléletmódot tettek magukévá. Megszabadulva az első világháború előtti korszaknak nem egyszer túlzó nacionalizmusától, az együttélés egész történetét elfogulatlan szemlélettel igyekeztek kutatni és újrafogalmazni. Magam is mint a délszláv terület művelője, tagja voltam ennek a kollektívának, amelyet különben a közös szakmai érdeklődésen túl a legőszintébb bensőséges barátság fűzött össze. Magyar-román viszonylatban az intézeti tagok közül Makkai László, Tóth András, I. Tóth Zoltán, az intézetben kívüliek közül főleg Gáldi László voltak e szellemi és érzelmi közösség tagjai. (Tamás Lajos és szlavisztikai oldalról Kniezsa István mint kb. egy-másfél évtizeddel idősebbek ekkor már befutott tudósok voltak.)

A fiatal kutatók részére elég jó publikálási lehetőségek nyíltak. Ott volt a magyarul megjelenő sorozatnak tervezett Évkönyv (a Magyar Történettudományi Intézet Évkönyve), amelyből azonban csak egy szám jelenhetett meg. Idegen nyelvű közlés számára a Lukinich Imre, Kniezsa István és Tamás Lajos kezdeményezésére 1935-ben megindított Archivum Europae Centro-Orientalis (röviden AECO), és mellette a Történettudományi Intézet számára 1943-ban „új sorozat”-ként elindított Revue d'Histoire Comparée, Nouvelle Série (röviden RHC, NS). Mindkét folyóiratból a nagyobb cikkek különnyomat-ként mint sorozatok tagjai is megjelentek.

Gyóni Máttyás az intézeti közösség szellemében természetes módon kezdett foglalkozni a bizánci-román kérdéskör részleteivel.

Első ilyen irányú, nagyobb dolgozata „A paristrioni államalakulatok etnikai jellege” címen 1942-ben jelent meg. (A Magyar Történettudományi Intézet Évkönyve; német nyelvű változata AECO 9—10 [1943—1944] 83—188). A kérdés rövid foglalata a következő. A bizánci birodalom északi határán a Duna (antik nevén Ister) mentén besenyőket telepítettek le határőröknek. A bizánci tartomány (*thema*) neve Paristrion (= Duna melléke) volt, és a besenyőket csak kényszerűségből telepítették oda, hogy miután a birodalom alattvalói lettek, felhagyanak korábbi állandó beütelezésekkel. A határőrök azonban a birodalom belső bajai miatt egy idő után nem kapták meg a szokásos támogatást, és fellázadtak. A lecsendesítésükre küldött bizánci tisztviselőt a maguk oldalára sikerült vonniok, és ennek vezetése alatt a főváros ellen vonultak. Vállalkozásuk azonban sikertelen maradt, mert egyenletlenség ütött ki köztük, harc nélkül visszavonultak és újra meghódoltak a központi hatalomnak. Az egész eseménysorozat 1074 és 1091 között játszódott le. Részletei több egykorú bizánci írónak, főleg Anna Komnéné írónőnek (Alexios Komnénos császár [1081—1118] leányának) feljegyzéséből ismereteseek. A 19. és 20. század kutatói számára az egész ügy azért vált problematikussá, és azért adott alkalmat különböző találgatásokra, mert a bizánci írók a hagyományos stílusideált követve a fellázadt népet nem saját nevén, hanem antik szellemben *genos ti Skythikon* azaz „szkita jellegű” népnek nevezik. Ez a körülmény aztán az orosz, bolgár és román kutatóknál különböző találgatásokra vezetett. Legmesszebb ment a különben nagyon alapos és Gyónitól is dicséret román Bănescu, aki az említett népet románként tartotta és a fölkelésből arra következtetett, hogy ezek valamiféle kezdetleges államá szerveződtek, s így a bizánci Paristrion a mai Dobrudza helyén a mai Silistriá-nak megfelelő középkori Dristra központtal valamiféle román államalakulat, államcsíra lett volna. Gyóni végtelen türelemmel elemzte először is a görög szövegeket, majd sorra vette a kutatók különböző feltételezéseit, részletesen foglalkozott a bizánci írók archaizáló szokásával, amely szinte parancsolta, hogy a barbár nevek helyett antik népvneveket használjanak, és végül ilyen sokoldalú elemzés után megállapította, hogy Paristrionban nem lehet román államcsírát keresni, a fellázadt határőrök besenyők voltak és az „önállóság” vagy „autonómia” mindössze annyit jelentett, hogy a központi hatalom 1074 és 1091 között mint lázadókat nem tudta őket kézben tartani.

Egy sokkal nagyobb jelentőségű kérdésnek ugyancsak nagyon alapos és terjedelmes tanulmányt szentelt Gyóni 1949-ben, vezetésen a kievi orosz őskronikában szereplő *volochi* népnév értelmezésének: Les Volochs des Annales primitives de Kiev. (ÉSR 2 [1949] 56—92). Közben tudós egyénisége nagy fejlődésen ment keresztül. Ez nemcsak abban nyilvánult meg, hogy érdeklődési területe egyre tágult,

hanem főleg abban, hogy megtanult oroszul legalább annyira, hogy a szakirodalmat nehézség nélkül tudta olvasni, s ezzel együtt a többi szláv nyelv is könnyebben hozzáférhetővé lett számára. Míg 1943-ban még köszönetet mond Moravcsik professzornak egy orosz és nekem egy bolgár szöveg fordításáért (AECO 9—10:100. ill. 117. l.), 1949-ben már olyan szuverén módon kezeli az orosz szövegeket, hogy egy hivatásos szlavistának is becsületére válnék. Bevezetőül elemzi a kievi krónika különböző forrásait és változatait a második részben vizsgálja e forrás értesüléseit a volochokról, majd az ókori írónál szereplő kelta eredetű *Volcae* népnév sorsát a germánoknál és szlávoknál, és megállapítja, hogy a szlávok a *vlach* nevet általánosságban a neolatin nyelvet beszélő népekre használták, de szűkebb alkalmi használatban jelenthette külön az olasz, francia, vallon, sőt még a spanyol népet is. A *vlach* (vagy oroszosított formában *voloch*) név valószínűleg a dunai szlávok révén került át az oroszokhoz, hasonlóan mint ahogy a magyar *olasz* (szláv tb. sz. *Vlasi*) és *oláh* is szláv közvetítéssel került hozzánk. A dolgozat végső konklúziója az, hogy a kievi őskrónika *volochjait* semmiképpen sem lehet a románokra vonatkoztatni.

E két nagy, lényegében negatív eredménnyel záruló tanulmány mellett természetesen olyanok is vannak, amelyek a balkáni *vlachokra* vonatkozó igen értékes információkat tartalmaznak. Így pl. Skylitzès et les Vlaques (RHC, NS 6 [1947] 155—173), vagy „A balkánfélszigeti vlachok kétlegelő pásztorokodása a középkorban” (I. OK 1 [1951] 337—349). Tanulságos az Athos-hegyen megjelenő vlach pásztorok epizódja. Valamikor néhány évvel 1104 előtt (talán 1100-ban) mintegy 300 költözködő vlach pásztorcsalád nyájaikkal együtt megjelent a kolostori „köztársaság” területén. Odaköltözésük oka valószínűleg az volt, hogy a pásztorok a túlzott világi adóztatás, az adótsztek kíméletlensége elől a sokkal kevesebb szolgáltatással megelégedő kolostorok területén, ahová a világi hatalom nem terjedt ki, kerestek menedéket. Ez az együttélés a kolostoroknak a tej, túró, gyapjú szolgáltatását, a pásztoroknak pedig viszonylagos védettséget jelentett. Egyes szerzetesek azonban túlságosan is összebarátkoztak a juhászok asszonyaival és leányaival, ami a szigorú fegyelmet tartó szerzetesek felháborodását váltotta ki. Mivel a császár a szabadabb felfogásúakat csak megrovásban részesítette, a szigorú ellenzék egy patriárchai parancsot hamisított, amellyel a pásztorokat kitiltotta a kolostorok környékéről. A szerzetesek aztán hiába panaszkodtak az Athos elnéptelenedése és a szolgáltatások elmaradása miatt. Ez az itt egyszerűen összefoglalt történet valójában nagyon részletes forráskutatással vált ennyire világossá. Gyóni a nála szokásos alaposággal minden forrásszöveg hitelét kritikusan megvizsgálja, minden korábbi véleményt figyelembe vesz, amíg a maga óvatos véleményét megfogalmazza. (Les Vlaques du Mont Athos au début du XIIe siècle. ÉSR 1 [1948] 30—42).

E kisebb-nagyobb tanulmányok mellett Gyóni számos igen alapos könyvismertetést is írt főleg az Archivum Europae Centro-Orientalis, a Revue d'Histoire Comparé és az Études Slaves et Roumaines évfolyamaiban. Ezekben olyan neves tudósok munkáit ismertette, mint Moravcsik Gyula, a román N. Bănescu, a francia V. Laurent, a német O. Treitinger és M. Vasmer. Ezek az ismertetések is széles körű képzettségről tanúskodnak.

Gyóni azonban tulajdonképpen a románokkal foglalkozó minden dolgozatát csak egy megírandó összefoglaló mű előmunkálatának tekintette. Minden részletkérdés kidolgozásának hátterében egy nagy terv állt, amelyet 1953-ban az Akadémia I. Osztálya egyik ülésén egészen konkrét formában fel is vázolt. Ez egy három kötetre tervezett kézikönyv lett volna. Az első kötet a 948—1206 között keletkezett összesen 62 vlach vonatkozású bizánci forrást vizsgálta volna, a második az 1207—1279 között keletkezett forrásokat, a harmadik az 1280—1300 közöttieket és olyan 14. századiakat, amelyek korábbi román történeti eseményekről is szólnak. A harmadik kötet végén összefoglalta volna a románok történetét a tárgyalt kor tartama alatt.

Ez a terv azonban nem valósult meg. Akadémiai előadása 1954-ben (I. OK 5: 71—78) még megjelent. 1955-ben azonban maga vetett véget életének. Az idén lett volna nyolcvan éves. Életműve tragikus befejezetlensége ellenére is imponáló. Minden sorából sugárzik a tudomány elkötelezettségének, az igazság fáradhatatlan keresőjének példamutató szelleme.

† Hadrovics László

BÚCSÚ KAPITÁNFFY ISTVÁNTÓL

Leírni is fájdalmas, milyen fiatalon, alig 66 évesen ment el, mi több, alkotóereje teljében, pályája csúcsait még éppen csak megközelítve, úgy, hogy tanítványai és munkatársai egyaránt szerették, úgy, hogy mindenki tekintélynek kijáró tisztelettel figyelt a szavára, és nem csupán a hazai klasszika-filológia háza táján, hanem azon kívül, a külhoni ókortudomány egyre szélesebb köreiből is, ahol egyébként tájékozottságán kívül kissé régiés zamatú, de kifogástalanul elegáns németségével külön is elismerést vívott ki magának. Pedig mindössze jó két évtized adatott neki, hogy az ELTE tanára (mellette egyebek közt az MTA Ókortudományi Bizottságának és az Acta Antiqua szerkesztőbizottságának tagja, az Ókortudományi Társaság tisztségviselője), s szűk néhány év, hogy a Görög Tanszék vezetője lehessen.

Mert, manapság már nem árt felidézni, a második világháborút követő zivatáros évek és évtizedek megannyi kortársával együtt őt is kiadós terelőutakra és kitérőkre kényszerítették. A hajdani piarista diák, nevében a nemesi, tehát „osztályidegen” származást sejtető kétefpiszlonnal, amikor 1955-ben — ami egyszerűen első írásának, a gortyni törvényekről szóló tanulmányának a megjelenési dátuma is — kezébe vehette görög-latin-történelem szakos tanári diplomáját, ámbár képességeivel és eredményeivel többszörösen kiérdemelte volna (és a maga szemérmes módján titkon bizonyára vágyott is rá), hogy bent maradjon az egyetemen, más munkahelyre, mint vidéki általános iskolára nem számíthatott. Neki történetesen a tököli általános iskolát juttatták az oktatásügy az idő tájt működött arctalan korifeusai, onnan hat esztendő elteltével került tovább, át a váci gimnáziumba, ahol újabb három évet töltött el, aztán 1964-től kezdve már Budapesten, a Tankönyvkiadó latin és német szerkesztőjeként dolgozott, teljes tíz éven keresztül, mígnem 1974-ben — a két évtizedes vargabetű után — végül kinevezték az ELTE Görög Tanszékére. Ahol, ha szerencsésebb politikai csillagzat alatt születik, kétségkívül egész életpályáját kezdte volna.

Benne egyébként a hosszú vargabetű nem hagyott hátra maradandó, unos-untalan panaszra fasztozó lelki sérüléseket. Egyrészt mert eleve erős tartású, fegyelmezett természet volt, következképpen tudott alkalmazkodni és türelemmel várni, kivált olyankor, ha a gyors előrejutásért netán elvtelen kompromisszumokkal, becülete és feddhetetlensége feladásával kellett volna fizetnie. Másrészt viszont, mert volt benne erő és akarat, hogy a számára kevésbé előnyös is a maga hasznára fordítsa. A Tökölre és Vácra ingázással vagy a tankönyvek szerkesztésével töltött éveket később, már egyetemi tanárként sem afféle hiába elvesztegetett időnek vagy éppen gályarabságnak aposztrofálta (és nem is érezte annak, különben sem tököli, sem váci tanítványai nem hívták volna meg rendszeresen osztálytalálkozóikra), sokkal inkább mint a tapasztalat- és ismeretszerzés, a felkészülés periódusát fogta fel. S csakugyan, kétségkívül akkor szerezte meg legendásan biztos görög és latin nyelvtudását, de azt a káprázatos tájékozottságot is, amivel az antik, a bizánci, sőt, általában az európai történelem területén rendelkezett, s aminek olyan szerényen, az arcán meg-megjelenő kamaszos mosolyok kíséretében annyiszor adta tanújelét.

Így válik nyomban érthetővé, hogy mindjárt első egyetemi évében be tudta adni és meg is védhette doktori értekezését, mely a 13. században élt magyar dominikánus, a bolognai egyetemen végzett Paulus Hungarus Notabiliájá-t, jelesül a mű Árpád-kori történelmünkre tett utalásait vette vizsgálat alá. S a választott téma már jólőre és világosan jelezte, hogy érdeklődésének és tudományos kutatómunkájának centrumában hovatovább nem annyira az ókor, hanem — ahogyan egyszer maga megfogalmazta — „az ókorból a középkorba való átmenet” évszázadai állnak, elsősorban és legkivált a korai Bizánc kultúrája és történelme, illetve (nem hiába volt nemzedéke jó néhány tagjával egyetemben Moravcsik-tanítvány) a magyar és bizánci kapcsolatok széles kérdésköre.

Ezekkel a kérdésekkel vívódva érlelte meg a következő években és évtizedekben kisonográfiai-nak is beillő bizánci irodalomtörténetét és mellette több tucatnyi tanulmányát, így született meg számos fordítása, köztük olyan, magyarra eleddig át nem ültetett, híres-hírhető mű, mint amilyen Prokopios Historia arcaná-ja, és így születtek meg kítűnő, sokszor tanulmánnyal felérő könyvismertetései. De ez a magyarázata annak is, hogy oroszulánrésze volt minden fontos vagy éppen úttörő jelentőségű kötet megjelentetésében, mely itthon a bizánci kultúra és irodalom témaköréből az elmúlt negyedszázad folyamán

napvilágot látott, avagy annak, hogy a Világirodalmi Lexikon hosszan sorjázó, testes köteteiben ő bábáskodott a bizánci címszavak felett.

Mindez azonban sokoldalú tevékenységének csak egy részét — bár fontos részét — tette ki. A közreműködését igénylő baráti kérésre sosem, de kiadói unszólásra sem mindig mondott nemet: ha az előtte megcsillogtatott témát érdekesnek, netán tanulságosnak és még vonzóknak is találta, szűkebb érdeklődési körétől távolabb eső tájakra is szívesen ki-kirándult, egyebek közt a patrisztika, a diplomatika, vagy éppen a kodikológia területére, s adott esetben a bizánci szerzőktől Lukianosig, Polybiosig, sőt Aischylosig, másfelől Anonymusig illetve a magyar humanistákig vitt az útja, vagy, mert a felsorolás enélkül hiányos volna, részt vállalt annak az európai színvonalú, testes görög-magyar szótárnak a szerkesztésében, amelyet ma valamennyi hazai grecista nap mint nap le-leemel a könyvespolcáról. És dolgozott légyen saját szűkebb terrénunán vagy másutt, munkáját mindig egyazon igényességgel és erudícióval, a filológia minden csínjának-bínjának tökéletes ismeretében és alkalmazásával végezte.

S mindezenközben magas óraszámban és az ELTÉ-n kívül a felsőoktatás más intézményeiben (így az Eötvös Collegiumban és a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen) is folyamatosan tartotta élményszámba menő kurzusait („abszolút profi”, vélekedtek róla a hallgatók), ráadásul mind fokozottabb mértékben kapcsolódott be a magyar klasszika-filológia közéletébe — várt és elvárt kandidátusi értekezése azonban még hosszú ideig váratott magára. Elsősorban és legfőképpen azért, mert a rang (és azzal együtt a pénz vagy a hatalom) vajmi kevésbé érdekelte. Volt, csak éppen merőben más, amitől sem az energiát, sem az időt nem sajnálta, például az, hogy valamelyik könyvtárban vagy számítógépével szemközt ülve, nem holmi titulus megszerzése érdekében, hanem saját kedvére dolgozhasson, vagy az, hogy a maga mércéjének megfelelően tarthassa meg előadásait és szemináriumait; de fáradhatatlan volt abban is, hogy tudományos dilemmákkal vagy készülő dolgozataikkal hozzá forduló munkatársainak és kollégáinak tanácsot, felvilágosítást, sőt, ötleteken adjon.

Már 1993-at írtunk, amikor végül beadta és megvédte „Bizánc és a görögök a középkori magyarországi forrásokban” című disszertációját, amelyről kevés számú olvasói azonnal megállapíthatták, hogy az a szerző eddigi munkásságának egyfajta nagyigényű összefoglalásává kerekedett ki, mely — a dolgozat házivitájának egyik résztvevőjét idézve — „új utakat nyit a magyar-bizánci kapcsolatok kutatásában”. Való igaz, a tanulmányok sorozatából álló dolgozat szinte vegytisztán és együtt mutatja fel írója összes tudósi-kutatói kvalitásait: sommásan szólva azt, hogy független elme volt, nem hódolt be egyetlen divatos elméletnek sem, hanem makacs következetességgel mindig a szövegekből indult ki, s a textust szem elől sosem tévesztve, hibátlan logikájú filológiai akribián alapuló, hűvösen tárgyilagos eleganciával tudott eljutni, nem egyszerűen a meggyőző végkövetkeztetésekig, hanem sokszor vitás vagy nyitott kérdések egyedül lehetségesnek látszó, esetenként kétségtelenül végérvényesnek tekinthető megoldásához.

Bizonyos, hogy — ha a moirák engedik, s nem kényszerül időnek előtte az elíziumi mezőkre költözni — még sokat, igen sokat adhatott volna a magyar tudománynak és felsőoktatásnak, hogy munkássága számos területen előremozdította volna a bizantinológia területén folyó nemzetközi kutatásokat. Többszörösen is fájdalmas kötelesség, hogy már most búcsúznunk kell tőle, nem csupán a kiváló tudóstól vagy a szugesztív erejű tanártól, hanem attól a szeretni valót, nagyszerű embertől is, akinek őt valamilyen megismertük. Non omnis morietur: emlékeit, írásait, tudósi-emberi példáját mindig őrizni fogja a magyar ókortudomány, melynek történetébe kitörölhetetlen vonásokkal írta be a nevét.

Szepessy Tibor

KAPITÁNYFY ISTVÁN PUBLIKÁCIÓINAK BIBLIOGRÁFIÁJA

1955

A gortyni törvények. Ant. Tan. 2 (1955) 302—309. (Tegyey Imrével közösen.)

1960

Hérodotos és Plutarchos szemelvények. (Fordítás) In: A demokrácia bölcsője. Budapest 1960. 85—91, 106—119.

1964

Életrajzok, magyarázó jegyzetek. In: Görög költők antológiája. Budapest 1964. 588—652.

1968

Dio Cassius, Epiktétos, Héródianos, Philostratos, Plutarchos, Polybios, Prokopios, Strabón szemelvények. (Fordítás) In: A régi Róma napjai. Budapest 1968. 14—16, 19, 40, 42—45, 56, 58—61, 76—77, 87, 94, 95—99, 115—116, 136, 159—160, 174—175, 196—199, 226—229, 239—240.

1970

Szócikkek. In: Világirodalmi lexikon. I— Budapest 1970—

1971

De dictis et factis Romanorum. Budapest 1971. 132. (2. kiad. 1973.)

Anonymus és az Excidium Troiae. ItK 75 (1971) 726—729.

Magyar Simon, Kosztolányi György, Vetési László, Michael Styrius Transsylvanus, Thurzó Zsigmond, Besztercei (Kretschmer) Lőrinc, Kesserű Mihály, Magyi Sebestyén, Bekényi Benedek, Taurinus István, Hagymási Bálint, Bartholomeus Frankfordinus Pannonius, Adrianus Wolphardus, Nagyszombati Márton, Tomori Pál, Szalaházi Tamás, Czibak Imre, Schaider Pál, Brodarich István levelei. In: Magyar humanisták levelei XV—XVI. század. Budapest 1971. 409—411, 413, 417—418, 434—438, 447—448, 455—471, 477—478, 489—491, 516—517, 527—528, 532, 540—551, 555—596.

1972

Ein Fragment der Notabilien des Paulus Hungarus in einer Kodex der Ungarischen Nationalbibliothek. Acta Ant. Hung. 20 (1972) 231—233. (Szepessy Tiborral közösen.)

1974

Paulus Hungarus Notabiliájának magyar vonatkozású helyei. In: Középkori kútfőink kritikus kérdései. Budapest 1974. 277—314. (Szepessy Tiborral közösen.)

A bizánciak a magyarokról (válogatás, bevezető, magyarázatok, és több szemelvény fordítása). In: A bizánci irodalom kistükre. Budapest 1974. 715—822.

Paulus Hungarus Notabiliájának töredéke egy magyarországi kódexben. Magyar Könyvszemle 81 (1974) 109—110. (Szepessy Tiborral közösen.)

Polybios szemelvény. (Fordítás) In: A római művészet világa. Budapest 1974. 125—126.

Lukianos: Hogyan kell történelmet írni? Az asztrológia. Zeuszt sarokba szorítják. Anacharsis. A hajó. Charidémós. (Fordítás) In: Lukianos összes művei. Budapest 1974. I. k. 590—616, 772—778, II. k. 45—59, 234—259, 401—426, 659—671.

Geórgios Akropolités, Laonikos Chalkokandylés, Nikétas Chóniatés, Dukas, Eustathios, Niképhoros Grégoras, Ióánnés Kantakuzénos, Kinnamos, Anna Komnéné, Kritobulos, Prokopios, Ióánnés Malalas, Skylitzés, Sphrantzés, Theophanés műveiből szemelvények. (Fordítás) In: A bizánci irodalom kistükre. Budapest 1974. 53—67, 79—84, 100—113, 165—181, 196—202, 238—241, 244—251, 257—272.

*Ókori történeti tanulmányok (Ókori Kelet — klasszikus antikvitás) Budapest 1973. 202 p. Antik Tanulmányok 21 (1974) 78—79.

1975

Ungarische Gesandte im türkischen Lager zur Zeit der Belagerung Konstantinopels. Acta Antiqua 23 (1975) 15—24.

Römisch—rechtliche und kanonistische Terminologie in der ungarischen Historiographie des 12.—14. Jh.s. Acta Antiqua 23 (1975) 355—362.

Die Geschichte des Bologneser Studiums bei Paulus Hungarus. Annales Univ. Budap. Sectio Classica 3 (1975) 97—106.

*Ritoók Zs.: A görög énekmondók. Budapest 1973. 164 p. Antik Tanulmányok 22 (1975) 162—163.

*Idő és történelem. A Marót Károly Emlékkonferencia előadásai. Budapest 1970. 217 p. Antik Tanulmányok 22 (1975) 167—168.

*Mályusz E.: A Thuróczy—krónika és forrásai. Budapest 1967. 206 p. Irodalomtörténeti Közlemények 79 (1975) 401—402.

*F. Maurer: Dichtung und Sprache des Mittelalters. Bern 1963. 468 p. Helikon 19 (1975) 185—186.

1976

Zum sozialen Standpunkt des Historikers Prokopios. Annales Univ. Sci. Budapest. Sectio Classica 4 (1976) 81—91.

Szócikkek. In: Világirodalmi kisenciklopédia I—II. Budapest 1976.

1977

*Darkó J.: Császárimádó Róma — képromboló Bizánc. Budapest 1977. 120 p. Antik Tanulmányok 24 (1977) 252—253.

1978

Griechische Geschichtsschreibung und Ethnographie in der Spätantike. Annales Univ. Sci. Budapest. Sectio Classica V—VI (1978) 129—143.

Vizantija, Turska i Ugarska u poslednjim godinama Carstva. Zbornik radova Vizantoloskog instituta 18 (1978) 213—225.

Adalékok a bolognai egyetem történetéhez Paulus Hungarus Notabiliájában. In: Opuscula classica mediaevaliaque in honorem J. Horváth [Klasszika—filológiai tanulmányok III] Budapest 1978. 203—219.

*Moravcsik Gy.: Einführung in die Byzantinologie. Budapest 1976. 186 p. Nouvelles Études Hongroises 13 (1978) 202—203.

1979

König Ladislaus und Byzanz. Homonia I (1979) 105—149.

Megjegyzések az Egyetemi Könyvtár Gr. I. jelzetű kódexének bejegyzéséhez. Antik Tanulmányok 26 (1979) 106—109. (Bollók Jánossal közösen.)

1980

Darkó Jenő emlékezete. Antik Tanulmányok 27 (1980) 103—108.

Aeneas Silvius Piccolomini: A regensburgi birodalmi gyűlés. (Fordítás.) In: Aeneas Silvius Piccolomini: Pápa vagy zsinat? Budapest 1980. 191—251.

*Mezey L.: Deákság és Európa. Budapest 1979. 282 p. Irodalomtörténeti Közlemények 84 (1980) 529—536.

1981

Die byzantinische Literatur in der ungarischen Forschung des letzten Jahrzehntes. *Acta Univ. Szeged. de Attila József nom. Acta Antiqua et Archaeologica* 23 (1981) fasc. 1. 9—31.

1982

Die byzantinologischen Arbeiten von Jenő Darkó. *Acta Classica Univ. Sc. Debrecen.* 17—18 (1981—82) 11—16.

Bibliographie der Publikationen von Jenő Darkó. *Acta Classica Univ. Sc. Debrecen.* 17—18 (1981—82) 61—69.

Jenő Darkó (1880—1940). *Homonoia* 4 (1982) 33—47.

*Hungarian—Byzantine Contacts. *Hungarian Books Review* 23 (1982) 7—8.

1983

Magyar—bizánci kapcsolatok Szent László és Kálmán uralkodásának idején. *Acta Univ. Szeged. de Attila József nom. Acta Historica* 75 (1983) 19—28.

1984

Prokopios: Titkos történet (fordította, a kísérő tanulmányt és a jegyzeteket írta — —). Budapest 1984. 218 old.

Utószó. In: *Platón összes művei.* Budapest 1984. III. k. 1107—1119.

1985

Az egyik új Janus—kódex datálásához. *Irodalomtörténeti Közlemények* 89 (1985) 302—305.

Pseudo—Dionysios Araeopagita latin fordításának töredéke a budapesti Egyetemi Könyvtárban. *Magyar Könyvszemle* 101 (1895) 133—137.

1987

Brodarich István és Tomori Pál levelei. In: *Mohács emlékezete.* Budapest 1987³. 31—33, 86—87.

1988

Az 1987/88. tanévi latin nyelvi tanulmányi versenyek. *Idegen nyelvek tanítása* 31 (1988) 179—181.

Polübiosz Történeti könyvei (szemelvények). In: *Ritók Zs. (szerk.), Görög történetírók.* Budapest 1988. 497—581.

1989

A bizánci irodalom. In: *Caruha V., — —, Szabó K.: A bizánci és az újjörög irodalom története.* Gondolat K. Budapest 1989. 11—166.

1990

Ógörög—magyar szótár. Szerk. Györkösy A., — —, Tegyei I. Akadémiai K. Budapest 1990. 1240 p.

Gyula Czebe (1887—1930). In: *Zur Geschichte der klassischen Altertumswissenschaft.* Jena 1990. 94—104.

1991

Janus Pannonius görög szótára. *Irodalomtörténeti Közlemények* 95 (1991) 178—181.

1992

Hungarobyzantina. Bizánc és a görögök középkori magyarországi forrásokban. Kandidátusi értekezés. Budapest 1992. 103 p. (Kézirat).

Oklevélszövegek. (Fordítás.) In: Középkori históriák oklevelekben (1002—1410) [Szegei középkortörténeti könyvtár 1]. Szeged 1992. 37—39, 184—188, 252—267.

1993

Aiszkhülosz. in: 77 híres dráma. Budapest 1993. 5—13.

1994

Justinian and Agapetus. in: *Acta Antiqua et Archaeologica XVI. Speculum regis*. Szeged 1994. 65—70.

Der ungarische Anonymus und Byzanz. in: *Byzanz et ses voisins. Mélanges à la mémoire de Gyula Moravcsik à l'occasion du centième anniversaire de sa naissance*. Szeged 1994. 69—76.

Chorikios und die Hetäre Phryne. *Acta Antiqua Hung.* XXXV (1994) 159—166.

Korai magyar történeti lexikon (9—14. század). Budapest 1994. (ungrovlachok 700, Theophanes Continuatus 674, egyházszakadás 184—185, Manuél 242, Arethas 57, vardarióták 713, Nikolaos Mystikos 493, leon diakonos 406, Pseudo—Symeon 562, basileus 84, görögtűz 239, Photios 545,

1995

Chorikios "Spártai ifjú" című declamatiója. *Antik Tanulmányok XXXIX* (1995) 115—121.

Aristophanes, Triklinios, Guarino und Janus Pannonius. *Acta Antiqua Hung.* XXXVI (1995) 351—357.

1996

Cerbanus és Maximus—fordítása. in: *Mons Sacer. —. Pannonhalma ezer éve. I. Pannonhalma 1996*. 357—368.

Tamás apostol cselekedetei. in: *Az apostolok csodálatos cselekedetei*. Budapest 1996. 129—163.

Péter evangéliuma. in: *Csodás evangéliumok*. Budapest 1996. 111—115, 168—175.

1997

Egy világváros születése: Konstantinápoly. *Rubicon VIII* (1997) 3—4. szám 63—65.

1999

Die Greci in den „Institutiones morum” Stefans des Heiligen. s.a.

Összeállította

Bolonyai Gábor

KÖNYVSZEMLE

BALÁZS KÁROLY: ÚJSZÖVETSÉGI SZÓMUTATÓ SZÓTÁR. Budapest (Logos kiadó) 1998, XIX + 859 lap.

Az 1987-ben megjelent „Újszövetségi szövegmutató szótár (konkordancia)” után kezünkbe vehetjük végre az első teljes magyar szómutató szótár hatalmas kötetét, Balázs Károly életművének bekoronázását.

Mi szükség volt az előbbi — érdemes és jól használható — konkordancia után az újabb — még teljesebb, a terjedelem és az igényes kiállítás miatt drágább, nem akárki számára megfizethető — szómutatóra? — kérdezhetné az avatatlan olvasó. A korábbi mű szerzői az Új Katolikus Bibliafordítás (1979) szövegét vették alapul, míg a most ismertetendő konkordancia Károlyi Gáspár 1908-ban revideált fordításához igazodott. Ez azonban (mint Ritoók Zsigmond az előszóban hangsúlyozza) nem jelenti azt, hogy a monumentális mű felekezethez volna kötve: az Ige a fontos, ami által minden lett, és ami lakozzék mi közöttünk.¹

A recenzens — mestersége szerint nem teológus és nem Biblia-szakértő — csak megismételheti azokat a szavait, amelyeket a szerkesztők a borítólapon élén jónak láttak közölni: „Minden humánus diszciplína műveléséhez elengedhetetlenül szükséges ez a más nyelveken évszázadok óta rendelkezésre álló segédkönyv.” Ritoók Zsigmond szívhez és elméhez szóló bevezetésében a Szentírás minél elmélyültebb tanulmányozásának szükségességén kívül — filológusi mivoltában — kézzelfogható példákkal világítja meg a Konkordancia „gyakorlati” hasznosságát, éppen a görög *logos* vagy *logikos* szó értelmezésének nehézségeivel, amelyek leküzdésében B. jóvoltából hathatós segítséget kapunk. „Látnivaló” — folytatja, — „hogyan e könyvet senki sem nélkülözheti, aki az Újszövetséget alaposan akarja tanulmányozni.” Ezt megtoldhatjuk még külön tekintély idézésével: Melanchthon szerint „*non potest Scriptura intelligi theologice, nisi intellecta sit grammaticae*.” B. tisztában volt a vállalt feladat nehézségével és igyekezett pl. a *pneuma* mintegy négyszáz előfordulásának értelmezésével megbirkózni úgy, hogy a helyek felsorolása elé szinte külön tanulmányt iktatott (488 skk.).

A két konkordancia közti különbséget szemléltesse egyetlen példa: A korábbiiban hiába keresnők a ‘gyalom’ szót (Mt. 13,47: „hasonlatos a mennyeknek országa a tengerbe vetett gyalomhoz, amely mindenféle fajtát összefogott”, — σαγήνη, *sagena*, *verriculum*, vö. Hor., Sat. II 3,235), csak ‘hálót’ találunk. A Károlyi-fordítást alapul vevő új változat megmagyarázza a ma már kiveszett szót, de a magyarázat utolsó

¹ Itt jegyezzük meg, hogy *Gyalui Torda Zsigmond*, Melanchthon kedvelt tanítványa, 1544-ben *erről* a szókapcsolatról (Ján. 1,1 *et verbum erat apud Deum*) értekezett Wittenbergben a magisteri fokozat elnyerése végett (CR X 743 skk.). B. a πρός praep. („a tárgyeset jellemző kötőszava”) újszövetségi előfordulásait mintegy nyolcszáz hely felsorolásával regisztrálja, bölcsen hozzáfűzvé, hogy minden esetben utána kell néznünk az eredeti görög szövegnek.

mondata („a teherhordó állatra akasztott zsák”) alkalmasint a σάγη (‘Saumsattel’, lat. *clitellae*) jelentései közül tévedt ide. Ilyenfajta elnézések itt-ott máshol is akadnak, mint pl. a προορώv címszó táján, amelyet B. — sajátos rendszere szerint — az alapige kezdő *h*-ja nélkül írt át és a rákövetkező προορίζω-val rokonított, holott az illető ige nem a ορώv-val, hanem a ορος főnévvel függ össze. Vagy a δείρω ige jelentése: *nem* a. m. ‘bőrrel (δέρμα) dolgozik’, hanem ‘(le)nyúz’ és csak átv. ért. ‘elpáhol, ütlegel vkit’ (iskolai kifejezés a verésre). A σιλάω ige értelmezése is nehézkes: az alapjelentésként feltüntetett ‘hozzákapcsol’ a σύ(v) praep.-val sejtett összefüggésből eredhetett, valójában a. m. a bonyolult magyarázat legvégén olvasható ‘megfoszt’ (a latin *asylum* jelentéséhez l. Serv. ad Verg. Aen. II 761; vö. lat. *spolium*). Kétes a Σύρτις (zátonyokkal tele tengeröböl) összefüggése a σύρω igével; nem minden további nélkül érthető a σικοφαντέω ige megadott jelentése (p. 848: ‘fűgét bizonygat, zsarol’) stb.

Külön lapra tartozik „A görög szócsaládok és szóelemek jegyzéke” c. fejezet, amelyet a szerző (818. l.) maga is „az egész mű legvitatottabb részének” érez. Valóban túlságosan eredeti, merész vállalkozás, amelyet kényesebb céhbéli nyelvészeink aligha fogadnak homlokráncolás nélkül. A szócsaládok szógyököknek nevezett „közös elemei” közül csak néhányat emelünk ki. Az αγορά az -ΑΓΟΡ- gyökből származnék, amely annyit jelentene, mint ‘vásárol’, így aztán προσαγορεύω = ‘felé-vásárol, megszólít’. Közvetlenül ezután következik az -ΑΓΡ- gyök (‘fogás’), vö. ἀγρεύω ‘(halat)fog’, ill. -ΑΓΡ- (‘mező’), amelynek egyik összetétele volna az ἀγρηνέω ige (‘mezőn alszik’), ill. az ἀγρηνία főnév (‘mezőn alvás’). Valójában *álmatlanságról*, az álom után (hiába) való kapkodásról van szó, vö. Themistoklész éjszakai sétáival: *quod somnum capere non posset* (Cic., Tusc. IV 19,44). Így rokonítatik az ἀρκέω ige a medvével (ἄρκτος), az ἄσκέω az ἄσκός-szal; így függhet össze a βέκα (βήτραχος) az ‘esedezést’ jelentő -BO- tövel (vö. βοάω, βοή, vagy a -ΔΙ- (-ΔΥ-) ‘kettő’ Zeus nevével. A -ΚΑΙΝ- gyök származékai közt felsorolt κλίμα a. m. ‘a ledőlés következménye, táj’ (a klasszikus nyelvhasználat szerint égön, ehajlat), vagy κλισία (‘ledőlés csoportokban étkezéshez’): Achilleus *sátrát* vagy Helené *támlásszékét* (Od. IV 128) egy világ választja el az újszövetségi ótezerk római módra képzelendő (csoportos) ‘nekifektetésétől’ (Lk. 9,14).

Az antik etimológiák (Athén. VI 262 a) gyakorlatára emlékeztet pl. a -ΚΟΛ- gyök értelmezése: ‘élelmiszer’, vö. οἰσκολος (pl. Mk. 10,24: ‘betegséget okozó élelmiszerek után kényes gyomrú, válogatós, nehézkes’); ugyanez a gyök rejlenék a κολάζω, sőt a κολαφίζω igében. *Hasonlóan* megalapozottak a -ΚΟΛΑ- gyökhöz fűzött szóértelmezések: κολλάομαι ‘összekapcsol’ (tkp. ‘összeenyvez’), κολλούριον = ‘összekapcsolódik — ömlés’ (! csak nem az *urina*-ra gondolt a szerző?), ‘szemkenőcs’ (vö. Hor., Sat. I 5,30). De ugyanitt szerepel az ἀκολουθεώ ige is, amelyben a szerző a fosztóképző + a κολλ- gyök és a τίθημι(!) ige tövének összetételét sejtí: ‘nincs + összekapcsolás + elhelyez (újat), *nem* követi (tovább egy másik miatt)’. Valójában *alpha copul.* + κέλευθος, vagyis ἀκόλουθος a. m. ‘egy úton járó’, vö. ἀδελφός. Megfigyelhető még bizonyos változatosság (következetlenség) az egyes fejezetek szómagyarázatai között. Pl. s. v. στρατολογέω helyesen: ‘besoroz (kiválogat) katonának’, míg másutt ‘harcossá avat’, de a -ΣΤΡΑΤ- gyök származékai közt (838. l.) a. m. ‘háborút mond’ (!) stb.

Túl egyszerűnek érezzük az εὐλάβεια (λαβέομαι, λαβής) ‘kegyes(ség)-értelmezését. Ami az egyházi íróknál ‘istenfélelem’ (sőt: ‘vallás’) értelemben volt használatos (vö. már Diod. XIII 12; Plut., Cam. 21; Aem. Paul. 3), eredetileg a ‘jó fogást (tartást)’, a nívó vagy birkózó vigyázását jelentette (vö. Plat., Leg. VII 815 a; ugyanígy Periklész *ónatos* politizálásáról: Plut., Per. 7). Ugyanez vonatkozik a Melanchthontól és tanítványaitól annyiszor emlegetett ἐπιεικεια-ra is, ami sokkal gazdagabb jelentésű, mint a B-től megadott ‘elnézés (kegyelmesség, engedelmisség)’.

Rendkívül tanulságos a δοξα előfordulásainak értelmezése (‘dicsőség’). Nehéz dió; vetekszik a λόγος jelentésbeli sokféleségével. Igaza van a szerzőnek: jelentését „emberi szavakkal pontosan meghatározni nem lehet... Az emberi dicsőség... a *kapott* hatalomnak vagy külső jeleinek (pl. királyi korona stb.) jár ki.” Utal a héber megfelelőre (*kábód* a. m. ‘aminek súlya van’) és a doxológiákban való használatára. Mi egyszer — szakmai kompetenciánk határaink túl merészkedve — a Miatyánk doxológiájában (Mt. 6,13, persze csak néhány kódexben; vö. I Krlm. 29,11) olvasható δοξα-t távolabbi összefüggéseiben (az iráni *χvarənah* megfelelőjeként) próbáltuk értelmezni (Dragma I 86,2). Megjegyzendő, hogy a kérdéses hely B. konkordanciájában — miért, miért nem? — *nincs* regisztrálva, csak Róm. 11,36.

Mindezek után — összegezőképp — megismételhetnők a bevezetőben idézett ajánlásunkat. Ba-

lázs Károly hatalmas műve igenis elengedhetetlenül szükséges segédeszköz. Bárcsak minél többen forgat(hat)nák, — a könyv borsos árára gondolunk, — akár újabb kiadásban is, de az inkriminált szócsalád-jegyzék nélkül.

Borzák István

J.-W. BECK: GERMANIA — AGRICOLA: ZWEI KAPITEL ZU TACITUS' ZWEI KLEINEN SCHRIFTEN. Untersuchungen zu ihrer Intention und Datierung sowie zur Entwicklung ihres Verfassers. Hildesheim 1998, 190 l. (Spudasmata 68.)

J.-W. Beck σπουδασμα-ja elismerésre méltóan alapos munka, de nem könnyű olvasmány. Az első fejezet címe (Literarisches Produkt oder politische Tendenzschrift?) „kissé kihívóan fogalmazott alternatíva”, amennyiben „nem szükségképpen jelenti a tacitusi Germania két — egymást szükségképpen kizáró — értelmezésének ellentétét” (60). A Germ. mindenképpen etnográfia és „mint ilyen, kiváltképp a mai befogadó (Rezipient) számára, minden bizonnyal irodalmi termék”, mégsem olyanféle „irányzatos írás”, mint amilyenek a korábbi kutatás látta, ugyanakkor csak a politikai helyzet ismeretében értelmezhető mű. Hatását abban sejtethetjük, hogy része volt a 98 *első felében* zajló, időszerű politikai vitának „félreérthető és csak a korabeli megszólítottak szűk köréhez intézett megfogalmazásaival” (mint a függelékben — 124 skk. — tárgyalt rejtélyes, vagy legalább is többféleképpen magyarázható *urgentibus imperii fatis*-szal), vagyis „nem irodalminak szánt produktum, mint Tac. többi, ránk maradt könyve.” Az Agr. és a Hist. Tacitust „a tudománnyal foglalkozni kezdő írónak mutatja, amint *történetíróvá* fejlődik, míg a Germ. szerzőjében a szónoki iskolázottságú politikust ismerjük meg, aki a felületen mozgó, általános és részben csak állítólagos értesüléseket, kliséket és toposzokat alkalmaz enyhe irányzatossággal, és így — elveszett beszédeivel egyidejűleg, új irodalmi-tudományos hivatásától függetlenül — vesz részt a napi politikában, anélkül, hogy arra végső soron hatással lehetett volna” (60).

Az első fejezetet (Intention und Stellung der Germ. im Oeuvre des Tac.) nagyjából így foglalja össze maga a szerző. Ezt egészíti ki és vezeti tovább a második fejezetben (63 skk.: Erstes Werk oder nur literarischer Erstling? Zur Datierung des Agr. und zur Entwicklung seines Verfassers), ill. a könyv végére hagyott két függelékben. (Ezek közül a második: *nec impune C. Marius...* eredetileg a Philologus 1995. évfolyamában jelent meg, 97 skk.)

Kezdjük hát a nem könnyű olvasmányt a végén (147 skk.): a Philologus olvasói B. (újra) felfedezését feltehetőleg egyetértő helyesléssel fogadták. Az itt (154) javasolt, ill. meggyőző érvekkel felrészített központosítás (Germ. 37,4 ... *nec impune: C. Marius...*) olyannyira magától értetődő, világos, mint amilyen annak idején Fr. K. Wex telitalálata volt (Agr. 1,4 *quam non petissem incusaturus: tam saeva... tempora*; vö. még pl. Agr. 32,2 *metus ac terror est*, (így, vesszővel: Wex, Reitzenstein, újabban még Delz is; különben — Beroaldus óta a hagyományozott *est* helyett *sunt* — vessző nélkül), vagy Ann. I 42,3 *primane et vicesima legiones*, amit — kellő emfázissal — valahogy így lehetne központosítani: *prima — primane? — et vic. leg.*, vagy III 30,4 *idque et Maecenati acciderat* [?] *fato potentiae raro sempiternae* [?] *an satias cepit aut illos... aut hos...*

A kérdéses szöveg hely értelmezésének 'története' Beatus Rhenanustól a 19. századig, amikor a B.-től most újból jogaiba iktatott központosítás-változat teljességgel feledésbe merült (156), önmagában is érdekes és tanulságos, de a belőle folyó következtetés még tanulságosabb: az előzőkben regisztrált súlyos veszteségek (*multa damna*) még egyáltalán nem igazolják azt a feltevést, hogy Tac. (37,4) „valamennyi római sikert az elszenvedett veszteségek miatt lebecsülné — Mariusét, Drususét, Germanicusét is” (173). A germán és a római sikerek különválasztása az elfogulatlan olvasóban azt a benyomást kelti, „hogy a kezdeti súlyos vereségek után csak a rómaiak képesek arra, hogy a harcokat a veszélyeztetett Italiától távolra, germán területre helyezték át — mindenestre az első század közepéig” (184). És azután, Tacitus korának éveigi? *Tam diu Germania vincitur?* Ez már inkább a római vállalkozókedv — hivatástudat? — (a vergiliusi *virtutem extendere factis*) hiányát jelentené, nem a germánok vérszesen fenyegető túlsúlyát (184); az *inde otium* (37,5) nem vonatkoztatható a germánokra, nem ők „maradtak nyugton” (hielten

von sich aus Ruhe), inkább gondolhatunk arra, hogy az író ezúttal sem értett egyet a *principes proferendi imperi incuriosi* kárhozatosnak ítélt külpolitikájával.

A *később* (a Philologus-tanulmány után) írott első fejezetben (Zur Intention und Stellung der Germ.) a szerző a problémát kellőképpen differenciáltan tárgyalja (57): a Germ. keletkezésének pillanatában — közvetlenül Traianus trónra lépte után — a hol derű-, hol nagyon is borúlátóan értelmezett, mindenképpen rejtélyes abl. abs.-ba (33,2 *urgentibus imperii fatis*) rejtett kijelentés semmiképpen sem jelentheti azt, hogy a szerző az új princepstől 98-ban a *triumphatur magis quam vincitur* folytatását várná, „mert ezzel a császár távolléte Róma belső stabilitását veszélyeztetné” (57 sk.). Tacitusnak a további terjeszkedés lehetőségeiről való vélekedését „sokkal differenciáltabban kell vizsgálnunk” (50). B. szerint a germánok közti *discordia* (c. 33) példája a *posse internis discordiis relinqu* tiberiusi elvét (Ann. II 26,3) szuggérálja, de itt (a Germ.-ban) nem úgy, mint az Ann.-ban, csak a pillanatnyi helyzetre vonatkoztatva, nem a római katonapolitika végcéljaként. Ami azt illeti, hogy Tacitus mennyiben volt képes a politikai realitásokat helyesen felmérni (B. szerint nagyon is képes volt), nemcsak a Hist. elején (I 8 sk.) olvasható helyzetismertetés tanúsítja, hanem például Alföldy Géza egyik minapi felfedezése (Bricht der Schweigsame sein Schweigen? Röm. Mitt. 1995, 251 skk., magyar változatában: Tacitus sírfelirata. Ant. Tan. 1995, 61 skk.): A CIL VI 1574 revelatív olvasata szerint a fiatal Tacitus mint *quaestor Augusti* egészen különleges bizalmi beosztásban ténykedett és „Titus és/vagy Domitianus közvetlen környezetében még mélyebben pillanthatott be a császári egyeduralom hatalomgyakorlásának gépezetébe, mint amennyire ez számára a senatus tagjaként lehetséges volt” (Röm. Mitt. 267 = Ant. Tan. 72).

A Germaniáról szóló „kis írás” intencióját és a tacitusi oeuvre-ön belül elfoglalt helyét illetően érthetőnek mondhatjuk, hogy 98-ban, amikor Traianus — megválasztása után — továbbra is a Rajna-vidéken időzött és semmi jelét nem mutatta annak, hogy sietne vissza Rómába (32), „az emberek spekulálhattak a távolmaradás okairól és a germánok elleni offenzíva lehetőségét is mérlegelheték.” Az is érthető, hogy az esetleges hadművelet *pro* és *contra* érveinek latolgatása közben beszédtéma lehetett: kik is azok az északi barbárok, akikkel Róma újból háborúba bonyolódhat (33)? Az adott helyzetben kül- és belpolitikai probléma akadt bőven, de B.-nek az a helyzetmegítélése, hogy az *incipiens princeps* (Ann. I 19,2 Tiberius „gondjairól”) 98-ban „még semmiféle katonai sikerre, ráadásul még csak a dinasztikus legitimitáció döntő tényezőjére sem” hivatkozhatott (33, 50. j.), szerintünk alapos túlzás. Ha a Flaviusok és az id. Traianus közti „kitűnő viszonyra”, vagy arra a tényre gondolunk, hogy a megválasztott császár apja a kor egyik legtekinélyesebb senatora volt (vö. Alföldy G., *Traianus pater* und die Bauinschrift des Nymphäums von Milet. REA 1998, 391 sk.), Traianus ekkori helyzetét korántsem vélhetjük veszélyeztetettnek. Biztos, hogy a „jól értesült” fővárosban a trónváltás lehetséges következményeiről sokat pletykáltak (vö. Hist. I 4,3; Ann. XI 27 és XIII 6,2), és az is több mint valószínű, hogy Tacitus, aki 97-ben *consul suffectus* volt, ezeknek a diszkusszióknak hangadó részese volt. Mégis az a benyomásunk, hogy B. túlságosan beleélte magát tulajdon konstrukcióiba, amikor „mindenképpen elképzelhetőnek” (dúrchaus denkbar) jelenti ki, hogy Tacitus „a kis Germ.-val akár szóbeli előadás formájában, akár a 98 első felére tehető diszkusszió számára írásba foglalt beszámolóval hallatta a szavát, akár egyenesen a senatusban, akár valamiféle politikai körben, akár saját kezdeményezésére, akár felszólításra, mivel az emberek tudtak megkezdett történeti munkájáról” (38). Mindez nagyon szép (és „denkbar”), csak éppen *mi* lehetett az a bizonyos „megkezdett történeti munka”? Az adott helyzetben csakis az Agricola-életrajz jöhet számításba, és akkor a Germaniának az Agricolával szemben feltételezett prioritása merész, csak éppen nem bizonyítható (persze nem is cáfolható) tézise alól már ki is van rántva a gyékény.

Aki a szerző bonyolult gondolatmeneteit és nemkevésbé bonyolultan szerkesztett mondatmonstrumait türelmesen képes követni, bizonyára haszonnal fog elgondolkozni a felvetett ötleteken és értelmezési lehetőségeken. J.-W. Beck *quieta movit*, — és ez a merészség önmagában is elismerést érdemel, — de szilárd, cáfolhatatlan új felismerésekig nem jutott el.

Borzák István

VIVIEN LAW: GRAMMAR AND GRAMMARIANS IN THE EARLY MIDDLE AGES. London: Longman, 1997 (Longman Linguistics Library).

A középkor első kétharmada talán a nyelvtudomány történetének hagyományosan leghanyagoltabb korszaka: valóban körültekintő feltárása és hozzáértő tárgyalása e század nyolcvanas éveig váratott magára. Az érdeklődés hiánya elsősorban azzal az előítéllettel magyarázható, amely megtagadott a középkor első századaitól mindennemű eredetiséget. Szem elől tévesztették azt a tényt, hogy ez alatt az ötszáz év alatt sok új szemponttal és módszerrel gazdagodott a nyelvtudomány. Ezért a legteljesebb mértékben hiánypótló munka a kor jelenleg legavatottabb kutatójának, Vivien Law-nak (Cambridge) tavaly megjelent tanulmánykötete, melyben részben több év alatt megjelent írásait találjuk összegyűjtve, természetesen nem változatlan formában, hanem az újabb, saját maga és mások által végzett kutatások eredményeivel kiegészítve, részben pedig még meg nem jelent dolgozatokat.

A könyv a következő fejezetekből áll:

I. Historiography and methodology

1. The historiography of grammar in the early Middle Ages
2. Notes on the dating and attribution of anonymous Latin grammars of the early Middle Ages

II. Cultural transfer: ancient grammar in the British Isles

3. Late Latin grammars in the early Middle Ages: a typological history
4. Linguistics in the earlier Middle Ages: the Insular and Carolingian grammarians
5. The study of Latin grammar in eighth-century Southumbria

III. Grammar and dialectic: the Carolingian contribution

6. The study of grammar under the Carolingians
7. Carolingian grammarians and theoretical innovation

IV. Grammarians at work

8. An early medieval grammarian on grammar: Wynfret-Boniface and the Praefatio ad Sigibertum
9. Grammars and language change: an eighth-century case
10. Aelfric's Excerptiones de arte grammatica anglie
11. Learning to read with the oculi mentis: the word-play of Virgilius Maro Grammaticus

V. Ideas about language

12. From aural to visual: medieval representations of the word
13. The terminology of medieval Latin grammar

VI. Bibliography

14. Grammar in the early Middle Ages: a bibliography
- Index of manuscripts
- General index

Amint látható, az első rész egészen általános, bevezető tudománytörténeti és módszertani kérdésekkel foglalkozik, a második korpét ad a középkor első feléről, a harmadik a karoling birodalom nyelvtudományára koncentrál, a negyedik négy esettanulmány-jellegű írást, míg az ötödik ismét két általános témájú cikket tartalmaz. A hatodik részben adott bibliográfia erre a korra vonatkozóan kimerítőnek tekinthető (a szerző jellemzően szerény megjegyzése dacára: „this bibliography complements that compiled by Konrad Koerner, 'Medieval linguistic thought: a comprehensive bibliography', *Historiographia Linguistica* 7 (1980), 265—299, which focused primarily upon the later medieval period”).

A középkor első felének nyelvtudománya természetesen a császárkori latin grammatikai hagyományokban gyökerezik, azonban ez számos szempontból nem volt már megfelelő a keresztény-klasszikus kultúra vonzáskörébe újonnan bekerült germán és kelta népeknek. Ennek legfőbb oka az, hogy a római grammatikák kizárólag latin anyanyelvű emberek számára készültek, ezért nem volt feltétlenül szükséges például az alaktanról részletes ismereteket nyújtani, nagyobb hangsúlyt kapott maguknak a nyelvtani

kategóriáknak a megértetése, mint a nyelv bemutatása. az inzuláris (azaz brit-szigeteki, Kr. u. 600—800) és a karoling (Kr. u. 800—1100) grammatikáknak éppen az ellenkező profilt kellett kialakítania, hiszen ezeken a területeken teljesen elemi nyelvoktatással kezdődött a latin-keresztény műveltség átadása. Ezért a nyelvtanoknak valóban didaktikus munkákká kellett válnia, megjelentek előbb az „elemi” nyelvtanok, amelyek a két jellegzetes császárkori grammatika-típust, a *Schulgrammatik* és a *Regulae* előnyeit ötvözték. A karoling kor fő „újítása” egyfelől Priscianus újrafelfedezése volt, másfelől Boethius részleges *Organon*-fordításának hatására megkezdődött a grammatika és a logika egymáshoz való közelítése. Ezek nélkül a fejlemények nélkül elképzelhetetlen lett volna mind a skolasztikus nyelvfilozófia máig nem teljesen átlátott mélysége, mind a ma már klasszikusnak nevezhető és jó szolgálatot tett (bár néhány szempontból túlhaladott) nyelvtani hagyomány megszilárdulása.

Ez természetesen csak a lehető legáltalánosabb körvonalakat tudja érzékeltetni, a könyv természetéből adódóan többre egy ismertetés keretein belül nincs hely. A nyelvről és a nyelvtanról való gondolkodás számos részletkérdéséről kapunk még rendkívül érdekes és gondolatébresztő ismereteket ezekből a tanulmányokból. Kettő ízelítőül közülük:

A második fejezetben (*Notes on the dating and attribution of anonymous Latin grammars of the early Middle Ages*) részletesen tárgyalja azokat az ismérveket, amelyek alapján meg lehet határozni egy kora középkori nyelvtan korát, keletkezési helyét, jobb esetben szerzőjét. A cikk egy konkrét munka kritikájaként született, de általános érvénnyel foglalja össze a kérdésekre adható válaszok típusait azok minden erényével és fogyatékoságával együtt. A külső bizonyítékok közé tartoznak a vernakuláris glosszák; a paleográfiai és helyesírási jellegzetességek; az, hogy milyen más munkákkal került egy kódexbe egy nyelvtani értekezés; a forráshasználat; a későbbi hivatkozások magára a munkára. A belső bizonyítékok — amelyek sokkal nagyobb hangsúllyal esnek latba — a klasszikus források, valamint a tartalmi és szövegezésbeli sajátosságok. Amint arra Law rámutat, hogy egyet ezek közül kiemeljünk, a glosszák egyáltalán nem mindig szolgálnak egyértelmű adatként a *terminus ante quem* meghatározásához, amint azt oly gyakran feltételezik, ugyanis glosszákat a szerző maga is fűzhetett a szöveghez, de későbbi glosszátorok is fűzhetek megjegyzéseket a szöveghez korábban összeállított „kézikönyvek” segítségével: egy nyolcadik századi munkában található a kilencedik században hozzáfűzött glosszákat, amelyeket azonban egy hetedik századi enciklopédiából vett a glosszátor. Továbbá, mi a státusza a glosszáknak egy adott szövegben? Egy tanár írta hozzá őket, mikor előadására készült, vagy hosszú hónapok elmélyült kutatómunkájának eredményei, amelyeket az összes hozzáférhető korábbi kézirat alapján kompilált egy szerzetes? — mind olyan kérdések, amelyekre meg kell keresni a lehető legbiztosabb választ, mielőtt a szöveg eredetéről próbálunk bármit kijelenteni.

Egy másik érdekesség: a negyedik fejezet (*Linguistics in the earlier Middle Ages: the Insular and Carolingian grammarians*) szépen illusztrálja azt a rendkívül érdekes kort, amikor kísérleteztek azzal, pontosan mennyi és milyen jellegű információra van szüksége a nem latin anyanyelvű tanulóknak ahhoz, hogy el tudja sajátítani a nyelvtant. Az *Ars Ambianensis*-ben például csak az általunk elsőként ismert főnévragozásra tizenegy paradigmát találunk: az első felosztás szerint vannak görög, latin és héber szavak, a görögön belül hímn-, nő- és semlegesneműek, latinon belül hímn-, nő és közös neműek, a héberben egy darab nőnemű (a *pascha*, ez egyébként a görög semlegesnemű is). A görög és latin hímn- és nőnemű szavak osztályán belül megkülönböztet tulajdon- és közneveket, így kapunk tizenegy szót, a *Iugurthától* a *scribán* keresztül a *pascháig*. Mind a tizenegy szóhoz megkapjuk a teljes ragozási sort, tekintet nélkül arra, hogy ez apró és kiszámítható eltérésekkel mindegyiknél ugyanaz.

Vivien Law a legjobb angol hagyományok folytatójaként azon tudósok közé tartozik, akinek a rendkívüli alaposág és körültekintés, az adatokkal szembeni kérlelhetetlen lelkiismeretesség nem helyettesíti, hanem kiegészíti az ötletgazdagságot, a lényegyet kiragadó meglátásokat és a megalapozott általánosításokra való képességet, és ez még inkább figyelemre méltó egy olyan tudományágban, amely gyakorlatilag szűz területnek tekinthető, óriási mennyiségű feldolgozatlan korabeli forrásanyaggal (ezek egy tetemes része magának V. Law-nak köszönhetően ma már nem feldolgozatlan). Kutatómunkájának és előadásainak színvonaláról 1995 őszén a magyarországi érdeklődők is meggyőződhetnek. Csak üdvözölhetjük ezt a könyvet, amely nem kizárólag a középkori nyelvtudomány kutatóinak nem túl népes

táborához szól, hanem mindenkihez, aki akár a nyelvtudománnyal, akár a középkorral foglalkozik bármilyen összefüggésben, hiszen a középkori kultúrának és tudománynak a középpontjában állt a nyelvről való gondolkodás, annak megértése nélkül az egész kort nem fogjuk tudni megérteni a maga teljességében; a nyelvészek pedig — mint minden más tudomány művelői — csak gazdagodhatnak azáltal, ha saját gyökereikről világos fogalmakat tudnak alkotni maguknak.

Cser András

J. IRMSCHER: DIE BERLINER AKADEMIE DER WISSENSCHAFTEN ALS ZENTRUM DER PATRISTIK. Rückblick und Bilanz. Verlag für Wissenschafts- und Regionalgeschichte Dr. Michael Engel. Berlin 1995. 43 lap.

A vékony füzetet két tartalmas előadás szövege alkotja. Az első a 100 Jahre „Griechische Christliche Schriftsteller” als Beitrag zum Großbetrieb der Wissenschaft címet viseli, s a berlini akadémia e nagy vállalkozásának történetét tekinti át az akadémia történetének és más, hasonló nagy vállalkozásoknak az összefüggésében: Hogyan jött létre az akadémia Leibniznek mint első elnöknek a vezetése mellett a felvilágosodás szellemében, hogyan alakult át Humboldt kezdeményezésére száz évvel később az újhumanizmus értékrendjének megfelelően, melyben a klasszikus ókorok központi helye volt. Ez a korszak látott hozzá, hogy megvalósítson egy már a 18. sz.-ban felmerült gondolatot, hogy ti. az akadémiaának nemcsak az a feladata, hogy tudós társaság legyen, hanem az is, hogy olyan munkákat végezzen, melyek meghaladják egy-egy tudós erejét és élettartamát, s csak többek hosszabb időn át tartó közös munkájával valósíthatók meg, és hogy, mint Niebuhr világosan látta, az ehhez szükséges pénzügyi alapokat is biztosítsa. Ezt azért sem árt megemlíteni, mert nálunk még ma is kísért a gondolat, hogy az Akadémiát pusztán tudós társasággá kellene visszafejleszteni, s a kutatást egy tudományügyi minisztérium irányítása alá helyezni. Humboldték már a 19. sz. elején látták, hogy az akadémia feladata ennél sokkal több. A feladatot akkor ők jelentős anyagi alapokkal rendelkező bizottságok keretében látták megoldhatónak, melyek egy-egy feladat megoldásáért voltak felelősek.

Így indultak meg a Porosz Akadémia jórészt ma is folyó, nagy tudományos vállalkozásai, elsőnek a görög feliratok gyűjteményének kiadása A. Boeckh, majd a latinoké Th. Mommsen irányítása mellett, majd más vállalkozások. Így merült fel azután a korai keresztény írók művei sorozata kiadásának gondolata. A feladat fontosságát és szükségességét Mommsen látta meg, és ő ismert fel A. Harnackban azt a személyt, aki a megvalósítás irányítására alkalmas. A feladat megoldásában kezdettől a nemzetközi munkamegosztást tartották szem előtt: mivel a bécsi akadémia a latin egyházatyák sorozatát indította el, Harnack a görög keresztény írók kiadását vette tervbe, de nemcsak az egyház által elismert atyákat, hanem olyan, utólag eretneknek nyilvánított írók műveit is, mint Órigenés.

Először gondos terv készült, hogy milyen szerzők és művek kerüljenek be a sorozatba, s kiadásukhoz milyen kéziratok és egyéb támpontok állnak rendelkezésre. Hamarosan kiderült azonban, hogy számos, a szövegekkel vagy a szerzőkkel kapcsolatos kérdés tisztázása nem fér el a kritikai apparátusban vagy a bevezetőben, és így egy párhuzamos sorozat indult meg *Texte und Untersuchungen zur Geschichte der altchristlichen Literatur* címmel. A munka folyamán lejjebb tolódott az eredetileg Constantinnusszal meghúzott időbeli határ is, hiszen a későbbi egyháztörténeti munkák is sok fontos közlést tartalmaznak a korai kereszténység történetére vonatkozólag. Harnack mindvégig meghatározó szempontként tartotta szem előtt, hogy az ókeresztény irodalom nem választható el a pogány irodalomtól, a kettő együtt szerves egészet alkot (megint ellentétben a nálunk különféle okokból ma is meglévő hajlandósággal, melyek az egész ókeresztény irodalmat a középkorhoz akarnák csapni).

1916-ban, 25 évvel a megindulás után az eredetileg tervezett 54 kötetből 27 megjelent, 8 sajtó alatt volt, 13 előkészületben. A háború és az utána következő idő nagyon lelassította a munkát, a második világháború alatt pedig az állami hatóságok letiltották a közlést.

A háború után a munka hamarosan újrazedődött, a franciákkal (*Sources chrétiennes*) és a belgákkal (*Corpus Christianorum*) jó munkamegosztásban, sőt, nemzetközi szerkesztőbizottság létrehozá-

sával. A *Texte und Untersuchungen* sorozatban a háború óta 140 kötet jelent meg, szövegkiadás (részben persze régiek revidált új kiadásai) több mint 40 kötet. Bár szerényen nem szól róla, ebben — s ezt ellenségei sem tagadhatják — igen jelentős szerepe volt a szerzőnek, J. Irmischernek.

A másik dolgozat címe: *Progressive und retardierende Elemente in der Geschichte des vorkonstantinischen Christentums*. Irmischer először az apostoli kort tárgyalja, melyre Jézus hamari visszajövetelének várása volt jellemző. A diakónusok választásával megindult az egyházszervezet kialakulása. Rendkívül fontos előrevívő tényező volt, hogy a keresztyénség, bár önmagát hithű zsidónak vallotta, az etnikai határokat mind a nyelvet, mind a megszólítottak körét tekintve, áttörte, noha voltak, akik ettől idegenkedtek. A kettős műveltségű Pálnak ebben oroslánrésze volt, és vele kezdődik — éppen a zsidókeresztyén — pogánykeresztyén probléma következtében — a keresztyén teológiai gondolkodás. A zsidó keresztyénség azután Jeruzsálem pusztulása után fokozatosan elsorvadt.

A következő kor az apostoli atyák kora. A parusia hamari várása megszűnt, ami némelyekben ugyan bizonytalanságot keltett, a többség azonban fel tudta teológiaiilag dolgozni az eschaton kitolódását. Ehhez szükség volt a hitbeli tanítás megszilárdítására, ehhez viszont a kánon rögzítésére. Ezzel együtt, részben éppen a tanfegyelem szüksége miatt, kialakult az egyházi szervezet, az egyházi méltóságviselők. Az egyháztagok közt mind több lett a jómódú, s mivel a többség vagyoni helyzete nem engedte, hogy a tisztségviselőket eltartsa, a jobb módúaknak nagyobb lehetőségeik voltak a tisztségek elnyerésére. Mindez jelentékenyen hozzájárult a római államhatalomhoz való viszony kiegyezéséhez, de ekkor éleződik a gnósiszhoz való viszony is, melyet ma inkább önálló megváltó-vallásnak, mint a keresztyénségtől való eltávolodásnak tartanak.

Az, hogy a keresztyénség a társadalom minden rétegében elterjedt, szervezete az egész Birodalmat átfogta, mind az államot, mind az egyházat döntés elé állította: Megtalálja-e a másikkal való kegyezés módját? Eleinte mindkettő elzárkózott ez elől. Constantinusszal megnyílt a kiegyezés lehetősége, s az egyház élt ezzel. Irmischer elutasítja azt a felfogást, mely szerint a „constantinusi korszak” a régi keresztyén eszmények végét jelentette, s a különféle rigorista vagy eretnek irányzatokat mint a valósággal nem számoló, „késleltető” erőket tekinti. (Ismeretes, hogy a marxista történetírás rokonszenve inkább az utóbbiak mellé állt.) Helyesen mutat végül rá arra, hogy míg Nyugaton az egyház önállósítani tudta magát, és szükség esetén, persze különféle okokból, szembe is fordult a világi hatalommal, Keleten a kettő a császár (később a cár) személyében egybeesett.

Ritoók Zsigmond

BESZÁMOLÓ

ADAMIK TAMÁS

BESZÁMOLÓ AZ ÓKORTUDOMÁNYI TÁRSASÁG 1997/98. ÉVI TEVÉKENYSÉGÉRŐL

Az Ókortudományi Társaság fennállásának negyvenedik évében is igyekezett hű maradni az alapítók azon szándékához, hogy ápolja „az ókor maradandó emberi értékeit”, segítse a „tudományos kutatást”, és tegye közkinccsé „a tudományok legjobb és legfrissebb eredményeit”. E célok elérésében ez évben is a budapesti felolvasóülések játszották a legfontosabb szerepet. A korábbi gyakorlatnak megfelelően többnyire minden hónap harmadik péntekjén tartottuk üléseinket, általában ülésenként két előadóval. A két előadótól egyrészt ünnepi ülés esetében térünk el, amikor is az ünnep jellege több előadás elhangzását tette kívánatossá, másrészt külföldi előadó esetében, amikor udvariasságból nem akartuk arra kényszeríteni magyarul nem tudó külföldi vendégünket, hogy végighallgasson egy magyar nyelvű előadást. Rendkívüli felolvasó ülést csak olyan külföldi előadók számára rendeztünk, akiknek idejét nem tudtuk üléseink szokásos időpontjával egyeztetni.

A legutóbbi közgyűlés óta tíz alkalommal tartottunk felolvasó ülést, ebből nyolc rendes, kettő pedig rendkívüli volt. Rendes üléseinken a következő előadások hangzottak el:

1997. október 17-én Harmatta Jánost köszöntöttük nyolcvanadik születésnapja alkalmából ünnepi ülésen, az alábbi előadásokkal:

Tóttóssy Csaba: A latin instans rendszer kialakulása;

Sarkady János: Solón — reformok és kronológia;

Rítóók Zsigmond: Antigoné magányossága;

Bálint Csanád: A nagyszentmiklósi török nyelvű feliratok megfejtéséről — egy nem nyelvész kritikai megjegyzései;

Kapitánffy István: Bíborbanszületett Konstantin magyarokról szóló tudósításai;

és *Jeremiás Éva:* Sir William Jones és perzsa nyelvtana.

1997. november 21-én (a Filozófiai Társasággal közös szervezésben): *Thomas M. Robinson:* Plato on psycho-somatic disorder.

1997. december 12-én: *Monostori Martina:* A pécsi Egyetemi Beszédok forrásairól; *Szovák Kornél:* Az ördög és az ezermester (Egy szólás a sermo-irodalomban).

1988. január 23-án: *Kalla Gábor:* Az óbabiloni magánarchivumok; *Everling János:* Egy család története a Kr. e. I. évezredi Babilonból (Az Egibi archivum).

1998. február 20-án: *Hajnal Piroška:* A targumok Paradicsom-képe; *Ferenczi Attila:* Az Aeneis Cacus-epizódja.

1998. március 20-án (a Filozófiai Társasággal közös szervezésben): *Puskás Ildikó:* Megemlékezés Hahn István nyolcvanötödik születésnapjáról; *Gelenczey Mihályt Alirán:* Néhány mondat a zsarnokságról (Xenophón Hierónja); *Lautner Péter:* További szempontok az athéni és alexandriai neoplatonizmus viszonyához.

1998. április 17-én: *Cseke Henrietta:* Kölcsönügyletek Ur városában a Kr. e. VII. sz. végén; *Vargyas Péter:* Dárius kincse és az óperzsa pénzverés.

1998. május 22-én (az évről közgyűlésen): *Bollók János:* Propertius IV. könyvének szerkezete.

Az előadások tárgykörök szerinti megoszlása a következő volt: 4 előadás foglalkozott az ókori kelettel, 3 az ókori görög filozófiával, 2 a görög és bizánci történelemmel, 2 római irodalomtörténeti kérdésekkel, 2 nyelvészettel, 2 középkori latin filológiával, 1 a görög irodalommal, 1 régészettel, 1 a Bibliával és egynek célja a megemlékezés volt.

Örvendetes az ókori Kelettel kapcsolatos kutatások fellendülése, mert ma már egyre nyilvánvalóbbá válik, hogy az ókori kelet eszmevilága mély hatást gyakorolt mind a görög, mind a római kultúra és irodalom fejlődésére. Homérosznál, Hésiodosznál, Hérodotosznál található bizonyos tényeket, gondolatokat és neveket olykor csak keleti párhuzamok bevonásával értelmezhetjük. De ugyanez elmondható a római irodalomról is, például nem lehet szó nélkül elmenni ama tény mellett, hogy Catullus 10. carmenében Serapis templomába akarja vitetni magát a leány a Catullustól kölcsönkért hordszékkel, vagy hogy Tibullus megtartotta Saturnus napját, azaz a szombatot, mert a zsidók szombatán nem utaznak (1,3,18), ugyanerre utal Ovidius is (Ars. am. 1,384—385). A római mindennapi élet ezen tényei arra figyelmeztetnek, hogy az egyiptomi és a zsidó vallás, kultúra és irodalom nagyobb nyomot hagyott a római irodalom alkotásain is annál, mint ahogy korábban gondolták, s ha nem ismerjük fel e nyomokat, nem tudjuk helyesen értelmezni a szóban forgó műveket.

Az előadások tudományos színvonaláról általánosságban elmondhatjuk, hogy jó volt. Az ülések látogatottsága viszont egyenletlenné tűnt fel. Amikor két ókori kelet vagy két filozófiai témájú előadás hangzott el ugyanazon az ülésen, eléggé megcsappant a hallgatók létszáma. Amikor viszont két vagy több egymástól eltérő tematikájú előadás szerepelt a programban, akkor népesebb közönség előtt beszélhettek az előadók. Sajnálatos, hogy amikor külföldi előadó tartott előadást, nyelvi nehézségek miatt igencsak lecsökkent a hallgatóság létszáma. Pedig ennek éppen fordítva kellene lennie: egy kiváló külföldi tudós idegen nyelvű előadása nemcsak eszméinket gazdagíthatja, hanem nyelvtudásunkat is.

A két rendkívüli előadás a következő volt:

1997. október 10-én (az ELTE Iranisztikai Tanszéki Szakcsoportjával közös szervezésben): *Oktor Skjaervo* (Harvard University): Who was Zoroaster and what did he really say?

1998. február 23-án: *Brigitte Mondrain* (a párizsi École Pratique des Hautes Études igazgatója): Antoine Eparque, un marchand de manuscrits grecs à Venise.

Társaságunk életében fontos a két vidéki, a Debreceni és a Szegedi szakosztály munkája. Ez évben e két szakosztály eltérő intenzitással tevékenykedett. A Debreceni Tagozat Havas László vezetésével egy ülést rendezett, amelyen 1998. április 23-án: Radu Ardeván: A dáciai epigráfika mai állása címen tartott előadást. Élénk tevékenységet fejtett ki a Szegedi Tagozat Tar Ibolya irányításával, amely két konferencia megrendezését is magára vállalta: a III. Országos Ókortudományi Konferenciáét és egy nemzetközi konferenciáét „Epik durch die Jahrhundere” címen.

A III. Országos Ókortudományi Konferencián (1997 május 22—24) sorrendben a következő előadások hangzottak el:

Maróti Egon: Egy figyelmen kívül maradt Homéros-reminiscencia Horatius *Ars poetica*jában;

Dér Teréz: Horatius lírai nyelvezetének tömörsége;

Rimócziné Hamar Márta: Horatius-problémák;

Németh Béla: Epikureus összefonódások Catullustól Ovidiusig.

Gloviczki Zoltán: Ovidius *cosmetes* (Ovidius *de medicamine faciei*)

Bollók János: Számszerű viszonyok a római elégikusok költészetében: Propertius;

Takács László: A költészet vízének metaforája Horatiusnál;

Pataki Elvira: Cupido cruciatus;

Hajdu Péter: A claudianusi panegyricus líraisága;

Farkas Zoltán: Egy Pindaros-idézet és idézői;

Havas László: Kép — filozófia: játék?

Krähling Edit: Hermésianax Leontion-töredékéhez;

Darab Agnes: Orpheus és Euridiké. Irodalmi és képzőművészeti párhuzamok;

Szabó Klára: Lyra és dalnok a római bronzedényeken;

Olajos Teréz: Az antik görög líra visszhangja Theophylaktos Simokattés történeti művében;

Lőrincz Barnabás: Onomasticon Provinciarum Europae Latinarum;

Németh György: Egy új történelem-szöveggyűjtemény. Feliratok és papiruszok.

Vilmos László: A korai római köztársaságra vonatkozó források értékelése.

Révészné Bertók Gertrúd: A lírai alkotások tanításának speciális nehézségei a 6—8 osztályos gimnáziumok alsó évfolyamain;

Szöke Ágnes: Szokásaink előzményei a lírai művekben;

Tégyey Imre: Stésichoros és Aischylos;

Bolonyai Gábor: A lírai műfajok helye Arisztotelés Poétikájában;

Szepessy Tibor: Theokritos 24. idillje;

Adamik Tamás: Miért poeta doctus Catullus?

Maróth Miklós: Proklos a költészetről;

Kapitányfy István: Iulianos Aigyptios.

Bár a konferencia témája a líra volt, rövid beszámolóik erejéig más témák is szóhoz juthattak. Az elhangzott 27 előadásból 24 foglalkozott lírával, ebből 14 a római, 10 a görög lírával, a három beszámoló tárgya pedig az ókori történet volt. A konferencia tudományos színvonala átlagban jónak mondható. Öröndetesnek tarthatjuk, hogy több fiatal, kezdő kutató adott elő, szám szerint hét, továbbá hogy középiskolai tanárok is jelentős előadásokat tartottak.

Az „Epik durch die Jahrhunderte” című konferencián (Szeged, 1997. október 2—4.) sorrendben a következő előadások szerepeltek:

Ritoók Zsigmond: Fuerunt ante Homerum poetae;

Carl-Joachim Classen (Göttingen): Idealvorstellungen in den homerischen Epen;

Tégyey Imre: Homer und Kreta;

Hans Schwabl (Wien): Was lehren die hesiodischen Prooemien für die epische Technik?

Georg Danek (Wien): Mythologische Exempla bei Homer und im südslavischen Heldenlied;

Renato Oniga: (Venezia-Udine): La tecnica drammatica nel sogno di Ilija (Ennio, Ann. vv. 34—50 Skutsch);

Thomas Köves-Zulauf (Marburg): Apollo bei Virgil: epischer Götterapparat wozu?

Tar Ibolya: Vergilprobleme;

Hans Bernsdorff (Göttingen): Beobachtungen zur Sonnenburg Ovids;

Gianpiero Rosati (Udine): Metafora e poetica nelle Metamorfosi di Ovidio;

Asko Timonen (Turku): Fear and Violence in Valerius Flaccus' Argonautica;

Karsai György: Achille and the society;

Maróth Miklós: Homer im Urteil des Proklos;

Havas László: L'épitémè comme représentant du genre narratif;

Fidel Rädle (Göttingen): Alexander in der lateinischen Epik des Mittelalters. Die Historia Alexandri Magni des Quilichinus von Spoleto;

Kurt Smolak (Wien): Medicina apologetica. Das Lehrgedicht des Q. Serenus;

Adamik Tamás: Die Gattung der Apokalypsis und die Epik;

Francesco Scorza Barcellona (Roma): Épique et hagiographie. Questions historiographiques et littéraires;

Bollók János: Die Bedeutung der Symbole in den Gesta der Ladislaus-Epoche;

Christine Ratkowitzsch (Wien): Des Epos Eupolemius zwischen Allegorie und Geschichte;

Borzsák István: Choerilus et ceteri;

Antonie Wlosok (Mainz): Rezeption und Exegese in Vergil-Handschriften von der Spätantike bis zur Renaissance (mit Lichtbildern);

Galántai Erzsébet: Fortwirken von antiken dichterischen Formen und Motiven in den Prosawerken der Humanisten;

Olajos Teréz: Quelques remarques sur les réminiscences homériques chez Théophylacte Simocata historien;

Szőnyi György Endre: Traditions of Hellenistic Romance in English Renaissance-Literature;

és *Bagi Ibolya*: Antiker und moderner Roman im Sicht von Bahtins Romantheorie.

A két fenti konferencián kívül az Ókortudományi Társaság Szegedi Tagozata még két ülést rendezett:

1998. április 22-én: *Oswald Panagl* (Salzburgi Egyetem): Archaisierungstendenzen in der lateinischen Sprachgeschichte;

1998. április 23-án: *Szepessy Tibor*: Az Ilias 6. éneke.

Pozitív jelenségnek kell ítélnünk, hogy mint a fenti nemzetközi konferencia is mutatja, tovább szélesedtek nemzetközi kapcsolataink. Erre utal az a tény is, hogy Társaságunk több tagja előadással vett részt az elmúlt évben a Nemzetközi Latin Nyelvészeti Konferencián Madridban és a Nemzetközi Vulgáris Latin Kollokviumon Heidelbergben. Továbbá évek óta együttműködünk a Groningeni Egyetemmel és a Károli Gáspár Teológiai Akadémiával az apokrif keresztény irodalom kutatásában: évenként tartunk közös konferenciákat váltakozva Groningenben, illetve Budapesten, és az előadások anyagát angol nyelven Hollandiában publikáljuk.

Az Ókortudományi Társaság másik fontos feladatköre az ókortudomány eredményeinek és az ókor irodalmi alkotásainak közzététele. Bár a könyv- és folyóiratkiadás régi rendszere felborult, az ismert nehézségek ellenére két folyóiratunk, az Antik Tanulmányok és az Acta Antiqua rendszeresen megjelenik, hála Borzsák István és Ritoók Zsigmond szorgos munkájának. Átmeneti nehézségek után az Apollo Könyvtár sorozatot is sikerült újraindítani. Első kötete, Maróti Egon „Delphoi és a Pythia sportversenyei” még 1995-ben megjelent. A következő két kötet, Varga Edité és Hegyi Doloreszé — információink szerint — ebben az évben fog napvilágot látni. Öröm az örömben azonban, hogy a kötetek terjedelmét hat ívre csökkentette az Akadémia. Örömmel nyugtázhatjuk viszont, hogy a Nemzeti Tankönyvkiadó hosszas levelezés után ez évben hajlandónak mutatkozott az Auctores Latini egyetemi tankönyvsorozatunk elfogott köteteknek utánnymására, mégpedig oly módon, hogy az újra kiadandó kötetet pályázatra nyújtja be, és ha a kért anyagi támogatást elnyeri, akkor az adott kötetet megjelenteti. Ebben az évben az Auctores Latini XV. kötete, Catullus versei, fog immár harmadik kiadásban megjelenni.

Fontos eredményként emelhetjük ki az Ókortudományi Társaság munkájából az 1998. évi országos latin nyelvi verseny megrendezését a két éve latinul tanuló középiskolások számára (l. erről a külön beszámolót). A verseny sikeres megrendezéséért köszönetet mondok minden latintanárnak, mert napjainkban igen mostoha körülmények között végzik oktató munkájukat. Van olyan iskola, ahol reggel korán vagy csak késő délután tudnak latin órát tartani, van, ahol csak szakkör keretében. Munkájuk értéke felbecsülhetetlen, mert amíg ők minden nehézséget vállalva tanítják a latin nyelvet, az ókori kultúrát és humanizmust, addig a tudományos utánpótlás is biztosítva lesz Magyarországon. De köszönet illeti azon tagtársainkat is, akik a versenyt szervezték és sikeresen lebonyolították, közöttük is Rimóczi Gáborné Hamar Mártát, Bolonyai Gábort, Adamik Bélát, továbbá Vincze Mónikát, aki a versennyel kapcsolatos adminisztrációs feladatokat látta el.

Társaságunk minden évben díjazza a kiemelkedő tudományos teljesítményeket.

A *Révay József-kritikai díjat* ez évben Perczel Istvánnak „Atyák vagy eretnekek? Egy patrisztikus szöveggyűjtemény” című kritikájáért ítélte oda (BUKSZ 1998. I. 48–56). A bírált mű: *Az isteni és emberi természetéről. Görög egyházatyák* I-II. kötet (válogatta Vidrányi Katalin, a szöveget gondozta, a bevezetést és a jegyzeteket írta Frenyó Zoltán. Atlantisz Könyvkiadó 1994). Perczel mély tárgyismereten alapuló kritikája a szöveggyűjtemény terjedelmes bevezetésére és jegyzeteire koncentrálódik. Hiányolja a válogatás elvei és a magyarázó anyag szemlélete közötti összhangot, s ez utóbbiban kevesli a problémaérzékenységet. Nem elégszik meg kritikai megjegyzésekkel, hanem — amennyire ezt a műfaj megengedi — minden felvetett tárgyi kérdésben alaposan dokumentált eredeti megoldási javaslattal is előáll, anélkül azonban, hogy saját felfogását kérné számon a bírált szerzőn. Szókimondó cikkét áthatja a felelősségérzet a magyar patrisztika sorsáért.

A *Marót Károly-díjjal* Havas László *Florus*-kiadását jutalmazta. Havas László P. Anni Flóri *Opera quae exstant omnia* című könyve 1997-ben jelent meg a Kossuth Egyetemi Kiadónál Debrecenben. A kötet Flórus összes műveinek kritikai kiadását tartalmazza, az *Epitomae de Tito Livio* című történeti

művét, a *Vergilius, orator an poeta* című töredékét és fennmaradt verseit. Havas László művének nagy értéke a gondos szövegközlés és a gazdag kritikai apparátus, amely több olyan kódex kollacionálásán is alapul, amelyeket a korábbi kiadók nem vettek figyelembe. Havas László Florus-kiadásával, amelyet mintegy tízéves kutatómunkájának eredményeképpen adott közre, nemcsak a magyar, hanem a nemzetközi ókortudományt is gazdagította.

Társaságunk időnként tiszteletbeli tagsággal jutalmaz olyan neves tudósokat, akik az antik kultúrát és az ókortudományt nagyra értékelik.

Az Ókortudományi Társaság vezetősége tiszteletbeli tagságra ajánlja *Vámos Tibor akadémikust*. Vámos Tibor természettudós létére széles körű human műveltséggel rendelkezik, görögül és latinul egyaránt olvas, az ókori filozófia és tudománytörténet területén alapos jártassággal bír, tudomány szakunk iránt állandó érdeklődést tanúsít és az új tudományos eredményeket figyelemmel kíséri.

Az Ókortudományi Társaság vezetősége szintén tiszteletbeli tagságra ajánlja *Szövérfy József professzort*. Szövérfy József Európa és Amerika több jelentős egyetemén sikerrel oktatott. A középkori latin nyelvű irodalommal, különösen pedig a latin és görög nyelvű keresztény himnuszköltészettel foglalkozó művei méltán szereztek nagy hírnevet szerzőjüknek, de a magyar tudományosság jó hírét is öregbítették.

Társaságunk életének elevenségét mutatja, hogy taglétszámunk az előző évekhez képest nem csökkent, sőt némi gyarapodást mutatott, s jelenleg 656 fő.

Nem feledteti ez azt a súlyos veszteséget, amelyet két kiváló és szeretett tagtársunk elhunyt okozott az elmúlt évadban. Elsőként közülük *Kapitánffy Istvánról*, az ELTE BTK Görög Tanszékének vezetőjéről, társaságunk egy évvel ezelőtt választott főtítkáráról kell megemlékeznünk. Halálával komoly veszteség érte a magyar és nemzetközi ókortudományt, bizantinológiát, és szinte pótolhatatlan veszteség az egyetemi oktatást, mert kiváló és szeretett tanára volt diákjainak mind az ELTE-n, mint a Katolikus Egyetemen. Nagy tudása, megbízhatósága, segítőkészsége, szerénysége közismert volt, ezért mindenki vele akart dolgozni akár tanításról, akár szerkesztésről, akár tudományos munkáról vagy műfordításról, akár lektorálásról volt szó. És ő derűs természetességgel közreműködött, vállalta és segített. Hihetetlen érzéke volt a szöveghez, lett-légyen az magyar vagy idegen nyelvű: mindig megtalálta a jobb szót, az illőbb kifejezést. S közben írta jobbnál jobb tanulmányait a bizánci kultúra tárgyköréből, és előadásokat tartott, gyönyörűséget okozva hallgatóinak klasszikus előadásmódjával és következtetéseinek szigorú logikájával. Mint társaságunk jelen évadjának első ülésén is. Aztán elment a kórházba, és nem láttuk többé. Úgy távozott, ahogyan a hősök és a félistenek szoktak: felment a csúcsra, majd eltűnt a szemünk elől, és nem láttuk többé. Társaságunk régi és hűséges tagját veszítettük el *Pirnát Antal* professzorban, aki a 16–17. századi magyar irodalom, a magyarországi latin irodalom és a reformáció egyháztörténetének kiváló kutatója volt az MTA Irodalomtudományi Intézetében és szeretett tanár a Janus Pannonius Egyetemen. Mindkettőjük emlékét tisztelettel és szeretettel fogjuk őrizni, remélve, hogy lesznek majd fiatal kutatók, akik hiányukat enyhíteni tudják.

Végezetül kedves kötelességemnek teszek eleget, amikor köszönetet mondok a tisztikar és a választmány tagjainak, valamennyi tagtársunknak és mindazoknak, akik Társaságunk működését az elmúlt év folyamán is támogatták és segítették.

Ára: 1568,— Ft 12 % áfával

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KLASSZIKA-FILOLÓGIAI
BIZOTTSÁGÁNAK KIADVÁNYAI

1. APOLLO KÖNYVTÁR:

5. *Erdélyi Gizella*: A római kőfaragás és kőszobrászat Magyarországon. Budapest 1974. Akadémiai Kiadó. 208 l., 204 kép.
6. *Szilágyi János György*: Etruszko-korinthusi vázafestészet. Budapest 1975. Akadémiai Kiadó. 283 l., XLVIII t.
7. *Dobrovits Aladár*: Egyiptom és az antik világ. Budapest 1979. Akadémiai Kiadó. 204 l., 13 kép.
8. *Dobrovits Aladár*: Irodalom és vallás az ókori Egyiptomban. Budapest 1979. Akadémiai Kiadó. 317 l.
9. *Kákosity László*: Egyiptomi és antik csillaghit. Budapest 1978. Akadémiai Kiadó. 347 l., 32 kép.
10. *Adamik Tamás*: Martialis és költészete. Budapest 1979. Akadémiai Kiadó. 243 l.
11. *Maróth Miklós*: A görög logika Keleten. Budapest 1980. Akadémiai Kiadó. 175 l.
12. *Hegyí Dolores*: Az iónok Kisázsiaiában. Budapest 1981. Akadémiai Kiadó. 259 l.
13. *Maróti Egon*: Az itáliai mezőgazdasági termelés kibontakozása. Budapest 1981. Akadémiai Kiadó. 298 l.
14. *Maróth Miklós*: Aristoteléstől Avicennáig. Budapest 1983. Akadémiai Kiadó. 336 l.
15. *Szabó Miklós*: Archaikus agyagszobrászat Boiótiában. Budapest 1986. Akadémiai Kiadó. 186 l. és 150 kép.
16. *Szepessy Tibor*: Héliodóros és a görög szerelmi regény. Budapest 1987. Akadémiai Kiadó. 267 l.
17. *Maróti Egon*: Delphoi és a Pythia sportversenyei. Budapest 1995. Akadémiai Kiadó. 130 l., 12 kép.
18. *Varga Edith*: Napkorong a fej alatt. (Egy egyiptomi sírmelléklet — a hypokephal — kialakulása.) Budapest 1998. Akadémiai Kiadó. 264 l., 16 kép.
19. *Hegyí Dolores*: A görög Apollón-kultusz. Budapest 1998. Akadémiai Kiadó. 128 l.

2. GÖRÖG ÉS LATIN ÍRÓK:

15. Menandros: Ítéletkérők. Fordította és a bevezető tanulmányt írta *Devecseri Gábor*. Budapest 1971. Akadémiai Kiadó 119 l.
16. P. Papinius Statius: Erdők. Fordította és a jegyzeteket írta *Muraközy Gyula*, a bevezető tanulmányt írta *Hegyí György*. Budapest 1979. Akadémiai Kiadó. 397 l.
17. Források az ókori görög zeneesztétika történetéhez. Vál., ford., bev. és jegyz. ellátta *Ritoók Zsigmond*. Budapest 1982. Akadémiai Kiadó. 592 l.
18. Cornificius: A C. Herenniusnak ajánlott rétorika. Ford., bev. és jegyz. ellátta *Adamik Tamás*. Budapest 1987. Akadémiai Kiadó. 239 l.

3. AZ ÓKORTUDOMÁNYI TÁRSASÁG KIADVÁNYAI:

5. Sophoklés: Antigoné. Ford. *Révay József*. Budapest 1967. Akadémiai Kiadó. 50 l.
6. Hésiodos: Istenek születése. Fordította és magyarázatokkal kísérte *Trencsényi-Waldapfel Imre*. Budapest 1967. Akadémiai Kiadó. 42 l.
7. Eugippius: Szent Severinus élete. Ford. az ELTE Régészeti Tanszéke munkaközössége *Mócsy András* vezetésével. A bevezető tanulmányt írta *Bóna István*. Budapest 1970. Akadémiai Kiadó. 56 l.
8. Sophoklés Philoktéte Arany János fordításában. Bevezette és jegyzetekkel kísérte *Ritoók Zsigmond*. Budapest 1972. Akadémiai Kiadó. 59 l.

4. FOLYÓIRATOK:

Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae. I—XXXVIII. kötet, 1951—1998.